

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИК І ВЛАДА

Київ 2016

УДК 930.1(44)
ББК 63.3(4Укр)
І 90

Історик і Влада. Колективна монографія / Відповідальний редактор В.Смолій; творчий керівник проекту І.Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 543 с.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Геннадій Боряк

доктор філософських наук, професор
Валентин Онопрієнко

Авторська група:

Ірина Колесник

творчий керівник проекту

Віталій Андреев
Олена Богдашина
Володимир Ващенко
Ігор Верба
Дмитро Вирський
Леонід Зашкільняк
Ярослав Калакура
Алла Киридон

Юлія Кісельова
Віталій Масненко
Вадим Осін
Андрій Острянюк
Сергій Світленко
Олександр Удод
Віталій Яремчук
Олексій Ясь

Предметом дослідження в колективній монографії чи не вперше у українській історіографії став механізм взаємодії історика і Влади. Окреслена проблема генерацій істориків як нової аналітичної структури. Культурні та історіографічні місії різних поколінь істориків. Аналізуються такі явища як «синдром комунікації», політизована історія, інструменталізація історії. Розглядаються різні типи інтелектуальних співтовариств та корпорацій істориків, теоретичні та практичні аспекти вивченні наукових шкіл в історіографії.

Для широкого кола читачів, усіх, хто цікавиться історією історичної науки, специфікою праці історика.

Затверджено до друку Вченою Радою Інституту історії України НАН України

ISBN 978-966-02-7782-3

© Інститут історії України
НАН України, 2016

Зміст

<i>Вступне слово Редактора</i>	5	<i>Валерій Смолій</i>
<i>1. Історик і Влада: механізм взаємодії</i>		
1.1. Український історик та Влада: точка неповернення	11	<i>Ірина Колесник</i>
1.2. «Синдром комунізації» істориків і його живучість у пострадянській українській історіографії	55	<i>Ярослав Калакура</i>
1.3. (Українські) історики, політичні генерації та (радянська) влада: нова аналітична структура радянської історії	77	<i>Володимир Ващенко</i>
<i>2. Інтелектуал між наукою та політикою</i>		
2.1. Небезпеки історичного мислення та соціальні функції історика у сучасному світі	133	<i>Леонід Зашикільняк</i>
2.2. «Політизована історія»: різні виміри одного поняття	143	<i>Віталій Яремчук</i>
2.3. Історик, влада, пам'ять: координати семантичного простору	169	<i>Алла Киридон</i>
2.4. Історія та історики у сучасному медійному просторі України	193	<i>Олександр Удод</i>
<i>3. Співтовариства вчених, корпорації істориків</i>		
3.1. Роль партійних функціонерів у творенні «колективного стилю» українського радянського історіописання (До історії підготовки двотомника «Історія Української РСР» кін. 1940-х – поч.1950-х рр.)	205	<i>Олексій Ясь</i>
3.2. Вчений та Влада у контексті політології в пострадянській	237	<i>Вадим Осін</i>

Україні

- 3.3. Перспективи дослідження співтовариства істориків як «емоційного співтовариства» 287 *Юлія Кісельова*

4. Наукова школа та схолярна ідентичність істориків

- 4.1. Наукові школи: несучасні сучасники 303 *Андрій Острянюк*
- 4.2. Моделювання «державницької школи» В'ячеслава Липинського: мислитель в системі інтелектуальних мереж 329 *Віталій Масненко*
- 4.3. Дмитро Яворницький і формування Катеринославської/ Дніпропетровської наукової школи українознавства 373 *Сергій Світленко*

5. Культурні та історіографічні місії генерацій істориків

- 5.1. Історики покоління шляхетської революції в Речі Посполитій (середина XVI ст.) 397 *Дмитро Вирський*
- 5.2. Максим Ковалевський: похід у владу 415 *Олена Богдашина*
- 5.3. Віктор Петров (1894–1969): історик і влада 435 *Віталій Андрєєв*
- 5.4. Кость Штеппа vs Влада. Арешт і слідство (1938–1941) 499 *Ігор Верба*
- Прикінцеві зауваги* 527 *Ірина Колесник*

Вступне слово Редактора

Історик і влада – це не тільки цікавий та завжди актуальний сюжет, а складова професії практично кожного історика – від шкільного вчителя до академіка. Кожний з нас під час навчання, становлення і реалізації себе як фахівця-історика відчував на собі тиск влади: вишкіл вчителів, авторитет класиків, вплив офіційної ідеології та політичної кон'юнктури, втручання керівництва, директиви і рекомендації партійно-державних структур чи навчальних установ. Історик і влада – такий собі Дволикий Янус, обидва не можуть існувати окремо, самостійно, не впливаючи один на одного. Влада (державна, ідеологічна, політична) завжди володіла монополією на історію. Вона виступала замовником історичних праць, створювала посади, штат офіційних історіографів задля легітимації свого існування (сакралізації самого інституту влади, свого звеличення, поклоніння з боку підданих, популяризації власних дій серед широких мас).

У своїх стосунках з істориками влада використовувала різні стратегії – батога і пряника. З одного боку, це ідейний та адміністративний тиск, репресії й страти тих, хто не приймав її вимоги та правила гри. З іншого, у зв'язці історик-влада не остання роль належить самому історикові. Отже, влада не може існувати без історика, літописця і тлумача її дій. Історик у владі – це політична фігура, котра може корегувати й навіть спрямовувати дії влади. Відомо, яку роль відіграв вчасно поданий і підібраний фахівцем історичний документ при розділах Польщі і долі частини українських територій, які увійшли до складу імперії Габсбургів. Як це не парадоксально звучить, історик у владі є необхідним суб'єктом влади. До його компетенції належить створення політичних програм, обґрунтування геополітичного курсу країни. Проте позиція історика може бути й діаметрально протилежною, як інтелектуал він може перебувати і в опозиції до будь-якої влади чи то політичного режиму.

Унікальним з точки зору історії науки є феномен радянської історичної науки. Наука, як відомо, – це перш за все куль-

турна традиція, яка формується віками, численним поколіннями фахівців-вчених. Радянська історична наука – це свого роду унікальний експеримент, коли була штучно перервана академічна традиція й на принципово нових засадах утворена нова структура науки із своїми інституціями, ідеологією, кадрами, відповідними ритуалами, нормами наукового життя. Спроектована цілеспрямованорадянська модель науки згодом набула репресивного характеру. Це означало, що вона постійно знаходилася під тиском партійно-державного апарату, була строго ідеологічно регламентована та ідейно уніфікована. Її поступ визначали партійні директиви та вказівки партійних чиновників, які часто не мали історичної освіти й відповідної фахової підготовки. Витвором радянської репресивної системи науки став і особливий тип радянського історика. Основними рисами його були інтелектуальна пасивність, безініціативність, автоматизми мислення, внутрішня самоцензура, а для українського радянського історика – навіть подвійна або потрійна самоцензура. Теоретична думка зазвичай підмінялася ідеологічною витриманістю, обов'язковим цитуванням класиків марксизму-ленінізму та партійних директив.

Покоління істориків, до яких належу і я, пройшло складний шлях становлення, пережило чимало світоглядних революцій, особистісних злетів і невдач. Наше формування як істориків припало на добу застою, коли неприпустимою була навіть думка про свободу думки, а колективістська свідомість практично позбавляла індивідуальності й самостійності, а увесь творчий пошук редукувався до архівної евристики та простого коментування джерел. Суттєві зрушення відбулися в період перебудови. Поступово зникла директивність в організації науки, налагоджувалися зв'язки з діаспорними істориками, і – найголовніше – відбувався приплив нових ідей, думок, методів, що надавало історикам свободу вибору та дії в професійній сфері. Репресивна модель організації науки почала втрачати свою вагу. У складних умовах кризи марксистської ідеології, теоретичної безпорадності, збільшення масивів інформації (відкритість архівів, публікація напівзабутої чи зовсім невідомої академічної спадщини вітчизняної науки, досягнення європейської та світової історичної думки), падіння залізної завіси, встановлення контактів із

зарубіжними колегами-істориками – усе це спричинилося до формування нової демократичної моделі української історичної науки, а відтак до змін у стосунках історика із владою.

Сучасними ознаками професії історика стають свобода думки, вільний вибір тематики та інструментарію дослідження. У нинішніх умовах вже сам історик має можливість виступати з ініціативами, звертатися до влади з пропозиціями, науковими програмами та проектами, створювати платформу для співпраці. Щоправда, нині вільний, у площині інтернет-ресурсу та соціальних мереж, доступ до джерел, літератури, масивів інформації вирівнює професора та історика-початківця. Проблема полягає у створенні таких світоглядних орієнтирів і наукового продукту, що спрямовують та організовують працю сучасного історика.

Сучасна історична наука в умовах політичної нестабільності, гібридної війни, інформаційних атак та меморіальних війн стає майданчиком для співпраці історика і владних структур, інструментом визначення новітніх стратегій державної історичної політики. Влада потребує знань і навичок історика з метою створення нової історичної ідеології, виховання патріотизму, вирішення болючих проблем радянського минулого (репресій-чисток, голодомору, воєнних втрат та прорахунків, переслідувань інакомислення часів «розвиненого соціалізму»), а також і боротьби за «давню спадщину». Історики нині виступають активними учасниками процесу «декомунізації» в сфері свідомості та суспільного життя, суб'єктами громадських і культурних ініціатив. Принциповим досягненням наших часів є те, що, співпрацюючи із владою, сучасний український історик не відчуває колишнього ідеологічного чи то адміністративного тиску з боку владних структур, а швидше – відчуття відповідальності за свої дії і слова у такий непростий для країни час. Саме сучасним історикам належить відповідальна місія окреслити контури минулого й сучасного України як розвинутої й достойної європейської держави, самостійного політичного гравця на міжнародній арені, рівного серед рівних суб'єкта геополітики.

Маю усі підстави стверджувати, що внаслідок суттєвих трансформацій і змін, котрих за останні десятиліття пережила українська історична наука, була сформована нова інтелек-

туальна ідентичність вітчизняного історика. Сучасний історик прекрасно розуміє, що в нинішній ситуації дилетанти і чиновники від науки не будуть вказувати йому, що й як робити. Для нього має бути неприпустимим і той факт, що людина, котра займалася автобізнесом, буде розповідати, як треба скорочувати й взагалі ліквідовувати Академію наук. Натомість сучасний історик цілком усвідомлює свою значущість в теперешніх практиках інструменталізації історії. Задача історика полягає у формуванні нових образів вітчизняного минулого, створенні пантеону національних героїв, переоцінки подій близького і віддаленого минулого свого народу. Прикметне, що на відміну від російських істориків, котрі здебільшого зосереджені на минулому, з притаманною їм ностальгією за колишньою величиною, українські історики особливу увагу приділяють сучасному. Ідеться про погляд на давнину із сьогодення, що є підґрунтям історичного оптимізму, а не навпаки – проєкцію минулого на сучасність (і як наслідок – імперські амбіції та настрої в Росії).

Звісно, останнім часом про відносини істориків із владою написано чимало, накопичений великий фактологічний матеріал, документальні свідчення дореволюційних та радянських українських істориків. Проте увесь цей величезний комплекс джерел потребує теоретичного осмислення, методологічного обґрунтування та аналітичних узагальнень.

В Інституті історії України НАН України останнім часом склалася добра традиція проводити щорічні методологічні семінари з найактуальніших проблем сучасної історіографії. Черговий семінар був присвячений проблемі «Історик та Влада: наукові школи, генерації, співтовариства» (8 жовтня 2015 р.). Показово, що лейтмотивом у виступах учасників семінару стали питання методології та теоретичні міркування щодо механізмів і норм взаємодії історика із владними інституціями й структурами, вертикальні і горизонтальні лінії зв'язків інтелектуала з владою, будь то наукова генерація, історіографічна школа чи то корпорація академічних вчених.

Отже, надихнутий цим семінаром видавничий проект – це результат спільних зусиль істориків, котрі професійно досліджують історію та теорію української історичної науки в кон-

тексті сучасного наукового пізнання. Вважаю, що їх ідеї й підходи у висвітлення такої проблеми як історик і влада, заслуговують на фахове обговорення у середовищі сучасних українських істориків.

Валерій Смолій

1. Історик і Влада: механізм взаємодії

1.1. Український історик та Влада: точка неповернення

Термін «точка неповернення» широко використовується в різних сферах та практиках, будь то математика, ядерна фізика, психологія, альпінізм, авіація тощо. Зазвичай термін «точка неповернення» означає точку, критичну лінію, певне місце або момент часу, рубіж, перехід, Рубікон. На мій погляд, «точку неповернення» варто визначати як ситуацію, з якої неможливе повернення у попередній стан. У нашому випадку «точка неповернення» – це метафора для означення сукупності процесів, станів, подій в науці. Якщо вважати «точкою неповернення» в стосунках історика і влади конкретну ситуацію, то подібно до будь-якої іншої ситуації вона має певні передумови виникнення, суб'єктів дії та конкретні наслідки і результати.

1.1.1. *Перебудова та українська історична наука*

У царині української історичної науки передумовою критичного стану у відносинах між істориком та владою стала перебудова. Конструкт «перебудова» зазвичай окреслює короткий історичний проміжок часу 1985-1991 рр. За походженням і змістом «перебудова» – це вдала метафора, котру використовують з різними цілями та у самих різних контекстах. У широкому розумінні перебудову сприймають як «історико-політичну даність». Ідеться про перебудову як «оновлення радянського суспільства», «політичні перетворення», «перехідний період від тоталітаризму до демократії», або зовсім нейтрально – «сукупність політичних та економічних реформ, що проводилися в СРСР у 1985 – 1991 рр.». Перебудову можна трактувати й як ситуацію незворотних змін, котрі унеможливають повернення в минуле, а також у майбутнє (в психології останню ситуацію пов'язують із зрадою в стосунках шлюбної пари).

Той факт, що перебудова не стільки реальність, скільки метафора засвідчує ставлення до неї одного з «прорабов перестройки» професора Юрія Афанас'єва. В своєму останньому інтерв'ю від 3 червня 2015 р. він дуже скептично, здебільшого

негативно ставиться до подій 30-річної давнини, активним учасником яких він виступав. За його словами, «сама перестройка — предмет нашей беседы — такая же ложь, миф и призрак: ничто из бывшего нашей российской сущностью ни во что не перестроилось. ... Из нее получилось только еще одна, очередная ложь»¹.

Ми використовуємо метафору перебудови у вузькому розумінні як процеси трансформації історичної науки, умов організації та змісту праці істориків. Перебудова в українській історичній науці мала свою драматургію й специфіку. Їй був властивий запізнілий, уповільнений характер.

Активна фаза трансформаційних змін в Україні починається з 1987 р. Гуманітарні/суспільні науки в тому числі історична наука були цілком підпорядковані партійному керівництву. Всі ініціативи йшли «зверху», «нове мислення» генерувалося партійним апаратом й мало директивний характер.

На передньому фланзі історичного фронту знаходилися історики партії, ціла мережа установ на чолі з Інститутом історії партії при ЦК КПУ, вузівських кафедр історії партії, громадських організацій та утворень. Перебудова в сфері суспільних наук відбувалась у традиційних формах обговорення нагальних проблем науки у світлі рішень партії і керівних відомчих органів. Обговорення велось формально в межах офіційної ідеології в світлі програмних завдань партійних з'їздів і пленумів з метою подолання певних недоліків і негараздів існуючої системи. Позиція вчених-суспільствознавців здебільшого була пасивною, безініціативною, формальна точка зору вважалася спільною, вивершеною, що в цілому характеризувало «виконавчий синдром»² вітчизняної науки.

¹ Советский социум был к 1985 году расчеловечен и раскультурен, див.: <http://lenta.ru/articles/2015/06/03/afanasiev/>

² Термін «виконавчий синдром» вжитий В.Литвином: «...для України певний час (майже протягом трьох років) було характерним переважання виконавчого 'синдрому', а основним збуджувальним мотивом до дії служила команда згори. Це створювало перепони на шляху до звільнення свідомості від старих уявлень про 'вождів' та 'гвинтиків', 'вождів' і 'маси' в історії». Див.: *Литвин В.М., Слюса-*

Щоправда, на першому етапі перебудови історичної науки в Україні поступово почав формуватися дискусійний простір у різноманітних формах: «круглих столів»³, публічних дискусій⁴, критичних публікацій, коментарів, інтерв'ю з відомими ученими та чиновниками від науки⁵. Поряд з традиційними формами організації історіографічного співтовариства з'являються нові, як-от молодіжний науково-дискусійний центр⁶, суспільно-політичні читання, ініційовані співробітниками Інституту історії АН УРСР⁷, а також виїзні засідання наукових рад на місцях у вузах республіки, зустрічі співробітників Інституту історії зі студентами-істориками і викладачами в столиці та на місцях⁸.

ренко А.Г. На політичній арені України (90-ті рр.). 1994. Роздуми істориків // Укр. іст. журн. – 1994. – №1. – С.13; Литвин В.М. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. – К., 1994.

³ Актуальні проблеми історико-партійної науки: перебудова, пошуки [Круглий стіл. 12 листопада 1987 р. м.Київ] // Укр. іст. журн. – 1988. – №2; Історична наука і сучасність [Матеріали «круглого столу»] // Укр. іст. журн. – 1988. – №8; Перебудова та актуальні проблеми історіографії історії КППС (Матеріали «круглого столу») // Укр. іст. журн. – 1988. – №10.

⁴ Рубльов О.С. Публічний діалог «Перебудова й історична наука» // Укр. іст. журн. – 1989. – №2.

⁵ Проблеми історичної науки в світлі XIX Всесоюзної партійної конференції. Інтерв'ю з В.О.Куманьовим, Ю.Ю.Кондуфором, А.М.Шлепаковим // Укр. іст. журн. – 1988. – №11; Проблеми історичної науки в світлі XIX Всесоюзної партійної конференції. Інтерв'ю з В.І.Юрчуком, І.Ф.Курасом, Я.С.Калакурою, В.Ю.Мельниченком // Укр. іст. журн. – 1988. – №12.

⁶ Тараненко М.С. Створення міського молодіжного дискусійного центру при Інституті історії АН УРСР // Укр. іст. журн. – 1988. – №8; Ралле І.В. Чергове засідання молодіжного науково-дискусійного центру при Інституті історії АН УРСР // Укр. іст. журн. – 1989. – №4.

⁷ Асатуров С.К. Суспільно-політичні читання молодих науковців [Інститут історії АН УРСР] // Укр. іст. журн. – 1987. – №9; Його ж. IV суспільно-політичні читання «Молодь і актуальні проблеми історичної науки» [м.Черніці] // Укр. іст. журн. – 1989. – №11.

⁸ Франчук С.І., Кічий І.В. «Круглий стіл» учених Інституту історії АН УРСР у Луцькому педагогічному інституті ім. Лесі Українки // Укр.

Прикметне, що поступово ініціатива стала переходити від істориків партії до істориків історії УРСР, активним суб'єктом перебудовних процесів дедалі більш виступали співробітники Інституту історії АН УРСР.

Наступна фаза трансформаційних процесів в українській історичній науці припадає на 1989 – 1990 рр. Саме в цей момент зрушення в суспільно-політичному житті України – курс XIX партконференції на гласність, заміна партійного керівництва республіки, відставка В.Щербицького, обрання В.Івашка мали наслідком вивищення національного фактора у суспільному житті, масовій свідомості, а відтак і в історичній науці. З кінця 1989 р. «енергія перемін» йшла не «згори» як раніше, а знизу, від опозиції, що набувала сили. Позиція партійного і державного керівництва «еволюціонувала в бік дедалі більшого врахування національного фактора». З початку квітня 1990 р. проголошувалася самостійність КПУ у складі КПРС. Спроби партійних лідерів України дотримуватись самостійного курсу пов'язані із «концепцією створення власної кредитно-фінансової системи, свободи загальноторгівельної діяльності, створення національної армії та служби безпеки». Проте цей новий курс не знайшов підтримки у частини українських комуністів, здебільшого на сході і півдні республіки. Парторганізації східних областей України не сприймали національні аспекти нової лінії ЦК, що знайшло відображення «в посиленні сепаратизму, відродженні планів створення автономної Донецько-Криворізької республіки, суверенізації Криму та Новоросії»⁹. Таким чином, теоретична еволюція перебудови в Україні рухалася в напрямку від «радянськості/советськості» до усвідомлення національного.

Суттєві зрушення відбуваються і в галузі історичної науки. Зламним став 1990 р., не випадково М.Коваль назвав його «роком корінного перелому»¹⁰. Ідеться про суттєві організаційні зміни. У 1990 р. повернена назва «Інститут історії Украї-

іст. журн. – 1989. – №5; Кіку І.О. Вчені Інституту історії АН УРСР у Київському педінституті [м.Київ] // Укр. іст. журн. – 1990. – №7.

⁹ Литвин В.М., Слюсаренко А.Г. Вказ. праця. – С.26.

¹⁰ Коваль М.В. Флагман вітчизняної історіографії // Укр. іст. журн. – 1997. – №4. – С.16.

ни». У 1991 р. скасовано Головліт як орган цензури. Відміна цензури позначилося на масштабах видавничої діяльності. У 1990 р. була затверджена «Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР», що являла собою не лише унікальне історіографічне явище, але маніфестувала новий протокол відносин істориків та влади. На практиці це означало, що ЦК КПУ втрачало свою монополію, а ініціатива переходила на бік істориків.

Складним і болючим в особистій та професійній свідомості істориків виявився період з першої половини – до середини 1990-х рр. У цей час історична наука в Україні переживала культурний шок. За короткий проміжок часу відбулися рішучі зміни в реорганізації архівної справи, видавничої діяльності. Стався справжній «парад» журналів, коли одні зникали, інші змінювали назви, виникали нові. Небачених масштабів у порівнянні з радянськими часами набуває археографічна діяльність. Важливий вплив на стан вітчизняної історичної науки мали представники діаспорної історіографії, які зберігали й продовжували традиції репресованої у свій час української академічної науки. Зустрічі, конференції, переклади та публікації праць зарубіжних колег на сторінках українських видань розширювали теоретичні горизонти вітчизняних істориків. Падіння «залізної завіси» спричинилось до появи системи грантової підтримки численних, приватних та громадських фондів, грантових конкурсів, стипендій (грантові програми українських закордонних інституцій HURI та KIUS), усе це підвищувало динаміку комунікацій, сприяло культурним зв'язкам, мобільності частини українських інтелектуалів, які вирушили на захід у пошуках знань та нового досвіду. Це був непростий період формування власної ідентичності української історичної науки та українського історика. Гостро у цей момент постала проблема підручників для середньої та вищої школи, водночас виникають лінійна і концентрична системи викладання.

Друга половини 1990-х завершує певний цикл трансформаційних змін у структурах історичної науки та свідомості українського історика. Певною мірою українська наука подолала етап потрясінь, стресів, інформаційного шоку. На цьому етапі

відбулася зміна поколінь в науці. «Історик в науці» та «історик у владі» – це люди нової формації, які свідомо пройшли шлях від «совєтськості» до національного почуття у власній свідомості та професійній справі. Головним здобутком трансформаційних змін і стало формування нових стандартів професійності.

1.1.2. Нова модель взаємодії науки і влади.

Програма повернення спадщини

31 січня 1989 р. на пленумі ЦК КПУ апаратом ЦК було підготовлено й розглянуте питання про розробку республіканської програми історичних досліджень та поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР. На початку лютого 1989 р. з'явилася постанова ЦК КПУ про формування республіканської програми, якої мусила займатися Координаційна комісія на чолі з віцепрезидентом АН УРСР, академіком І.Лукіновим. Секретарем комісії став зав. відділом Інституту історії АН УРСР, професор С.Кульчицький. Протягом півроку Комісія мала визначити коло заходів щодо розвитку досліджень (з наголосом на ліквідації «білих плям»), а також поліпшення доступу до архівів, плану видання та перевидання творів видатних українських істориків. До речі, Постанова ЦК КПУ передбачала повернення до вивчення вітчизняної історії, а не історії СРСР, реорганізацію її викладання у середній та вищій школі, спеціальних навчальних закладах, підготовку фахівців з української історії, а також видання підручників та літератури для широкого загалу.

У Постанові ЦУ КПУ пропонувалось а) забезпечити виділення курсу історії УРСР в окремий предмет; б) розширити чисельність лекцій з поглибленим вивченням історії та суспільствознавства; в) запровадити курси історії України у вузах і технікумах; г) організувати підготовку у провідних університетах фахівців з історії України; д) розробити та видати нові підручники, хрестоматії, книжки для читання з вітчизняної історії, в тому числі, з історії рідного краю¹¹. Цілком очевидно,

¹¹ Радянська Україна. – 1989. – 3 лютого. Цит. за: *Кульчицький С.В.* «Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1990 – 2000 рр.» як історіографічне явище // *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи.*

що в Постанові було накреслено план заходів та напрямів, скерованих на реорганізацію системи освіти та науки на національних засадах в масштабах республіки. До речі, практика створення комплексних перспективних програм була доволі поширеною за радянських часів, проте в добу перебудови набула особливої популярності. Специфіка ж даної Постанови полягала в тому, що партапарат республіки в останній період перебування на посаді керівника республіканської парторганізації В.Щербицького відчув зміни і зумів пристосуватися до нових умов, визнавши пріоритет національного над класово-партійним.

С.Кульчицький, який практично єдиний, хто писав про дану програму й був безпосереднім учасником її укладання, вважає, що поява її стала можливою «в умовах кризи центрального керівництва», коли «периферійні ланки державної партії були здатні повернутися обличчям до національних проблем навіть в такий важливий для ідеології галузі, як вітчизняна історія тобто історія України, а не Росії».¹²

На мій погляд, причиною такої парадоксальної ситуації, коли керівництво Компартії України ініціює й спрямовує зусилля істориків на вивчення та переосмислення історії України як суб'єкта історії, пояснюється не лише кризою центрального парткерівництва, а радше серйозним поглибленням процесів лібералізації суспільно-політичного життя в республіці, адже

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м.Харків. 15-17 листопада 1995 р.). – Харків, 1995. – С.140.

¹² *Кульчицький С.В.* «Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1990 – 2000 рр.» як історіографічне явище // *Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків. 15-17 листопада 1995 р.).* – Харків, 1995. – С.140; *Його ж.* Українська історія як легітимація пострадянського політичного устрою наприкінці 80-х років // *Історія і історіографія в Європі.* – К., 2004. Вип. 3. Історична наука як засіб політичної легітимації в Європі та в Україні у ХХ столітті. Згадку про Республіканську програму див.: *Єфименко Г.Г.* Роль «Українського історичного журналу» у висвітленні «білих плям» історії України (1988 – 1991 рр.) // *Укр. іст. журн.* – 2007. – №6. – С.113-114.

національні сили почали кристалізуватися у самодостатню опозиційну силу, а відтак партійна номенклатура заради збереження свого статусу і влади змушена була йти на компроміс з суспільством.

Координаційна комісія впродовж півроку збирала пропозиції профільних інститутів та міністерств. С.Кульчицький як секретар комісії стверджує, що жодного ідеологічного контролю чи то впливів в процесі роботи не було, інституції та відомства надавали свої пропозиції стосовно організації досліджень, котрі узагальнювалися та редагувалися секретарем комісії. Укладений проект програми розвитку історичних досліджень був розісланий в організації і державні установи для обговорення та рекомендацій. Зауваження і пропозиції були враховані координаційною комісією й подані у відповідні органи. «При тому – наголошує С.Кульчицький, – апарат ЦК КПУ в обговорення не втручався і не робив спроб усунути праці, які завжди вважалися особливо небезпечними (наприклад, «Історія русів», або твори В.Винниченка і М.Грушевського)»¹³. «Щоправда, підготовлений проект довго чекав своєї черги на розгляд у Політбюро ЦК КПУ», причини такої затримки цілком зрозумілі – поглиблення протистояння в суспільстві, економічна криза, зниження рівня життя, зміни в КПУ (18 вересня 1989 р. В.Щербицького звільнено).

З огляду на такі обставини у липні 1990 р. Політбюро затвердило проект програми, представлений координаційною комісією без жодних зауважень і змін. У постанові ЦК КПУ «Про реалізацію республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР» наголошувалося, що «весь історичний шлях народу України з найдавніших часів до наших днів знаходиться сьогодні в центрі політичного діалогу і потребує наукового переосмислення». Затвердження партійним керівництвом республіки довгострокової програми відродження вітчизняної істо-

¹³ *Кульчицький С.В.* «Програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1990 – 2000 рр.» як історіографічне явище. – С.141.

рії С.Кульчицький пояснює прагненням «не відстати від подій, щоб зберегти контроль за суспільно-політичною ситуацією»¹⁴.

Програма складається з двох частин: історико-аналітичної та практичної. В преамбулі до першої частини проекту маніфестується амбіційна мета всебічного висвітлення історії України, послідовно і рівнобічне усіх періодів: «Програма є першою спробою комплексного дослідження і висвітлення всіх періодів і проблем історії українського народу з найдавніших часів до наших днів» (с.3)¹⁵. Теоретичні засади, на яких ґрунтується Програма – це «наукова методологія, кращі традиції вітчизняної і світової історіографії, реальні запити суспільного життя і потреб самої науки». Для виконання Програми передбачалося залучити кращі сили республіки, об'єднати зусилля академічної та вузівської науки.

Її укладачі, щоб чіткіше визначити значення та шляхи реалізації Програми, вважають за необхідне проаналізувати причини відставання історичної науки від реальних потреб життя. У підрозділі «Про стан історичної науки в республіці» поданий короткий нарис її історії. Перший етап наступу на науку відбувся з кінця 20-х рр., коли цілі покоління радянських істориків діяли в умовах деформації історичної свідомості, коли був перекритий доступ до джерел, особливо архівних, а історичний процес штучно підганявся до положень сталінського «Короткого курсу». Постанова ЦК КПУ 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» означала «новий похід проти кадрів під надуманим приводом боротьби з українським буржуазним націоналізмом». Далі виокремлено період відлиги, коли був розширений доступ до архівів, проте він був дуже коротким і змінився «тривалим наступом консервативних сил». Період застою в історичній науці в Україні виявлявся в тому що «до розряду негласно заборонених до вивчення і популяризації потрапляли цілі пласти і періоди історії України. Різноманітна

¹⁴ Цит. за: Там само.

¹⁵ Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Укр. іст. журн. – 1990. – №11. – С.3.

проблематика політичної історії була зведена до однобічного показу соціальних рухів селян і робітників, діяльності більшовицьких організацій. Так само однобічно трактувалися національно-визвольна боротьба українського народу. Випадали з дослідження історія козацтва, процес формування української державності^{*}. Теми з сучасної історії витіснили з планів науково-дослідних робіт всю решту. Повільно іде перебудова історичних досліджень і в останні роки, адже суспільство «гостро потребує історичної правди», – констатувалось в програмі.

З огляду на попередній і нинішній стан української історичної науки в були сформульовані програмні завдання та визначені шляхи їх реалізації: 1. глибока і всебічна розробка найактуальніших і недостатньо досліджених фундаментальних проблем з історії України; 2. видання історіографічної спадщини – «важлива частина республіканської програми»; 3. вивчення та критичне ставлення до джерел «як первинної інформації про минуле» має «виняткове важливе значення»; 4. «окремий напрям – публікація основних комплексів джерел і пам'яток історії та культури українського народу», що було покладено на відновлену наприкінці 1987 р. Археографічну комісію АН УРСР, котра мала приділяти особливу увагу «вихованню висококваліфікованих кадрів археографів»; 5. співпраця «наших і зарубіжних фахівців», тобто з українознавчими центрами Європи, США, Канади¹⁶.

Ключовим моментом аналітичної частини Республіканської програми, є окреслення «пріоритетних напрямів історичних досліджень», як на мене, нових концептуальних засад історії України. На відміну від попередніх радянських практик Програма була спрямована на вивчення всіх періодів вітчизняної історії, вирівнюючи в такий спосіб диспропорції в структурі історичних досліджень історії УРСР, що здебільшого була зосе-

^{*} Мені, студентці історичного факультету Дніпропетровського університету часів застою, курс історії української РСР запам'ятався як нескінченна історія рухів опришків і гайдамаків, жодного з українських гетьманів, навіть Богдана Хмельницького, не можу згадати в рамках того курсу.

¹⁶ Там само. – С.5.

реджена на вивченні історії радянського суспільства. Щоправда, структурування матеріалу відбувалося ще за усталеної формацийною схемою: період феодалізму; «становлення та утвердження капіталізму» і великий блок з історії соціалістичного суспільства від «підготовки та здійснення соціалістичної революції, громадянської війни та перших кроків соціалістичного будівництва» до «Української РСР на етапі перебудови».

Водночас, слід брати до уваги компромісний характер програми, адже це був типовий документ перехідної доби, марксистська ідеологія, принципи та підходи сполучалися з елементами національної схеми української історії. До пріоритетних напрямів з історії феодалізму включалися такі сюжети, як історія козацтва та його військово-політична організація – Запорозька Січ, формування етнічної свідомості серед різних верств українського народу, український гетьманат у складі Російської держави, соціально-політичні портрети українських гетьманів, ватажків повстань, церковних і культурних діячів, історія феодалізму в працях зарубіжних істориків.

Національні акценти зумовлювали й специфіку капіталізму в Україні. Основні напрями вивчення – це «українська нація, її формування, структура та історія розвитку; національний рух: ідеї, партії, дійові особи, лозунги в Росії та Австро-Угорщині; українська діаспора»; «роль історичної науки в формуванні історичної свідомості»; «історія кооперативного руху», «просвіти»; «політичні партії на Україні»; «розробка проблем історії капіталізму на Україні в немарксистській історіографії». Така нова проблематика цілком природно поєднувалась з традиційною, як-то: «формування основних класів капіталістичного суспільства»; «соціальна, галузева і національна структура» буржуазії на Україні тощо¹⁷.

Основні ж напрями вивчення історії соціалістичного суспільства залишалися в дусі марксистської ідеології, хоча з'являються нові сюжети, терміни, поняття-означення, наприклад, «національно-визвольний рух на Україні, організація і діяльність Центральної ради (1917 – 1918 рр.) і поряд «Жовтень на Україні: його закономірність і специфіка», далі «Ради,

¹⁷ Там само. – С.5-6.

Центральна рада і Директорія: цілі, методи, діячі – порівняльний аналіз»; «білий і червоний терор, політичні портрети діячів революції і громадянської війни». З новацій: «суцільна колективізація і голод сільського населення 1932 – 1933 рр.», «ОУН – УПА в період Великої Вітчизняної війни», «об’єктивний і суб’єктивні причини кризового стану радянського суспільства, індустріальний потенціал УРСР; продовольча проблема; екологічна криза: причини і наслідки», «розширення панування бюрократичних сил, роль конкретних осіб у поширенні деформаційних процесів у різних сферах життя». З позицій офіційної ідеології подавалися «проблеми розвитку соціалізму; перебудова – новий етап розвитку радянського суспільства», «Чорнобильська трагедія; екологічний рух на Україні», «розвиток демократизації і гласності», «зростання національної свідомості мас; національно-культурне відродження; перебудова і оновлення Компартії України; нові політичні партії, громадські організації, рухи, «українці поза межами Батьківщини», «зростання значення засобів масової інформації і пропаганди у поглибленні демократизації і гласності, повернення забутих імен» тощо.

Програма визначала ще один з пріоритетних напрямів досліджень – локально-історичні розробки, спрямовані на «глибоке і всебічне вивчення історії міст і сіл», а також історико-культурної спадщини, функціонування системи охорони пам’яток історії і культури в Українській РСР¹⁸.

Друга частина Республіканської програми має практично-прикладний характер і складається з чотирьох блоків. Перший блок «Публікація джерел з історії України» базується здебільшого на перспективному плані Археографічної комісії АН УРСР. Матеріали цього блоку структуровані за формаційним принципом – період феодалізму (літописи, київський синопсис, хроніки Л.Боболінського та О.Гваньїні, Литовська метрика, Реєстр Війська Запорізького 1649 р., Архів Коша Війська Запорізького XVI – XVIII ст., щоденники, мемуари, записки іноземців, картографічні пам’ятки, праці Г.Боплана, О.Рігельмана, П.Симоновського та ін.) капіталізму (збірки документів «Декабристи і Україна», «Кирило-Мефодіївське товариство (1846 –

¹⁸ Там само. – С.6-8.

1848 рр.)), «Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка», «Українська трудова еміграція», Щоденник О.Кістяківського тощо) та радянської доби (найбільший за обсягом розряд, котрий містить збірки документів з історії більшовицьких організацій України, з'їздів Рад України, протоколи з'їздів та конференцій Компартії України, а також «Суцільна колективізація сільського господарства і голод на Україні (1929 – 1934 р.), «Академія наук в документах і матеріалах (1918 – 1934 рр.)», «Фашистський геноцид на Україні (1941 – 1944 рр.)», мемуари революційних діячів, листи з Соловків українських радянських письменників і діячів культури тощо)¹⁹. Як бачимо, джерельний блок Програми має безпрецедентне значення з точки зору розширення джерельної бази науки, відновлення її якісного стану, заповнення великих прогалин в джерельному забезпеченні дорадянського періоду українського історії.

Другий блок практичної частини програми «Дослідження актуальних проблем історії України» відображає звичні радянські практики планування досліджень здебільшого у форматі колективних праць, які були одноманітні, безстильні, офіційно-директивні, ідеологічно витримані, що позбавляли авторів будь-якої відповідальності. Планувалось підготувати й видати низку загальних праць («Історія Української РСР: Популярний нарис», «Історія народного господарства Української РСР», в 4 тт., «Нариси історії Комуністичної партії України», «Нариси історії профспілок України», «Національні меншості на Україні: Історичні нариси», «Історія Академії наук Української РСР». Отже нариси як жанр дуже зручний для колективних праць, бо не потребує концептуальних зусиль і стилістичної цілісності, в таких формах викладу переважають описовість, концептуальна редукція, процедури коментування та олітературення наукових текстів.

З проблем дореволюційної історії України передбачалось підготувати дослідження «Давня історія населення України, «Нариси етнічної історії стародавнього і середньовічного

¹⁹ Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Укр. іст. журн. – 1990. – №12. – С.3-6.

Криму», «Історія Східної і Західної Галичини за панування Австрії (1772–1918 рр.)», «Історія Західної і Східної Галичини», «Національно-визвольний рух на Україні», «Українське національне відродження на Галичині, Буковині і на Закарпатті XIX – поч. XX ст.», «Українська народність. Нариси соціально-економічної і етно-політичної історії».

Цей короткий перелік перспективних досліджень засвідчує повну занедбаність української історії дорадянського періоду й перші зрушення в галузі вивчення українського XIX ст. Проте перелік досліджень з історії XX ст., що планувалися на наступне десятиліття, в рази перевищував попередню рубрику і включав праці з традиційної тематики: історії компартії України, історії робітничого класу, селянства, інтелігенції, національно-державного будівництва в УРСР, демократичних інститутів тощо.

Про перехідний характер Програми свідчить той факт, що в одному переліку знаходилися теми, про які раніше годі було й думати, наприклад, «В.І.Ленін і Компартія України в період громадянської війни (1918 – 1920)» vs «Ради, Центральна Рада і Директорія в революції і громадянській війні» або «Всеукраїнська надзвичайна комісія (1917 – 1922)» vs «Безвинні жертви: Судові процеси 30-х рр. в УРСР». У цьому переліку присутні були й суто кон'юнктурні (наче перебудовні) теми на кшталт «Партія на чолі утворення Української Радянської національної держави», «Роль соціалістичного самоуправління у перебудові радянського суспільства», «Еволюція державного суверенітету УРСР»²⁰.

Особливий інтерес, на мою думку, становить третій блок історико-прикладної частини Республіканської програми під скромною назвою «Видання в перевидання пам'яток української історіографії». В умовах історіографічного голоду внаслідок тривалої заборони української академічної спадщини програма підготовки і видання кращих робіт українських дореволюційних і діаспорних істориків була справжнім проривом у науковій свідомості вітчизняних дослідників. Введення у широкий обіг доробку української історіографії сприяло формуванню нової

²⁰ Там само. – С.6-7.

академічної культури в Україні. Левова частка зусиль у здійсненні програми повернення спадщини належала співробітникам Інституту історії України. На відміну від усіх структурних складових Республіканської програми в даному підрозділі увагу сконцентровано на працях інтелектуалів та діячів дожовтневого періоду. З 47 позицій даного підрозділу лише 5 пунктів стосувалися радянських діячів в тому числі революціонерів (В. Антонова-Овсеєнко, Є. Бош, В. Затонського, М. Скрипника) та історика (М. Яворського).

Серед українських інтелектуалів найбільшу групу складають відомі історики, адже йшлося про доволі амбітні плани перевидання їх праць: *Інокентій Гізель* «Філософські твори», в 2-х т., митрополит *Євгеній Болховитинів* «Описание Киево-Софийского собора», «Описание Киево-Печерской лавры», *Д. Бантиш-Каменський* «Источники Малороссийской истории» та «Собрание исторических трудов», в 5-ти т., *М. Максимович* «Исторические сочинения», *М. Костомаров* «Избранные произведения», в 2-х т., *П. Куліш* «Записки о Южной Руси», в 2-х т., *В. Антонович* «Вибрані праці», в 4-х т., *М. Драгоманов* «Вибрані історичні праці», в 2-х т., *О. Лазаревський* «Описание Старой Малороссии», в 3-х т., *М. Грушевський* «Вибрані праці. Багатотомне видання: Історія України-Русі, в 10-ти, 14-ти кн., «Історія української літератури», в 6-ти т. «Суспільно-політичні рухи і релігія», в 2-х т., «Листування (1885 – 1934)», «Ілюстрована Історія України», «Нарис історії українського народу», *М. Василенко* «Вибрані твори», в 2-х т., *О. Єфіменко* «Нарис історії українського народу», в 2-х т., *М. Аркас* «Історія України-Русі», *М. Лучкай* «Історія Закарпаття», *А. Кримський* «Збірник сходознавчих праць», *М. Кордуба* «Праці з історичної географії України», *І. Крип'якевич* «Богдан Хмельницький», *К. Студинський* «Документи та матеріали», *Д. Яворницький* «Вибрані твори», в 20-ти т., *В. Голобуцький* «Запорізьке козацтво», «Чорноморське козацтво».

Значну групу склали праці археологів, етнографів, лінгвістів, колекціонерів: *Н. Закревський* «Описание Киева», в 2-х т., *В. Хвойка* «Древние обитатели Среднего Поднепровья», в 2-х т., *Ф. Вовк* «Етнографічна спадщина», в 2-х т., *М. Сумцов* «Етнографічна спадщина», в 2-х т., *В. Шухевич* «Гуцульщина», в 5-ти ч.,

О.Левицький «Вибрані твори», в 5-ти т., В.Модзалевський «Вибрані праці», «Малороссийский родословник», в 4-х т., Б.Ханенко, В.Ханенко, «Древности Поднепровья: Древности русские».

Вибірковий характер в проєкті перевидання мали праці філософів: *Іосаф Кроковський «Філософські твори», в 2-х т., Іосиф Кононович-Горбацький «Філософські твори», в 2-х т., Д.Чижевський «Історико-філософські твори», Г.Щербацький «Курс філософії», а також політичних діячів та публіцистів: С.Подолінський «Суспільно-політичні праці», В.Винниченко «Відродження нації», в 3-х т.²¹ Показово, що саме ця частина програми була найбільш продуктивно реалізована протягом 1990 – 2000 рр.*

Четвертий блок науково-практичної частини програми «Поліпшення вивчення історії України» присвячений конкретним заходам та рекомендаціям з метою реорганізації історичної освіти, У всіх навчальних закладах України вищого, середнього та спеціального рівня рекомендовано вводити курси з вітчизняної історії, створювати кабінети україністики, розробляти програми курсів усіх рівнів, займатися підготовкою та перепідготовкою вчителів. Планувалась і видання підручників для 10-11 класів середньої школи, для неісторичних факультетів педінститутів, курси лекцій для вищої школи, хрестоматії для шкіл та вузів, підручники та посібники з джерелознавства, історичного краєзнавства, етнографії, історії держави і права УРСР²².

П'ятий блок джерельно-практичної частини програми «Пропаганда історії України» виглядає типово-радянським пропагандистським проєктом із залученням товариства «Знання» до поширення вітчизняної історії, видання брошур мозаїчного характеру (наприклад, «Історія України в запитаннях і відповідях», «Перебудова та історична наука», «Актуальні питання історичного досвіду КІРС і сучасність»). В популярних журналах пропонувалось відкрити історичні рубрики та цикли, а також оновити експозиції центральних і місцевих музеїв,

²¹ Там само. – С.8.

²² Там само. – С.9-10.

створити республіканське товариство істориків-краєзнавців. Намічався план підготовки науково-художніх і науково-популярних видань («Популярні біографії партійних та державних діячів, відомих історичних осіб») та інформаційно-довідкових, як-то довідники («Комуністична партія України: З'їзди і конференції. Довідник», «Словник-довідник історика-краєзнавця», «Партійні архіви: Довідник»), енциклопедії («Визвольна війна українського народу: (1648 – 1654 рр.): Енциклопедичний словник», «Декабристи на Україні: Енциклопедичний довідник», «Народники на Україні: Енциклопедичний довідник», «Пролетарські революціонери на Україні (1861 – 1917): Енциклопедичний біографічний словник», «Ленінська національна політика і Україна: Енциклопедичний словник»), атласи («Історичний атлас Української РСР. Для наукових бібліотек», «Атлас історії України для середньої школи»), збірки статистичних матеріалів («Комуністична партія України. Цифри. Документи. Матеріали: Стат. збірник»), бібліографічні покажчики («Писемні джерела з історії України: Покажчик публікацій», «Україністика в закордонних архівних фондах», «Україністика в архівосховищах (каталоги рукописних джерел з історії України), в 5-ти т., «Історія України в художній літературі та образотворчому мистецтві: Бібліографічний покажчик», «Ретроспективна бібліографія з історії України: Багатотомне видання) тощо²³.

Таким чином, ухвалення Республіканської програми відновлення та розвитку історичної науки в Україні мало важливе символічне й практичне значення. По-перше, програма – це унікальне явище, котре не мало жодних аналогів в історіографічних практиках країн СНД в умовах соціально-політичних та ідеологічних трансформацій. Адже вона накреслила шляхи перетворень в сфері історичного знання на вирішальну декаду 1990 – 2000 рр., а результати її реалізації відчутні аж по сьогодні. По-друге, обставини й сам факт затвердження Республіканської програми заклали підвалини нової моделі взаємодії науки і влади, коли наукову політику формують та скеровують не партійно-апаратні працівники, а інтелектуали. Щоправда, досі «Республіканська програма розвитку історичних

²³ Там само. – С.10-11.

досліджень, поліпшення викладання та пропаганди історії Української РСР» не стала предметом спеціального аналізу. Історіографічне значення програми полягало в тому, що вона чи не найперше в офіційній історичній політиці надавала історії України статус самостійного предмету дослідження та вивчення. Республіканська програма – це виважений документ з дотриманням паритету теоретичних завдань і практичних досліджень на полі української історії.

Водночас, програма мала компромісний характер як типовий документ перехідної доби. На перший погляд, вона демонструє ознаки нормативного документу з обов'язковим посиленням на партійні та державні програмні матеріали: «Програма виходить з Декларації про державний суверенітет України, враховує документи XXVIII з'їзду КПРС, прийняті у 1989 – 1990 рр., рішення ЦК Компартії України, її XXVIII з'їзду з питань повоєнної історії Української РСР, спрямовані на утвердження об'єктивних оцінок історичних подій та осіб, всебічне висвітлення так званих 'білих плям', подолання кон'юнктурних спекуляцій навколо трагічних сторінок минулого нашого народу», – наголошувалося у преамбулі до першого розділу Програми. Показовою є відмова від класово-партійної лексики й перехід до «риторики патріотизму»: «нове мислення», «історична свідомість», «українська державність», «український гетьманат», «національна самосвідомість», «немарксистська історіографія», «білий і червоний терор», «суцільна колективізація і голод сільського населення 1932-1933 рр.», «ОУН – УПА в період Великої Вітчизняної війни», «адміністративно-командна система». В організаційній площині новацією можна вважати ідею співпраці вітчизняних істориків з українознавчими центрами Європи та США.

Однак, якщо проаналізувати зміст і характер завдань, накреслених Програмою, то значна їх частина стосувалася радянського періоду, тобто з одного боку, давала взнаки інерції мислення, з іншого – крайня занедбаність довоєнної тематики, яка десятиліттями замовчувалася або заборонялася. Про інерцію мислення свідчить й сама назва програми, де присутня формула «історія Української РСР», а не «історія України», що використовується в самому тексті. Проте незважаючи на явну

недосконалість, прорахунки, інерцію мислення, програма на той час являла дорожню карту розвитку української історичної науки на ціле десятиліття. За інсайдерською інформацією, практично ніхто з владних структур не контролював і не спрямовував виконання даної програми, тим більш вражаючим є факт її реалізації у багатьох пунктах з поправками, доповненнями, подальшим поглибленням ідей і засобів. Можна сказати, що саме завдяки цій програмі відбувся справжній «історіографічний переворот» у вітчизняній соціогуманітаристиці.

1.1.3. Поколіннява структура науки. Історіографічна місія третього покоління радянських істориків

Суб'єктом трансформаційних процесів в українській історичній науці виступав історик, точніше покоління істориків. Справа в тім, що саме поколіннява структура наукового співтовариства відображає реальну динаміку та характер змін в науці.

В спеціальній літературі виокремлюються три радянських покоління²⁴. Отже відповідно до цієї градації можемо визначити три покоління радянських істориків:

²⁴ Пугачова Марина, Рожанский Михаил. Третье советское поколение: биография и география // Право на имя: Биографика XX века. Чтения памяти Вениамина Иоффе: Избранное. 2003 – 2012 / НИЦ «Мемориал» (СПб.): Европейский университет в Санкт-Петербурге; Отв. Ред. Т.Б.Притыкина. – СПб., 2013. – С.289-290. Автори визначають покоління не стільки в демографічному чи хронологічному вимірах, скільки з точки зору власної ідентифікації та норм соціальної реалізації, Когортоутворюючим фактором вважають певну подію (революція, XX з'їзд, введення військ країн Варшавського договору до Чехословаччини у 1968 р., перебудова), об'єднуючись навколо якої люди й ідентифікують себе та свою приналежність до певного покоління: «Люди в поисках своей идентичности, в стремлении реализовать себя, в рефлексии по поводу собственной нереализованности могут образовывать поколение и даже осознавать себя участником поколения. В качестве когортобразующего фактора в социальных науках выделяют прежде всего событие, значимое для самоидентификации ровесников и для их маркирования старшими и/или младшими» (с.288). Див. також: Дубин Б.В. Поколение: смысл и границы понятия // Отцы и дети: Поколенческий анализ современной России / Сост. Ю.Левада, Т.Шанин. – Москва, 2005. – С.61-79; *Его же*.

1-ше старше, народження 1917 – початку 1920-х рр., це «ровесники Жовтня», їх первісна соціалізація відбувалась в перші пост-революційні роки, в умовах становлення радянської системи, а формування цінностей сталося на хвилі революційного романтизму, пролетарського інтернаціоналізму та радянського патріотизму, в рамках партійно-державного патерналізму та колективістської свідомості. Їх вторинна соціалізація припадає на роки війни та післявоєнний період.

2-ге середнє покоління народження кінця 1920-х – 1-ї половини 30-х рр., називають по-різному «діти ХХ з'їзду», «шістдесятники», «підлітки війни». Їх первинна соціалізація пов'язана із спогадами війни, вторинна припадає на короткі часи соціально-політичної лібералізації після ХХ з'їзду партії. Дехто з представників цієї генерації встигнув вдихнути повітря свободи в творчості, думках, виборі предмету дослідження. Проте найбільш сміливі з них дуже скоро зазнали утисків, репресій, заборону на професію.

3-тє покоління народження кін 1940 – початку 1950-х рр. називають «онуками Жовтня». Первинна соціалізація представників цього покоління збігається з добою відлиги. Це був період «радянського ренесансу»²⁵, гордості за велику державу, її досягнення в космосі, мистецтві, спорті. Юрій Гагарін, перші космонавти, відомі спортсмени, (хокеїсти, фігуристи) стали «символом особистого злету» пересічної звичайної людини, яка завдяки своїй цілеспрямованості змогла досягти таких вершин. Тому вважаю, що це покоління швидше можна назвати поколінням «соціальних ліфтів». Саме третє покоління радянських

Поколение: социологические границы понятия, див.: <http://bookmix.ru/blogs/note.phtml?id=1285>; Соціологічна дефініція поняття передбачає, що покоління – це «социальная группа, консолидированная по возрастному статусу, условиям социализации и культурным установкам. Но вычленение какого-либо поколения по этим критериям из жизненного потока лишь предварительное условие его исторического исследования». *Пищемуха В.Г.* Поколение как социологическое понятие и культурно-исторический концепт, див.: <http://www.mgu.com.ua/docs/KOD/Pishemucha.Pokolenie1.pdf>

²⁵ Пугачова М., Рожанский М. Вказ. праця. – С.291.

істориків, представники якого підлітками формувались у умовах відносної свободи, із впевненістю у можливостях власної само-реалізації (треба багато працювати й усього можна досягнути, мети, будь-якої заповітної цілі, соціального статусу, кар'єрного злету), першим змогло переорієнтуватися в умовах перебудови, адаптуватися та знайти себе. До поколіннєвої схеми сучасної науки можемо додати ще два покоління.

4-те покоління народження кінця 1960-х – початку 1970-х рр. – це «діти перебудови». Їх первинна соціалізація припадає на період соціального маятника, тобто коливань від певного добробуту, підвищення рівня життя до соціальних потрясінь, кризових явищ в суспільстві та економіці, а вторинна соціалізація відбувалась в умовах інтелектуальної свободи, інформаційного шоку, коли професійний вибір здійснювався свідомо, а професія історика втрачала кар'єрну привабливість та соціальну статусність, престиж професії історика в перебудовні часи знижався. На історичні факультети в той період йшли ті, хто щиро захоплювався історією й пов'язував з нею своє майбутнє. Як викладач історичного факультету, можу засвідчити, що найталановитіші когорти студентів – це курси студентів часів перебудови, адже випускники початку – середини 1990-х рр. нині починають задавати тон в вітчизняній науці.

5-те покоління, народжених у 1990-х рр. – в сучасній літературі визначають як прекаріат (Гай Стендінг). Це «клас-покоління», що утворився як суміш пролетаріату і середнього класу²⁶. Вважається, що це покоління без великого майбутнього, кар'єра його представників може розгортатися лише по горизонталі, в залежності від соціального статусу, тобто представники цього покоління будуть залишатися в тій соціальній групі, в якій народилися. Соціальні ліфти не працюють через високу конкуренцію та однакові можливості. Це покоління глобалізованого світу, коли його представники ближче до своїх ровесників-європейців ніж до власних батьків. Євромайдан, на думку Я.Грицака, – революція прекаріату. Дане покоління істориків в сучасній структурі науки лише вступає у професійне середовище. Можна

²⁶ Середній клас поступається місцем новому прошарку – прекаріату, див.: <http://ucu.edu.ua/news/11358/>

припустити, що в умовах мережевого суспільства на відміну від своїх попередників покоління «дітей перебудови», наймолодше покоління істориків може називатися «digital», «цифрова людина», покоління *hi-tech* й при тому не забувати, що користування соцмережами не може підміняти процедури концептуалізації, проблематизації, цілепрокладання, рефлексії як базові в професії історика.

Спробуємо довести, чому найактивнішу роль в процесах трансформації української історичної науки відіграло саме третє покоління радянських істориків. З'ясуємо спочатку, який сенс і значення має конструкт «покоління істориків»²⁷. Історіографічне покоління – це аналітична структура, засіб вивчення наукового співтовариства та процесів, котрі в ньому відбуваються. Зміна поколіннєвої структури співтовариства відображає його динаміку, масштаби оновлення, закритості / відкритості у комунікаційному просторі. На мою думку, при визначенні історіографічного покоління слід враховувати такі фактори, як віковий спектр групи, спільний соціальний досвід, подібні умови професійної соціалізації. Останній фактор важливий з точки зору формування особистісних якостей, поглядів та стартів професійної кар'єри.

Історико-поколіннєві особливості зумовлюють інтелектуальну поведінку історика та ліміти продуктивності. Зазвичай кожне покоління істориків має свої пріоритети, власні уявлення про актуальність і значущість тих чи інших проблем, професійні ритуали, академічні звичаї й «правила гри». Для історіографіч-

²⁷ Що означає конструкт «покоління істориків»? За визначенням Л.Сидорової, «поколение историков объединяет специалистов примерно в одно и то же время начавших заниматься профессиональной научно-исследовательской и преподавательской деятельностью». Див.: Сидорова Л.А. Поколение как смена субкультур историков // Мир историка. XX век. – Москва, 2002 – С.38. Український дослідник О.Кондратенко у практичній площині, використовуючи «генераційний метод», досліджує «перше» / старше «доакадемічне» (І.Крип'якевич, С.Юшков, М.Петровський) та «друге» / «молодше» «довоєнне» покоління радянських істориків (М.Рубач, М.Супруненко, К.Гуслистый, Ф.Ястребов), див. Кондратенко О.Ю. Наукові старти двох поколінь академічних істориків: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ltkp_2012_69_36.pdf

ної генерації характерні своя ієрархія професійних цінностей, специфіка інструментарію, шерега лідерів та аутсайдерів, формальних і неформальних авторитетів. Будь-якому поколінню істориків властива також інерція щодо вибору напрямів інтелектуального руху, способів мислення, ієрархії тем і методів.

Історіографічне покоління – не просто демографічна даність, а соціальна конструкція (за аналогією стать – це біологічний фактор, а гендер – соціальний конструкт). Історіографічне покоління як конструкт базується на системі партнерських відносин, особистих задов'язань, дружніх стосунків, прихованих образ і конфліктів. З одного боку, історіографічні покоління є однорідними в ідейно-ціннісному та соціально-генетичному вимірах, з іншого, кордони поколіннєвих груп залишаються прозорими. Ще К.Мангейм зазначав, що процес взаємодії поколінь згладжується з огляду на безперервність передачі культурного доробку з покоління в покоління, самий старший не спілкується із наймолодшим, між ними є покоління-посередників, не так віддалених один від одного²⁸. Словом, історіографічне покоління визначається не стільки віком, скільки професійної позицією, тому цілком можливі випадки, коли окремі представники старшого або середнього покоління в науці можуть бути більш відкритими до новацій чи змін ніж молодше покоління. При тому, що розходження можливі і в рамках однієї генераційної групи. Так, К.Мангейм виокремлює у складі одного покоління окремі соціальні підгрупи, які розрізняються між собою за характером включення у соціальні процеси й інтелектуальні рухи: «те группы молодежи, представители которых перерабатывают свой жизненный опыт особым, отличным от других способом, составляют отдельные подгруппы в составе поколения»²⁹. Кожна генерація має свої поколіннєві коди, так для старшої радянської це була війна, середньої – Бам, молодшої – будзагін (стройотряд), для нинішньої наймолодшої – соцмережі та ІТ-технології.

²⁸ Див.: Мангейм К. Проблема поколений // Новое литературное обозрение. – 1998. – № 30. – С.26.

²⁹ Там само. – С.26.

Чому саме генерація 35 – 40 річних людей виявляли найбільшу соціальну активність в процесах перебудови, виступали лідерами громадських рухів, шкільних новацій, творцями змін в історичній науці?

Слід брати до уваги, що первісна соціалізація даної генерації приходить на 1960 – початок 1970-х рр. Первісна соціалізація являє собою засвоєння соціальних норм та системи культурно-інтелектуальних цінностей. Перша соціалізація третього радянського покоління відбувалася в атмосфері десталінізації, поширення гуманістичних цінностей, романтизації ідеалів свободи й розкутості. Будівництво окремих квартир на рубежі 1950 – 1960-х рр. сприяло підвищенню комфорту життя, появи власного простору, а відтак індивідуалізації мислення і способу життя (на противагу радянському колективізму). Система цінностей підлітків 1960 – початку 1970-х рр. формувалась під впливом літератури, театру, кіно «шістдесятників». З іншого боку, відчутний був вплив нової маскультури, захоплення «The Beatles» та іншими рок-групами. Рух хіпі впливав не лише на молодіжну моду (зачіски, довге волосся, джинсова лихоманка), а підживлював протестні настрої і мотиви соціальної поведінки. Захоплення західною поп-культурою мало й позитивні наслідки, зокрема той факт, що молодь вивчала англійську аби слухати рок-музику, розуміти пісні відомих груп в оригіналі. Це я знаю з прикладу деяких своїх ровесників – фанатів «Бітлз» та ін. Отже, можемо констатувати, що первісна соціалізація третього радянського покоління (в тому числі майбутніх істориків) мала доволі суперечливий характер.

Вторинна соціалізація, як відомо, пов'язана з вибором професії, формуванням системи професійних цінностей, кар'єрними стартами, а також сімейно-шлюбними стратегіями та виникненням мереж адміністративних й інтелектуальних контактів. Важливими факторами другої соціалізації третього покоління істориків стала радянська система історичної освіти, котра була орієнтована на фундаментальність, системність, ідеологічний монізм та давала широкі можливості кар'єрно-адміністративної реалізації. Парадоксальність ситуації в радянській історичній науці 1970 – поч.1980-х рр., полягала в тому, що догматичне ставлення до теорії (непорушність марксист-

сько-ленінського вчення) стимулювало методологічні практики і дослідницькі техніки, а відтак підвищення рівня професійної культури частини істориків. Ідеться про досягнення таких спеціальних галузей історичного знання, як історіографія та джерелознавство, котрі не мали аналогів в інших історіографіях, адже як певна традиція вони були успадковані від дореволюційної академічної науки й розвинуті кількома поколіннями радянських істориків. Наприкінці 1980-х такі особливості системи історичної освіти та науки дали свій результат – саме те покоління радянських істориків, що пройшло вторинну соціалізацію в 1970-х рр., точніше певні його підгрупи, виявилися відкритими до нового, готовими до змін та стали активними учасники цих змін. Зусиллями третього покоління істориків (враховуючи прозорість поколіннєвих рамок) була утворена нова модель відносин в системі «історик – влада». Це означало, що в сфері ідеології та організації науки ініціативи перейшли від партійно-державних органів до істориків та їх власних інституцій.

Прикметне, що ще на початку 1980-х один з представників третього радянського покоління не лише накреслив портрет свого покоління, але і передбачав його роль у недалекій будучності:

*В пятидесятых – рождены,
В шестидесятых – влюблены,
В семидесятых – болтуны,
В восьмидесятых – не нужны ...
Не мы ли будем в девяностых
Отчизны верные сыны ...*³⁰.

Третє покоління радянських істориків як актор перебування в науці мало низку епістемологічних досягнень. Найважливіше серед досягнень – це «революція понять». Відбулася не проста заміна слів-термінів, усталених штампів та кліше радянської історіографії, а перезавантаження поняттєвого апарату, адже нові поняття наповнювалися зовсім іншим змістом і виступали як засоби концептуалізації історії. Так сталося з

³⁰ Євгеній Бунімович – російський поет, публіцист, педагог-математик, громадський діяч, автор цих строк (1982). Цит. за: Пугачова М., Рожанский М. Вказ. праця. – С.292.

одним з ключових конструктів української радянської історіографії «визвольна війна українського народу 1648 – 1654 рр.», на зміну якому на зламі 1980 – 1990-х приходять такі конструкти, як «Хмельниччина», «Українська національна революція 1648–1676 рр.», «Українська революція в XVII ст.»³¹.

Імплементация в структурах свідомості українських істориків поняття-визначення «українська державність» відбувалось поступово, із зміною акцентів та ідейно-політичних смислів. Даний процес фіксує ціла низка понять: «українська феодальна державність», «українська державність», «гетьманат-автономія», «українська середньовічна державність», «українська козацька держава», «національно-державна ідея Б.Хмельницького», «козацька державність», «державна Б.Хмельницького», «українська козацька республіка»³². До вжитку істориків-медієвістів входять

³¹ *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції Історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992; *Горобець В.М.* До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1993. – №2/3; *Степанков В.С.* Українська національна революція XVII століття: проблема хронологічних рамок // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). – К.-Черкаси, 1994; *Гром В.М.* Початковий етап Хмельниччини у висвітленні української зарубіжної історіографії // Там само; *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. – 1995. – №4; *Степанков В.С.* Українська революція 1648-1676 рр. в контексті європейського революційного руху XVI-XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Укр. іст. журн. – 1997. – №1; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть // Укр. іст. журн. – 1998. – №1-3; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція середини XVII ст.: Проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999.

³² *Смолій В.А., Гуржій О.І.* Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. – 1990. – №10; *Смолій В.А.* Українська козацька держава // Укр. іст. журн. – 1991. – №4; *Степанков В.* Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. іст. журн. – 1991. – №11; *Смолій В.А., Гуржій О.І.* Як і коли почала формуватися українська нація – К., 1991; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації – К., 1997;

такі нові поняття, як «державна еліта», «менталітет», «політична культура»³³.

Прикметно, що в збірнику «Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань) – К., 1991 переважали вже модерні поняття: *Головко О.Б.* Київська Русь і Українська середньовічна державність; *Стороженко І.С.* Проблеми дослідження військового мистецтва Української козацької держави; *Верба І.В.* Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.); *Федорук Я.О.* Національно-державна ідея Б.Хмельницького в українській історіографії XIX ст. тощо; *Гуржій О.І.* Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: Територіальні межі та населення. – К., 1992; *Смолий В.А.* Правобережна Україна після Петра Дорошенка: традиції козацької державності // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань) – Черкаси., 1992; *Гуржій О.І.* Держава Б.Хмельницького в територіальному відношенні // Там само; *Степанков В.С.* Формування державної ідеї в українській козацькій республіці // Там само; *Сергієнко Г.* Запорозька Січ: місця, час і порядок заснування кошів-фортець козацької республіки // Середньовічна Україна: 36. наук. пр. [пам'яті чл.-кор. НАН України Івана Олександровича Гуржія з нагоди його 80-річчя від дня народження]. – К. 1997. – Вип.2; *Степанков В.* Формування Української держави на початковому етапі Національної революції (1648 – 1650 // Там само.

³³ *Степанков В.С.* Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVII ст. (1648 – 1657). Постановка проблеми // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань) – К.-Черкаси, 1993; *Панащенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.) / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1995; *Сас П.М.* Політична культура України нового часу (теоретичний аспект) // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань). – К., 1995; *Матях В.М.* Система ціннісних орієнтацій в суспільній ментальності України-Гетьманщини: орієнтовні напрями дослідження // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). – Кн.1. – К.-Черкаси, 1997; *Сергієнко Г.Я.* Державна символіка і атрибутика в політичній культурі козацтва Запорозької Січі // Там само; *Гурбик А.* Ментальність

Наступна конструкція «українське національне відродження кінця XVIII – XIX ст.», що стала доволі популярною на початку 1990-х на тлі тих соціокультурних змін, котрі відбувалися в той час в самій Україні, з легкістю витіснила з історіографічних практик і професійної свідомості партійно-класове кліше «визвольний рух» (з ленінською періодизацією–тріадою). Як синоніми «культурно-національного відродження» використовувалися поняття «українська національна свідомість», «українська національна самосвідомість» та компромісні – «український національно-культурний рух», «український національний рух»³⁴.

У цей час радянська політична формула «Велика Жовтнева соціалістична революція та громадянська війна» поступово еволюціонує в напрямі виокремлення українського чинника подій національного державотворення та революційних змін: спочатку це ледь модифіковані старі радянські кліше як-то «революційні події 1917 р. на Україні», «національна державність» (1990), або більш нейтральні – «національно-визвольний рух на Україні» (1990), «українські визвольні змагання 1917–1921 рр.» (1990), згодом затверджується конструкція «Українська революція» (1994), «Національно-демократична револю-

українського середньовіччя: правосвідомість селянства в XIV – XV ст. // Український історичний збірник: наук. пр. аспірантів та молодих вчених. – К., 1997.

³⁴ *Сарбей В.Г.* Становлення та консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – №5; *Його ж.* Етапи формування української національної самосвідомості // Укр. іст. журн. – 1993. – №7-8; *Іванова Л.Г.* Початок українського національно-культурного відродження // Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. В.Г. Сарбей. – К., 1994; *Сарбей В.Г.* Розвиток української національної самосвідомості // Там само; *Шин Н.А.* Український національно-культурний рух в умовах антиукраїнської політики російського царизму // Там само; *Лавров Ю.П.* Зародження українського національного руху в студентському середовищі // Там само; *Скельчик С.О.* Український національний рух: здобутки та перспективи досліджень (замість післямови) // Там само; *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К., 1999.

ція» 1917 – 1920» (1999)³⁵. Поступово змінюються історико-політичні та морально-ціннісні оцінки подій, адже постулат «революція-свято» перетворюється на «революцію-трагедію».

У професійній та масовій свідомості українців на рубежі кінця 1980 – початку 1990-х рр. поступово затверджується поняття «голод 1932/33 рр.», який спочатку згадувався наче синонім чи складова колективізації, згодом набував інших смислів та політичних конотацій, з часом взагалі поступився поняттю «голодомор». Цікаво простежити на початку 1990-х рр. процедуру концептуалізації сукупності трагічних подій в українському селі 30-х рр. на прикладі розмаїття концептів-ідей, їх конкуренції та тенденції щодо затвердження й домінування у професійній та сучасній масовій свідомості здебільшого одного усталеного концепту: «голод 1932-1933 рр.»; «голодний мор»; «терор голодом»; «продовольчий терор»; «голод як засіб боротьби тоталітарної держав проти селян»; «історія голоду, голодомору і голодувань», «голод – геноцид 1932 – 1933 рр.»;

³⁵ Яневський Д.Б. Українська Центральна Рада: кроки до національної державності (березень – листопад 1917 р.). – К., 1990; Кондуфор Ю.Ю. Революційні події 1917 р. на Україні // Укр. іст. журн. – 1990. – №11; Гамрецький Ю.М. До вивчення національно-визвольного руху на Україні // Укр. іст. журн. – 1993. – №12; Реснт О.П. Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр.: спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. – К., 1994; Верстюк В.Ф. Українська революція: доба Центральної Ради // Укр. іст. журн. – 1995. – №2, 5-6; Реснт О.П. Українська революція і робітництво: Соціально-економічні і політичні зміни 1917–1920 рр. / Відп. ред. Ю.Ю.Кондуфор. – К., 1996; Центральна Рада на тлі української революції. Науково-теоретичні читання в Інституті історії України НАН України 16 березня 1995 р. / Відп. ред. В.Ф. Верстюк. – К., 1996. Солдатенко В.Ф. Українська революція доби Центральної Ради: аналіз досвіду періодизації // Укр. іст. журн. – 1997. – №3; Його ж. Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997; Його ж. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920). – К., 1999; Рубльов О.С., Реснт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999 (Серія «Україна крізь віки», т.10); Губа П.І. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917–1920 рр.) // Укр. іст. журн. – 1999. – №4.

«голод 1931-1932 рр. і голодомор 1932-1933 рр.»; «голодомор 1932-1933 рр.»³⁶.

На зламі 1980 – 1990-х заміна цілих лексичних конструкцій означала не гру в слова на потребу часу чи то політичної кон'юнктури, а нові концептуальні підходи та оцінки, зокрема визначення місця та ролі України в подіях 1939 – 1945 рр. «Велика Вітчизняна війна» та «Друга світова війна» – це не просто терміни, а певні аналітичні структури, котрі мають різний хронологічний та історико-політичний формати. З 1990 р. в українській історіографії використовується концепт «Друга світова війна», який поступово витісняє на лише «міфі», але й саму конструкцію «Велика Вітчизняна війна»³⁷.

³⁶ Типовий приклад широкого спектру понять див.: *Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні*. Причини і наслідки: Міжнар. наук. конф., м.Київ, 9-10 верес. 1993. Матеріали / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 1995: *Ивницький Н.* Голод 1932-1933 років – С.35-44; *Мейс Дж.* Політичні причини голодного мору. – С.14-22; *Кульчицький С.* Терор голодом як інструмент колективізації сільського господарства. – С.23-35; *Морозов А.* Економічні передумови продовольчого терору в українському селі на початку 30-х років. – С.84-90; *Горошко С.* Голод як засіб боротьби тоталітарної держави проти селян. – С.95-105; *Яковлева Л.* Архівні джерела з історії голоду, голодомору і голодувань в ІЦДАВО України. – С.157-167; *Косик В.* Голод-геноцид 1932-1933 років. – С.52-62; *Шаповал Ю.* Стенограма і протокол III конференції КП(б)У як джерело вивчення голоду 1931-1932 рр. і голодомору 1932-1933 рр. – С.149-156; *Троян М.* Голодомор 1932-1933 рр. у Донбасі. – С.132-140; *Марочко В.* Національний аспект голодомору. – С.66-74 та ін.

³⁷ *Білоусов М.М.* Початок Другої світової війни: деякі уроки і сучасність // Укр. іст. журн. – 1990. – №9; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій війні і Великій Вітчизняній війнах: Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994; *Україна у Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. (27-28 жовтня 1994 р.)* / Відп. ред. М.В. Коваль. – К., 1995; *Україна у Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. (27-28 квітня 1995р.)* / Відп. ред. М.В. Коваль. – К., 1996; *Коваль М.В.* Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.) Історіософські нотатки. – К., 1999. *Його ж.* Друга світова і Велика Вітчизняна війни: знехтуваний урок історії // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. пр. – К., 1999. – Вип.3. Див.: *Лисенко О.Є.* Тематика Другої

Безперечним досягненням третього покоління радянських істориків в процесі трансформації української історичної науки можна вважати відновлення цілих напрямів дослідження і створення нових. Про вражаючі диспропорції у структурах української науки до перебудови свідчить статистика публікацій на сторінках УІЖ, наприклад, у 1988 р. 80% статей були історико-партійного характеру³⁸. Академік Ю.Кондуфор у програмній статті на старті перебудови (1988 р.) констатував, що за останні 17 років з проблем дожовтневого періоду української історії захищені 5 докторських дисертацій, а розробкою даної тематики займалися взагалі 5 – 7 чоловік в республіці: «І це за величезної кількості проблем і невирішених питань, що стосуються найрізноманітніших аспектів феодальної епохи». У той же самій статті, щоправда, в інших контекстах Ю.Кондуфор наводить такі факти: в англomовних країнах США, Великобританії, Канаді з української проблематики протягом 1960 – 1985 рр. було підготовлено 680 дисертацій, причому з кожних трьох дві були з її минулого³⁹.

Зусиллями представників третьої генерації радянських істориків за часів перебудови були створені цілі напрями, починаючи від вітчизняної медієвістики та історії ранньомовного часу (історія українського козацтва, історія української державності, литuanістика)⁴⁰ до новітніх течій, як кліометрика, кількісні методи в історичних дослідженнях, системна методологія⁴¹.

світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі // Укр. іст. журн. – 2007. – №6.

³⁸ Єфименко Г.Г. Вказ. праця. – С.100.

³⁹ Кондуфор Ю.Ю. Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XVII з'їзду КПРС // Укр. іст. журн. – 1988. – №4. – С.13, 15.

⁴⁰ Див.: *Історія українського середньовіччя*: Козацька доба: 3б. наук. пр. (На пошану історика, лауреата Державної премії ім. Т.Шевченка Олени Михайлівни Апанович): У 2 ч. – К., 1995; *Матях В.* Український цивілізаційний процес ранньомовного часу в наукових проєктах Інституту історії України НАН України. – К., 2011.

⁴¹ *Подгаецкий В.В.* Математические методы и ЭВМ в изучении социально-экономической истории Украинской ССР в годы непа:

Певним доробком тих часів стала свідома відмова від радянських практик «безлюдної», «знеособленої» історії і повернення з близького і далекого минулого багатьох заборонених чи забутих імен українців.

У свій час, ще академік В.Вернадський наголошував, що у кризові періоди науки, вирішальну роль починає відігравати історія науки, яка повертає до життя ідеї, поняття, теорії, що були незаслужено забуті чи відкинуті їхніми сучасниками, і котрі в нових умовах набувають іншого сенсу та значення. Відтак ресемантизації зазнала дисципліна української історіографії. На практиці це означало не лише заміщення старої радянської формули «історіографія історії української РСР» на «українську історіографію», але відмову від традиційного біографізму та фактографізму на користь пошуку нових форм її концептуалізації⁴². Замість такої складової радянської історичної науки як критика буржуазних фальсифікацій свою нішу в структурах науки почали заповнювати теорія і методологія

Учеб. пособие. – Дн-ск, 1989; *Его же*. Количественные методы в исследовании массовых источников (по материалам Украинской ССР): Учеб. пособие. – Дн-ск, 1990; *Его же*. Изучение социальных структур: Учеб. пособие. – Дн-ск, 1991; *Его же*. Города Украины в годы НЭПа (вариант клиометрического похода к анализу социальных структур. Монография. – Дн-ск, 1994.

⁴² Колесник І.І. «Регіональне» як чинник формування української національної історіографії // Записки исторического факультета Одесского госуниверситета. Вып. 1. Историография и специальные исторические дисциплины. – Одесса, 1995; *Її жс*. Дидактичний образ української історіографії (Нотатки на полях підручника) // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та метод: Міжвуз. зб. наук. пр. – Дн-ськ, 1995; *Її жс*. Українська історіографія в контексті національного відродження в Україні: спроба періодизації // Історія і теорія історичної науки та освіти. Харківський історіографічний збірник. Вип. 1. – Харків, 1995; *Її жс*. Українська історіографія: дисциплінарний і мовний статус // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія: Міжвуз. зб. наук. пр. – Дн-ськ, 1997; *Її жс*. Курс української історіографії в вищій школі: Нова модель викладання // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. Вип. 1. – Дн-ськ, 1997.

історії⁴³ та їх аналог у вигляді популярної на той час історіософії⁴⁴.

Треба враховувати ще один результат змін в науці доби перебудови. Найактивніші з її учасників представники третього покоління радянських істориків, котрі у свій час змінили профіль вітчизняної науки, нині становлять середню і вищу ланку менеджменту історичної науки в Україні. Сьогодні вони визначають й спрямовують наукову політику, ведуть діалог з владою, вибудовують кадрові конфігурації та дослідницькі стратегії вітчизняної історичної науки.

У цілому, вважаю поколіннєвий підхід доволі перспективним в сучасних історіографічних практиках. Отже історіографічне покоління – це і спільнота, і водночас соціальний конструкт. Маркерами покоління як спільноти виступають вік та спільний соціальний досвід, проте на практиці бачимо, що кордони історіографічного покоління як уявної конструкції настільки умовні і прозорі, що люди різних вікових груп за своїми ідейно-ціннісними настановами та поглядами можуть належати до одного покоління, а ровесники ризикують опинитися в різних вікових та ідейних таборах. Отже розкол відбувається не лише між старшими і молодшими, але в межах однієї вікової когорти. Зв'язки по вертикалі і горизонталі цілком припустимі і в середині одного покоління. Використання «генераційного методу» при аналізі структури української історичної науки часів перебудови доводить той факт, що саме третє покоління радянських істориків відіграло вирішальну роль в ситуації «неповернення» до попередньої моделі науки та характеру взаємовідносин історик – влада.

⁴³ *Зашикільняк Л.* Вступ до методології історії. – Львів, 1996; *Його ж.* Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999.

⁴⁴ *Ткаченко В.М.* Україна і Росія: Проблеми національного самовизначення (Історіософський аналіз поточного моменту) / Відп. ред. Ю.Ю.Кондуфор. – К., 1993; *Його ж.* Україна: Історіософія самоорганізації. – К., 1994.

1.1.4. «Точка неповернення» в науці: наслідки та нові виклики

Ключовим моментом у ситуації «неповернення» до попереднього стану речей в науці стала ерозія та руйнація «культури партійності». Термін «культура партійності» належить російському досліднику Александру Гордону і корелюється із поняттям комунізація / декомунізація, поширеним в сучасному масово-політичному дискурсі в Україні⁴⁵. Сенс «культури партійності» визначається ним, як підпорядкування приватної сфери публічній та перетворення їх у простір Влади. Складовими «культури партійності» по-перше, є політична лояльність, майже релігійна віра у призначення Влади, харизму партійного лідера. На мою думку, інерція такого мислення, себто патріархатного ставлення до влади, віри в силу та авторитет влади зберігаються у масовій свідомості й понині. У нинішніх українських реаліях маркером такої інерції є те, що на виборах люди часто голосують саме за існуючу владу та її кандидатів, тільки тому що це влада, від якої за старою радянською звичкою

⁴⁵ У квітні 2015 р. Верховна Рада України проголосувала низку законів про декомунізацію: «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» і «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Див.: *Похорон богів*. Як Україна очищається від тоталітарної спадщини / Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/152412> У масово-політичному дискурсі декомунізацію розуміють по-різному: в ідеологічному сенсі як дерусифікацію, деідеологізацію, в політичному – як синоніми люстрації, деколонізації, а з точки зору публічної політики – як «позбавлення від символів комунізму», очищення «візуального простору» міст від комуністичної символіки (зміна топографічних назв, знищення радянської мозаїки, прибирання пам'ятників, «ленінопад» після Майдану). На наш погляд, комунікацію і декомунізацію варто розглядати як певні етапи і форми політичної культури в країнах з ознаками тоталітарного режиму.

очікують підтримки, захисту, покладаючи не неї всю відповідальність за прийняття рішень.

По-друге, компонентом «культури партійності» являються також професійні пріоритети. «Культура партійності» в площині науки має свій історіографічний канон – «радянський марксизм», викристалізований в процесі його поступового спрощення. Редукція «радянського марксизму» відбувалась в дві фази: від формаційної теорії з її ультрадетермінізмом до вивіщення культуртрегерської ролі Влади, внаслідок же поєднання ідеї революції та ідеї державності й утворився «революційно-імперський синтез».

Важливим елементом історіографічного канону в рамках «культури партійності» А.Гордон називає «біном партійності – об'єктивності»⁴⁶. Це означає, що партійність сприймалась як найвища об'єктивність, адже вона зіперта на закони суспільного розвитку, які існують об'єктивно: «О том, что партийность в исторической науке была не просто одним из гносеологических принципов, свидетельствует их четкая субординация: партийность являла 'высшую объективность', объективность без партийности означала подлежащий искоренению 'объективизм' (с либеральным душком, как добавляли в годы застоя). Итак, партийность – признание закономерности торжества коммунизма, а объективность науки – это 'объектиность' тех же законов 'железно' установленных». Зазвичай залежність об'єктивності від партійності сприймалася як аксіома, котра засвідчувала факт підпорядкування науки партійній ідеології⁴⁷. Промовистим є визначення академіком П.Федосєєвим марксистської методології як «віри ... в необхідність історичної зміни суспільних формацій». Щоправда, від радянських істориків вимагали розкриття історичних законів. Проте епістемологічний статус законів історії залишався доволі суперечливим: з одного боку, вони якби декретувалася, з іншого, – їх відкривали,

⁴⁶ Гордон А.В. Советское историознание как культурно-историческое явление: о «культуре партийности» // Историческая наука сегодня: Теория, методы, перспективы / Под ред. Л.П.Репиной. – Москва, 2011. – С.566.

⁴⁷ Там само. – С.561.

шукали, доводили⁴⁸. Як на мене, рудиментами радянського мислення, рештками партійної свідомості й по сьогодні є включення сучасними істориками до методологічного канону різного рівня кваліфікаційних робіт на здобуття наукових ступенів «принципу об'єктивності».

Ще одне питання – це статус радянського ученого. Відновлення системи історичної освіти в 1930-х рр. супроводжувалось укріпленням матеріального становища працівників науки та вищої школи (вчені звання, підвищення зарплатні). Вчені Академії наук та професура центральних університетів стали привілейованою частиною радянської інтелігенції, що мало неоднозначні наслідки. Позитивні полягали у створенні передумов для формування інтелектуальної еліти країни, негативні – це високий рівень конкуренції, при якій талант і професійна обдарованість відігравали далеко не вирішальну роль, репресивні кампанії в науці призводили до культивування у науковому середовищі принципу «розділяй і володарюй»⁴⁹.

Драматургію поступу радянської науки А.Гордон вбачає в наявності двох суперечливих тенденцій. Перша пов'язана з розвитком та підвищенням професійної культури, збільшенням багажу знань, удосконаленням методів дослідження (тут цілком можна погодитися з ним, адже ідеться про доробок таких рефлексивних сфер історичного знання, як історіографія, теоретичне і практичне джерелознавство, підвалини успіхів яких були закладені дореволюційної академічною наукою). Друга тенденція – це практика ідеологічних кампаній, ініційованих парткерівництвом, котрі проводилися за сценарієм партійного апарату при участі репресивних органів, що відкидали історичну науку до примітивних форм буття. Словом, радянська історична наука увібрала в себе усі «структуроутворюючі принципи правлячої партії», як-то: ієрархічність науки («центр – периферія»); корпоративна замкненість; тяжіння до монополії однієї теорії, школи, лідера; визнання парткерівництва найвищою інстанцією; номенклатурний принцип призначення кадрів;

⁴⁸ Там само. – С.564.

⁴⁹ Там само. – С.564-565.

сприйняття партійної ідеології як «настанови до дії» тобто універсальної методології.

«Культура партійності» віддзеркалювала основні етапи розвитку радянської науки й змінювалася сама. Вона визначала напрями і характер радянського історієписання («историознания»)⁵⁰ й була представлена в роботах радянських істориків. Становлення «культури партійності» в суспільстві та історичній науці було пов'язане з перетворенням партійного керівника на національного вождя, утвердженням його єдиновладдя, що чітко корегувалося з особою та діяльністю Сталіна. Разом із скасуванням демократичних норм внутрішньопартійного життя «плюралізм зникав і з наукового життя». Виключну роль в утвердженні «культури партійності» відіграло виникнення «авторитарної наднаукової інстанції», котру при «розвинутому соціалізмі» іменували «директивними органами». Відпочатку такою інстанцією вважався Сталін, який після розгрому «школи Покровського» особисто став головним історіографом країни. В

⁵⁰ За словами А.Гордона, «термин 'историознание' вместо привычного в данном сочетании 'историография' употребляется во избежание смешения исторического знания в целом с одной из отраслей – историей самой исторической науки, которая является предметом статьи». Предназначение данной статьи, как нам кажется раскрыто в самом первом ее абзаце: «Представление о советском историознании как о своеобразном научном феномене вошло в конце XX века в общественное сознание, а изучение достигло высокой степени интенсивности, отражая потребность ученого сообщества в понимании своего недавнего прошлого. Изучение советского исторического знания совершенно очевидно выступает формой рефлексии, осознанием отечественной наукой в лице ее современных представителей своих ближайших представителей, а для ученых старшего и среднего поколений еще и опытом личного самоопределения, отношением к собственным трудам, творческой (или имитировавшей творчество) деятельности и по большому счету к своему советскому бытию», див.: *Гордон А.В.* Советское историознание как культурно-историческое явление: о «культуре партийности» // *Историческая наука сегодня: Теория, методы, перспективы* / Под ред. Л.П.Репиной. – Москва, 2011. – С.555.

процесі становлення «культури партійності» марксизм був перетворений вже на «ленінізм».

Для класичного періоду розвитку радянської історичної науки характерно відновлення ідеї державності, що означало включення до офіційної ідеології національно-державної проблематики: «Историческая наука в ее традиционных формах комментированной хроники событий и деяний правителей как нельзя лучше позволяла внедрить установку на восстановление государственной преемственности ... Поддерживая официальный культ Октябрьской революции, требовалось укрепить легитимность режима, расширив его идеологическую базу включением национально-государственных тем. ... героизация революции переходила в идеализацию имперского наследия, порождая неустранимую противоречивость в трактовке исторического процесса. Обратной стороной революционно-имперского 'синтеза' становилась нарастающая изоляция советской науки». З кінця Вітчизняної війни, констатує дослідник, пролетарська виключність була доповнена «національно-державною обраністю», а класова боротьба – міжнаціональними антагонізмами⁵¹.

Наступний період визначався проголошенням XX з'їздом курсом на повернення до ленінських норм партійного життя. В сфері науки стала реальністю неприпустима раніше «гра цитат» (адже творча інтерпретація цитат маскувала теоретичний пошук) і навіть «війна цитат»: «У каждой из дискутирующих сторон оказывался 'свой Маркс' (или Ленин) в совокупности нужных цитат». Незважаючи на всебічний контроль «партійних ревізорів» за дотриманням положень «канонічного марксизму», дослідницька думка пробивалась крізь регламентуючі мережі і фільтри, включаючи «вимушену самоцензуру» самих істориків. В 1960-ті рр. у науковому середовищі винило негласне протиставлення «творчого марксизму» «марксизму догматичному» або «номенклатурному»⁵².

Ерозія «культури партійності», за логікою А.Гордона, припадає на добу перебудови, коли «класовий підхід поступився гегемонією цивілізаційному». Проте на зміну «культури партій-

⁵¹ Гордон А.В. Указ. соч. – С.563.

⁵² Там само. – С.566, 567.

ності» прийшла нова регламентація, в дусі «гуманізму» тих часів історики змушені були враховувати такий фактор, як моральне почуття: «над принципом историзма сгушалась очевидная опасность. ... в новом 'перестроечном' варианте воспроизводилось проецирование идейных установок и моральных ценностей одной эпохи на иную»⁵³ (с.569). Духовне оновлення перебудови формувало тенденції щодо подолання обмежень «культури партійності» та створеного нею історіографічного канону. Однак після 1991 р. запанувало не «науково-критичне», а «адміністративно-ідеологічне» ставлення до спадщини, минулого науки.

Цікаво співставити сприйняття перебудови в цілому та в сфері науки двома російськими авторами А.Гордоном і Ю.Афанасьєвим. Якщо Ю.Афанасьєв вважає, що перебудова як така та в науці – це фейк, то А.Гордон обережно говорить про негативні наслідки перебудови. Те, що канон радянської історіографії («историознания») був відкинтий, на його думку, призвело до значного послаблення позицій вітчизняної (російської) науки на міжнародній арені і в підсумку до формування у її представників комплексу професійної меншовартості. Відкинувши досягнення минулого, сучасна історична наука була дискредитована всередині країни, і як наслідок спостерігається наступ дилетантства, підтриманий в ЗМІ в цілях політичної кон'юнктури⁵⁴. Парадокс радянської науки А.Гордон вбачає в тому, що вона кристалізувалася з дореволюційних академічних шкіл та професіоналізм її укріплювався, а гальмом на її шляху стало підпорядкування лженауковим настановам й авторитетам. Показово, що він нічого не говорить про сучасний стан історичної науки в Росії.

Важливим наслідком трансформацій в науці доби перебудови є ідейно-організаційні зміни. Сьогодні фрейм національного визначає зміст, статус та перспективи розвитку історичної науки в Україні. Проте застарілою залишається предметна галузь науки із її системою «4-х сфер», як-то: економічна,

⁵³ Там само. – С.569.

⁵⁴ Там само. – С.570.

соціальна, політична та культурна історія⁵⁵. На думку Ніколая Копосова, дана схема допускала доволі широке вивчення об'єктів на етапі аналізу та встановлення між ними різноманітних зв'язків на етапі синтезу. Водночас схема 4-х сфер передбачає сутнісне інший світогляд: «Історія чотирьох сфер – це історія процесів, а не подій, історія уповільненої, обумовленої численними факторами еволюції структур, а не боротьби людей, наслідки якої визначають розвиток суспільства». Такий підхід, вважає дослідник, був особливо близький поколінню істориків,

⁵⁵ Про схему чотирьох сфер говорить Н.Копосов: в 1960-1970 рр. «наряду со схемой трех сфер стали вызревать элементы новой модели, которую можно условно назвать схемой четырех сфер (экономической, социальной, политической и культурной)». Появу четвертої сфери – культурної Н.Копосов пояснює так: «Наиболее слабым местом в сталинской историографии оказалась история культуры. Именно здесь, с одной стороны, вульгарность классового анализа обособенно бросалась в глаза, а с другой стороны, особенно сильно сказалось влияние культурологических штудий в филологии. Но самая важная причина, по-видимому лежит глубже. Интерес к истории культуры можно рассматривать как протест против бездуховности тоталитарного режима, как аспект возрождающегося самомознания интеллигенции (не случайно рост этого интереса в эпоху Брежнева вызывал обеспокоенность идеологического руководства). Поэтому данная сфера исследования более, чем другие, привлекала людей, склонных к духовной и интелектуальной независимости. Уже в 60-е годы, используя ... 'философию оговорок' некоторые историки культуры отстаивали тезис об 'относительной самостоятельности' культурной сферы и порвали с традицией видеть в ней лишь проявление идейно-политической борьбы ... Не вступая в прямую полемику с марксизмом, некоторые из этих историков отошли от него, используя лишь отдельные его положения, и даже предприняли попытки культурологической интерпретации всеобщей истории, что по сути дела являлось поиском альтернативной историческому материализму экспликативной модели. Однако это направление, несмотря на высокий профессиональный уровень некоторых его лидеров, в целом оставалось весьма немногочисленным и изолированным в интеллектуальном плане». *Копосов Н.Е.* Советская историография, марксизм и тоталитаризм (К анализу ментальных основ историографии) // Одиссей 1992. – Москва, 1994. – С.63.

які сформувалися у 1970-ті рр., епоху, коли повсякденний досвід доводив даремність індивідуальних зусиль та «нерухливість» історії⁵⁶.

Сьогодні уповільненою залишається й організаційно-адміністративна реструктуризація сучасної української науки, адже дослідників з проблем сучасності, як й за попередніх часів, набагато більше ніж фахівців з минулих епох, особливо з давніх часів та новочасного періоду історії.

Однак, в сучасних українських реаліях «точкою неповернення» стала нова модель відносин між істориками і владою. Канула в Лету стара модель відносин влади та істориків, коли професійну діяльність історика визначали й спрямовували над-професійні фактори, як-то політика, ідеологія, ініціативи-директиви партійно-державних структур та комуністичних лідерів. Сподіваємося, що ситуація, коли непрофесіонали-ділетанти втручалися в діяльність фахових істориків, пішла назавжди.

Якщо сьогодні в Росії домінуючим залишається «адміністративно-ідеологічне ставлення» до інтелектуального спадку і науки в цілому, то в Україні ситуація дещо інша. Нині починає вибудовуватися нова стратегія відносин історика і влади. В умовах інструменталізації історії історик виступає суб'єктом державної історичної політики⁵⁷. У глобалізованому світі маси

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ На мою думку, не варто ототожнювати поняття «державна історична політика» і «політика пам'яті». Історична пам'ять не є складовою, частиною чи то формою історичної науки. Пам'ять та історія мають різні завдання, предмет та дослідницький інструментарій. Отже історія і пам'ять утворюють минуле за різними правилами, вони були і залишаються різними за своєю природою засобами відображення минулого. Історія – це інструмент пізнання минулого, а пам'ять – засіб усвідомлення власного сучасного (П.Нора). Пам'ять виступає як історія «другого рівня», тобто вивчає не самі події, а відображення цих подій в пам'яті групи, нації, суспільства. Пам'ять сприймається як історія вибіркова, що вивчає лише те минуле, яке потрібно сьогоdnішньому дню. Політика пам'яті виступає як сукупність заходів, спрямованих на формування та вшанування образів минулого, що конструюються на потребу сучасності, а саме певних соціальних груп, еліт, спільнот. «Державна історична політика» орієнтована на

виступають не стільки суб'єктом політичних процесів, скільки інструментом цих процесів. Саме через новітню історію, факти і події минулого своєї країни вдається впливати на людей, формулювати у них необхідні стимули до дії. Це означає, що потрібно пояснювати такі дії, звідси розподіл ролей та функцій істориків. Академічні історики мусять створювати якісний інтелектуальний продукт, а публічні історики переводити цей продукт – знання – на мову публічних репрезентацій, особливо в медійній та культурно-громадській сферах (музеї, мистецтво, комеморації). Для створення історичних версій великі можливості надає інтернет стосовно використання гіпертекстових мереж та інформаційних технологій. Отже підґрунтям державної історичної політики є академічна історія, а публічна історія слугує засобами її реалізації. В українській професійній історіографії існує низка «опорних історіографічних модулів»⁵⁸. Історіографічні модулі – це віхи національно-державницької історії: Київська Русь, прийняття християнства, Хмельниччина, Руїна, козаччина, модернізація / вестернізація, політична нація, національно-демократична революція, голодомор, незалежна держава. Кожний період вітчизняної історії має свої знаки-маркери, концептуальні конструкції, базові слова. Для давнього періоду характерні такі концептуальні конструкції, як Київська держава, християнство, татарська навала, для наступної доби – базові слова: «Галицько-Волинська держава», виникнення ВКЛ, Люблінська унія, церковна унія, козаччина, війни Хмельницького, Переяславська угода. Руїна. Період XVIII-XIX ст. представлений такими системоутворюючими концептами, як україн-

виховання патріотизму за допомогою історії (законодавча діяльність, система історичної освіти, ініціативи в сфері академічної та вузівської науки, фінансування замовних проєктів, організація музеїв, заходи в архівній справі, історія в медіапросторі). Словом, «політика пам'яті» є вужчою за змістом, а відтак лишається складовою ширшого конструкта «історична політика» («Geschichtspolitik»). Останній введений до вжитку в 1980-х рр. в ФРН.

⁵⁸ Вислів Г.Зверевої, див.: *Зверева Г.* Конструирование культурной памяти: наше прошлое в учебниках российской истории // Новое литературное обозрение. – 2005. – №74.

ська автономія, Російська імперія, народність, відродження, нація, модернізація. Радянська / пострадянська доба – такими конструкціями, як революція, сталінізм, націонал-комунізм, голодомор, Друга світова війна, перебудова, гласність, розвал СРСР, катастрофа, криза, незалежність, Українська держава. Ці знаки-маркери присутні у різних ідеологічних вимірах, національно-академічному, радянському та сучасному. Проте, ключовими концептами, що скріплюють усі періоди української історії, є народ, християнство, культура.

Звісно, сучасні українські еліти зацікавленні у створенні респектабельного національного наративу. Протягом 2009-2010 рр. в Інституті історії України НАН України працювала робоча група щодо розробки методологічних засад нової концепції української історії⁵⁹. У процесі обговорення була присутня ідея нелінійності, дисконтинуїтету української історії, утім переважала традиційна для історіографічного загалу ідея континуальності (розвитку) та звичні історіографічні модулі.

Характерною рисою сучасної моделі відносин між істориком і владою в Україні є безпосередня участь істориків в процесах формування національної ідентичності за допомогою тих самих історіографічних модулів національної історії. Ще однією рисою даної моделі являється поширення практик партнерських стосунків інтелектуалів та владних інстанцій, державних структур. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що історик виконує замовлення влади, але ідеологічно залишається вільним (звісно, йому притаманні певна внутрішня мотивація, власна ієрархія інтелектуальних цінностей, особистий вибір дослідницької проблематики та інструментарію, свій стиль письма, що зумовлені його рівнем освіти, фаховості, стилем мислення та моральними якостями).

Цілком очевидно, нинішня історіографічна ситуація в українській історичній науці доволі драматична, адже в свідомості різних поколінь українських істориків все ще триває процес заміни «культури партійності» новою культурою мислення і праці вченого – «культурою професійності».

⁵⁹ *Смолій В.А.* Лабораторія українського наративу (вступне слово головного наукового редактора) // *Укр. іст. журн.* – 2012. – №5. – С.4-5.

1.2. «Синдром комунізації» істориків і його живучість у пострадянській українській історіографії

Комунізація історії та істориків, формування відповідного синдрому і його живучості в сучасних умовах є одним із чинників і проявів кризових явищ новітньої української історіографії. Ця проблема цілком уписується у концепти «Історик і Влада», «Влада і Історик», «Історія і Політика», «Історик і Час», які своїми витоками сягають пізньої античності. Прислужництво владі демонстрував ще візантійський історик VI ст. Прокопій Кесарійський, публічно вихваляючи імператора Юстиніана, в мемуарах під назвою «Таємна історія» різко засуджував і критикував його дії. Вершиною тенденційності та вислужування перед владою середньовічних часів була «Алексіада» Ганни Комніни – справжній панегірик її батьку – Олексію I Комніну, який на багато століть став канонм лояльності та суб'єктивності придворного історіописання.

Візантійщина в історії і політиці позначилася і на українській, а ще більшою мірою – на російській історіографіях, на творчості М.Карамзіна, М.Погодіна з їх особистою відданістю царям і імператорам. З конфліктом історії і політики стикнувся в першій третині XX ст. і видатний український історик Михайло Грушевський, однак не прогнущся перед можновладцями¹, хоча традиції прислугування владі тоді вже перекочували в радянську добу і сягнули апогею в умовах сталінізму та авторитаризму, коли історична наука була вкрай одержавлена і комунізована.

Більшовики, керуючись принципом партійно-класового трактування історичного процесу і розглядаючи історію як важливий і дієвий інструмент політики маніпулювання свідомістю та ідейного впливу на суспільство, а істориків – як «бійців ідеологічного фронту», націоналізували не лише фабрики і заводи, але й історію, встановили повний контроль за історіописанням, змушуючи істориків дотримуватися виробле-

¹ Тельвак В. Між історією і політикою: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року // Михайло Грушевський. Твори у 50 томах. – Т.46. – Кн.ІІ. – Львів, 2015. – С.V-XXVI.

ного канону, обслуговувати владу, оспівувати і виправдовувати її політику. Під контролем тоталітарного режиму опинилися як особистість історика, так і його творчість². До незгідних з лінією партії та з офіційним канonom історії застосовувались репресії і переслідування.

Монополія правлячої комуністичної партії, над якою тривалий час стояли ВЧК-ДПУ-НКДБ-КДБ як її збройний загін, поширювалася на всі сфери суспільного життя, включаючи й науку. При цьому гуманітарні (суспільні) науки, серед яких особлива роль відводилась історії КПРС, були на пріоритетному рахунку. Газета «Правда» наголошувала, що історична наука має перебувати в руках більшовиків і «стати найбільшою зброєю в боротьбі за соціалізм»³. Компартія всеціло замкнула на себе вироблення та реалізацію політики в сфері історичної науки та історичної пам'яті, створення та діяльність установ історичної науки, контроль за підготовкою і розміщенням кадрів істориків у наукових і навчальних закладах, визначення тематики та ідейної спрямованості досліджень, змісту наукової і навчальної літератури, її публікацію.

Ця політика реалізовувалась через партійні організації академічних установ і вишів, зокрема через Істпарт, Інститути червоної професури, а також через «партійних комісарів» у середовищі самих істориків, які посідали привілейоване становище і виступали «затятими» борцями за чистоту марксизму-ленінізму». На моїй пам'яті в Україні були такі постаті як А.Барабой, О.Бородін, Ф.Єневич, М.Липовченко, А.Лихолат, М.Маланчук, Г.Марахов, Г.Нікольников, В.Осечинський, Р.Симоненко, П.Черниш та ін., котрі виявляли виняткову заподадливість у «розвінчуванні ідейних збочень» і «буржуазно-націоналістичних фальсифікацій».

Перед істориком радянської доби завжди ставились наступні ультимативні умови: або він дотримується партійної

² Дубровский А.М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930-1950-е годы). – Брянск, 2005. – 800 с.; *Историк и власть: советские историки сталинской эпохи.* – Саратов, 2006. – 282 с.

³ *Правда.* – 1936. – 27 січня.

лінії, або він – ворог радянської влади, соціалізму і народу, націоналіст і шкідливий елемент. Подібна практика в тій чи іншій мірі характерна для всіх тоталітарних режимів, які не визнають демократії, свободи творчості та прав людини, перетворюють історичну науку в свою служницю. Вона послідовно реалізується путінським режимом у Російській Федерації. Були спроби повернення до політики диктату в недавній історії України, а елементи конфлікту влади та історичної науки, відсутність належного діалогу і комунікації остаточно не зникли з порядку денного навіть у країнах західної демократії. У Франції, наприклад, протестну функцію проти некритичного ставлення до усталеної історичної «правди» і будь-яких обмежень інтелектуальної творчості взяла на себе громадська асоціація «За свободу творчості», очолювана відомим істориком П'єром Нора – автором концепції «місць пам'яті»⁴.

Звернення до «синдрому комунізації історії та істориків» набуває особливої *актуальності* в контексті принципу наступності та генераційного підходу до історіографії, а також у світлі недавно ухвалених Верховною Радою України низки законів про декомунізацію українського суспільства та їх реалізації в умовах його трансформації, реформування та інтеграції України в ЄС, адже існує небезпека реваншу консервативних сил і повернення до практики тоталітарних часів. Майдан Гідності став пересторогою тим, хто уподібнюється прихильникам сталінської політики історичної пам'яті, створити образ Росії як «держави-фортеці», оточеної з усіх сторін ворогами, встановити тотальний контроль за істориками і закрити рот тим, чиї погляди не співпадають з лінією Кремля. Можна згадати звільнення з роботи професора МДІМВ Андрія Зубова, який підтримав Майдан і засудив російське вторгнення в Україну, закриття Бібліотеки української літератури у Москві. Водночас додає актуальності дивна позиція більшості російських істориків, що взяли на себе виправдовувати анексію Автономної Республіки Крим «історичними фактами» і

⁴ Нора, П'єр. Теперішнє, нація, пам'ять / Перекл. з франц. А.Рєпа – К., 2014. – 272 с.

підтримали прокремлівські сепаратистсько-терористичні сили у Донбасі.

Автору цих рядків, хоч і народженому ще до встановлення советського режиму в Галичині, але з молодих літ умонтованому в радянську систему ідеологічних структур і «цінностей» (піонерська організація, комсомол, партія), довелося виховуватись під впливом людей сталінської епохи (правда, вони були далеко не однакові), відчувати на собі механізми міфологізації та фальсифікації історії, пройти суперечливий шлях українського радянського історика, починаючи з часів хрущовської відлиги до горбачовської гласності і відновлення незалежності, особисто бути на якійсь хвилі життя в числі провідників партійно-державної політики в галузі історичної науки і в сфері підготовки професійних істориків, на власному досвіді пересвідчитись у фарисействі, нікчемності та аморальності компартійного режиму. Маючи в кишені партійний квиток, я не переставав бути українцем, українським патріотом, любити Україну. Ці почуття прищеплювали мені батьки так би мовити з колиски. Це й дозволило вже часи горбачовської перебудови швидше від інших прозріти, самокритично оцінити свою діяльність, розкаятися у допущених помилках, очиститись від нашарувань тоталітарної методології і долучитися до активного відродження національних традицій української історіографії.

З висоти пережитого і набутого досвіду видається доцільним на основі врахування уже наявних праць, присвячених советізації та ідеологізації історії⁵, шляхом методів ретроспекції

⁵ *Дашкевич Я.Р.* Дорогами української Кліо: про стан історичної науки в Україні. – К., 1993. – 47 с.; *Водотика С.Г.* Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – К., Херсон, 1998. – 172 с.; *Його ж.* «Соціальне замовлення» історичній науці УСРР (1920-1930-ті рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 36. ст. – К., 2001. – Вип.4. – С.195-298; *Удод О.А.* Історія і духовність. – К., 1999. – 148 с.; *Яремчук В.П.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009. – 524 с.; *Портнов А.* Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К., 2011. – 237 с.; *Калакура Я.С.* Українська історіографія: курс лекцій. – К., 2012. – 512 с.; *Колесник І.* Українська історіографія:

критично розглянути сутність, процес і механізми комунізації історичної науки, на основі джерельних свідчень і власних спостережень висвітлити формування відповідного синдрому і окреслити його сучасні прояви і негативні наслідки для української історіографії. При цьому автор не поділяє нігілістичного ставлення до всієї історіографії радянської доби і наполягає на необхідності послідовної диференціації наслідків комунізації для різних розділів історичної науки та їх представників, творчі та життєві принципи яких часто не співпадали.

Що таке «комунізація» (термін належить Леніну) науки взагалі та історичної зокрема? Вона невіддільна від советізації та комунізації суспільства, тобто від більшовицького захоплення і узурпації влади, встановлення тотального контролю з боку комуністичної партії у політичній, економічній, військовій, дипломатичній, культурній та інших сферах. Мова йде про планомірне і цілеспрямоване насадження комуністичного диктату та марксистської ідеології, обмеження прав людини інтелектуальної праці, нівелювання свободи творчості⁶. Ще в більшій мірі примусовий і тотальний характер носила комунізація історичної науки, почавшись із штучного пристосування традиційної історіографії до мови вульгарного марксизму, тобто до так званого історичного матеріалізму, отримала продовження у накиданні на неї статусу «ідеологічної зброї» в боротьбі за соціалізм, методологічного монізму, зокрема принципу «партійності» замість об'єктивності та науковості, абсолютизації формаційного і класового підходу до історичного процесу, орієнтації не на історичну правду, а на «політичну доцільність». Особливо негативно позначилась на історичній науці її сталінізація, яка проводилась на основі листа Сталіна «О неко-

концептуальна історія. – К., 2013. – 566 с.; Ясь О.В. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.). – У 2-х ч. – Ч.2. – К., 2014. – 680 с. та ін.

⁶ Ярошевский М.Г. Сталинизм и судьбы советской науки// Репрессированная наука. – Л., 1991. – С.9-11; Орлов И.Б. Историки сталинской эпохи на «фронте исторической науки»// Харківський історіографічний збірник: Вип.11. – Харків, 2012. – С.117-130.

торых вопросах истории большевизма» до редакції журналу «Пролетарская революция» (1931), постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школі» (1934), канонізації «Короткого курсу історії ВКП(б)», погрому школи М.Покровського, (не зважаючи на те, що її лідер закликав покласти край мирному співіснуванню істориків-марксистів і не марксистів), шляхом морального і фізичного знищення істориків старої формації, накидання «нових» орієнтирів, вироблених кремлівською нарадою істориків 1944 р. Непоправної шкоди історичній науці, її морально-етичним засадам було завдано політикою тотальної безбожництва та атеїзації суспільства. Все це негативно відбилося і на становищі і розвитку історичної науки в УРСР 1930 – 1950-х рр., яка надовго опинилася у справжніх лещатах тоталітаризму⁷.

Оновленим канonom історії початку хрущовської відлиги стали схвалені ЦК КПРС зловісні Тези до 300-річчя так званого возз'єднання України з Росією, які визначали оцінки української історії в дозволених межах її дослідження. Серед інструментарію комунізації ключове місце відводилось безпосередньо партійним інституціям: ідеологічним відділам ЦК КПРС і місцевих органів, Інституту марксизму-ленінізму та його філіалам, Академії суспільних наук, Вищим партійним школам, партійним видавництвам і офіційним друкованим органам партії на кшталт: журнали «Коммунист», «История КПСС», «Комуніст України», газети «Правда», «Правда Украины», Радянська Україна і т.д. «Вітер перемін» не змів нашарування «сталінізму без Сталіна», який ще в 1930-х рр. придумав і реалізував класичну рокировку: зумів розгромити створений ним Істпарт руками самих істпартівців. І оця практика боротьби з істориками зусиллями самих істориків зберігалася упродовж усіх років існування тоталітарної системи, вона простежувалась на діяльності не тільки академічного Інституту історії, але й Інституту історії партії, вишівських кафедр. Комунізація торкнулася усіх розділів історичної науки, хоча й меншою

⁷ У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936-1956 рр.): Зб. документів і матеріалів у 2 част. – Ч.І. – К., 1996. – 146 с.

мірою археології, давньої історії, медієвістики. Однак навіть у цих галузях знань отримали поширення догматизм, демагогія, спотворення наукової етики, доноси і «чорне» рецензування. Цитування «класиків» марксизму-ленінізму, партійних документів набуло характеру обов'язкового ритуалу⁸, який мав слугувати громовідводом від можливої критики. Чимало істориків намагалися дистанціюватися від політично загострених і ангажованих тем, особливо української минувшини, свято дотримуючись ідеологічної нейтральності та табу на заборонені проблеми.

Процес комунізації історії проводився під гаслом стандартизації і «неухильного дотримання принципу партійності і класовості» як вищої форми об'єктивності, утвердження, за словами О.Гордона, своєрідної «культури партійності», «інтуїтивної партійності», яка означала безкомпромісну боротьбу «пролетарської» советської історіографії з «буржуазною», підпорядкування і звірку поглядів вченого на те чи інше явище або подію в історії з узаконеними владою офіційними оцінками і шаблонами⁹. Фактично комунізація історії призвела до того, що вона перестала бути наукою в класичному розумінні слова, а набула ознак послухної служниці режиму та інтерпретатора його політики. Найбільш негативні наслідки комунізації історичної науки в Україні, яка, за словами Л.Зашкільняка, перебувала під особливим наглядом, під пресом комуністичної ідеології та соціально-економічного детермінізму¹⁰, пов'язані з її деукраїнізацією, з вихолощуванням з неї всього, що пов'язане з національною свідомістю, національним патріотизмом, із витісненням української мови зі сфери науки, освіти та історіопи-сання.

⁸ Сидорова Л.А. «Руководящая цитата в советской историографии середины XX века // История и историки: историографический вестник, 2006. – М., 2007. – С.135-171.

⁹ Гордон А.В. Великая французская революции в советской историографии. – М., 2009. – С.8, 12, 17, 118, 175, 252.

¹⁰ Зашкільняк Л.О. Замітки про сучасну українську історіографію // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – №15. – К., 2009. – С.13-29.

Спроби десталінізації, започатковані ХХ з'їздом КПРС, аж ніяк не зупинили традиційну лінію на комунізацію суспільства, ключова роль в якій й надалі відводилась історичній науці. Однак дозована критика культу особи Сталіна посіяла сумніви в суспільстві щодо сакральності політики партії, породило шістдесятництво, а відтак і дисидентство. Моє покоління, відчувши «санкціоновану свободу», сподівалося, що буде запропонована інша, оновлена модель соціалізму, але вже через півроку советські танки в Угорщині, а відтак і в Чехословаччині руйнували цю ілюзію, хоча ідея «соціалізму з людським обличчям» залишалася привабливою для багатьох. Як відомо, критикуючи Сталіна, Хрущов запропонував замаскований план комунізації Європи, Азії, Латинської Америки і Африки. Він вдавався не тільки до танків, але й до посилення економічного, ідеологічного та інтелектуального впливу, зокрема засобів масової інформації, радянської інтелігенції та спеціалістів, які працювали за рубіжем. Йдеться і про так званий «план Шелєпіна», який передбачав переорієнтацію КДБ на міжнародні справи при збереженні тотального контролю за суспільним життям, особливо національними процесами всередині СРСР.

Що ж стосується комунізації української історичної науки, то вона розпочалася з більшовицької окупації України в 1919 р., із советізації Української академії наук, створення спеціальних наукових установ марксистського спрямування, із насадження догматизму, особливо після гострої критики «яворщини», із знищення наукової школи М.Грушевського та старої професури, із маргіналізації української історіографії та її переорієнтації на канон Москви. Що це означало на практиці? З часів Леніна, а ще більше Сталіна, партійно-радянський режим послідовно проводив курс на централізацію і регламентацію діяльності історичних установ, їх наукового персоналу. Українським історикам, починаючи від Д.Багалія, О.Гермайзе, М.Грушевського, М.Слабченка, О.Оглоблина, Д.Яворницького, М.Яворського і закінчуючи М.Марченком, О.Касименком, М.Брайчевським, І.Бойком, Ф.Шевченком та ін., доводилось вести певну дипломатичну, інколи подвійну гру з владою, демонструвати лояльність, навіть загравати з чиновниками від науки, висловлювати подяку їм за «довір'я і турботу про

науковців», а водночас утримуватись на ґрунті науки. Можна згадати таких істориків як В.Баран, В.Білоцерківський, В.Калініченко, П.Гудзенко, І.Гуржій, М.Івасюта, Я.Ісаєвич, О.Карпенко, С.Королівський, С.Макарчук, Ю.Пінчук, І.Рибалка, І.Сенченко, К.Стецюк, М.Супруненко, П.Тронько, Ф.Турченко, Г.Швидько та ін., які не тільки в тогочасних енциклопедичних виданнях фігурували як «українські радянські історики» з пріоритетним акцентом на «українські», але й не приховували свою українськість. Як зазначав О.Оглоблин, український історик перебував у «двох лещатах»: ідеологічних і національно-політичних. Він був змушений постійно дотримуватись офіційної історичної схеми і користуватися примусово-унормованою термінологією¹¹. На руйнівні наслідки русифікації української історії і згубний вплив на неї советської схеми ще на початку 1980-х рр. звернув увагу відомий діяч українського руху і правозахисник Юрій Бадзьо в діаспорному часописі¹². В часи брежнєвщини появилася спокуса взяти під партійно-кадебістський контроль свідомість істориків новими методами, вдаючись до методів психіатрії. Крім того, залишалася повна залежність українських істориків від ідейних та методологічних настанов Кремля, а ті, що не визнавали цієї залежності, часто-густо відлучалися від наукової та педагогічної роботи, піддавалися репресіям та гонінням. Тут можна згадати дисидента і багаторічного в'язня советських концтаборів історика Валентина Мороза, звільненого в 1965 р. з викладацької роботи в Івано-Франківському педінституті і засудженого за участь у націоналістичному русі і антирадянську пропаганду. Переслідувань зазнавали науковці Інституту історії Олена Апанович, Ярослав Дзира, Юрій Пінчук, доцент Київського університету Раїса Іванова та ін.

За роки тоталітаризму була сформована струнка система комунізації історії та істориків, яка встановлювала зверху: а) визначення єдиної методології та ідейно-політичних засад

¹¹ *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.57-59.

¹² *Бадзьо Ю.* Знищення і русифікація української історії в советській Україні // Український історик. – 1981. – №1-4. – С.83-87; 1982. – Ч.1-2. – С.54-64.

досліджень; б) замовну тематику праць; в) сувору цензуру і рецензування (закрите і публічне) робіт на етапах рукопису, верстки та публікації; г) централізовану систему організації підготовки кадрів істориків за єдиними програмами, на основі строгого індивідуального відбору студентів за політичними якостями; д) включення керівників історичних установ і їх підрозділів, а також завідувачів кафедр і викладачів історії КПРС та інших суспільних наук до основної або облікової номенклатури партійних органів. Комунізація відбувалася і через членство істориків в партії, їх висування на партійну і державно-управлінську роботу, обов'язкову участь у пропагандистській діяльності, шляхом централізованої системи атестації, перепідготовки кадрів і підвищення кваліфікації.

Наскільки результативною була комунізація історичної науки в Україні? Ретроспективний аналіз тогочасної історіографії і мої власні спостереження засвідчують, що далеко не всі історики піддавались ідеологічній обробці і ставали фанатиками комуністичної пропаганди. Найбільш покірним виявилось міжвоєнне і перше повоєнне покоління істориків, хоча й серед них було чимало людей критично налаштованих до системи, зокрема І.Крип'якевич, М.Петровський, І.Бойко, К.Гуслистый, О.Касименко, М.Марченко, М.Ткаченко, Ф.Шевченко, М.Брайчевський, С.Гутянський, Я.Дашкевич, П.Калиниченко, А.Катренко, М.Ковальський, М.Кравець, О.Апанович, Я.Дзира, О.Компан, Я.Кісь та ін. Частина істориків, зокрема Д.Дорошенко, О.Оглоблин, С.Підгайний, Н.Полонська-Василенко та ін., опинилися в еміграції, інші були змушені підкоритись або демонструвати так би мовити подвійну лояльність.

За десятиріччя тотального впливу комуністичного режиму на історичну науку методами «партійного керівництва», своєрідної «селекції» кадрів йому вдалося сформувати особливий тип советського історика¹³, який вже не міг жити і працювати

⁶ *Советская историография* / Ред. Ю. Н. Афанасьев. – М., 1996. – С.37-38; *Сидорова Л.И.* Советская историческая наука середины XX века: синтез трех поколений историков. – М., 2008. – 294 с.; *Калакура Я.* Образ українського радянського історика в контексті

самостійно, без партійних настанов, а очікував кожного з'їзду, пленуму, виступу вождя для отримання дороговказу. В дослідницькій роботі превалювала думка про пріоритетне значення в методології та джерельній базі досліджень партійних документів, які розглядалися як «критерій перевірки ідейної спрямованості та достовірності інших джерел»¹⁴. Відбувалася не тільки інтелектуальна, але й моральна деградація частини істориків, які вдавалися до доносів, наклепів, цькування, наклеювання ярликів тощо, девальвація інтелектуальної творчості загалом¹⁵. Багато з істориків, серед яких і я, були вимушені приховувати свої політичні та ідейні переконання, замовчувати національну свідомість, демонструвати показну лояльність і готовність до співпраці з режимом. Образно висловлюючись, відбувався конфлікт півкуль мозку: «права» сторона не розуміла «ліву». Це зумовлювалось тим, що моє покоління істориків формувалося в добу трансформаційних перемін, хрущовської відлиги, шістдесятництва, критики культу особи та празької весни. Саме тоді, навчаючись на історичному факультеті Чернівецького державного університету на межі 1950-х – 1960-рр., мав змогу побачити різне сприйняття його викладачами реформ М.Хрущова. Одні, як М.Ліщенко, І.Гриценко, П.Михайлина однозначно підтримували переміни, інші, зокрема О.Пономарьов, Г.Страхов та ін. демонстрували спротив будь-яким критичним висловлюванням на адресу Сталіна. Подібну картину спостерігав під час навчання в аспірантурі Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Поряд з відвертими сталіністами на зразок О.Бородіна були викладачі ліберальних цінностей – І.Шевченко, В.Столя-

інтроспекції // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.8. – К., 2015. – С.41-53.

¹⁴ *Источниковедение истории СССР*. – М., 1981. – С.361.

¹⁵ *Савенок Л.* Вчений-історик і суспільство в УСРР часів непу: характер і наслідки взаємодії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – №7. – С.293-294.

ренко, М.Буцько, М.Варшавчик, М.Матвійчук, В.Позняк, П.Шморгун, П.Яцків та ін.¹⁶.

В інтер'єрі хрущовської епохи зароджувалась нова генерація істориків, третину якої складали вихідці з села, її основна частина отримала крашу фахову підготовку і під впливом ХХ з'їзду набагато критичніше ставилась до радянської минушини, ніж її учителі. І все ж для більшості істориків в УРСР 1950-1980-х рр. була властива, з одного боку, послухність, неминуха оглядка на праці, що виходили в Москві і Ленінграді і сприймалися як стандарти історіописання, а з другого, обов'язкова лайка на адресу «українських буржуазних націоналістів» як підстраховка від підозр і критики. В їх неоднорідному середовищі, в т.ч. і серед істориків КПРС, можна виділити декілька груп, дещо конкретизуючи підходи Віталія Яремчука до їх типології¹⁷: а) так звані «совєтські історики» – завзяті догматики, сталіністи і ортодокси, які ретельно прислужували режиму, послідовно, а інколи й сліпо виконували партійні настанови, нерідко поширювали фальшиві погляди та стереотипи (в народі їх представників називали «доктори фальсифікаційних наук»; б) конформісти, які кон'юктурно або й пасивно сприймали існуючі стандарти історіописання, здебільшого пристосовувались до умов, піддавались тиску, не демонструючи власну позицію; в) нонконформісти, які постали на тлі згортання «відлиги» і «творчо», якщо не критично, сприймали директиви партії, допускаючи деякі розходження із традиційним каноном; г) націонал-комуністи, які намагались трактувати події і факти з позиції ідеології комунізму з національним обличчям та українського автономізму; д) замасковані опозиціонери, які писали «для шухляди»; е) історики-дисиденти, котрі жорстоко переслідувались.

У структурі радянської історичної науки на особливому і пріоритетному рахунку була історія КПРС як обов'язкова навчальна дисципліна, що сприймалась як «цариця» над

¹⁶ Коцур А. Світ історіографії – дивовижний і захоплюючий // Часопис української історії. – Вип.12. – К., 2012. – С.93.

¹⁷ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009. – С. 124.

історичною наукою і яку в народі називали «номенклатурною». У лютому 1971 р. ЦК КПУ ухвалив спеціальну постанову «Про дальший розвиток досліджень у галузі історико-партійної науки і поліпшення її викладання у вузах республіки», яка визначала пріоритетне завдання істориків: допомагати КПРС у здійсненні її політики, у комуністичному вихованні трудящих¹⁸. Серед представників історії КПРС, чисельність яких неухильно збільшувалась, було й не мало добре підготовлених і досвідчених науковців і викладачів, зосереджених переважно у вищих навчальних закладах, але зустрічалась і сірість. Як тоді жартували, «в науку пішов середняк». До речі, на етапі відновлення суверенітету та незалежності України більшість українських істориків партії, спокутуючи провину за конформізм, успішно виконали важливу місію, забезпечивши перехід до викладання історії України, створення відповідних навчально-методичних комплексів і підручників, а також підготовку молодой генерації ідеологічно не заангажованих і не закомплексованих істориків (Ю.Горбань, О.Горбул, С.Клапчук, І.Курас, В.Курило, Г.Марискевич, В.Остафійчук, В.Танцюра, М.Панчук, Є.Паньків, Р.Піріг, П.Федорчак, В.Шевчук, В.Хоменко, Ю.Шаповал, В.Шкварець та ін.). До речі, як це не парадоксально, але декомунізацію історії, поштовх якій дали горбачовська перебудова, суверенізація і унезалежнення України, а відтак розпад СРСР, розпочали ті, хто свідомо або не дуже свідомо був причетний до її комунізації.

Чи не найбільшої шкоди завдала комунізація історії України, нищачи її національні академічні традиції і накидаючи на неї «марксистську» схему російської советської історії, ідею «старшого брата» та російської «патріотизації спільного історичного процесу». Започатковане в середині 1920-х – 1930-х рр. насадження сталінських уявлень про історичний процес і тенденції його розвитку продовжувалось і в повоєнні роки. Советська концепція історії функціонувала як релігія і носила агресивний характер по відношенню до будь-якого іншого

¹⁸ Завдання історико-партійної науки в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України // Укр. істор. журн. – 1977. – №6. – С.10.

розуміння історичного процесу. Мова йде про ідеологічні репресії і так звану «ждановщину», про погроми історичної науки і академічного Інституту історії України¹⁹, про сумнозвісні партійні тези 1954 р., присвячені фальшивому концепту «возз'єднання України з Росією»²⁰, про постанову ЦК КПРС 1969 р. щодо суспільних наук, про «інтернаціоналістські» настанови 1972 р.²¹, про «маланчукізм» як форму ідеологічного пресу в Україні та ін. У них узаконювались офіційні версії історії, за якими, наприклад, українці разом з іншими східними слов'янами відносились до історичної спільноти «руській народ» як прямого спадкоємця «древнеруского народу» часів Київської Русі, а приєднання України до Росії після Переяслава, як і утворення СРСР, оцінювались як «споконвічна мрія українців», що носили, мовляв, «добровільний характер», ставши «великим благом» для України. Основи зародження української державності пов'язувались лише з жовтневим переворотом 1917 р. і утворенням УРСР.

Натомість борці за національне визволення і самостійну соборну українську державу, починаючи від гетьманів І.Виговського, П.Дорошенка, І.Мазепи, лідерів Української революції 1917-1921 рр. М.Грушевського, С.Петлюри, П.Скоропадського, Є.Петрушевича і, закінчуючи діячами ОУН та УПА Є.Коновальцем, А.Мельником, С.Бандерою, Р.Шухевичем, оголошувались ворогами і підлими зрадниками українського народу. Радянська окупація західноукраїнських земель розглядалася як «возз'єднання України», німецько-радянська війна 1941-1945 рр. трактувалася як «Велика вітчизняна», а перемога над гітлерівцями приписувалась здебільшого «великому російському народу». До речі, цю тезу взяв на озброєння і розвинув Путін, заявляючи, що Росія мало не самостійно розгромила гітлерівців, без союзних республік і антигітлерівської коаліції. Грубо фальшувалася й міжвоєнна історія України, всіляко

¹⁹ *Зневажена Кліо*: Збірн. – К., 2005. – 594 с.

²⁰ *Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)*. – К., 1954. – 32 с.

²¹ *Важные задачи исторической науки* // Вопросы истории КПСС. – 1973. – №5. – С.9-10.

вихвалялися сталінські експерименти в економіці, культурі, національних відносинах, замовчувались репресії і голодомори, всіляко замовчувались і приховувались справжні винуватці беззаконня. Після 1972 р. в умовах так званого «маланчукізму» в радянській історіографії в Україні запанували «унормована» оцінка і трактування історичних подій виключно з позицій нових партійних документів і «союзних» праць²².

За таких умов українська радянська історіографія, ізольована від світової історичної науки, контактів з діаспорними істориками, була приречена на провінційність і маргіналізацію. Можна солідаризуватися з аргументацією І. Колесник причин і мотивів стримування в радянські часи історіографічних досліджень, оскільки вони неминуче виводили б науковців на діаспорну і зарубіжну історіографію²³. В другій половині 1960-х – на початку 1980-х рр. система виявляла зацікавленість до історіографічних студій лише в тій частині, де йшлося про «критику буржуазної і буржуазно-націоналістичної історіографії». І хоч за роки незалежності України більшість стереотипів і штампів советської історіографії вдалося подолати, однак їх синдром все ще помітний.

Що означає «синдром комунізації істориків» в сучасних умовах? Як відомо, термін «синдром» грецького походження (нагромадження, збіг). Йдеться про успадкування стійких ознак певного явища або процесу, зумовлених спільними або подібними механізмами виникнення і побутування. Хоч цей термін має здебільшого медично-психологічний характер, він отримав застосування і в суспільних процесах і соціальних явищах. Це своєрідна хвороба, психопатологія, яка поєднує сукупність різних симптомів, успадкованих або засвоєних від попередніх умов побутування, має здатність передаватись новим поколінням і виступає як травмована свідомість людини або

²² *Зашикільняк Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історіографія // *Українська історіографія на зламі XX і XXI ст.: здобутки і проблеми.* – Львів, 2004. – С.47.

²³ *Колесник І.І.* Українська історіографія: концептуальна історія. – С.48-49.

реакція травмованої психіки на повсякдення²⁴. Вона може бути властивою як окремим людям, так і певним групам або співтовариствам, у тому числі й історичним, нерідко виступає як конфлікт старих стереотипів і нових підходів, як прояв депресії, психології жертви, як занижена або завищена самооцінка, спад інтелектуальної діяльності, боязнь новизни.

Синдром комунізму – це, насамперед, методологічна колаборація, консервативне мислення і неприйняття нового, хронічне невдоволення сучасним життям, включаючи вороже ставлення до інших ідейних течій, зокрема, до інших наукових шкіл, ідеологій, до націоналізму, релігії, західних цінностей, а також різні фобії, наприклад, страх покарання за будь-яке відхилення від партійної чи офіційної лінії, тощо.

Які найбільш характерні *симптоми* синдрому комунізації історії та істориків? Це покірність і орієнтація на директиви зверху, ідеологічна зацикленість і зашореність, ортодоксальність і догматичне мислення, русоцентризм, цитатно-ілюстративне історіописання, довільне ставлення до джерел, відсутність власної позиції, неприйняття плюралізму поглядів, прислужництво владі чи окремим політичним партіям, висвітлення історії України в контексті історії СРСР і в повному відриві від світового історичного процесу. Перехідний період від радянського тоталітаризму до трансформації українського суспільства на засадах демократії та євроінтеграції засвідчив, що синдром комунізації носить транзитний характер. Ця транзитність найбільш яскраво виявляється у розмитості ментальних структур свідомості частини сучасних істориків, у стилях їх інтелектуального мислення та дослідницьких практик, у спробах штучно звузити «територію історика». Чимало його носіїв не тільки залишились у полоні старих соціогуманітарних схем, почуття ностальгії за минулим, але й виступають його апологетами, демонструють розгубленість перед сучасними викликами, переживають депресію.

Не секрет, що деякі історики з деформованою свідомістю все ще продовжують сповідувати марксистську методологію,

²⁴ Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження. – К., 2011. – С.13-14.

глюорифікують радянську дійсність, багато хто з них, отримавши свободу творчості, не зумів нею розпорядитися, а дехто розгубився у методологічних і світоглядних орієнтирах. Маємо чимало фактів того, що наслідки «синдрому комунізації» продовжують побутувати, виявлятися в історіографічній практиці і впливати на історіографічну ситуацію та ін. Сепаратистсько-антиукраїнські сили в Криму, на Донбасі та деяких інших регіонах, де упродовж двох останніх десятиріч активно діяли симоненківці, наполегливо підживлюючи комуністичний синдром при підтримці регіоналів, консервувались радянські стереотипи, демонстративно використовувалась комуністична символіка, включаючи й портрети Сталіна, діяли в інтересах Росії. Чимало викладачів історії України, зомбованих комуністичною пропагандою і розчулених ностальгією за минулим, продовжували плисти за радянськими сценаріями, заперечуючи більшовицьку окупацію України, голодомор, масовий характер репресій, руйнівні наслідки етноциду і тотальної русифікації, замовчуючи масштаби українського національно-визвольного і опозиційного рухів. Це простежувалося в консервації рудиментів радянського режиму в навчально-методичній літературі, опублікованій в часи міністра Табачника, в проблематиці, а ще більше у змісті дисертаційних робіт, захищених не тільки у Криму, Донецьку, Харкові, Одесі, але й Дніпропетровську і Києві. Цілком очевидно, що там, де синдром комунізації отримав найбільшу прописку, там, де «заморожувались» і консервувались советські кліше і монументальні пам'ятники комуністичним вождям, там тепер російська адміністрація і окупаційні війська.

«Нове дихання» отримав синдром комунізації в частини істориків анексованого Криму і тих, які залишились на поки що непідконтрольній Україні території Донбасу. Деякі з них дійшли до того, що заявляють про неможливість функціонування так званих ДНР і ЛНР в «єдиному політичному полі з Україною»²⁵. Цю ідею обстоює колишній вихованець історичного факультету Донецького університету Павло Губарєв – недавній «народний губернатор Донбасу», а один із місцевих археологів

²⁵ Див.: <http://miastok.su/istoriki-politologi-luganska>

К.Красильніков навіть намагається довести існування окремої «луганської раси».

Поширеною хворобою пострадянської історіографії є *криза теми* як складова кризових явищ в українській історичній науці²⁶. У чому її сутність? Поряд з багатьма новими і актуальними темами бачимо чимало штучно актуалізованих дріб'язкових проблем і другорядних постатей, переформатованих радянських кліше. Якщо в радянські часи теми дисертаційних робіт визначалися зверху і централізовано координувалися, то тепер тут багато стихії і самопливу, здебільшого вони ініціюються інтуїтивно або аспірантами, або науковими керівниками без широкого обговорення, належної апробації їх наукової значущості та очікуваних результатів.

Говорячи про інші наслідки синдрому комунізації для української історіографії, слід звернути увагу на вузькість і однобічність джерельної бази багатьох досліджень, некритичне ставлення до інформації, почерпнутої з архівних документів, у т.ч. репресивних органів, доступ до яких суттєво розширився особливо після прийняття відповідного закону України. Маємо чимало Відчувається дефіцит державної уваги до діяльності історичних установ, прояви дискримінації в оплаті праці істориків, комерціалізація видавничої діяльності, спроби перетворити історію в товар, а істориків – у ремісників, що працюють на замовлення. Мають місце і депрофесіоналізація частини працівників історичного співтовариства, недооцінка джерельних свідчень, ігнорування встановленням їх достовірності, факти механічного запозичення сумнівних відомостей із других рук, зловживання інформацією, почерпнутої з джерел Інтернету і соціальних мереж. Не можна обминути ще один парадокс сучасної історіографії: якщо в радянську добу природний об'єкт наукового дискурсу – історія України – був підмінений історією КПРС (її «керівна і спрямовуюча роль» червоною ниткою проходила через усі праці радянських істориків), то чималий масив публікацій з історії України й

²⁶ Головка В.В. Історіографія кризи історичної науки. Український аспект. – К., 2003. – 228 с.

тепер будується за схемою радянських історико-партійних досліджень.

Не дивлячись на помітне оновлення сучасного кадрового складу істориків (більшість серед них – це люди, які почали професійно формуватися або народилися в часи горбачовської перебудови і відновлення незалежності України), методика і стиль історіописання мало чим відрізняється від радянських трафаретів. Із синдромом комунізації пов'язаний своєрідний спосіб мислення окремих істориків – так звана совкова свідомість, що виявляється у фанатичній вірі в радянські ідеологічні міфи, в рабській психології, в популістській риториці, агресії та максималізмі. Совок живе минулим і ненавидить сучасні новації, він прихильник твердої руки і ворог демократії та західних цінностей. Для його свідомості характерні подвійна мораль, боязнь особистої відповідальності, абстрактні почуття справедливості і соціальної рівності, одномірність оцінок, нетерпимість до думки іншого, очікування на опіку з боку держави і привілеї.

Все ще епізодичний характер носять творчі контакти українських істориків із західними колегами, надто повільно запроваджуються інноваційні дослідницькі технології, слабо використовуються зарубіжні гранти, лише одиниці беруть участь у міжнародних проектах.

Аналізуючи наслідки ідеологічного зомбування українських істориків, слід враховувати, що більшість з них стали жертвами системи і політики влади, а це означає, що не можна поголовно звинувачувати усіх їх у колаборації та пристосуванстві. Реальні факти засвідчують, що режиму не вдалося зробити історичне співтовариство однорідним, монолітним і покірним. Більше того, з політики тоталітаризму в сфері історичної науки суспільство виносить повчальні уроки, які слугують пересторогою втручанню влади в дослідницький процес. З приходом до влади команди Януковича спільнота істориків поділилася: частина продовжувала залишатися на національно-демократичній платформі і виявилася в опозиції до влади, інша – демонструвала «перемогу над націоналістами і бандерівцями», взявшись за переписування підручників в дусі інтернаціоналізму і російсько-української дружби. Як це не прикро, але тоді було

зроблено спробу реставрувати контроль над працями істориків і практику репресій до них, що викликало суспільне збурення. Свідченням протесту проти повернення до совєтської практики стало вересневе 2010 р. Звернення істориків 28 українських університетів та академічних інститутів, 10 незалежних дослідницьких організацій, державних музеїв та архівів до президента України В.Януковича, генерального прокурора і голови СБУ з приводу застосування командно-адміністративних методів і незаконного затримання директора Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», науковця-історика Руслана Забілого, а також проти зміни векторів політики національної пам'яті, використання неприпустимих методів ревізії і цензурування наукових здобутків істориків у царині дослідження Голодомору 1932-1933 рр., політичних репресій і збройного етапу боротьби за незалежність України²⁷. На жаль, це не єдиний приклад. У грудні того ж року було звільнено з посади директора державного архіву Сумської області Генадія Іванущенка, який в числі перших із архівістів ініціював оцифровування документальних матеріалів з історії голодомору-геноциду і визвольного руху на Сумщині. Мали місце спроби ліквідувати Музей Української Народної Республіки, створення узгоджених із РФ підручників із історії України. Неприпустимими видаються й нинішні спроби вивести історію України за рамки нормативних дисциплін навчальних планів університетів.

Євромайдан і Революція Гідності рішуче відкинули спроби відродження тоталітаризму, засвідчивши не тільки євроінтеграційний вибір України, внесли серйозні корективи в процес самоідентифікації українського суспільства, реалізацію його прагнень до глибинних реформ, у т.ч. у сфері суспільних відносин, науки та історичної партії. До речі, професор Стенфордського університету Френсіс Фукуяма назвав Євромайдан «грандіозною історичною подією, однією із найвизначніших у наш час»²⁸. Було б великою суспільною травмою, якби

²⁷ Див.: arhiv.ukrpohliad.org/news.php/news/4934.

²⁸ Див.: vidia.org/2915/47942

ідеї Майдану, подвиг «Небесної сотні» не отримали належного продовження в будівництві Нової України.

Синдром комунізації залишив глибокий слід і в системі професійної історичної освіти, підготовки істориків, включаючи кадри вищої кваліфікації. Нині вона зосереджена більш як у 40 вишах України, зокрема у провідних національних університетах з класичним минулим: у Києві, Харкові, Львові, Одесі, Чернівцях. Вагомий досвід у цій ділянці набули університети в Дніпропетровську, Запоріжжі, Чернігові, Черкасах, Івано-Франківську, Луцьку, Полтаві та ін. На жаль, і вона багато в чому залишилася радянською з властивими їй жорсткою стандартизацією і регламентацією, яка надто повільно реформується. Все ще недостатньою залишається методологічна, історіософська, історіографічна, джерелознавча та професійно-історична підготовка майбутніх істориків, вузька спеціалізація та індивідуалізація магістерських та аспірантських програм. Рудиментом советського контролю за підготовкою науково-педагогічних кадрів залишається практика діяльності спадкоємця одіозного ВАКу – департаменту атестації кадрів вищої кваліфікації міністерства освіти і науки та його атестаційної колегії, що не вписується у досвід західних країн і йде в розріз курсу на розширення автономії академічних установ та університетів, насамперед тих, що мають статус науково-дослідницьких.

Таким чином, симптоми «синдрому комунізації історії та істориків» виявились досить живучими, вони не відмерли автоматично разом із крахом тоталітарної системи, демонструють властивість успадковуватись і передаватись як новим поколінням науковців, так і владі в її політиці історичної пам'яті. Чимало симптомів цього синдрому, головними з яких були стереотип «пріоритет ідеології і політики над науковістю», звичка ставити політичну доцільність вище історичної правди», все ще циркулюють у сучасній практиці історіописання. У цьому зв'язку заслуговують підтримки праці дослідників, спрямовані на викриття злочинів комуністичного режиму, на руйнування і спростування советських стереотипів і міфів, на доведення неспроможності спроб їх симпатиків видати крах комунізму як фатальне «викривлення» ідеї або як результат

«підривної діяльності заходу»²⁹. Ностальгію за «советським проектом» всіляко підживлюють ідеологи «руського міра» та їх прислужники в Україні. Ось чому необхідно, з одного боку, підвищувати методологічну зрілість українських істориків, повніше використовувати зарубіжний досвід країн, зокрема Польщі, Латвії, Литви, Естонії, Словаччини, Чехії та ін., які швидше позбулися рудиментів комунізму, а з другого, глибше досліджувати на особистісному рівні психологічні аспекти творчого процесу різних поколінь у тоталітарну добу. Одна з проблем багатьох сучасних українських істориків, у т.ч. нової генерації, полягає у невизначеності та конфлікті кількох методологій, у їх «плаванні» між залишками радянського нормування і новішими підходами до історіописання. Відповідаючи на суспільні виклики, зумовлені анексією Росією АР Крим, гібридною війною проти України, складовою якої є і меморіальні війни, дуже важливо формувати в українському історичному співтоваристві почуття громадянської совісті, особистої відповідальності та активної соціальної позиції історика.

²⁹ Биденко В. В плену у призрака комунізму. – К., 2008. – 152 с.

1.3. (Українські) історики, політичні генерації та (радянська) влада: нова аналітична структура радянської історії

1.3.1. Чому генераційний підхід не отримав розвитку в СРСР?

У численних текстах, що намагаються інтерпретувати взаємовідносини інтелектуалів, й, зокрема істориків та радянської влади, дослідник опиняється перед спокусою окреслити таку модель, котра протиставляє інтелектуалів владі чи, принаймні, відокремлює їх від влади. Влада, хто б і що б під цим не розумів, розглядається у такій матриці як *зовнішня інстанція* по відношенню до інтелектуалів. Така модель примушує говорити інтелектуалів *голосом жертви*, котра завжди існує в межах доволі невтішної альтернативи та символічної економії: або, за збереження *внутрішньої* свободи заплатити *зовнішньою* (метафізично і фізично – принести в жертву власне “тіло”), або, за збереження *зовнішньої* свободи на службі пропагандистської легітимації авто (тота)-літарного режиму заплатити *внутрішньою* (принести в жертву “дух” – власне “письмо”, “поцілувавши пантофлю Папи”). І у першому, і у другому випадках інтелектуали – то жертви влади, котрі або змогли виконали місію виробників вільних ідей (образ В. Стуса), або ні (образ пізнього П. Тичини). Така історія пишеться як історія жертвоприношення. Однією з перших блискучих, парадигматичних праць, написаних у жанрі метафізики жертвоприношення українських інтелектуалів, був текст В. Петрова “Діячі української культури (1920-1940 рр.) – жертви більшовицького терору”¹.

У даному дослідженні буде спроба відійти від такої схеми. Якщо існує тут *інтелектуальний виклик* для сучасних українських історіографів, то він мав би полягати у потребі створити для ХХ ст., насамперед, з *дидактичною метою* загальну історіографічну схему, яка б дозволяла задовільно інтерпретувати ці взаємовідносини *українських істориків і влади*, не апелюючи до *ідеологічних* чи *політичних* критеріїв. Справа й

¹ Петров В. Діячі української культури (1920-1940 рр.) – жертви більшовицького терору. – К., 1992. – 80 с.

полягає у тому, щоб у просторі певної аналітичної конструкції, з одного боку, роз'єднати лещата уніфікуючої “радянської” ідеології – побачити затерті нею індивідуальні обличчя “совєцьких істориків”, на що вказував проф. М. П. Ковальський, а, з іншого боку, поєднати “українське радянське історіописання” з попереднім, розчинивши його у загальному континуумі української історіографії XIX – XX ст.

Запропонований тут текст розглядається нами як своєрідний *вступ* або *передмова* до ще не написаного вузівського підручника з української історіографії XX ст., який би поставив за мету позбутися відсилки до терміну “радянський” як *визначального оціночного критерію* щодо певних типів історії та груп істориків, або залишив би його, у кращому випадку, для позначення конкретного *хронологічного підперіоду* існування української історіографії. Замість *ідеолого-політичної* оцінки української історіографії XX ст. зацентруємо увагу на кількох незалежних від неї критеріях – *соціологічному, психологічному та демографічному у межах інтердисциплінарного генераційного підходу*.

Ми сформулюємо власну *міжгенераційну теорію* взаємовідносин влади та інтелектуалів, спираючись на існуючі традиції трансатлантичної думки з цього питання й розкриємо теоретичний потенціал концепту генерація. Залучимо також й українську складову концептуалізації цього терміну – так, як вона проявилася на початку XX-го сторіччя.

Спочатку спробуємо відповісти на питання: чому генераційний підхід набув розповсюдження в трансатлантичному історіописанні XX ст., але не отримав розвитку в СРСР?; чому значний інтелектуальний ресурс концепту “генерація” ще й досі знаходиться поза зоною використання українських гуманітаріїв? Або, переформулюючи вищезазначені питання, замислимося, в силу яких причин генераційний підхід не отримав розвитку в СРСР, не доповнив класову інтерпретацію історії, як це запропонував К. Маннгейм ще у 1928 році?² Існують, принайм-

² “Існує, в цьому відношенні, подальша аналогія між феноменом класу і покоління. Як класова ідеологія може, в епохах, сприятливих для цього, вийти за межі “розташування”, яке є її належним

ні, дві відповіді: *політико-ідеологічного* та *теоретико-методологічного* походження.

Генераційна інтерпретація історичного процесу допускала й навіть постулювала можливість наявності іншого типу *соціального конфлікту* у суспільстві, в тому числі й спроектованого у площину політики, ніж це обґрунтовував марксизм радянського розливу: виявлялося, що суспільство майбутнього залишиться безсилим у розв'язанні міжгенераційних “пост-едипових” конфліктів, які, напевно, нікуди не дінуться й при комунізмі, позбавленому, як вважалося, класових протиріч.

Модерне теоретичне обґрунтування застосування генераційного підходу в *історіописанні* (Х. Ортега-і-Гасет) та *соціології* (К. Маннгейм) належить до 20-х рр. XX ст.: саме тоді були запропоновані стратегії не лише *концептуалізації* категорії генерація (це було зроблено в XIX ст. у працях О. Конта, О. Лоренца, Дж. Феррарі, В. Дільтея), а й її *операціоналізації* – через розкриття інтелектуального потенціалу терміну в емпіричних дослідженнях, алгоритм написання яких, за великим рахунком, не змінився й до сьогодні й які продовжують множитися вже як стратегії побудови національних метанаративів в США, Німеччині, меншою мірою – Великобританії. Миттєва рецепція цих концепцій у СРСР в 20-х роках, враховуючи необхідні для цього передумови – часовий лаг та відкритий доступ до європейських інтелектуальних мереж, – була неможливою. Її пізніша – у часи остаточного утвердження у 30-ті рр. квазімарксистської ідеології, – також. Ступінь теоретичної підготовки українських інтелектуалів епохи модерну, – в особі історика М. Грушевського, літературного критика та письменника М. Євшана, – дозволяв концептуалізувати цю категорію у межах певної логічно узгодженої теорії. Проте, М. Грушевський згортає цей інтелектуальний

місцезнаходженням, так і певні імпульси стосовно покоління також можуть, якщо тенденція часу сприятлива для них, притягувати окремих членів більш ранніх або пізніх вікових груп”, див.: *Mannheim K. The problem of generations // The Youth Revolution: The Conflict of Generations in Modern History / Ed. by A. Esler. – Lexington, MA, Toronto, London: D. C. Heath and Co., 1974. – P.13.*

проект, який залишається хоч і чітко виписаним, але – лише одним з модерністських жестів його багатогранної спадщини. Розстріл представників українського літературного відродження 20-х рр. поклав кінець дискусіям щодо ролі генерацій у літературному процесі. Імпліцитно генераційна проблематика ще жевріла у дисциплінарних межах офіційно дозволеного й толерованого Л. Троцьким психоаналізу. Проте, разом з опалою Л. Троцького було прикрито й цю програму розвитку поколіннієвої перспективи у гуманітаристиці.

Концептуалізація поняття генерація в українській історіографії ХХ ст. починається, як і багато чого в нашій історіографії, з М. Грушевського. Ним вона, на превеликий жаль, і закінчується. Й коли ми говоримо про втрачені можливості української історичної науки ХХ ст. – то у зв'язку з тим, що ця інтелектуальна нитка, котра була започаткована провідним українським істориком, ним же, після повернення в Україну в 1924 р. була й обірвана, й до цього часу не була підхоплена. Тут маємо говорити, по-перше, про той пункт, в якому зупинився сам М. Грушевський й, по-друге, про той рух, як теоретичного плану, так і емпіричного, про ту інтелектуальну кар'єру, яку здійснив цей концепт у євроатлантичному просторі та міг би здійснити, при інших умовах, у просторі української думки.

Генерація, як один з ключових концептів епохи модерну, виступала, насамперед, засобом боротьби з традиціоналізмом. *Генераційний тип мислення* як такий, що прив'язував особу до “свого” покоління, тобто, до своєїрідної часової горизонталі, протистояв *генеалогічному типу мислення*, що виводив джерела ідентичності певної особи з вертикальної хронологічної конструкції, котра відсилала до лінії предків³. Власне, якщо

³ “Сам концепт покоління, як він використовується Мангеймом, Ментре та іншими коментаторами двадцятого сторіччя з даної теми, має на увазі хронологічну свідомість, відсилаючи до сенсу власної унікальної позиції в історії. Це значить, що суспільство повернулося від генеалогічного сенсу генерації – усвідомлення свого власного місця в довгому ланцюзі родинної послідовності – до менш вертикального, більш горизонтального сенсу хронологічної приналежності. І це, у свою чергу, значить, що написання національної історії

генетичний метод як засіб руйнування генеалогічного підходу – традиційної схеми “руської історії” М. Грушевським у 1903 – 1904 рр. – достатньо зауважений науковцями, то генераційний підхід, який застосував Михайло Сергійович для руйнації “звичайної схеми” всесвітньої історії, досі залишається поза увагою дослідників. Хоч, треба зазначити, що, наприклад, у “Автобіографії” М. Грушевського ми зустрічаємо залишки як генеалогічного, так і генераційного підходів.

Можна зробити побіжні узагальнення з того, що вже говорилося нами з приводу стадій концептуалізації “генерації” у текстах М. Грушевського – говорити про наявність *трьох етапів* перетворення “генерації” з метафори на науковий концепт: *позитивістський, культурологічний та рефлексійний* (у межах “філософії життя”). У центрі кожного етапу стояв відповідний текст (тексти). Перший був пов’язаний зі змінами, котрі були викликані “магією сторіч” – спробою зазирнути за допомогою генераційного підходу у майбутнє (на порозі XX ст.). Другий – з осмисленням поколіннєвих змін у сучасному М. Грушевському літературному процесі, зокрема, з появою заманіфестованого українського модернізму. Й третій – з усвідомленням характеру соціальних змін періоду соціальних катаклізмів зламу 10-х – 20-х рр. XX ст. Можна виокремити також, принаймні, два джерела інформації М. Грушевського, на яких трималося його уявлення про “генерацію”: *позитивістське* (Дж. Феррарі, О. Лоренц) та *культурологічне* (літературознавче – праця Ф. Кумера «Зміна літературних поколінь», Дрезден, 1909). Тенденція, що спостерігалася: у текстах зламу XIX – XX ст. домінував позитивістський підхід, а у текстах після російської революції (Культурно-національний рух на Україні –

через призму поколінь, можливо, було б хорошим способом роблення речей, які історики часто-густо хочуть зробити: виявлення способу комбінування суспільства, політики і культури, й, користуючись розумінням суспільства як такого... – дослідження політичних рухів і соціальних структур”, див.: Lovell S. Introduction // *Generations in Twentieth-Century Europe*. – Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2007. – P.9.

“Передмова”⁴) – культурологічний. Дискусія щодо генерацій до 1917 р. підживлювалася з модерністських літературних джерел “Української хати” М. Євшана⁵ – автора, якому М. Грушевський певний час складав протекцію у ЛНВ. Після 1917 р. концептуалізація та актуалізація генерації була реакцією на ситуацію осмислення взаємодії розривів та традиції в історії. Очевидно, що для М. Грушевського, як і для позитивістів XIX ст., центральною проблемою генерацій був пошук ритму історичного процесу⁶. Цю проблему ритму український історик

⁴ “Для сучасного національного життя матимуть величезну вагу нові зв’язки і сполучники, які будуть відкриті і відновлені з нашим минулим – взагалі все те, що скріпить наше почуте солідарності і зв’язи з одшедшими поколіннями, яке й служить властивою підставою національного почуття, а у нас все ще таке слабе і кволе – тому що висить на небагатьох, більш продуманих, ніж органічно прийнятих і відчуваних точках”, див.: *Грушевський М.С. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці.* – К., Львів, 1912. – С.2.

⁵ “Кожде покоління – це новий, зовсім окремий світ. Від виступлення його починається нове життя, воно ніякого іншого життя, як тільки свого, не може й признавати. Воно не хоче нічого знати про досвід старих поколінь, воно не хоче ніяких наук, ніякого менторства історії, – воно *само*, від самого початку, хоче все пережити. Бо тільки з своїм власним досвідом воно числиться, тільки те, що воно само пережило, має для нього вартість. Тому, неважаючи на ніякі перестороги з боку старших, неважаючи навіть на прогнози та найтяжчі перепони, воно готове кожної хвили вповні розвинути свою авантюричну, щоб так сказати, вдачу, робити речі, диктовані не розумом, а тільки молодечим, нерозважним поривом, навіть безумієм. В тому вся краса і чар тої боротьби. Нічого подібного не було досі у нас. Боротьби генерацій, того дужого, стихійного руху, який хвилию приходить щояких 30 літ, у нас не було. Незамітно з’являлися нові покоління, незамітно проходили, – так що навіть про зміну поколінь в повнім того слова значенні не можна говорити”, див.: *Євшан М.* Боротьба генерацій і українська література // Матеріали до електронної хрестоматії з історії української журналістики XX ст. / Уклад. Волобуєва А. М., за наук. ред. Сидоренко Н. М. – К., 2012. – С.205.

⁶ “Їх формулювання проблеми мало дещо спільне. Вони усі турбувалися про віднайдення загального закону, який виражає ритм історичного розвитку, що ґрунтується на біологічному законі

намагався розв'язати у працях другого емігрантського періоду (1918 – 1924 рр. – насамперед, у “Генетичній соціології” та “Історії української літератури”, в якій питання генерацій та ритму проходить наскрізною лінією).

Не другорядне питання, яке виникає: коли формується генераційна самосвідомість українських інтелектуалів, оскільки саме вона визнається на сьогодні однією з факторних ознак присутності певної генерації в історії. Як зазначає М. Делі Карпіні: “Більша частина історичної літератури припускає, що самосвідомість генераційних відмінностей – критична частина процесу генераційного розвитку. Важливість самосвідомості знаходиться у зв'язку між нею і дією, що базується на генерації: ‘Вікова група перетворюється на покоління, коли її члени знають про свою унікальність, відчувають сенс солідарності, і об'єднуються разом, щоб стати активною силою для суспільно-політичних змін’”⁷? Досліджень щодо формування генераційної свідомості українських інтелектуалів на сьогодні немає, проте є дуже нечисленні розвідки, які б акцентували увагу на формуванні генераційної свідомості на території Російської імперії та, відповідно, українських територій, що входили до її складу. Йдеться, наприклад, про статтю Стефена Ловела “Від генеалогії до генерації: народження когортного мислення в Росії”⁸. Історіографія модерної Європи розташовує народження

обмеженої тривалості життя людини й заміни нових і старих поколінь”, див.: The problem of generations // *Mannheim K. Essays on the Sociology of Knowledge* / Ed. by P. Kecskemeti. – N-Y.: Oxford University Press, 1952. – P. 278. Щодо теорії ритму у М. Грушевського див.: *Ващенко В. В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського*. – Дн-ськ, 2007. – С.211–227.

⁷ *Delli Carpinì M. X. Age and History: Generations and Sociopolitical Change* // *Political Learning in Adulthood. A Sourcebook of Theory and Research* / Ed. by Roberta S. Sigel. – Chicago and London: The University of Chicago Press, 1989. – P.22.

⁸ *Lovell S. From Genealogy to Generation: The Birth of Cohort Thinking in Russia* // *Kritika*. – 2008 (Summer). – Vol. 9. – № 3. – P.567–594. Протиставляючи два способи історичного мислення – “горизонтальний” (генераційний) і “вертикальний” (генеалогічний),

генераційного (когортного) мислення наприкінці XVIII – на початку XIX ст.⁹

Власне, вже у деяких текстах М. Грушевського містяться ознаки генераційної самосвідомості. Так, у його “Автобіографії” 1906 р. (та її редакції від 1926 р.) М. Грушевський говорить про завдання, яке стояло перед його генерацією й яке йому, як її репрезентанту, вдалося виконати: “Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, стало мою задушевною гадкою, до певної міри питанням чести й свого покоління, супроти того, що й найвидніші репрезентанти української історіографії старшої генерації тоді ще вважали се річею, для якої час іще не наспів, бракує матеріалу, зістаються величезні прогалини і т.д.”¹⁰. Отже, М. Грушевський тут мислить в категоріях *місії* певної генерації істориків, до якої він зараховує себе, конструюючи її через протиставлення старшій генерації істориків. СENS цієї місії покоління М. Грушевського полягав в написанні суцільної історії України, створення якої старша генерація українських істориків вважала не можливим, чи, принаймні, не на часі.

Стефен Лоувелл зазначає: “Для моїх цілей критичним є питання: коли для людей стає важливим ідентифікувати себе радше в поколіннієвих, ніж у деяких інших термінах?” (Ibid. – Р. 567). Далі цей же автор пише: “Десь близько середини XIX-го століття генерація стала важливим способом, в який російські інтелектуали думали про власну історію і суспільство... [Термін] з'явився у 1830-х від взаємодії історичної свідомості, генеалогії, філософського і естетичного експериментування, і сприймався як освітній та інституційний досвід у межах маленької, надзвичайно благородної освіченої еліти. Він не зробився, проте, стійкою соціальною категорією... ...ми повинні визнати, що цей концепт було, за своєю суттю, створено ретроспективно у 1850-х рр. і він мав на увазі більш стару, "традиційнішу" категорію: благородна родина”.

⁹ Lovell S. From Genealogy to Generation: The Birth of Cohort Thinking in Russia // Kritika. – 2008 (Summer). – Vol. 9. – № 3. – Р. 567.

¹⁰ Грушевський М. С. Автобіографія (1926) // Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року / За ред. Л. Винара. – Нью-Йорк, Мюнхен, Торонто, 1981. – С. 18.

М. Євшан же взагалі вважає, що покоління 1894 р. н. – його покоління, було першим, яке наділене генераційною свідомістю, а до того не можна навіть було говорити про щось подібне про зміну поколінь в українській гуманітаристиці, зокрема, літературі: “Нічого подібного не було досі у нас. Боротьби генерацій, того дужого, стихійного руху, який хвилиною приходить щояких 30 літ, у нас не було. Незамітно з’являлися нові покоління, незамітно проходили, – так що навіть про зміну поколінь в повнім того слова значенні не можна говорити”¹¹.

Підсумовуючи, можемо зауважити подібність поглядів М. Грушевського з поглядами молодшого іспанського сучасника – Х. Ортеги-і-Гасета. Якщо порівняти “Історію й її соціально-виховуючого значення” М. Грушевського та “Тему нашої доби” Х. Ортеги-і-Гасета, то можна виокремити такі подібні риси – нову модель історіописання через генерації – поєднання проблеми генерації в історії з питаннями епістемології: перспективізм. Отже, точка зупинки М. Грушевського умовно дорівнює точці зупинки Х. Ортеги-і-Гасета в євроатлантичній традиції. Розглянемо цю традицію – кар’єру концепту “генерація” в Європі та Америці ХХ ст. як до цієї умовно точки зупинки, позначеної іменами М. Грушевського та Х. Ортеги-і-Гасета, так і після неї.

Концептуалізація метафори генерація як наукового конструкту завершується у межах української гуманітаристики поколіннями М. Грушевського та М. Євшана – очевидно, з відмінними наголосами, проте його операціоналізація в українському історіописанні все ще не розпочалася.

1.3.2. Конструювання загальної моделі взаємодії інтелектуальних генерацій та політичної влади

Попри те, що генераційний підхід набув широкого розповсюдження у євроатлантичному дослідницькому просторі, можливості його застосування для інтерпретації історії радян-

¹¹ Євшан М. Боротьба генерацій і українська література // Матеріали до електронної хрестоматії з історії української журналістики ХХ ст. / Уклад. А. М. Волобуєва / За наук. ред. Н. М. Сидоренко. – К., 2012. – С. 204.

ської доби та оцінки інтелектуальної спадщини “радянських” генерацій досі залишаються відкритим питанням. Принаймні, у відповідній літературі пропонується розглядати “радянські” генерації як доволі специфічний випадок історії європейських поколінь ХХ ст.¹² Напевно, на сьогодні найвідомішою спробою виокремити політичні владні генерації СРСР через відсилку до поколінневої приналежності політичних лідерів радянської держави виглядає праця американських дослідників Дж. Кроулі та Д. Вейланкоурт “Ленін до Горбачова: три генерації радянських комуністів”¹³, перше видання якої побачило світ у 1989 році. Здавалося б (саме на це вказує назва праці), монографія мала б пролити світло на проблематику зміни політичних поколінь у СРСР та надати приклад генераційного підходу, що міг би слугувати матрицею для аналізу відносин між політичною владою та інтелектуальними генераціями однієї з складових частин Радянського Союзу – УРСР. Проте, дана монографія, суто формально задекларувавши генераційний

¹² У передмові до новітньої колективної праці “Генерації у Європі ХХ ст.”, що претендує на узагальнення сучасного євроатлантичного досвіду написання історії європейських країн з перспектив поколіннієвого підходу, С. Лоувел пише: “Може так виявитися, що країни радянського блоку є окремим випадком в історії поколінь двадцятого століття, котрі отримали у тих суспільствах домінування держави у громадській сфері й послідовну обскурацію в документальній фіксації таких проблем як, наприклад, конфлікт поколінь і повстання студентів. Але, оскільки у цій книзі таки пропонуються глави з радянській історії, то політична ідеологічна індоктринація молоді була лише однією частиною історії. Не менш критичними були соціальні контексти, в яких здійснювалися проекти створення “нової радянської людини”. У цьому світлі, радянська поколіннієвість (generationality), здається, є результатом процесів модернізації, які, хоча й гіпертрофуються у деяких моментах і надзвичайно пом'якшуються в інших, забезпечують значимий індикатор порівняння з модернізацією у західних демократіях (принаймні, – у дечому, якщо й не повністю)”, див.: Lovell S. Introduction // *Generations in Twentieth-Century Europe*. – Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2007. – P.14.

¹³ Crowley J. F., Vaillancourt D. *Lenin to Gorbachev: Three Generations of Soviet Communists*. – Arlington Heights, Ill.: H. Davidson, 1989. – 212 p.

підхід, *de facto*, не має жодного відношення до нього. Автори дослідження виокремлюють три генерації радянських комуністів, асоціюючи їх з лідерами КПРС у той чи інший період існування радянської держави. Так, першу генерацію – “революціонерів”, уособлює В. Ульянов (Ленін); другу, – “архітекторів” – Й. Джугашвілі (Сталін), а третю – “бізнесменів” – всі інші лідери, від М. Хрущова, починаючи, М. Горбачовим – закінчуючи¹⁴. Зрозуміло, що як запропоновані авторами монографії назви “програм” для позначення “місій” лідерів окремих політичних генерацій СРСР є, на наш погляд, невдалими, оскільки змішують, наприклад, період “відлиги” та “застою” у межах одного покоління “бізнесменів”, так і групування політичних лідерів радянської держави по когортам з точки зору “канонів” генераційного підходу не витримує жодної критики. Адже, Й. Сталін (1876 р. н.) і В. Ленін (1870 р. н.) мали б належати до однієї біологічної когорти, натомість, наприклад, М. Хрущов (1894 р. н.) та М. Горбачов (1931 р. н.) – до різних. До того ж дослідження американських авторів не спирається на жодну теоретичну конструкцію з експліцитно вираженими постулатами, в основі якої знаходився б генераційний підхід.

Ми запропонуємо інтерпретацію трансформації міжгенераційних циклів українських “радянських” істориків, спираючись на сконструйовану далі універсальну теоретичну *модель* взаємодії політичної влади держави та наявних інтелектуальних когорт. Вона має задовольняти таким *модельним характеристикам*:

¹⁴ “Друге покоління радянських комуністів, покоління соціальних архітекторів, силоміць ввело соціалізм у структури радянського суспільства... третє покоління комуністів перейняло на себе владу: період політичних революцій, соціальних переворотів і глибоких змін, що зачіпають індивідуальне життя, закінчився. Третє покоління комуністів, “чоловіки у сірих фланелевих костюмах”, присвятило свою енергію “запуску компанії”. Хрущов і Брежнєв не сформували жодних нових принципів, з якими можна було б вести розвиток радянського суспільства”, цит. за 2-м вид.: Crowley J. F., Vaillancourt D. Lenin to Gorbachev: Three Generations of Soviet Communists. – 2-nd ed. – Arlington Heights, IL: H. Davidson, 1994. – Р. XIV.

а) така модель владних відносин не має бути *лінійною* чи *вертикальною* – вона повинна враховувати не лише залежність інтелектуалів від влади, а й зворотній процес – активну участь інтелектуалів у процесах конструювання влади (від *легітимації*, створення її *політичних програм* – до безпосередньої участі істориків у *владних структурах*). Зрозуміло, що навіть у тоталітарних суспільствах влада не є зовнішнім, герметичним та виключно репресивним стосовно інтелектуалів агентом політичної дії. Отже, відповідальність інтелектуалів (у тому числі й українських радянських істориків) за існуючу владу не повинна бути скинута з обрахунків. Наявні на сьогодні інтерпретації взаємодії радянських інтелектуалів та політичної влади здебільше, за невеликим виключенням, ігнорують такий обопільний зв'язок, наголошуючи лише на репресивній складовій такої взаємодії;

б) вона мусить бути вільною, наскільки можливо, *від ідеологічної компоненти* – повинна дозволяти описувати ситуації з різними ідеологічними матрицями й, з іншого боку, у межах аналізу ситуації панування певної моноідеології, чутливо реагувати на відмінні політичні програми та курси у її межах.

Базовими положеннями побудованої нами моделі будуть такі твердження:

1. Певна *біологічна когорта*, що визначається спільною *зоною дат народження* з відсилкою до окремої *фокусної дати*¹⁵ та змінює іншу протягом 20-ти – 25-тирічного репродуктивного циклу¹⁶ перетворюється на *соціальну генерацію*¹⁷ у той момент,

¹⁵ Для Х. Ортеги-і-Гасета, який ввів у науковий обіг цей термін, “зона дат” окреслюється у такий спосіб: “...генерації визначаються центральною датою та створюють “зону дат” з 15-ти років – сім років до й сім років після вирішального року. Отже, генерація є узагальнюючою для всіх, хто був народжений в межах цієї зони дат”, див.: *Marias J. History of philosophy.* – N.-Y.: Dover Publications, 1967. – P. 459.

¹⁶ Ми приймаємо крок міжгенераційного розходження у 20 – 25-ть років. Такий відрізок часу є загальноприйнятим для досліджень 2-ї половини ХХ ст., які орієнтовані на синтез теоретичних підходів та емпіричних даних – чи йдеться про *якісний*, чи *кількісний* тип досліджень. Так, американські дослідники Вільям Строс та Нейл Хоув,

чий якісний генераційний підхід до історії США наробив чимало галасу, застосовують крок у 20–25 років для визначення періоду формування одного американського покоління: “Вісімнадцять поколінь, кожне, грубо, тривалістю від 20 до 25 років народження, живуть на Американському ґрунті, починаючи з 1620-х”, див.: *Strauss W., Howe N. The Cycle of Generations // American Demographics. – 1991. – Vol. 13. – № 4 (April). – P. 24(9)*). Ханна Васс з факультету політичної науки університету м. Хельсінкі (Фінляндія), застосовуючи кількісні підходи до генерацій, виокремлює 4 фінських покоління у XX ст. також з кроком у 20 років: “Розподіл поколінь, використаних в цій статті, робиться Дж. П. Рус (1987) й ґрунтується на даних фінських автобіографій. Згідно з Рус, можливо ідентифікувати чотири фінські покоління: 1) ті, що народилися в 1900 – 1919-х рр., покоління війни і нестачі; 2) ті, що народилися в 1920 – 1930-х рр., покоління реконструкції; 3) ті, що народилися в 1940 – 1950-х рр., покоління перетворень; і 4) ті, що народилися в 1960-х рр., – покоління жителів передмість. Ключовими досвідами для перших були бідність, ненадійність і хвороби, розпад сімей із-за смерті батьків, коротка освіта і ранній початок робочого життя. Життя наступного покоління частково було подібним до попереднього, за винятком досвіду деякого процвітання після реконструкції”, див.: *Wass H. Generations and Socialization into Political Participation // Paper prepared for presentation at the Politics of Participation conference, Helsinki, August 25 – 27, 2005*, див.: www.helsinki.fi/project/eva/pop/pop_Wass.pdf

Натомість, у XIX-му ст. оцінка тривалості життя генерації визначалася 2-ма цифрами – 15-ма та 30-тю роками. О. Конт, наприклад, окреслював часовий проміжок між генераціями у 30-ть років, див.: *Mannheim K. The problem of generations // K. Mannheim. Essays on the Sociology of Knowledge / Ed. by P. Kecskemeti. – N-Y.: Oxford University Press, 1952. – P.277*. Власне, 30 років й було визначальним показником тривалості існування генерації в історії: “Тривалість покоління оцінюється дуже по-різному – багато хто оцінює її в 15 років (наприклад, Дромель), але переважно беруть значення у 30-ть років, на підставі того, що впродовж перших 30-ти років життя людей все ще полягає у навчанні й що індивідуальна творчість у середньому починається тільки в цьому віці, і що в 60 людина залишає громадське життя”, див.: *Mannheim K. The Problem of Generations... – P.278*.

¹⁷ Х. Ортега-і-Гасет визначає соціальну генерацію у такий спосіб: “Зміни життєвого світовідчуття, які є вирішальними в історії,

коли її репрезентанти спільно переживають трансформаційні події суспільної історичної ваги (найочевидніше, – війни та революції¹⁸) у віці “остаточної соціалізації”, який К. Маннгейм назвав “формативними роками” – між 20 – 25 роками життєвого циклу когорти¹⁹. Таким чином, лише та біологічна когорта стає

постають у формі генерацій. Генерація не є жменькою вищих особистостей, ані просто масою. Це немов нове тіло, зі своєю добірною меншиною і своєю юрбою, закинута у світ життєвою траєкторією. Генерація, динамічний компроміс між масою та індивідом, є найважливішою концепцією історії і, так би мовити, тим шарніром, на якому остання рухається”, див.: *Ортега-і-Гасет Х.* Тема нашої доби / Вибрані твори. – К., 1994. – С.317.

¹⁸ “Найдраматичнішим прикладом є війна. Участь у війні є обмеженою у віці, а тривалість війни є обмеженою в часі. Велика Війна ослабила цілу когорту в Європі у межах, в яких нормальна послідовність персоналу у ролях, у тому числі щодо позиції влади, була порушена. Іноді старші зберігали владу занадто довго; іноді молодь захоплювала владу занадто рано. Найочевиднішим ефектом війни є смертність і захворюваність учасників, але війна трансформує також і не фронтовиків”, див.: *Ryder N. B. The Cohort as a Concept in the Study of Social Change // American Sociological Review.* – 1965. – Vol. 30. – № 6 (Dec.). – P.848–849.

¹⁹ Існує деяка розбіжність у думках інтелектуалів щодо специфічних років, включених у поколіннєвий розвиток. Часто роки від пізнього підліткового віку до середини двадцяти, період, що коливається між пізньою юністю і молодим дорослим життям, пропонується як критичний. Для К. Маннгейма (1972) і Рінтала (1968, 1979) роки від сімнадцяти до двадцяти-п'яти є критичними (“Швидше, аргументується, що пізня юність і раннє доросле життя є форматуючими роками, впродовж яких з'являється... особистий погляд на політику, що залишається по суті незмінним аж до часу старості. Критичні роки розцінюються, як приблизно від сімнадцяти до двадцяти-п'яти років. Якщо ці роки є фактично форматуючими, ні роки, що передують, ні роки, що йдуть за ними, не є вирішальними в утворенні політичних настанов. Саме впродовж форматуючих років юність виявляє свою власну ідентичність. Коли вона визначає, ким є в термінах суспільства, вона визначає також свій політичний світогляд. Політичне покоління бачиться як група індивідуумів, які мають... ту ж історичну основу впродовж їх формативних років”, див.: *Rintala M. Generations in Politics // Esler A. The Youth Revolution: The Conflict of Generations in Modern*

соціальною генерацією, котрій “пощастило” пережити період стрімких соціальних трансформацій у “формативні роки”, а її репрезентанти назавжди залишаються прив’язаними ланцюгом історії до цих трансформацій.

2. Певна соціальна генерація може реалізувати себе у суспільстві як *інтелектуальна генерація* (вік реалізації якої припадає на 25 – 40 років життєвого циклу когорти), що формує *інтелектуальну програму (ідеологію)* когорти та як *політична генерація* (від 45 до 60-ти років)²⁰, що реалізує цю програму,

History. – Lexington, MA, Toronto, London: D. C. Heath and Co., 1974. – P. 17; для Ламберта (1972) роки від вісімнадцяти до двадцяти-шести, для Ортеги (1961, 1962) – від п’ятнадцяти до тридцяти, і для Геберле (1951) – від двадцяти до тридцяти.

²⁰ Можна знайти й таке визначення політичної генерації: “Я визначаю політичні покоління як такі, що складаються з індивідуумів (різних вікових груп), які приєднуються до соціального руху впродовж певної хвилі протесту. Це визначення відділяється від... акценту на юності як єдиному нормативному періоді у житті індивідуумів; замість цього я беру до уваги занурення у протест як трансформативне у будь-якому віці”, див.: Whittier N. Political Generations, Micro-Cohorts, and the Transformation of Social Movements Source // American Sociological Review. – 1997 (Oct.). – Vol. 62. – № 5. – P. 761 – 762. Наше ж розрізнення між політичною та інтелектуальною генераціями спирається на думки Х. Ортеги-і-Гасета щодо двох типів активностей еліти певної генерації – споглядальної та дієвої. Причому, політична (дієва) активність генерації є вторинною – похідною від інтелектуальної (споглядальної), а до реалізації певною генерацією політичної функції існує проміжок часу – біля 20-ти років: “Тіло кожної епохи має зірархівовану анатомію, а також первинні й вторинні, похідні від перших, активності... Згідно з цим риси, що виявлялися протягом двадцяти років у вторинних активностях життя, – найбільш явних і видимих – почали проникати в первинні активності. Політика, наприклад, є однією з найдругорядніших функцій історичного життя, у тому розумінні, що вона простий наслідок всього іншого... Безперечно, нові тенденції, ще зародкові й кволі, першими сприймуть люди споглядальної, а не активної вдачі. Щоденна круговерть заважає людині дії відчувати перші мляві повиви вітру... Таким чином, свій перший невиразний відбиток новонароджувана доба залишає в чистому мисленні... Отже, витворювала нині наука є

прийшовши до влади, – отримавши поколіннєве домінування у суспільстві.

3. Інтелектуальна програма генерації є формою її “відреагування” та “раціоналізації” (у психоаналітичному сенсі цього слова – за З. Фройдом)²¹ тих *травматичних* трансформаційних подій (війн, революцій²²), які припадали на формативні роки й перетворили когорту певного року народження на соціальну

магічним кристалом, вдивившись в який, можна постерегти відблиск майбутнього. Модифікації, часом чисто технічного характеру, яких нині зазнають біологія та фізика, соціологія чи історія первісного суспільства, а надто філософія, – це перші порухи нової доби”, див: *Омега-і-Гасет Х.* Тема нашої доби / Вибрані твори. – С. 324. Згідно з теорією іспанського філософа “...період дитинства покриває перші п'ятнадцять років життя; потім приходить період юності, у віці від п'ятнадцяти до тридцяти; тоді період входження у позиції влади, від тридцяти до сорока-п'яти; й остаточно – період управління і контролю у суспільстві, від сорока-п'яти до шістдесяти. Для іспанського філософа, як і для Дільтея перед тим, впливи, які формують соціальне покоління, здається, лежать значною мірою в області інтелектуальної історії”, цит. за: *Esler A.* The Youth Revolution: The Conflict of Generations in Modern History. – Р. XI. Таким чином, якщо під терміном *політичної генерації* можемо розглядати прихід її 45 – 60-тирічних представників до управління та контролю у суспільстві, то під *інтелектуальною генерацією* маємо на увазі розробку 25 – 40-тирічними інтелектуалами програм у галузях філософії, історії, соціології, белетристики, що реалізуються пізніше, у галузі політики.

²¹ “Раціоналізація – процес логічного, розсудливого пояснення людиною власних думок, установок, вчинків і дій, що дозволяє виправдовувати і приховувати дійсні їх мотиви... У психоаналітичній практиці раціоналізація пацієнтів може бути зв'язана з різного роду логічними побудовами і конструкціями, за допомогою яких вони пояснюють свої невротичні симптоми, виправдовують свої стосунки з іншими людьми, включаючи аналітика, виражають протест проти інших інтерпретацій їх поведінки і способу життя”, див.: *Лейбін В. М.* Словарь-справочник по психоанализу. – СПб., 2001. – 688 с.

²² “...травматичні епізоди подібно до війни і революції, можливо, стають центрами кристалізації менталітету когорти”, див.: *Ryder N. B.* The Cohort as a Concept in the Study of Social Change // *American Sociological Review.* – 1965. – Vol. 30. – № 6 (Dec.). – Р. 851.

генерацію. Ця “раціоналізація” легітимується у вигляді наукової теорії, котра у галузі історіописання, за звичай, повстає як *історіософська концепція*²³.

4. Не всі покоління, що прийшли до влади як *політичні генерації* здатні сформувати власні інтелектуальні програми (наприклад, у період домінування у країні відверто *антиінтелектуальної* політичної еліти). У такому випадку ці політичні генерації реалізують інтелектуальні програми інших, попередніх, генерацій для легітимації власної влади.

5. Існуючий у суспільстві конфлікт між *інтелектуалами* та *владою*, зазвичай, є міжпоколіннєвим конфліктом між домінуючою старою політичною генерацією, що, перебуваючи при владі, реалізує одну інтелектуальну (у тоталітарному чи авторитарному суспільствах – “політико-ідеологічну”) програму та наступною молодшою інтелектуальною генерацією, котра знаходиться у стадії формування своєї програми й має прийти до влади у наступний (відповідний) проміжок часу. Це стосується так званих “*epoch заперечень*”, за Х. Ортегою-і-Гасетом²⁴. Міжпоколіннєвий конфлікт не спостерігається у випадку, коли певна політична генерація не сформувала власну інтелектуальну програму, а інтелектуали молодшої генерації

²³ На сьогодні майже відсутні праці, в яких би процес історіописання осмислювався б як заміна однієї генерації істориків іншою. Чи не поодиноким виключенням становить текст Петера Ламберта (Peter Lambert) “Покоління німецьких істориків: патронаж, цензура і стримування міжпоколіннєвого конфлікту 1918–1945”, див.: *Lambert P. Generations of German historians: patronage, censorship and the containment of generational; conflict 1918–1945* // Ed. by Mark Roseman / *Generations in Conflict. Youth revolt and generation formation in Germany 1770 – 1968.* – Cambridge: CUP, 1995. – P. 164–183.

²⁴ “Ортега ... підкреслює значення взаємодії поколінь – особливо двох старших вікових груп, які беруть участь в управлінні суспільством, як господарі і як нові ініціатори, у будь-який даний проміжок часу. Коли ці два покоління домовляються про основні принципи, заявляє він, вони зміцнюють одне одне і передають сенс гармонії і мети їх епохи. Коли вони розходяться в думках, результатом є епоха полеміки і закипаюче повстання”, цит. за: *Esler A. The Youth Revolution: The Conflict of Generations in Modern History.* – P. XII.

покликані обслуговувати та легітимізувати політичну владу старшої генерації.

Розроблена вище аналітична модель була інспірована, до певної міри, знайомством з бестселером “Генерації” (1991)²⁵, в якому концепт “покоління” став “кореневою метафорою” для побудови історичного гранднративу новітнього типу. Автори праці – Вільям Строс та Нейл Хоув – запропонували новий підхід, поставивши завдання, які ми також спробуємо реалізувати у даному дослідженні: “Ми пропонуємо новий підхід: читати соціальну історію уздовж “поколінневої діагоналі”. Замість того, щоб турбуватися стосовно того, як 20-тирічні еволюціонували від самозаглиблених моралізаторів до гладких пристосуванців, ми спочатку прив’яжемо їх до визначених поколінь. Потім дослідимо, чому ці два (чи будь-які два) покоління є відмінними, ми запитаємо, як вони зростали у дитячому віці, свідками яких громадських подій вони були в юності, і яку соціальну місію старші дали їм, коли вони увійшли у відповідний вік. Нарешті, ми поглянемо на те, як попередні покоління з подібним раннім життєвим досвідом розвивалися..., як вони визрівали на пізніших етапах життя”²⁶.

За аналогією, всі ці питання у межах побудованої нами універсальної генераційної моделі взаємодії політичної влади / інтелектуалів, ми поставимо щодо поколінь радянських українських істориків: 1) “прив’язавши” знакових постатей української історіографії, що хронологічно перетинали межі існування СРСР, до певних визначених генерацій; 2) простежимо відмінності між двома “сусідніми” генераціями й подамо інтерпретацію такого роду диференціацій; 3) позначимо інтелектуальну та історіографічну “місію” кожної з генерацій.

Спираючись на вищезазначені тези, можемо виокремити *5-ть політичних генерацій*, котрі контролювали Олімп влади в СРСР від “пологів” до “занепаду” (з 1917 по 1984 рр.) й які

²⁵ Strauss W., Howe N. Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069. – N.-Y.: William Morrow and Company, 1991. – 538 p.

²⁶ Strauss W., Howe N. The Cycle of Generations // American Demographics. – 1991 (Apr.). – Vol. 13. – № 4. – P. 24 (9).

створювали *завершений генераційний цикл* – від однієї *державної кризи* (1917 р.) до *іншої* (перебудова та розпад СРСР) та *5-ть інтелектуальних генерацій* українських істориків, які взаємодіяли з ними: “ідеологів-ідеалістів” (фокусна дата народження – 1872 р.) / “консерваторів-традиціоналістів” (фокусна дата народження – 1882 р.) / “революціонерів” (фокусна дата – 1894 р. н.) / “конформістів” (когорта 1903 – 1907 р. н.) / “І-ої радянської генерації” (фокусна дата 1914 р. н.).

1. “Ідеологи-ідеалісти”. Власне, “ідеологи” не були генерацією у відповідному соціологічному сенсі цього слова, оскільки на період їх формативних років (90-ті XIX ст.) не припадало жодної трансформаційної події історичного значення в Російській імперії. Радше, під “ідеологами” ми розуміємо демографічну когорту з “діапазоном” дат народження 1870 – 1876 рр. Вона цікава нам, насамперед, тим, що період життєвого циклу цієї когорти у віці від 45-ти до 60-ти рр., який, за теорією Х. Ортеги-і-Гасета, має засвідчити політичне домінування у суспільстві певної генерації над іншими, припадає на час соціально-політичних катаклізмів у Російській імперії (з 1917-го до початку 1920-х рр.). Відсутність у періоді “формативних років” цієї когорти “історичних подій” відповідної трансформаційної сили, котра здатна була б згуртувати її представників й “переплавити” їх на соціальну генерацію з відповідним спільним життєвим стилем, призвела до того, що у межах когорти було спродуковано широкий діапазон розмаїтих *ідеологічних течій*: зустрічаємо тут і українського *соціаліста* М. Скрипника (1872 р. н.), й *модерного націоналіста* М. Міхновського (1873 р. н.), а також *монархіста* П. Скоропадського. У загальноросійській перспективі можемо говорити про осіб першої величини перевороту 1917 р. – Ульянова-Леніна (1870 р. н.), Л. Троцького (1876 р. н.), Й. Сталіна (1876 р. н.). Ця когорта, пройшовши обкатку своїх політичних та ідеологічних переконань під час катаклізму 1905 – 1907 рр. набула зрілості політичної репрезентації й була представлена як державна влада з 1917-го року, тримаючи вертикаль політичного керівництва аж до смерті “вождя всіх народів” – Й. Сталіна.

Таблиця 1. І-а українська соціальна генерація ХХ ст.:
“ідеологи-ідеалісти”

Назва соціальної генерації	Ідеологи-ідеалісти
Фокусна дата та зона дат народження	1870 р. (1870 – 1874 рр.)
Формативні роки (ключовий досвід)	1890-ті рр.
Інтелектуальна генерація (репрезентанти-історики)	М.Грушевський
Проблематика	Клас, нація, держава, еліта
Політична генерація (репрезентанти-політики)	Скрипник М. (1872 р. н.), Ленін В. І. (1870 р. н.) Міхновський М. (1873 р. н.), Скоропадський П. (1873 р. н.)
Принцип сприйняття історії	Конструювання історичної реальності як політичної

І якщо у 1903 р. 33-річний В. Ульянов на II з'їзді РСДРП мав деяке особистісне право заявити, що більшовизм – це ідеологія молодих, поєднавши у такий спосіб певні ідеологічні революційні програмні постулати з невід'ємним правом молодії генерації на модернізацію суспільних структур певної держави, то у 1917-му році 47-річний лідер більшовиків досяг того зрілого віку, в якому представники його генерації втрачають лоск молодечої “революційності” й починають політично домінувати у суспільстві, виступаючи як захисники незмінності державних інституцій. Певний парадокс і полягає у тому, що при умові існування відкритої політичної системи демократичного типу, котра передбачала б легітимну зміну владних еліт (яку самодержавна форма правління забезпечити не могла) до політичної влади у Російській імперії прийшла б та ж сама когорта, яка опинилася на верхівці владної піраміди в результаті кривавих соціальних, економічних та політичних катаклізмів у 1917 – 1918 рр. “Своєчасно”, витримавши відповідний “генераційний” діапазон 45 – 60-ти рр., прийшов до влади не лише В. Ленін, але також і 45-річний П. Скоропадський у 1918 р. або 48-річний Й. Сталін у 1924 р. Й навпаки, ті, хто належали до іншого, молодшого покоління, намагаючись “осідлати революцію” занадто рано й поза генераційною чергою реалізувати себе як політична генерація, наприклад, як О. Керенський, зазнали

фіаско. Власне, очікувати від генерації О. Керенського у 1917 р. утримання влади значило приблизно те ж, що очікувати від генерації В. Леніна вдалого захоплення влади у 1905 – 1907 рр.

2. “Консерватори-традиціоналісти”. Для позначення наступної біологічної когорти (враховуючи обраний нами міжпоколіннєвий крок у 20 – 25 років) фокусними датами народження мали б виступати 1890 – 1895 рр. Проте, соціальна генерація, на відміну від біологічної когорти, не народжується, а створюється соціальними подіями й, зокрема, найочевидніше, як зазначалося, війнами та революціями. Так, події хронологічного періоду російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. та I-ї Російської революції, якщо їх розглядати як формативні роки, мали сформувати “проміжну” генерацію²⁷, діапазон дат народження якої утворював часовий проміжок не у першій половині 90-х рр., а у періоді “напівциклу” (через 10 – 12 років від попередньої когорти) – між 1881 й 1884 рр. Особливість генерації, яку ми називаємо “консерваторами” або “традиціоналістами”, у тому, що вона як би вклинювалася між двома біологічними когортами, конкуруючи як “політична генерація” з попередньою – старшою генерацією “ідеологів”, (як ми бачили на прикладі з О. Керенським, – невдало) та виступаючи перед Першою світовою війною як провідна українська інтелектуальна генерація. Інтелектуальна генерація українських “консерваторів” створила інтелектуальний каркас та засіб історичної легітимації для однієї з течій політичної репрезентації когорти “ідеологів” – української монархічної ідеології П. Скоропадського. Й це не випадково: українська монархічна ідеологія зовсім не розглядалася й не розроблялася у попередньому поколінні ідеологів, а боротьба з монархією бачилася як завдання всіх течій, що представляли когорту 1870 – 1876 рр.

²⁷ До проміжних ми будемо зараховувати такі генерації, які в силу високого темпу суспільних трансформацій, що впливають на їх соціальну кристалізацію в їх формативні роки, вповні оформлюються як самостійні генерації, проте внаслідок такої високої швидкості власного повстання випереджають формування наступної біологічної когорти.

Таблиця 2. II-а українська соціальна генерація XX ст.:
“консерватори-традиціоналісти”

Назва соціальної генерації	Консерватори-традиціоналісти
Фокусна дата та зона дат народження	1882 р. (1881 – 1884 рр.)
Формативні роки (ключовий досвід)	Рос.-яп. війна 1904-1905 рр. революція 1905-1907 рр. невдалий досвід зміни влади
Інтелектуальна генерація (репрезентанти-історики)	В. Липинський (1882 р. н.), Д. Дорошенко (1882 р. н.), І. Огієнко (1882 р. н.), Д. Донцов (1883 р. н.), М. Слабченко (1883 р. н.)
Проблематика	Традиція як: роль еліт, держава, церква
Політична генерація (репрезентанти-політики)	О. Керенський (1881 р. н.)
Принцип сприйняття історії	Збереження історичної (політичної) реальності

Характерною особливістю генерації консерваторів є те, що вона повстала як монолітна соціальна генерація, на відміну від аморфної когорти “ідеологів”, й проявила себе у чітко визначених цінностях, предметі дослідження й ентилехії, не зважаючи навіть на ідеологічні розбіжності. Отже, коли ми говоримо про покоління “консерваторів”, то зовсім не маємо на увазі політичну ідеологію. Пояснимо це на прикладі. Знаковими фігурами інтелектуальної генерації консерваторів виступали В. Липинський (1882 р. н.), Д. Дорошенко (1882 р. н.) та Д. Донцов (1883 р. н.). У віці між 25 та 40-ка роками вони реалізувалися як репрезентанти самостійної інтелектуальної генерації. Очевидно, що ідеологічна відстань між автором “інтегрального націоналізму” Д. Донцовим та, наприклад, прихильником монархічно-гетьманської ідеї В. Липинським на зовні виглядає разючою. Проте, наскільки їх погляди є внутрішньо спорідненими, свідчить та порівняльна перспектива, яку інтуїтивно застосовують українські дослідники²⁸. Й, очевид-

²⁸ Виглядає показовим, наприклад, що у нещодавно опублікованому бібліографічному покажчику праць, присвячених спадщині В. Липинського (див.: «Добрий дипломат, справжній державний муж, великий український патріот»: до 130-річчя від дня народження В'ячеслава

но, що для трьох представників “консерваторів” держава є абсолютною цінністю, всім їм притаманний елітаристський стиль мислення (еліта є культовою категорією і для В. Липинського, і для Д. Донцова)²⁹. Консерватори – це реакція на невдалу І-у російську революцію, осмислений досвід того, що влада не може бути змінена в результаті соціальних пертурбацій, перенесений у площину українських політичних завдань побудови власної держави.

3. “Революціонери”. Так називаємо ми когорту українських інтелектуалів з фокусною датою 1894 р. н., формативні роки яких припали на Першу світову війну та соціально-політичні катаклізми в Російській імперії, що розпочалися у 1917 р. Знаковими представниками цієї української генерації виступали Д. Чижевський (1894 р. н.), В. Петров (1894 р. н.), Б. Крупницький (1894 р. н.) та М. Хвильовий (1893 р. н.). З усіх 5-ти виокремлених нами українських

Казимировича Липинського: бібліогр. покажч. / уклад. Е. А. Черкасова, відп. за вип. В. О. Герасимова: ДВНЗ “Запорізький національний університет” МОНмолодьспорту України. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – 12 с.) у назвах статей та монографій поруч з прізвищем В. Липинського найчастіше зустрічається прізвище Д. Донцова: пара Липинський – Донцов фігурує у назвах 7-ми праць (зокрема, у титлах текстів Вознюка П. – 1 раз, Комарова Р. – 1 раз, Крюкова О. – 1 раз, Резника В. – 3 рази, Чорного В. – 1 раз). Далі, з великим відривом, йде М. Грушевський (4-ри назви) та ще 6-сть прізвищ, (серед яких знаходимо і прізвище Д. Дорошенка), котрі утворюють пару з В. Липинським лише по 1-му разу. Застосування генераційного підходу, на наш погляд, дозволить ввести такого роду порівняльні перспективи у органічний їм синхронічний контекст – за рахунок включення, насамперед, інших представників однієї й тієї ж генерації. Такий відхід від інтуїтивного пошуку компаративного ракурсу української історіографії дозволить поставити на чергу денну питання віднайдення спільних глибинних структур мислення, що були притаманні представникам певного покоління українських істориків, незалежно від їх політико-ідеологічних переконань.

²⁹ На формування елітаристського мислення покоління консерваторів, напевно, не в останню чергу вплинули ідеї Ф. Ніцше, які стрімко розповсюджувалися на території Російської імперії після смерті німецького філософа – на початку ХХ ст.

генерацій XX ст. “революціонери” були найбільш *внутрішньо сконсолідованим* соціальним поколінням, остаточно сформованим “ідеальним типом” покоління, яке повністю відповідало умовам перетворення біологічної когорти на соціальну генерацію. Генерація українських “революціонерів” пройшла повний цикл власної соціалізації – від *інтелектуальної до політичної репрезентації* – й вповні може бути класифікована як “*вирішальне покоління*”³⁰. І саме тому вона є найбільш придатним “матеріалом” для демонстрації пізнавальних можливостей запропонованої нами теоретичної моделі взаємодії політичної влади та інтелектуальної генерації.

Таблиця 3. III-я українська соціальна генерація XX ст.:
“революціонери”

Назва соціальної генерації	Революціонери
Фокусна дата та зона дат народження	1894 р. (1893 – 1895 рр.)
Формативні роки (ключовий досвід)	I Світова війна, соціальні катаклізми 1917-1919 рр. досвід вдалої зміни влади

³⁰ “Вирішальне покоління (decisive generation) – покоління, що вперше продумує нові думки з повною ясністю і з повним опануванням їх значення, покоління, яке не є ні предтечею, ані не є надалі пов’язаним з минулим. Вирішальне покоління ідентифікується чи реконструюється через відкриття індивідуальності, котра найбільш ясно (прозоро) представляє сутнісні характеристики періоду, коли трапляється ‘повний розквіт нової ери’”, див.: Spitzer A. B. The Historical Problem of Generations // The American Historical Review. – 1973. – № 78 (5). – P. 1357. Для Х. Ортеги-і-Гасета, наприклад, Декарт (1596 р.н.) визначається як епонім для європейського вирішального покоління й дата його тридцятиріччя стає пробним пунктом відправки, від якого інші генерації можуть бути зафіксовані через додавання чи віднімання багаторазово по 15 років. “Вирішальними поколіннями є ті, в яких історична зміна є набагато більшою, ніж за звичай; вони керують усією структурою історичних епох”, див.: Marias J. History of philosophy. – N.-Y.: Dover Publications, 1967. – P. 459. В українській традиції до вирішального європейського (“декартівського”) метапокоління “революціонерів” XVII ст. можна зарахувати у політичній сфері – Б. Хмельницького (1595 р.н.), а у релігійній – П. Могилу (1596 р.н.).

<i>Інтелектуальна генерація (репрезентанти-історики)</i>	В. Петров (1894 р. н.), Б. Крупницький (1894 р. н.), Д. Чижевський (1894 р. н.), М. Хвильовий (1893 р. н.)
<i>Проблематика</i>	Історичні епохи
<i>Політична генерація (репрезентанти-політики)</i>	М. Хрущов (1894 р. н.), Г. Жуков (1896 р. н.)
<i>Принцип сприйняття історії</i>	Заперечення історичної (політичної) реальності

Когорта 1894 р. н. несла у собі найбільший, але не до кінця реалізований *модернізаційний потенціал*, насамперед, в *інтелектуальній сфері*. Як написав з цього приводу кращий, на нашу думку, сучасний дослідник інтелектуальної біографії одного з репрезентантів генерації “революціонерів” – В. Петрова (Домонтовича, Бера) – В. Андрєєв: “...вчений [В. Петров – В. В.] розробив схему... етногенезу українського народу як складової європейської історії. Це могло спричинити “революцію” в українському історіописанні [виокр. – В. В.]. Утім, інтелектуальна ініціатива вченого не була “почута” та “зрозуміла” сучасниками... [виокр. – В. В.]”³¹. Сама інтелектуальна революція В. Петрова, як видно з тексту В. Андрєєва, полягала у тому, що схема етногенезу українського народу була створена на основі “оригінальної історичної концепції” (“теорії епох”), що наголошувала на циклічності та дискретності історичного процесу”³².

У нас не виникає заперечень з приводу “революційності” концепції “епох” В. Петрова, проте, існує питання щодо її “оригінальності”. Справа у тому, що такого ж роду інтелектуальну революцію в українській гуманітаристиці ХХ ст. могли б спричинити (й таки спричинили) інші українські інтелектуали “першого ешелону” – М. Хвильовий та Д. Чижевський, які також мислили у категоріях “епохи” й народилися,

³¹ Андрєєв В. М. Віктор Петров: інтелектуальна біографія / Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д.і.н. за спец. 07.00.06. – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – К., 2013. – С. 1.

³² Там само.

дивним чином, також протягом 1893 – 1894-го років³³. Покружлявши навколо фокусної дати народження 1894 р., ми додали б сюди ще одного знакового українського інтелектуала-теоретика – університетського друга В. Петрова – Б. Крупницького, про дискусії якого з останнім щодо ролі епох в історії свого часу докладно писав О. Ясь³⁴.

Тут можемо припустити, що як концепція “епох”, так і “принцип заперечення”, належать не до індивідуальної інтелектуальної ініціативи В. Петрова, (хоч у нього вони задекларовані у найочевидніший спосіб), а складають специфічну рису спільної наукової ідеології та стилю мислення когорти українських гуманітаріїв 1894 р. н., поєднаних “київською” інтелектуальною мережею³⁵. Ці концепції створюють ядро їх інтелектуальної програми. Отже, те, що вони концептуалізовували історичну реальність у таких категоріях доводиться відносити не на рахунок їх особистих якостей, принаймні, не лише на такий рахунок, а розглядати крізь призму специфіки становлення їх покоління. Як, власне і те, що їх “голос” не було почуто в Радянському Союзі. Проте, чи дійсно покоління В. Петрова – Д. Чижевського не було почуто й чи не випірнула інтелектуальна програма їх генерації у неочікуваний спосіб вже як трансформована політична реальність у СРСР?

Інтелектуальна програма “революційної” генерації, – такою є наша вихідна позиція, – створювалась як “раціоналі-

³³ На їх прізвища вказує сам В. Андрєєв, згадуючи концепції “культурно-історичних типів” М. Хвильового (1926 р.) та “культурно-історичних епох” (1948 р.) Д. Чижевського, див.: *Андрєєв В. М.* Віктор Петров: інтелектуальна біографія / Автореф. дис. ... – С. 23. Поколінню “революціонерів”, напевно, належить й спадщина О. Оглоблина (Мезька) (1899 р.н.), гомогенність якої структурам мислення вищезазначених інтелектуалів, гадаємо, ще має бути відкритою.

³⁴ *Ясь О.* Історична доба у світлі наукової дискусії української еміграції другої половини 40-х років ХХ ст. (Б. Крупницький, В. Петров) // Молода нація: альманах. – 2002. – № 2 (23). – С. 24–39.

³⁵ І В. Петров, й Б. Крупницький, й Д. Чижевський закінчили Київський ун-т приблизно у один і той же період й відчували на собі спільний вплив київської інтелектуальної субкультури, включаючи, отже, і спільне коло університетських викладачів.

зація” (у психоаналітичному сенсі), відреагування на травматичні події 1914 – 1919 рр., котрі припадали на формативні роки цієї когорти. Чи справді, наприклад, “принцип заперечення”, який утримував аналітичний каркас історіософських конструкцій одного з репрезентантів покоління “революціонерів” – В. Бера, являв собою певний спосіб “відреагування” на революцію 1917-го року? Не вдаючись до розлогих інтерпретацій його текстів, напевно, потрібних у такому випадку, наведемо одну промовисту цитату з “Доктора Серафікуса”, в якій В. Домонтович, застосовуючи наративну стратегію *гендерної інтервенції*, прописує інтелектуальний шлях власної генерації через перипетії біографії Вер: “17-ий рік Вер стріла лівою з лівих. В революції їй подобався максималізм і з усіх гасел найбільше — *гасло заперечення, що було б абсолютним* [виокр. – В. В.]”³⁶.

³⁶ Домонтович В. Доктор Серафікус. – Мюнхен, 1947. – С. 64.

На яких засадах тримається можливість цієї гендерної гри “ототожнень” та “диференціацій” й яким правилам інтерпретації та кодування підкоряється *проективний* взаємозв’язок між генераціями і номінаціями “Вер” / “В.[Б]ер”? Тут ми подамо лише прелімінарні аналітичні викладки, які в інших умовах й з іншого приводу, вимагали б окремої монографії чи, принаймні, статті.

Стало трюїзмом, що, наприклад, образ історика Д. Яворницького у тексті “Без ґрунту” В. Домонтовичем було *розщеплено* й передано через долю *двох* персонажів – Данила Івановича Криницького та Петра Петровича Півня. Більш того, така *шизоїдна* наративна стратегія для “автора”-модерніста, який заперечував можливості у межах однієї біографії передати життєвий досвід особи, що живе у *кризовому* ХХ ст., була чи не єдиним адекватним засобом конструювання *будь-яких життєвих історій*. Менш прийнятною видається теза, що В. Петров самопрезентується у белетристичному тексті В. Домонтовича одночасно у кількох авторських проекціях. Хоч така можливість також вповні відповідатиме його “науковій ідеології” й, формально, нічим не відрізнятиметься від вищенаведеного випадку з двома літературними проекціями Д. Яворницького у “Без ґрунту”. Й, напевно, викличе неприйняття українських дослідників припущення, що у межах шизоїдного типу самопрезентації інтелектуал дозволяв собі перетинати кордони гендерної ідентичності, й при конструюванні власної суб’єктивності вдавався до стратегії *гендерних інтервенцій*: у

жесті недвозначно символічно транссексуальному він говорить за себе одночасно і *голосом чоловіка*, і *голосом жінки*.

На нашу думку, у тексті “Доктор Серафікус” В. Домонтович розплескав елементи власної біографії у образах Комахи та Вер, вдавшись до системи маскувань та перекодувань, які вписувалися й у *роль розвідника*, і у *роль белетриста*, з якими доведеться розібратися. Власне, це твердження можна було б перевірити “емпірично” – текстуально, порівнявши знакові події інтелектуальної біографії генерації, до якої належала Вер (так, як вони викладені у “Докторі Серафікусі”) та В. Петров.

Очевидно, й це не раз зазначалося у відповідній літературі, що система номінацій-псевдонімів, задіяна В. Петровим, *корелювала* з дисциплінарними ролями та відповідними функціями його письма: В. Бер асоціюється з *філософією*, В. Петров – з *історіописанням* (археологією), а В. Домонтович – з *белетристикою*. Проте, поза увагою дослідників опинилася гендерна компонента таких дисциплінарних диференціацій. Ми припускаємо, що у більшості своїх белетристичних текстів “гендерної спрямованості” (“Доктор Серафікус”, “Романи Куліша”, “Аліна і Костомаров”, “Дівчинка з ведмедиком”) В. Домонтович продукує дисциплінарні відмінності між “В. Петровим” та “В. Бером” через систему *гендерних диференціацій*, звертаючись до варіацій одного й того ж спільного сюжету: “вчений (історик) у(та) коханні”. Це значить, наприклад, що у “Докторі Серафікусі” внутрішні психічні взаємовідносини між *вченим* (істориком-етнографом-археологом) В. Петровим та *філософом* В. Бером повстають як *історія спокуси та сексуальних стосунків між професором-коментатором* Комахою та *перекладачкою* Вер. Питання, чи значить це, що для В. Бера розрізнення між *філософією* та *наукою* зводилося до відмінностей між, з одного боку, *коментатором* текстів і *коментарем* та, з іншого – *перекладачем* і *перекладом* (як двома засобами *трансформації письма та продукування сенсів*) ми залишимо відкритим. Нас цікавитиме тут топографічне питання, яке ми можемо поставити щодо відносин Комахи та Вер: де у мережі цих *сексуальних стосунків* розташовувалася постать філософа В. Бера? Але спочатку звернемо увагу на модерністські конотації, які стояли за цим псевдо – “Бер”, й мали, напевно, натякати на модерний *сенс філософії*.

“Бер”, – так, як термін трактується у відповідних словниках – є біологічним еквівалентом рентгену, одиницею вимірювання дози опромінення. Таким чином, як похідна категорія, “бер” є перенесенням на живу природу значення “рентгену” й, так чи інакше, пов’язується з

відкриттям Рентгена наприкінці XIX ст. Він також несе у собі відголосок тих соціокультурних змін, які це відкриття спричинило: на початку XX ст. термін слугував потужним інтегральним технологічним *символом модернізму*, котрий об'єднував як наукові інновації, так і пошуки нових засобів візуалізації у модерному мистецтві. Серед численних його сенсів на початку XX ст. можна виокремити такі.

1. Модерне значення історичного процесу як різновиду одного з найвпливовіших технологічних нововведень епохи модерну. “Технологія таким чином входить у новели Пруста і Мана як *емблема історичного розриву*... [виокремлення – В. В.]. Технологія допомагає змінювати не лише світ, але і сприйняття цього світу. Це частково пояснює, чому зображення машини вводить модернізм разом з проблемами зрозумілості. У Чарівній Горі, перший досвід фотографії X-ray – фокусний пункт, оповідна подія, яка кінець кінцем піднімає питання про ідентичність і суб'єктивність, прочитання і інтерпретацію, у тому числі статус і майбутнє культури”, див.: *Danius S. The Senses of Modernism: Technology, Perception, and Aesthetics*. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 2002. – Р. 189–190. Це вповні збігається з тим розумінням історичного процесу, яке заклав у свої тексти філософ В. Бер.

2. Модерне значення візуального мистецтва (наприклад, суприматизма К. Малевича), що пов'язує у своєму просторі науку та мистецтво: “Візуальні інспекції і рентген наштовхують на думку, що Малевич, з будь-якої причини, створив свій перший Чорний квадрат через рециркуляцію полотна, яке спочатку містило різне зображення, дизайн зроблений фізичним в нерівних тріщинах картини, її тінях, і формах (фігура 1). Ці художники, що стикаються з воєнними нестачами та незручностями, будували матеріал життя в мистецтві. У деяких випадках це було всім, що вони мали”, див.: *Cohen A. J. Imagining the Unimaginable: World War, Modern Art, and the Politics of Public Culture in Russia, 1914–1917*. – Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 2008. – Р. 142.

3. Модерне значення тілесності. “Навіть більш важливо, рентгенівський промінь, допоміг переконфігурувати концепцію людського тіла. Як пропонує Стенлі Рейзер в Медицині та пануванні технології, рентгенівський промінь стер одну “відмінність між зовнішніми та внутрішніми просторами тіла — обидва були тепер сприйнятливими для візуальної експертизи”. Загальний інтерес обертався навколо розпізнавання що рентгенівські промені виявили скелет, зробивши погляд на навколишні тканини подібним до ореолу; так само, рентгенівський промінь з'явився як “матеріалізоване око”. Просто, як

Оскільки термін “заперечення” стосувався певної психічної реакції власної генерації на політичну та історичну реальність 1917 р. (на що прозоро натякає сам В. Домонтович у вищенаведеній цитаті), то варто дослідити механізми “наукової” раціоналізації, що стояли за цим терміном – психологічні моделі “заперечення” політичної реальності, які демонстрували знакові представники когорти 1894 р. н. при конструюванні власних життєвих метанаративів.

Розглядаючи кар’єрні та життєві траєкторії біографій 4-х знакових представників когорти 1894 р. н., можемо виокремити 3-и моделі, в яких розкривається *психічний сенс* цього “історіографічного” принципу “заперечення”: для Б. Крупницького та Д. Чижевського заперечення радянської інтелектуальної та політичної реальності відбулося через *абсолютне заперечення самої цієї реальності*, тобто, через *еміграцію* – “виїзд за кордон”; для М. Хвильового – через *абсолютне заперечення себе в цій реальності*, тобто, символічно, через політично-вмотивований акт *самогубства*; випадок з В. Петровим-

широко поширений суспільний інтерес був, можливо, ретельно підібраний з факту, що рентген машини і друк були виставлені у вітринах. Викликає однакове здивування, що рентген-фотографії стали знаками сентиментального значення; Нью-йоркські жінки-модниці фотографували їх руки для того, щоб довести, що структура кісток робить руку красивою; а карбування рентгенівських знімків руки матері став популярним родинним сувеніром”, див.: *Danius S. The Senses of Modernism: Technology, Perception, and Aesthetics.* – Р. 78.

Остання, третя, за нашим переліком, модерна коннотація, яку ніс у собі псевдонім Бер, має пов’язати одночасні зміни в уявленнях про тіло з модерним розумінням філософії: новітня філософія повинна виключати тілесність, вона має просвітлювати внутрішнє, а не зовнішнє, апелювати до *структури* – кісток, а не до *плоті*. З таких перспектив стає зрозумілою поява *жіночої тілесності* Вер як alter-ego *безтілесної філософії* В.(Б)ер. Проте, достатньо лише зробити “переклад”, – чим, здається, й має займатися новітня філософія – розгорнути латинізовану транскрипцію “Вер” у “В. [Б]ер”, щоб побачити, в результаті такої *транссексуальної операції*, за “безтілесним” “філософом” В. Бером “жіноче тіло” В. Петрова, а за біографією Вер – долю його генерації.

Домонтовичем-Бером являв собою своєрідну “золоту середину”, в якій дозовано й поперемінно варіювалися два попередні типи заперечення політичної та історичної реальності – й через часткове заперечення себе в цій реальності, й через часткове заперечення самої історичної реальності. Роль радянського “розвідника” дозволяла йому дозовано *заперечувати себе* – майже безболісно перекреслювати одну “ідентичність-себе” в образі “іншої”, перетворюючись з вільного інтелектуала західного типу на радянського вченого, з літератора – на археолога та історіософа й дозовано *заперечувати радянську політичну реальність навколо себе*, перебуваючи в “еміграції” – з можливістю легітимованого безпечного повернення³⁷.

³⁷ Було цікавим для нас, доволі несподіваним й, зізнаємося, приємним, зустріти у вишуканих хитросплетіннях барочних текстів Ю.Шевельова оригінальну “класифікацію” – міркування з приводу “чотирьох можливих шляхів суспільного розвитку”, котра, до певної міри, збігалася з нашими уявленнями про можливі життєві траєкторії генерації революціонерів. У запропонованих Ю.Шевельовим сценаріях суспільного розвитку, два – “катастрофічні” (репрезентовано Леніним-Сталіним \ Хвильовим); один – “ескапічний” (Сковорода-Швейк) та один – “нормальний”: “Із чотирьох можливих шляхів суспільного розвитку два прямо ведуть до катастрофи: нищення інших і нищення себе. Із зовсім свіжих і загальновідомих прикладів перше можна проілюструвати експериментом Леніна-Сталіна-ЧК, друге – вже згаданим Хвильовим (поєднання обох – Скрипником). Не один не веде до загального щастя (але що веде?). Третій нас тут цікавить, це шлях втечі від світу. Ідеально і по-різному, це – ...Сковорода і... Швейк... Четвертий – про нього можна було б і не казати, бо на Україні він ніколи своїм і опереним не був, пробував його прищепити Петербург у XVIII – XIX сторіччі, а тепер пропонує прищепити Київ, про наслідки говорити тут рано, суть цього шляху – пересічність і добробут”, див.: *Шерех Ю.* 28 днів особливої служби соціалістичній Батьківщині і по тому // *Забужко О., Шевельов Ю.* Вибране листування на тлі доби: 1992-2002. – К., 2013. – С. 346-347. Якщо спробувати визначити психопринципи, на яких побудовано дану класифікацію, то перед нами два *активні* (агресивно-деструктивні) *сценарії* (один спрямовано *на зовні* – екстеріоризовано, а інший – *на себе* – процес інтеріоризації) та один *пасивний* (втеча від світу). Проблематичним виглядає зауваження Ю.Шевельовим “норма” (“пересічність та добробут”) щодо

Якщо накреслити варіанти психологічних знаків бунту проти історичної реальності, які залишили *травматичні події* Першої світової війни та наступних соціально-політичних катаклізмів у колишній Російській імперії на тілі української когорти 1894 р. н., то можна сказати, що ми маємо справу з *психотичним* (Д. Чижевський, Б. Крупницький), *суїцидальним* (М. Хвильовий) та *шизоїдним*³⁸ (В. Петров) типами “запере-

“імперського” періоду XVIII-XIX ст., оскільки і “реального” Сковороду (XVIII ст.), і “уявного” Швейка (довге XIX ст.) – цих представників “міноритарних” націй в межах імперій сам автор таксонії розмістив таки поза межами “норми”. Щодо Швейка, то на окремих сторінках сам Шевельов розглядає через амбівалентну інтерпретацію аномальну (й до певної міри психічно аномальну) поведінку героя тексту Гашека. Але повертаючись до питання перетину проблеми життєвих шляхів генерацій (піднятої нами) та соціальних шляхів розвитку людства (заманіфестовану Ю. Шевельовим), то проблема полягає у тому, продовжуючи думки Ю. Шевельова, що шанси обрати з наявності всіх чотирьох сценаріїв суспільного розвитку відкриваються не всім генераціям, а лише “революційним” – тим, які знаходяться й одночасно створюють певні “точки біфуркації” у розвитку людства – через проголошення й реалізацію відповідних владних програм.

³⁸. Це тип “подвійно орієнтованої людини” може розглядатися як системний суспільний феномен тоталітарної свідомості “радянського світу” та як базисна ознака “русского мира”. Він проявляє себе на всіх рівнях системи – соціальному, економічному, політичному. У соціальній сфері, по-перше, – це феномен “двоємислія” радянської людини, котре проходило по лінії розщеплення дискурсу на *публічний* – того, що можна було говорити з приводу політики партії та держави в межах офіційних інституцій (й чого не можна було) та *приватний* – що дозволялося говорити лише серед своїх (“кухонні розмови”, політичні анекдоти тощо), по-друге, в системі індивідуальної номінації – велика кількість агентів-сексотів, своєрідне посвячення яких у державну таємну релігію відбувалося через набуття другого імені – прізвища (як і у світі блатних), яке відкривало двері у справжнє (таємне-гріхове) життя особи. Такий процес гріхопадіння через набуття прізвища – протилежний таїнству Хрещення, коли християнин отримує нове ім’я у Христі. В економічній сфері – система подвійної бухгалтерії, – чорної та білої, що особливо розквітла після розпаду СРСР на території “русского мира”, при якій найбільш точно

чення”. Напевно, В. Беру й вдалося найкраще раціоналізувати у науковій історіософській концепції “заперечення епох” інтелектуальну програму цілої генерації 1894 р. н., оскільки йому був відомий весь спектр травматичних досвідів “заперечення”, притаманних його поколінню: від заперечення себе до заперечення політичної реальності навколо себе. Власне, шанс вижити в умовах радянського тоталітаризму, був лише в репрезентантів шизоїдного типу генерації “революціонерів”. Він був гомогенний (відповідав базовим структурам) як “радянської людини”, так у цілому – радянської системи. Щоправда, окреслені способи раціоналізації психічного “заперечення” не існували у чистому вигляді: вони були наявні як діапазон можливостей для кожного представника генерації “революціонерів”, й часто-густо – одночасно.

Наше імпліцитне припущення, що три моделі заперечення мають *інтерсуб’єктивне значення* – стосуються не індивідуальних біографій окремих представників когорти 1894 р. н., а “революційної” генерації у цілому, – має бути підтверджено текстуально, хоча б пунктиром. Для М. Хвильового стратегія його, наче б то, індивідуальної суїцидальної поведінки від початку й до кінця моделювалася ним як осмислена реакція на долю “власної” генерації та як спротив-заперечення умовам певної радянської політичної реальності. У тексті, який, за всіма законами жанру мав слугувати передсмертною запискою письменника, знаходимо показові рядки: “Арешт Ялового — це розстріл цілої генерації. За що? За те, що ми були найщирішими комуністами? Нічого не розумію, за генерацію Ялового відповідаю перш за все я, Микола Хвильовий”³⁹.

По-перше, тут простежується повна відмова від *індивідуалістичного* мислення – на користь *генераційного*, коли дія *проти когось* чи *дія когось* розглядається як справа генерації – з чітким усвідомленням, хто належить до “свого” покоління (йдеться, зокрема, про М. Ялового, 1895 р. н.). Це вже не

відбивала економічні процеси не офіційна – біла бухгалтерія, а неофіційна – чорна.

³⁹ Хвильовий М. Передсмертні послання до пасербиці Любові Уманцевої і до друзів-письменників // Твори: у 2 т. – Т. 2. – К., 1990. – С. 889.

різновид поколіннєвого мислення як демонстрація однієї з можливих форм *теоретичного мислення* (як у випадку з “Автобіографією” “ідеолога” М. Грушевського, в якій домінує генеалогічне мислення з присутністю невеличких вкраплень генераційної свідомості). Це – *концептуалізація* покоління як взагалі *єдиної можливої* форми прописування власної суб’єктивності в історії.

По-друге, фраза М. Хвильового – не просто визнання приналежності до певної когорти, яке можна звести до формули: “я – один із цієї генерації”. Максима М. Фітільова звучить більш категорично–“революційно”: “я і є, насамперед, ця генерація”. Тут – претензія замінити собою ціле покоління, спроба *привласнити* його, а внутрішня логіка її побудови вповні зіставима з логікою твердження відомого персонажу історії Франції, який доволі переконливо заявляв, що “держава – це я”. Правда, у випадку з українським письменником плата такого привласнення, символічна економія, на якій вона трималась, її ставкою було життя.

По-третє, суїцид письменника – це свідомий *екзистенційний вибір* особи, яка добровільно перебирає на себе тягар *відповідальності* за долю генерації, воліє керувати власним розстрілом, демонструючи свою *приналежність до* покоління, якому судилося бути розстріляним. Отже, самогубство М. Хвильового – це *акт поколіннєвий*, певна *радикальна* нонконформістська модель реакції “революційного” покоління 1894 р. н. на політичну реальність, що вбиває, як реакція на власну нездатність досягнути “*раціональність*” цієї “*своєї*” *наче б то революційної влади*, – відповісти на питання, за що вбиває. Генерація цих, за визначенням М. Хвильового, “найщиріших комуністів”, а за нашою класифікацією – “революціонерів”, виявляється не потрібною цій, *наче б то*, “революційній” державі. Більш того, – вона несе загрозу її існуванню як держави й, за логікою політичної влади цієї держави – має бути знищена. Ця інтелектуальна апорія, яку поставила перед поколінням “революціонерів” “радянська” політична реальність й яку не змогла розв’язати дана генерація, одночасно поставила і крапку письма М. Хвильового, і крапку його життя.

Одна принагідна методологічна заувага щодо інтерпретації біографій представників когорти 1894 р. н.: “революційне покоління” утверджує дискретність та заперечення життєвих циклів при конструюванні будь-яких історій, у тому числі й, насамперед, его-історій – власних біографій. У такий спосіб “революціонерами” створюється новий тип модерної та модерністської біографії, прописується новий тип власної суб’єктивності у наративах розриву, коли не лише однієї біографії стає замало (В. Петров), але й будь-яка біографія будується за принципом заперечення, коли одна “життєва епоха” у біографії розриває іншу – попередню, або, коли одним рухом спускового гачка заперечується ціле життя. Це справедливо і для біографій В. Бера, і для життєписів Д. Чижевського, і для его-історій М. Хвильового (особливо для М. Хвильового)⁴⁰.

Повернемось до питання, чи було почуто в СРСР голос генерації 1894 р. н., чи було реалізовано її “революційну інтелектуальну програму”? Якщо відповідати стисло, то – так. У певний, парадоксальний спосіб, її гасла несподівано замайоріли на прапорах верхівки політичної влади радянської держави. Чим

⁴⁰ Показово, наприклад, що Г. Грабович у збірнику статей “Тексти і маски”, присвятивши окремі розділи інтелектуальним біографіям двох представників генерації “революціонерів” – Д. Чижевському (*Грабович Г. Дмитро Чижевський: наука, історія, ідентичність // Тексти і маски – К., 2005. – С. 182–204*) та М. Хвильовому (*Грабович Г. Символічна автобіографія у прозі Миколи Хвильового // Там само. – С. 237–257*) – у жодний спосіб не зазначив цього спільного модерністського посилу, який визначав модус конструювання їх життєвих історій. Адже і питання, які ставить “символічна біографія” М. Хвильового, і проблема розщеплення Д. Чижевського на 5-ть (за підрахунками американського літературознавця) національних ідентичностей й, додамо, складнощі з інтеграцією образу В. Петрова-Домонтовича-Бера у звичну лінійну наративну конструкцію традиційної біографії, є складовими цієї більш широкої проблеми модерністського конструювання власних его-наративів представниками генерації “революціонерів”, які прописували власну суб’єктивність у відповідності до визначених 3-х психологічних моделей заперечення – *шизоїдної, суїцидальної та психотичної*.

ще, як не спробою реалізувати у політичній площині інтелектуальну “революційну” програму власної генерації, з усією відвертістю сформовану після Другої світової війни В. Петровим-Домонтовичем-Бером у не скutoму політико-ідеологічними та інтелектуальними обмеженнями просторі ДР-таборів, програми, що концептуалізувала історичну реальність у категоріях “епохального мислення” й розглядала зміну епох через “принцип заперечення”, був антисталінський політичний жест М. Хрущова (1894 р. н.) на XX-му з’їзді КПРС? Власне, М. Хрущов як політичний репрезентант та виконавець інтелектуальної програми цієї “революційної” генерації отримав можливість реалізувати принцип заперечення у новий спосіб, який забезпечувала його владна позиція – *через спробу замінити політичну реальність* та розірвати зв’язок з попередньою “сталінською епохою”⁴¹.

Цей політичний жест Микити Сергійовича, спрямований “проти політичної течії” моделювався за такою ж схемою, що і поведінка Д. Чижевського, який голосував проти прийняття 4-го універсалу Центральної Ради чи останній “політичний” жест “єретика” М. Хвильового. Отже, “сталінізм”, осмислений як окрема “епоха”, мав бути заперечений з вершин політичного та

⁴¹ На модель історії як форми заперечення минулих епох у хрущовський період звернув увагу В. Яремчук у монографії, присвяченій радянському історіописанню України післясталінської доби: “Слід акцентувати на тому, що саме у хрущовські часи в офіційному образі історії здобула “наукове” обґрунтування і утвердилася ідея про пріоритетність історії сучасності над більш хронологічно віддаленими етапами. У даному випадку варто підкреслити, що в хрущовський період взагалі було понижено статус суспільних наук і запанували технократизм, лінія на практицизм. На думку деяких дослідників, М. Хрущов “був рішучим ненависником історичної минушини”. Певний нігілізм до власного минулого виявлявся передусім у різкому скороченні бюджетних асигнувань на охорону пам’яток історії та культури (які партійний лідер вважав “розбазарюванням народних коштів”) і занепад в Україні державної системи охорони пам’яток в другій половині 50-х – першій половині 60-х рр.”, див.: *Яремчук В.* Минуле України в історичній науці СРСР післясталінської доби. – Острог, 2009. – С. 69.

владного Олімпу СРСР саме представником тієї генерації, яка поклала принцип “заперечення епох” в основу своєї історіософії й для якої історичні трансформації суспільства Російської імперії у 1914 – 1919 рр., пережиті як “революційна зміна епох”, стали основою “імпринтингу” для перетворення однієї з звичайних біологічних когорт 1894 р. н. на потужну гомогенну соціальну “революційну” генерацію.

З перспектив такого генераційного підходу у новому ракурсі постають причини невдач реформ М. Хрущова.

По-перше, внаслідок незмінності владних еліт СРСР заміна “ідеолога” Й. Сталіна 60-тирічним “революціонером” М. Хрущовим (у 1954 р.) була запізнілою дією з точки зору “законів” набуття певною генерацією політичної домінації у суспільстві (нагадаємо, і В. Ленін, і Й. Сталін опинилися при владі “вчасно” – у 47-м та 48-м років відповідно).

По-друге, доля генерації “революціонерів”, що пройшла два нищівні пікові соціальні катаклізми – а) 1914 – початку 1920-х рр., репресії 30-х та б) Другу світову війну – в загальній структурі генерацій суспільного зрізу 1954-го року була не значною. Ні пізніші, ні попередні “радянські” генерації не випробували на собі такого подвійного вбивчого удару історії.

По-третє, й, найголовніше: інтелектуальна програма “заперечення” з боку “революційної” генерації несла загрозу тій моноідеологічній та тоталітарній моделі управління державою, яка поступово формувалася в СРСР й стриманий діагноз якій, врешті-решт, було поставлено у виступі М. Хрущова на XX з’їзді КПРС (1956 р.).

Підсумовуючи роздуми щодо “революційної” генерації, зауважимо, що вона була *антиподом* попередньої генерації “консерваторів”, не в останню чергу й тому, що стиль мислення української інтелектуальної когорти 1894 р. н. було сформовано *вдалим* досвідом зміни влади 1917 р. – перемогою “революції” над “традицією”, на відміну від попередньої генерації 1882 р. н., виникнення якої обумовлювалося *не вдалим* досвідом спроби ліквідації владних структур 1905 – 1907 рр. й перемогою “традиції” над “революцією”. Ця інтелектуальна опозиційність двох “сусідніх” українських генерацій, яка може бути описана у категоріях “відкрите” / “закрите”, простежується у всіх

можливих площинах: від *дисциплінарного* до *історіософського*. Так, “революційна” генерація демонструвала відкриту настанову до будь-яких *інтердисциплінарних проєктів* (не дарма так важко визначити дисциплінарну приналежність її знакових представників – Д. Чижевського, В. Петрова, М. Хвильового, без ризику втратити сутнісні характеристики їх спадщини). Натомість, “консерватори” являли собою взірець суворой *дисциплінарної витриманості*, легко вписуючись у проєкт *історіописання* (і В. Липинський, і Д. Дорошенко без насильства ідентифікуються як “історики”, а у випадку з останнім – як той, хто спричинився до легітимації українського дисциплінарного історіографічного проєкту у своєму відомому підручнику). Когорта 1894 р. н., як зазначалося, осмислювала *історичний процес* через модель заперечення. Така інтелектуальна операція, напевно, була протилежною тій, котру здійснювали всі попередні покоління українських істориків – від “батьків-ідеологів” (найочевидніше, в українській традиції – М. Грушевський, який постав проти “розривів” російського імперського метанаративу) до “консерваторів” (В. Липинського), котрі апелювали до концепції *спадщини та традиції*. Відмінними виявлялися й “предмети” дослідницького інтересу: покоління 1894 р. осмислювало історію не в герметичних *закритих кастових* категоріях “елітаризму” та “держави”, а у *відкритих* – “революційно-епохальних”. Не “держава” та “роль еліт”, що були ключовими елементами інтелектуальних програм представників різних ідеологічних напрямків генерації 1882 р. н. – В. Липинського та Д. Донцова, не українська “церква” як носій традиційних цінностей суспільства, що стала ключовим предметом дослідження І. Огієнка (митр. Іларіона), а “епоха” стає центральною історичною категорією у В. Петрова, Б. Крупницького та Д. Чижевського⁴². Не в останню чергу саме тому, попри схожу траєкторію набуття освіти (наприклад, як “консерватор” В. Липинський, так і “революціонер” Д. Чижевський являли собою інтелектуальну суміш, інгредієнтами

⁴² *Чижевський Д.* Початки і кінці нових ідеологічних епох // Історія філософії України. Хрестоматія: Навч. посібник / Упор. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. – К., 1993. – С. 465–509.

якої була імперська російська та західна освіта), саме інтелектуальна спадщина “революціонерів” може бути оцінена з перспектив її міжнародного значення, у той час як “консерватори” зробили винятковий внесок у становлення власне українського історіописання.

4. “Конформісти”. Повертаючись до “поколіннєвих” причин невдач хрущовської відлиги можемо зазначити, що вони були обумовлені, не в останню чергу, тим, що “критика сталінізму” була покладена на наступне, молодше інтелектуальне покоління – “проміжну” когорту 1903 – 1906 р. н., формативні роки якої припали на період НЕПу. Дане покоління, яке ми назвали “конформістами”, було орієнтоване на відповідний *гедоністичний образ життя* цього історичного періоду становлення СРСР, образ, який пізніше буде реактуалізовано в символіці епохи “застою”, коли представники когорти опанують верхівку державної влади. Настановою цього “радянського” українського покоління “конформістів” 1903 – 1906 р. н., на відміну від “консерваторів” 1882 р. н., які керувалися принципом *“збереження історичної та політичної реальності”* та “революціонерів” 1894 р. н., діяльність яких обмежувалася максимом *“заперечення будь-якої історичної та політичної реальності”* було *“пристосування до будь-якої історичної та політичної реальності”*. У відповідності з цим можемо виокремити стилі історіописання (зі своїми методами, ключовими концептами тощо), якими володіли ці генерації: *консервативний, революційний та конформістський*.

Таблиця 4. IV українська соціальна генерація XX ст.:
“конформісти”

Назва соціальної генерації	Конформісти
Фокусна дата та зона дат народження	1906 р. (1902 – 1907 рр.)
Формативні роки (ключовий досвід)	Неп 1924 – 1929 рр.
Інтелектуальна генерація (репрезентанти-історики)	В. Голобуцький (1903 р. н.), К. Гуслистий (1902 р. н.), О. Касименко (1905 р. н.)
Проблематика	Німа генерація (суфлери): формальна ретрансляція програми ідеологів-комуністів

Політична генерація (репрезентанти-політики)	Л. Брежнєв (1906 р. н.), М. Підгорний (1903 р. н.), О. Косигін (1904 р. н.)
Принцип сприйняття історії	Пристосування до історичної (політичної) реальності

Конформісти були першою політичною радянською генерацією, яка не розробила своєї власної інтелектуальної програми, тобто, не реалізувала себе як інтелектуальна генерація, фактично виступаючи *німою генерацією* або *генерацією суфлерів* (тут відразу пригадується Л. Брежнєв, який незграбно, за “підказкою”, читає “чужі”, перенасичені ідеологічною риторикою, тексти, котрі мають відсилати до інтелектуальної програми покоління “ідеологів”). “Інтелектуали” – репрезентанти цієї генерації, могли легко мімікрувати під будь-які новітні вимоги правлячої еліти, “виконуючи” її політичні проекти з тим же зовнішнім запалом, з яким перед цим виконували програми протилежного змісту. Проблема й полягала у тому, що революційну програму з деєсталінізації суспільства, у тому числі у сфері українського історіописання, мала інтелектуально легітимізувати молодша генерація конформістів. Покажемо, з таких перспектив, є приклад з далеко не останніми українськими істориками, репрезентантами покоління конформістів – авторами сумнозвісних ідеологічних Тез 300-річчя возз’єднання України та Росії – К. Гуслистим (1902 р. н.), В. Дядиченком (1909 р. н.), В. Голобуцьким (1903 р. н.) та О. Касименком (1905 р. н.)⁴³. Нагадаємо: тези писалися за “пізнього” Й. Сталіна й вийшли вже після його смерті – у 1954 р. Маємо усвідомити специфіку ситуації: за часів М. Хрущова, – представника революційної генерації 1894 р. н., у 1954 р., історики, що репрезентували наступну інтелектуальну мовчазну конформістську генерацію 1903 – 1906 р. н. – публікують свої “Тези”. Причому, самі ці тези, що були пристосовані до вимог пізньої “сталінської” моделі історіописання, являли собою, в основі своїй, регресію до дореволюційної імперської схеми російської історії. Й тут же, миттєво переорієнтувавшись у відповідності

⁴³ Яремчук В. Минуле України в історичній науці СРСР післясталінської доби. – Острог, 2009. – С. 36.

до вимог політичної кон'юнктури епохи “відлиги”, представники покоління конформістів кардинально змінюють свої ідеологічні пріоритети. Так, наприклад, один з авторів “Тез” 1954 року – К. Гуслий, вже як чільний дослідник українського націотворення “в травні 1956 р. виступав з концептуальною доповіддю, присвяченою “формуванню української буржуазної нації”, на засіданні однієї з секцій Всесоюзної етнографічної наради, що відбувалась в Ленінграді”⁴⁴. М. Супруненко запально критикує погляди представника молодшого “радянського” покоління – А. Лихолата за перекоси у трактуванні історії українських комуністів 1917 – 1922 років⁴⁵. Ф. Шевченко у дусі постанов XX-го з'їзду починає переглядати роль повстання під проводом Б. Хмельницького...

Отже, М. Хрущову доводилося провадити не сталінського типу модернізацію радянського суспільства, спираючись на більш молоду генерацію, – когорту 1903 – 1906 р. н., яка невдовзі приведе до вищої політичної влади СРСР своїх репрезентантів у особі Л. Брежнєва (1906 р. н.), О. Косигіна (1904 р. н.) та М. Підгорного (1903 р. н.) цілковито у дусі “конформістської” управлінської етики – через мирне відсторонення від керівництва М. Хрущова. Наскільки ж такий спосіб опанування політичної влади відрізнявся від стратегії представників покоління “революціонерів”, котре здійснило успішний “палацовий переворот” силами представника свого військового крила – Г. Жукова (1896 р. н.) – через арешт та усунення Л. Берії. І якщо від репрезентантів покоління українських “ідеологів” (М. Скрипник) чи “революціонерів” (М. Хвильовий) можна було очікувати суїцидальної поведінки як форми політичного протесту, то для тих, хто сповідував життєвий гедоністичний стиль, такі дії виходили за межі їх раціональності.

5. I-а радянська генерація. Першою радянською генерацією будемо називати когорту, яка народилася у 1914 – 1920-му рр. й, фактично, пройшла всі етапи власного становлення та соціалізації в СРСР – від початку й до кінця.

⁴⁴ Там само. – С. 60.

⁴⁵ Там само. – С. 57.

Політичним репрезентантом цієї генерації на вищих щаблях влади СРСР був Ю. Андропов (1914 р. н.).

Таблиця 5. V-а українська соціальна генерація XX ст.:
“радянська”

Назва соціальної генерації	I-а радянська генерація
Фокусна дата та зона дат народження	1914-1917 рр.
Формативні роки (ключовий досвід)	Репресії 1933-1939 рр.
Інтелектуальна генерація (репрезентанти-історики)	Лихолат А. (1914 р. н.), Клоков В. (1917 р. н.), Компан О. (1916 р. н.)
Проблематика	Суфлери. Догматичне озвучування чужої інтелектуальної програми – програми “ідеологів-марксистів”
Політична генерація (репрезентанти-політики)	Андропов Ю. (1914 р. н.)
Принцип сприйняття історії	Історична реальність як простір експериментів

Ця генерація мала свій загальноєвропейський відповідник – когорту “Першої світової війни”. Так що до певної міри її можна розглядати як інтегральну частину цілої європейської метагенерації й, відповідно, залучати для інтерпретації радянської історії відповідного періоду численні дослідні моделі, що були розроблені для аналізу, наприклад, ролі цього покоління у становленні тоталітарного націонал-соціалістського режиму у Німеччині. Гадаємо, що *психічні* та *соціальні* механізми, котрі були притаманні формуванню цієї генерації “Першої світової війни” у тоталітарній Німеччині та тоталітарному СРСР, її роль у кристалізації репресивного механізму цих держав та у боротьбі зі “старшими” генераціями – репрезентантами конкуруючих інтелектуальних програм – була вирішальною.

Щодо психологічних загальноєвропейських механізмів формування “народжених у 1914 р.”, то вони були викликані реаліями Першої світової війни, а на території Російської імперії, як і багатьох країн Європи – ще й післявоєнним громадянським протистоянням, котре носило військовий характер. Тут можна звернутися, наприклад, до праці одного з відомих істориків-психоаналітиків Пітера Ловенберга (Loewenberg Peter), написаної ще у 70-х рр. XX ст., проте, яка не позбавлена

наукової актуальності й на сьогодні⁴⁶. Акценти на яких робить наголос психоісторик: це було покоління, батьки якого, внаслідок військової мобілізації, були відсутні у 1-му психічно визначальному періоді їх життєвого циклу (“дитячому”) – з усіма наслідками *патріархатної ідеалізації*, до якої така відсутність призводила. Моделі *раціоналізації*, які родинне оточення “генерації 1914 р.” (мати, рідні) пропонували дітям для пояснення подібної *травматичної ситуації* відсутності батька актуалізували образ “ідеального батька” (“ідеального” саме тому що а) “на відстані, якого можна уявити лише як образ” й б) “героя” – захисника абстрактної Батьківщини, в яку постійно вписувалася й конкретна родина – мати й дитина) й виступили аналітичною основою поклоніння *політичній проекції батька* – “вождя народів” чи “фюрера”, іншими словами – поклоніння “образу батька-героя” (Гітлер і був таким уособленим героєм Першої світової війни – й “ідеальним”, і “реальним”). У такий спосіб формувалася повна довіра до дій “ідеального батька”.

Це “молоде” покоління “хунвейбінів” Гітлера і Сталіна, пройшовши остаточну соціалізацію у сер. 30-х рр., забезпечило підтримку сталінській та гітлерівській моделям модернізації, репресивного управління суспільством й зіграло не останню роль у Другій світовій війні з обох боків – як її харизматичні учасники. Отже, у нашому переліку генерацій “І радянська генерація” була, фактично, першим поколінням з таким типом травмуючої психогенези.

Стосовно ж соціальних механізмів кристалізації когорти 1914 р., то, з іншого боку, формативними роками для неї служили *репресивні радянські* 1934 – 1941 рр. Власне, той образ політичної влади, ту інтелектуальну програму та політичну реальність, яку намагався реактуалізувати у СРСР репрезентант І-го радянського покоління – Ю. Андропов, можна вповні

⁴⁶ Loewenberg P. A Psychohistorical Approach: the Nazi Generation // The Youth Revolution: The Conflict of Generations in Modern History / Ed. by A. Esler. – Lexington, MA, Toronto, London: D. C. Heath and Co., 1974. – P. 82–105. Див. також: *The Third Reich in the Unconscious: Transgenerational Transmission and Its Consequences* // Ed. by Vamik Volkan, Gabriele Ast, & William G. Jr. – New York: Brunner-Routledge, 2002. – 211 p.

охарактеризувати у категоріях неосталінської репресивної моделі, котра вдруге з'явилася у першій половині 1980-х рр. вже не як “трагедія”, а як “фарс”. Не лише пізній прихід представника генерації Першої світової війни на вершину піраміди влади в СРСР був причиною поразки такої моделі. Намагання реактуалізувати сталінську модель без сталінської ідеології, без підтримки генерації з відповідною вірою у безпомилковість дій вождя була приречена на провал.

У інтелектуальному плані це І-е радянське покоління ідеологічно витриманих істориків-дослідників породило поста-тей ще меншого калібру, ніж попереднє покоління конформіс-тів. У будь-якій системі координат інтелектуальний внесок “радянського” історика В. Клокова навряд чи можна порівняти з внеском, наприклад, “конформіста” В. Голобуцького.

Певний владний парадокс і полягає в тому, що допоки на чолі правлячої еліти СРСР стояли генерації, формативні роки яких припадали на різні періоди існування імперії – існування радянської держави не ставилося під сумнів. Натомість, перша ж радянська соціальна генерація, що народилася разом з радянською владою – виявилася, фактично, останньою правлячою політичною генерацією СРСР.

1.3.3. Перспективи поколінневої моделі інтерпретації української інтелектуальної історії ХХ ст.

Якщо схематично позначити загальну динаміку системних змін в СРСР за весь хронологічний період, беручи за відправну точку дату 1922 (1924 р.) й, за прикінцеву, – 1991 р., то вектор його розвитку можна представити у вигляді синусоїди – кількох хвиль.

Кожна з хвиль синусоїди тривала приблизно 30 років й включала у себе дві фази: висхідну (фазу “модернізації-вивільнення” – А) та низхідну (“фазу реакції-репресій” – Б).

І хвиля (1922 (1924)-1953 рр.):

І А (1923⁴⁷-1933) – *модернізація* (НЕП, політика коренізації, національно-культурне відродження).

⁴⁷ 1923 р. – не формальна дата, що може сигналізувати про символічний момент утворення СРСР як середнього показника між

I Б (1933-1953 (1954) – *реакція* (політичні та культурні репресії з піковими датами 1933 та 1937 рр.; марксистська (сталінська) монокультурна парадигма).

II хвиля (1954 – 1984):

II А (1954–1964) – *модернізація* (“відлига”, шестидесятники в культурі, хрущовські реформи в економіці)

II Б (1964-1984) – *реакція* (брежнєвський застій, репресії в політиці та стагнація культури).

III хвиля (1984 – 1991):

III А та III Б (1984-1991) – *модернізація* (горбачовська перебудова) – *реакція* (ГКЧП). Власне, СРСР не витримав “3-ої” (горбачовської) фази “модернізації” суспільства – відбувся надлом – миттєва стареча реакція системи – й розпад держави.

Як видно з вищенаведеної схеми, фаза модернізації (10 років) відноситься до фази реакції (20 років) як 1 до 2-х (що свідчить про *амбівалентність процесів політичної системи*) й такий цикл повторюється у повному обсязі двічі (*ритмічність процесів*).

Загальне питання, яке виникає: з чим пов’язано *таку амбівалентну та ритмічну*, майже з математичною точністю вивірену динаміку системних процесів у СРСР – з очевидною перевагою *консервативних складників*?

Впадають в око два “демографічні” збіги, котрими, на нашу думку, не слід легковажити, з перспектив поколінневої інтерпретаційної моделі:

По-перше, радянська держава змогла проіснувати рівно стільки, скільки фіксувалась *середня тривалість життя* першого покоління чоловіків, народжених в СРСР (66 років, якщо брати за вихідну дату 1924 рік та 73 роки – якщо 1917). (Тут можна констатувати, що держава не виконала завдання створити “нову радянську людину”, а радше – ця людина, уособлюючи шизоїдний тип, цю державу й поховала – продовжуючи на наших очах руйнувати іншу державу, котра претендує, вочевидь, на успадкування радянської моделі та радянської величі.

датами появи двох правових маніфестів (1922 та 1924 рр.) заснування держави.

Зі смертю покоління, яке з'явилося разом з народженням нової радянської системи, помирає й сама система – пройшовши повний біологічний генераційний цикл (за В. Стросом та Н. Хоув), що мав завершитися, й, таки завершився, новою кризою⁴⁸. Правління М. Горбачова (1931 р. н.), формативні роки якого припали на 1951 – 1956 рр. – тобто на смерть Й. Сталіна та події XX-го з'їзду КПРС – являло собою аналогічні хрущовським невдалі спроби реанімувати СРСР шляхом економічних реформ, котрі супроводжувалися критикою попередньої (“брежнєвської”) епохи⁴⁹.

⁴⁸ “Прикметним є час чотирьох великих періодів кризи в американській історії. Це – колоніальний непередбачений випадок, що досягає апогею в Славетній Революції 1689 року, Американська Революція, Громадянська Війна, і подвійний непередбачений випадок Великої Депресії і II Світової Війни. Кожен складає грубо 80 або 90 років, віддалених від наступного циклу”, див.: Strauss W., Howe N. The cycle of generations // American Demographics. – 1991 (Apr.). – Vol. 13. – № 4. – Р. 24 (9).

⁴⁹ Які інтелектуальні генерації створюють основу історіографічного процесу після набуття Україною незалежності й які політичні генерації знаходяться сьогодні при владі?

Відповідь на першу половину питання запропонував у одній з своїх статей проф. Віталій Підгаєцький, розкривши генераційну структуру сучасного історіографічного процесу в Україні, див.: Підгаєцький В.В. “Орач льодовика” і його “історії” як метафори минулих часів // Україна модерна. – 2005. – Чис. 9. – С.121–124.

Він виокремив дві “поколіннєві одиниці” у молодшій генерації українських істориків – так звану “нову, або мовну генерацію” (репрезентанти якої вільно володіють кількома мовами, отримали західну освіту, долучилися до теоретико-методологічних надбань сучасної гуманітаристики) та “сільську інтелігенцію” (інтелігенти в першому поколінні, вихідці, як правило, з села, які вважають, що для розвитку української історіографії достатньо надбань дореволюційної історіософської думки).

Окрему інтелектуальну генерацію, на думку проф. В. Підгаєцького складає старше покоління істориків предпенсійного та пенсійного віку, основою поведінки й стилю мислення якого виступає *конформізм*: вони ладні підлаштовуватися під нові інтелектуальні ідеологеми, аби це не заважало їх професійній кар’єрі.

По-друге, тривалість “репресивно-реактивної” стадії – 20 років – дивним чином збігається як з визначеним у демографії та соціології показником зародження *однієї біологічної когорти*, так і позначеною нами максимальною тривалістю перебування певної генерації при політичній владі. Таким чином, “напівпокоління” тяглість модернізаційного періоду, з одного боку, не дозволяла сформуватися повноцінній “вільній” біологічній когорті, а “повнопокоління” тривалість репресивного відрізка радянської історії, з іншого боку, утримуючи політичне поле від приходу молодшої генерації спадкоємців, дозволяло сформуватися поколінню з *репресованою соціальною свідомістю*⁵⁰.

Інші дві групи, виокремлені проф. В.Підгаєцьким, несуть у собі позавікові характеристики: в основу їх класифікації покладено ставлення до історіописання як, висловлюючись у дусі веберівської дихотомії, *професії* та *покликання*.

Так звані “безсмертні” – це та велика група сучасних істориків різних вікових груп (до 40 % від загальної кількості за оцінками проф. В. Підгаєцького), для якої історіописання є звичайною професією, що забезпечує їм певний статус та відповідну матеріальну стабільність: вони з таким же успіхом могли б займатися іншою фаховою діяльністю.

“Пасічники” – це невелика група істориків також різних вікових груп (складає 5 % загального числа фахівців), для яких історіописання є покликанням, мистецтвом для мистецтва й які б займалися ним навіть у ситуаціях, коли воно не приносить ні матеріального зиску, ні статусного капіталу.

Щодо політичної генерації, яка впорядковує політичну реальність в сучасній Україні, то можемо сказати, що представники верхівки владної вертикалі на сьогодні представляють когорту старшої вікової групи, формативні роки якої припали на період глибокого брежньовського застою в СРСР, а формативні роки молодшої генерації політиків, діяльність яких пов’язується з помаранчевою революцією, припадали на часи горбачовської перебудови.]

⁵⁰ Формативні роки цього покоління припадали на 70-ті ХХ ст. – період глибокого брежньовського застою з усіма його негативними атрибутами: холодною війною та біполярним поділом світу; внутрішньою політикою автаркії та “м’яких” політичних репресій; орієнтацією на природо-ресурсну базу в економіці та непропорційне

Як випливає з *двухциклової темпоральної схеми*, символічна *“економія затримки”* керує зміною політичних генерацій у *тоталітарному суспільстві* й, очевидно, перешкоджає своєчасним адекватним відповідям соціальної та політичної системи на існуючі виклики. *Критичне накопичення міжпоколін-невих затримок* врешті-решт призводить до *радикального пришивидшення історичного часу* (*“революцій”*) та *розпаду системи*. Отже, такого роду *“збій”* годинника історичного часу *провокує системний соціальний колапс*. На практиці це означало, що відповідні *“чергові”* генерації приходили до влади як правлячі політичні еліти й реалізовували своє призначення *не вчасно*. Так, *вирішальне* покоління *“революціонерів”*, що *“природно”* мало реалізувати власну *інтелектуальну модернізаційну програму* як *політичну* у середині 30-х рр. XX ст. – реалізувало її з *затримкою* у *20-ть років* – у середині 1950-х рр.; *“перше радянське покоління”* досягло верхівки політичної влади не наприкінці 1950-х рр., а у першій половині 1980-х, коли саме це покоління вже *завершувало демографічний цикл* свого існування у постатях *швидкоплинних геронтократичних зусиль* В. Андропова та К. Черненко.

Таким чином, *архаїчні програми*, котрі не відповідали реальним *викликам життя*, але приховували свою архаїку за *риторикою світлого майбутнього*; *запізнілі покоління*, які випадали зі структур *глобального історичного часу* – ось квінтесенція *радянської інтелектуальної історії*, історії *радянських інтелектуалів* та їхньої політичної влади, історія істориків, котрі мали легітимізувати мертві гасла *вчорашнього майбутнього* влади, що претендувала бути *абсолютною*. Так тоталітарна система різних ступенів *циклічної репресивності* протягом *“радянського XX ст.”* бездушно розбазарювала *людський ресурс* та *ресурс історичного часу*, випадаючи разом з когортами *“розстріляних відроджень”* з синхронного ритму світових культурно-історичних процесів. А місце *втрачених*

роздування витрат на ВПК. Очевидно, що правляча у РФ *радянська консервативна еліта* намагається *реактуалізувати* власний поколін-невий досвід *“репресивного”* періоду *радянської історії*, сприймаючи його зникнення як власну геополітичну катастрофу.

вирішальних генерацій пасіонаріїв заступали безголові “генерації суфлерів” – антиінтелектуальні еліти, котрі бездумно повторювали чужі авторські тексти – інтелектуальні та політичні програми інших, вже мертвих поколінь. Вони – ретранслятори чужих гасел, що не “прожили” ці гасла й, відповідно, не вірили в них. Отже, інтелектуальна історія “радянського ХХ ст.” – це також історія випадіння владного письма зі старечих рук політичної верхівки й поступова втрата власного голосу владою. Й якщо “ідеолог” Й. Сталін відповідав власним рефлексивним письмом на будь-які інтелектуальні та політичні виклики актуальної реальності, то “суфлер” Л. Брежнєв закінчував собою радянську епоху як репрезентант антиінтелектуальної політичної еліти, що залишила по собі випалену інтелектуальну територію безголої “Малої землі”...

Проте, які механізми утворення таких міжгенераційних часових лакун у просторі означеної темпоральної економії затримок? Очевидно, репресії в СРСР – з піками у 1933 та 1937 роках – були спровоковані, серед іншого, потребою вже сформованого тоталітарного апарату не допустити зміни політичних еліт – перетворення молодшої генерації “революціонерів” на провідне політичне покоління у країні. Початок масових репресій 30-х рр. ХХ ст. якраз і пояснюється двома причинами, що мають відношення до “дозрівання” двох генерацій: 1) генерації революціонерів, що саме у 30-х рр. ХХ ст. мала замінити старшу генерацію покоління Леніна-Сталіна у ролі провідної політичної еліти; 2) 1-шій радянській генерації, що також сформувалася як самостійна молодша генерація саме у 1930-х рр. Руками других нищили перших...

Якщо скористатися своєрідною генеалогічною лексикою, то можна було поглянути на 20-тирічні радянські періоди “сталінської” (також і “брежнєвської”) історії як на родинну драму, що розгорнулася між правлячою генерацією “дідів” (батьків-“ідеологів” – д.н. 1870-ті р.н.), поколінням претендентів на владу “батьків” (синів-“революціонерів” – д.н. 1890-ті) та виконавців “синів” (онуків-“1-х радянських” – д.н. 1910-ті). Драму, що складалася з двох частин – “Анти-Едіпа” та “Пост-Едіпа”.

Частина I: спочатку розгортається ситуація боротьби за патріархатну владу, коли генерація “дідів” (“батько всіх народів” – Й. Сталін), щоб позбутися загрози власній абсолютній владі з боку “синів”, знищує останніх руками “онуків”. Напевно, саме за таким психо-механізмом революція пожирає своїх дітей. На сцені радянської історії все виглядає у відповідності з логікою та міфологією “едипова комплексу”: сини (I-е радянське покоління) вбивають батьків (покоління революціонерів). Але цікавим є те, що відбувається за сценою: дії “онуків” спрямовує “ідеальний батько” (“ідеолог”), який ціною своєї ідеальності примушує покоління “онуків-безбаченків” вбивати і у такий спосіб зберігає свою реальну абсолютну владу та фізичне існування від зазіхань власних синів. Очевидно, що саме так “ідеологи”, котрі задумали революцію, знищують “романтиків”, які її реалізували...

Далі – дуже довгий антракт та частина II – “Пост-Едип”. Після перерви у 20-ть років, прийшовши до влади з великим запізненням після 1953 року, “воскресле” покоління синів-революціонерів спробує влаштувати наймасштабнішу революцію, котра могла б зародитися у радянській роздвоєній свідомості: після фізичної смерті вождя спробувати “остаточно” вбити патріарха як “ідеального батька”, засудивши його “дух”-культ на XX з’їзді та вилучивши його сакральне тіло з Мавзолею. Тобто, вийти за межі правил гри, встановлених “едиповим комплексом”. Ця пост-едипова революція, цей психо-експеримент з радянською свідомістю, як показала подальша історія – історія брежнєвської епохи – не вдався тоді, й не факт – як показують події в сусідній Росії – що вдасться сьогодні: “вождь” знову й знову повстає разом зі “своєю” генерацією.

Отже, історія двох радянських “модернізацій” – це історія перетворення однієї біологічної когорти 1894 р.н. у соціальну генерацію, котра, формуючи свою інтелектуальну програму у 20-х рр. XX ст. окреслила ідеолого-культурні контури українського “національного відродження”, а далі – після двадцятирічної перерви, реалізувала цю програму як політичну, накресливши ідеолого-політичні контури “відлиги”. Їй виглядає так, що перші дві “ліберальні хвилі” історії СРСР резонують з коливаннями однієї “революційної генерації”, яка несла в собі на

рівні соціального імпринтингу вибухову подію, котра породила одночасно й *це покоління, й цю державу* – революційний заряд 1917 р.

Безперечно, явище культурно-політичних модернізацій в українській радянській історії не обмежується лише *цим вирішальним поколінням 1894 р.н.* Історія українського національно-культурного відродження і хрущовська “відлига” – комплексні явища, симфонія складних комунікативних мереж кількох взаємопереплєтених генерацій – *вирішальної та допоміжних.* У контексті українського культурно-національного відродження, наприклад, далеко не третьорядна роль належала яскравому *допоміжному поколінню*, ядро якого формувалось навколо когорти 1890 р.н. й яке на організаційно-інституційному рівні стало відомим під назвою “київські неокласики”.

До “київських неокласиків”, зазвичай, зараховують когорту з “зоною дат” народження навколо 1890 р. – М. Зерова (1890 р.н.), П. Филиповича (1891 р.н.), М. Драй-Хмару (1889 р.н.), О. Бургардта (1889 р.н.) та М. Рильського (1895 р.н.). Деякі дослідники намагаються дещо розширити це коло, додаючи до п’ятірки – “шостого з грона” – В. Петрова-Домонтовича-Бера⁵¹. Не втручаючись у розлогі фахові літературознавчі дискусії щодо жанрово-естетичних особливостей текстів “неокласиків”, зауважимо, що з перспектив генераційного підходу⁵², спроектованого

⁵¹ Див., напр.: Бурлакова І. В. Інтелектуалізм у контексті “неокласичного” дискурсу творчості Віктора Петрова-Домонтовича (на матеріалі оповідання “Приборканий гайдамака” // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки: зб. наук. праць. – Кам’янець-Подільський, 2009. – Вип.19. – С. 20-28. Основні больові точки у дискусії щодо приналежності (не приналежності) В. Петрова-Домонтовича-Бера до кола неокласиків, очевидно, були позначені у тексті авторитетного філолога, літературознавця, культуролога та філософа Ю.Шевельова, див.: Шерех Ю. «Шостий у гроні: В. Домонтович в історії української прози» // Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології. – Харків, 1998. – Т.2. – С. 98-135.

⁵² Тут хотілось би звернути увагу на новаторські для українського літературознавства тексти, зібрані у 2-му розділі книги: *Постколоніалізм. Генерації. Культура* / За ред. Тамари Гундорової та

на вісь “інтелектуали-влада”, не можна зарахувати до покоління “неокласиків” не лише В. Петрова-Домонтовича-Бера, але й М. Рильського. Адже М. Рильський і В. Петров несли у собі інший інтелектуальний заряд з відбитками іншого колективного історичного травматичного досвіду, не притаманного інтелектуалам 1889-1890 р.н.⁵³ Не випадково, що з усього “віртуального” кола київських неокласиків лише “революціонери” – М. Рильський та В. Петров – вповні успішно інтегрувалися у інтелектуальні (й політичні) радянські структури, у той час як жодному зі “старших” “неокласиків” цього зробити не вдалося.

Очевидно, що формативні роки покоління “неокласиків”, на відміну від генерації “революціонерів”, припадали на порівняно мирний, дуже динамічний та успішний період політико-економічного розвитку Російської імперії – період після революції (1905-1907 рр.) та перед початком Першої світової війни (1914 р.). Й не дарма інтелектуальним орієнтиром цих запізнілих “дітей імперії”, що готові були розвивати український культурний проект, стала *не діалектика розривів, а безперервна традиція* та традиціоналізм в його первинному, “греко-римському” вигляді, ворожому *традиційним українським*

Агнешки Матусяк. – К., 2015. – 336 с. Власне, у зазначеному розділі “Генераційна перспектива: як ідентифікується покоління” (с.129–315 зазн. праці) окрім аналізу пануючих концепцій генерацій в європейській гуманітаристиці доволі багато місця присвячено виокремленню характеристик українських літературних поколінь у ХХ ст.

⁵³ Тут треба розставити певні акценти, а саме – нагадати, чому біологічні когорти з інтервалом народження у 4-5 років (у даному випадку – 1889-91 та 1893-1894 рр.) можуть розглядатись як окремі самодостатні соціальні генерації. Для пояснення вдамося до відстороненого прикладу-аналогії: біологічна когорта 1924 р.н. буде належати до соціального покоління Другої світової війни, оскільки її формативні роки припадали на 1942-1949 рр. й участь у військових діях стали його колективним безпосереднім досвідом, натомість народжені через 5-ть років – у 1929 р.н. – ні, так як формативні роки цього покоління припадали на 1947-1954 рр. Формативні роки покоління неокласиків припадають на порівняно мирний й динамічний період політико-економічного розвитку Російської імперії між 1907 роком та 1914 рр.

народницьким цінностям. Неокласики були поколінням істориків *par excellence*. Істориками традиції. Істориками за сприйняттям реальності. Їх пафос було спрямовано на минуле. Їх естетичним ідеалом та ідеалом знань виступали “класицизм” та “формалізм” – естетика, що завжди пов’язувалася з імперією. Їх історизм був формою *ескапізму*: вони шукали порятунку у минулому, тікаючи від суспільних експериментів соціалістичної утопії, спрямованої у майбутнє. У вік суцільних маніфестів вони не випрацювали свого маніфесту, не спромоглися на самоозначення власного гуртка. Їх програма не була актуальною – не відповідала духу соціальних перетворень. Й тому обличчям епохи українських культурних перетворень 20-х рр. XX ст. стала постать “революціонера” М. Хвильового з його численними соціальними маніфестами-розривами, а не “(нео) класика” М. Зерова, з його заклик до традиції – “*ad fontes*”, що так нагадував програму перших істориків-позитивістів початку XIX ст. – Нібура та Ранке. Породжений неокласиками *культурний феномен* – попри грандіозний започаткований ними *експеримент* з “*націоналізації*” “*імперського стилю*” – ніколи не перетвориться на *соціокультурний феномен*, тобто, ніколи не стане інтелектуальною програмою, тим більше, реалізованою програмою політичною. Ця генерація назавжди залишиться *генерацією допоміжною*. Такою, якою постане генерація шістдесятників по відношенню до покоління “революціонерів” у історичний період хрущовської відлиги.

Наукова програма з репрезентації української радянської історії як зміни генерацій, що реалізують свої інтелектуальні програми у дослідній перспективі має ще один напрям – *компаративістський*. Напевно, назріла нагальна потреба у проведенні *порівняльного* дослідження, котре дозволило б зіставити два типи “*вирішальних*” поколінь у просторі “*революційного*” “*метапокоління*” 1895 року народження – українського (генерації “*колонії*”) та російського (когорта “*імперського центру*”).

Інтелектуальна революція, здійснена російською генерацією 1895 року у гуманітаристиці, була закарбована у феномені т.зв. “*російського формалізму*” й пов’язана з іменами плеяди першорядних науковців, котрі, значною мірою, трансформували образ історіописання у XX ст. й сформували теоретичні

уявлення про “нарративний поворот”: йдеться про В. Проппа (1895 р.н.), М. Бахтіна (1895 р.н.), Р. Якобсона (1896 р.н.), Ю. Тинянова (1894 р.н.), О. Лосєва (1893 р.н.), В. Шкловського (1893 р.н.) та ін. Ідеї цих авторів, головним чином, через посередництво французьких та північноамериканських культурних мереж, були розтиражовані й розрекламовані в інтелектуальному просторі трансатлантичної цивілізації. Очевидно, що, попри *універсальність* й *вагомість* концепцій української революційної генерації 1895 р., саме її колоніальний статус не дозволив їй вийти за межі суто національного інтелектуального феномену. Й звідси, наприклад, назва присвяченої спадщині В. Петрова відомої статті Дж. Фізера “Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів”⁵⁴, попри достатню аналітичну доказовість його аргументації – навіть для українського читача виглядає радше як вдала метафора й гра сенсів, ніж спосіб реального утвердження рівновагомості наукових програм В. Петрова та М. Фуко.

Очевидно, що обидва вирішальних покоління 1895 р.н. – українське та російське – мають спільні інтелектуальні риси, знаковою з яких є “полідисциплінарність”: страх бути інтелектуально обмеженими та визначеними, карнавальна революційна мішанина чи “зміна масок”, при якій залишатися у межах однієї дисциплінарної ідентичності є нестерпно важким і ризикованим підприємством. Звідси дуже важко визначити дисциплінарну прив’язку В. Петрова та М. Бахтіна, Д. Чижевського та О. Лосєва, Б. Крупницького чи В. Проппа. Всі вони одночасно і літературознавці, і філософи, й історики, і лінгвісти, й, на додаток, психологи. Критика М. Бахтіним під маскою марксиста Волошинова концепцій З. Фрейда у 1927 році або ігри у “марксистські” ескапади Домонтовича у вступі до власних “психоаналітичних” романів 1929 та 1930 рр. мають спільну внутрішньогенераційну природу.

⁵⁴ Фізер І. Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». – Т. 17: Філологія. – К., 1999. – С. 42-44.

Порівняльна перспектива двох вирішальних генерацій 1895 року надає можливість оцінити *внутрішньогенераційні диспозиції*, визначити інтелектуальне місце одних груп стосовно інших. Можемо припустити, що до певної міри вони були гомогенними. Так, місце “карнавального” М. Бахтіна відносно формалістів-опоязівців, зокрема, В. Проппа чи Р. Якобсона, відповідало позиції “барокових” В. Петрова та М. Хвильового щодо “формаліста” Д. Чижевського та цілої генерації українських “неокласиків”. Більш того – якщо спроектувати цю внутрішньогенераційну констеляцію на репрезентантів політичної еліти 1895 р.н., то отримаємо “бароково-карнавального” М. Хрущова, – у брилі та вишиванці, що “протистоїть” “формалісту” К. Жукову, котрий вагонами вивозить з переможеної Німеччини раритети “класичного” мистецтва.

Ми далекі від думки, що сприйняття М. Бахтіним опозиційної владній культурі реальності як “карнавалу” було реакцією на калейдоскопічну зміну влад, котру влаштували “маси”, “народ” й які були блискуче відображені у кінокартині “Весілля у Малинівці”, котра вийшла на екрани невдовзі після появи його знакового тексту “Творчість Франсуа Рабле та народна культура”. Однак при належній оптиці можна побачити у певних теоретичних концепціях М. Бахтіна сліди “народних революцій” 1917-1920-х рр. – за часів, коли формувалася генерація, до якої він належав.

На чому ж тримаються відмінності між російською та українською генераціями 1895 р.н.? Відповідь, на наш погляд, проста: хоч ці генерації сформувалися спільною Подією – революцією 1917 р., проте вони переживали такі *різні революції* та з *відмінних перспектив*. Українці – ще й *національно-визвольну революцію з перспектив не центра*. Дослідження спільного та відмінного в цих поколіннях – ще одна спокуслива ідея для гуманітаріїв.

Запропонована нами генераційна програма інтерпретації інтелектуальної історії “українського радянського ХХ ст.” – лише пілотна схема, котра потребує емпіричного наповнення й подальшого розгортання. Звісно, як кожна схема-модель вона спрощує історичні явища, проте водночас, сподіваємось, подає певну загальну картину, без якої годі й сперечатися про деталі.

2. Інтелектуал між наукою та політикою

2.1. Небезпеки історичного мислення і соціальні функції історика в сучасному світі

Заявлена тема належить до «вічних», тобто таких, які бентежать істориків, а ще більше звичайних членів спільнот від народження «історичної свідомості» у «висьовий час» (за К. Ясперсом й С. Аверинцевим) і до наших бурхливих днів. Не будемо вдаватися до історії проблеми, що вимагало би декількох томів, а спробуємо сформулювати сутність проблеми. Але перед цим необхідно визначитись з термінологією.

Коли ми говоримо про історичне мислення, то маємо на увазі філософський, а ще точніше – епістемологічний, а не дидактичний підхід¹. Історичне мислення, як складова історичної свідомості, властива як індивіду, так і спільноті, які прагнуть усвідомити себе в сучасному світі, в теперішньому. Сучасні дослідження переконливо показали, що історична свідомість й історичне мислення є категоріями змінними, котрі зазнають сутнісних змін і трансформацій в процесі пізнання і творення культурних картин світу². Сучасні дослідники констатують складність і тривалість формування нового, неklasичного розуміння історії та історичного мислення, яке тривало і триває впродовж XX і початку XXI століть. Як історикам, так і широкому загалу важко відмовитись від міцно вкорінених уявлень пошуку в минулому змісту чи законів, котрі можна екстраполювати у теперішнє і майбутнє.

¹ У літературі останніх десятиліть історичне мислення трактують здебільшого як категорію дидактичного (навчального) плану – див. наприклад: *Терно С.О.* Розвиток понятійних форм історичного мислення школярів у методичній науці 60–80-х років XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2012. – Вип. 32. – С. 62-69; *Kadriye E., Seixas P.* New Directions in Assessing Historical Thinking. – New York: Routledge, 2015.

² Про це переконлива писав ще в 1929 р. Карл Мангайм в класичній праці «Ідеологія та утопія», див.: *Мангайм К.* Ідеологія та утопія. – К., 2008. – С. 19-69.

Однак життя і здобутки наукового пізнання змушують нас поступово і неухильно переміщатися в історичний світ з іншими координатами³. Ці координати нині добре прописані Йорном Рюзенем, Войцехом Вжосеком та іншими істориками, не кажучи вже про філософів і літературознавців. Вони показують, що, прагнучі зорієнтуватись у сучасному світі, людина звертається до попереднього досвіду поколінь і власного, щоб пояснити його через нарацію (оповідь)⁴. А В. Вжосек додає: все, що ми беремо з минулого «взято з мислення про минуле, а не з самого минулого», а посередником між минулою реальністю і мисленням про нього завжди є культура⁵.

З такого тлумачення історії, як історичного знання та історичної свідомості (пам'яті) впливає величезна, якщо не повна залежність історичного мислення від соціально-культурних здобутків попереднього розвитку. Творячи нові історичні тексти, історики, а також і пересічні громадяни використовують досвід минулих поколінь і нагромаджених знань (пересудів) і, якоюсь мірою, намагаються формувати образ теперішнього стану. Зміни в образі відбуваються дуже повільно і складно, враховуючи ефект «інерції» мислення, заснований на прив'язаності людської свідомості до усталених міфів і стереотипів⁶.

Очевидно, фахові історики є важливим чинником формування історичної свідомості й історичного мислення. Використовуючи методи та інструментарій історичного дослідження, вони конструюють нарації, покликані формувати сучасну історичну свідомість та мислення. Їхня соціальна й культурна залежність від попереднього знання не викликає сумнівів. Тому можна сміливо стверджувати, що творене ними знання є культурно й соціально зумовлене. За таких умов було би наївно

³ Див.: Staley, D.J. History and Future: Using Historical Thinking to Imagine the Future. – Lexington Books, 2007. – Р. 9-27 passim.

⁴ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Львів, 2010. – С. 15-20.

⁵ Wrzosek W. O myśleniu historycznym. – Bydgoszcz, 2009. – S. 9-10.

⁶ Докладніше про це див.: *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні* / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2009. – С. 7-35.

говорити про існування «історичної правди», оскільки таких «правд» може бути не одна, а безліч.

Водночас, історична складова є неодмінним елементом ідентифікації й легітимізації як окремої особи, так і культурної спільноти. Без них не можуть існувати ані люди, ані людські спільноти (групи, колективи, етноси, нації, держави). За таких умов історична свідомість і мислення є елементами *sine qua non* їх існування. Існування без історії взагалі позбавлене сенсу, нівелює можливості особи і групи орієнтуватися в житті.

Історичне мислення пронизує всю свідомість людей і спільнот. Але в одних випадках воно творить фантом присутності і провадить до повної маніпуляції свідомістю (політична свідомість), ідеалізму в розумінні «святої віри» в реальність ідеального, тобто ідей, а в інших – є лише підставою для вибору способів соціальної активності, прагматизму. Очевидно, що є безліч проміжних типів між цим двома крайніми. Але в головному всі вони сходяться в прагненні досягнути свої особисті чи чужі (запозичені) ідеальні образи. Історичне мислення (і свідомість) – це завжди ідеалізація минулого (після Р. Колінгвуда доводити це було б трюїзмом). Іншими словами, історичне мислення й історична свідомість завжди нас виводять на манівці неуникненної ідеалізації, або в світ зниклий і минувший. Його окремі т.зв. «прикладні» (взірці) є лише способом запровадити ідеалізовані (нереальні) образи соціальної активності, які мають небагато спільного з реальністю.

Однак не тільки ігнорування факту ідеалізації в процесі «привласнення» минулого складає небезпеку історичного мислення. Існує ще одна прихована небезпека мислення історичними категоріями в оцінці сучасного і проектуванні майбутнього. Про це дуже влучно писав американський історик В. Мак-Ніл – автор свого часу популярного синтезу «Піднесення Заходу» (1963): історики, котрі конструюють свої наукові тексти, потрапляють у пастку неусвідомлюваної залежності від приналежності до певної суспільної спільноти (родинної, релігійної, етнічної, державної, культурної тощо), в якій сформувались або формуються його світоглядні позиції. Вільно або невільно вони творять образ минулого з позицій цієї спільноти. Проаналізувавши свій текст через чверть віку після

його написання, він підсумував: «Жоден історик не зможе заперечувати, що його бачення минулого віддзеркалює досвід його епохи, залежить від традицій і школи, несе на собі відбиток того часу і місця, в якому він жив». А характеризуючи свої методологічні позиції, Мак-Ніл ствердив, що вони, «поза сумнівом, [є] відображення моїх особистих забобонів – сімейних, етнічних, класових та інших виявів самоідентифікації та досвіду...»⁷. А найголовніше, що потребує акцентування, полягає в тому, що, користуючись історичним досвідом, історик обов'язково спирається на минулі уявлення, образи і категорії, «втягуючи» їх в теперішнє і проєктуючи в майбутнє.

Таким чином, виникає складна і неподоланна суперечність (колізія) людського пізнання: живучі у сучасності, ми шукаємо історичне обґрунтування цієї сучасності, користаючись з текстів минулого і, тим самим, переносячи це минуле в сучасність й на його підставі плануючи майбутнє. Ця, часто неусвідомлювана істориками суперечність робить з ними злий жарт: виглядаючи теперішнє і майбутнє, вони мислять в категоріях минулого – досвід минулого змушує істориків (і не тільки) промовляти про сучасне і майбутнє мовою минулого!

Тому маємо й ще одну головну суперечність нашого раціоналізму: індивідуальна і суспільна ідентифікація неможлива без історичного мислення, а це останнє штовхає нас у віджиле і проминуле, а не майбутнє. В цьому полягає трудність й суперечливість праці історика. Це змушує його бути дуже обережним в оцінках і висновках щодо минулих подій. Можливо, на кожному історичному дослідженні треба ставити знак «Обережно, небезпечно для вживання непосвяченими!»?

Яскравим прикладом впливу застарілих міфів і стереотипів на суспільну свідомість, в тому числі в Україні є продовження вживання поняття «велика вітчизняна війна радянського народу» стосовно німецько-радянської та Другої світової війни. Для українського народу з точки зору його історичної суб'єктності ця війна аж ніяк не була «вітчизняною», оскільки вона торкалася боротьби двох агресорів за територію і

⁷ Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства з авторською ретроспективною передмовою. – К., 2002. – С. 12-13.

населення України й принесла катастрофічні наслідки її народу і країні. Забувають, що метафора «велика вітчизняна війна» вперше прозвучала у виступі радянського диктатора Й. Сталіна у промові 3 липня 1941 р. як обґрунтування єдності «радянського народу», для багатьох, а може й більшості представників якого СРСР не був «вітчиною», а лише агресором і поневолювачем. Проте, ця метафора продовжує побутувати навіть в Україні, яка зазнала прямої агресії продовжувача імперської політики СРСР – сучасної Росії.

Не можна не згадати в цьому місці одного з небагатьох чесних російських істориків, який нещодавно відійшов у вічність, Юрія Афанасьєва (1934–2015), який іронічно писав: «Вітчизняна війна, Велика перемога. Заголовні літери, вічні вогні, ритуали, походи – все було підпорядковано тому, щоб увічнити сакральність цієї події, її непідвладність будь-яким сумнівам. Ще б пак: адже народ (частіше за все під ним розуміли російський народ) пів віку тому в черговий раз підтвердив патріотизм і жертовність, а лад – могутність і незламність, держава – велич»⁸. А виступаючи з нагоди 20-річчя “перебудови” в СРСР, Юрій Афанасьєв зазначив, що вся російська та радянська історія сфальсифіковані на 90 відсотків⁹. І такі приклади можна наводити нескінченно.

Про небезпеки, які криються в історичному мисленні, ще наприкінці XIX і початку XX ст. попереджав видатний чеський філософ, історик і політик Томаш Гаррік Масарик (1850–1937). Його спостереження зберігають актуальність донині. У той час він написав і опублікував відомі праці «Чеське питання» (1895), «Наші сучасні кризи» (1895), «Ян Гус» (1896), «Ідея чеської нації Палацького» (1898) та інші. У них він показав, що зрозуміти минуле з позицій сучасності фактично неможливо, а якщо можливо, то помилково, оскільки саме мислення минулого було відмінним від теперішнього, а, значить, і давній досвід не годиться в сучасних умовах.

⁸ Афанасьев Ю. Другая война. История и память. Див.: http://www.yuri-afanasiev.ru/articles/art_1996_59.htm

⁹ Лосев І. Контроль минулого в ім'я влади над майбутнім // Сучасність. – К., 2008. – № 6. – С. 75-76.

Підаючи критиці романтичні захоплення метра чеської історіографії Франтішека Палацького (1798–1976), Масарик стверджував, що його логіка щодо величі чехів у минулому запроваджує до помилкового висновку, що велич чехів неодмінно повинна повернутися за «законами історичного права». Але мислення історичними категоріями може мати жахливі наслідки для окремого народу, тому що зводить його до нерозуміння сучасної йому навколишньої реальності¹⁰. На думку мислителя, гуманізм, індивідуалізм і реалізм є тими базовими категоріями, котрі необхідні для правильного вибору соціальної поведінки особи і спільноти. Вже ставши на шлях політичної діяльності, у 1902 р. Масарик в спеціальній полемічній роботі нищівно розкритикував погляди чеських політиків і вчених щодо існування якогось вічного і правильного «історичного права», наголошував, що жодних «історичних» чи інших «вроджених» прав і законів не існує. «Історичне право» було і залишається тільки підґрунтям формування модерних національностей, які розвинулися на культурній та політичній основі цілком в нових історичних умовах виникнення модерних промисловості і засобів комунікації. Тому апеляція до «історичного права» чехів є недоречною – їх завдання виходити зовсім з інших, сучасних («модерних») постулатів в оцінці реальних можливостей кожної модерної національності в досягненні політичних цілей¹¹.

Гуманістична складова суспільної діяльності отримала подальший розвиток у філософії та антропології ХХ ст. Її орієнтирами є самопізнання людини і, як наслідок, її «олюднення», а також «олюднення» соціального середовища. А завдання науки полягає в тому, щоб віднайти і застосувати важелі та інструменти гуманізації людини та середовища її існування. Чи досягло людство в цьому помітних успіхів – це питання залишається без відповіді.

Що в такій ситуації чинити істориків, який формує насамперед історичне мислення і свідомість й продукує значною

¹⁰ Machovec M. Tomaš G. Masaryk. – Praha, 1968. – S. 107-135.

¹¹ Masaryk T.G. Právo historické a přirozené. – Praha, 1902. – S. 12-27 passim.

мірою «отруйні» інтелектуальні продукти, без яких неможливе співжиття спільнот? Над цим питання багато роздумували історики і філософи. Здебільшого вони шукали способи нівеляції позанаукових впливів на творчість істориків і гуманитаріїв з метою отримання «чистого» наукового знання. Сьогодні відомо, що такого знання не існує в природі, кожне знання є культурно «враженим». Тому чинячи вплив на формування суспільної та індивідуальної свідомості й історичного мислення, історики покликані виконувати якби «подвійну» і дуже відповідальну роботу: з одного боку, презентувати безумовно фахові ідеологізовані (!) історичні знання (ідеологізовані в розумінні інтерпретації фактів з позицій культури своєї спільноти! А іншої і не може бути!), а з другого – прагнути зблизити цінності своєї спільноти із загальнолюдськими, гуманістичними. Це складне завдання, але без його усвідомлення та реалізації історичні праці будуть залишатися «пропагандистськими агітками», «політичною макулатурою». Бо для цього й існує історіографія, покликана «охолоджувати» як запал історичних детерміністів, так й історичних скептиків.

Не зайвим буде згадати і послатися на недавні лекції, майже одночасно прочитані восени 2011 р. визначними істориками та інтелектуалами сучасності, дослідниками історіографії та історичної пам'яті П'єром Нора та Роже Шарт'є¹². Обидва гранди світової історіографії засвідчили проблемність і суперечність, що виникає в сучасних умовах глобалізації між соціальною свідомістю (пам'яттю) та науковою історіографією. Вони ще раз підтвердили складність взаємодії процесів формування історичної свідомості і науково-історичного знання, яка не нівелюється сучасними можливостями комунікації, а

¹² П'єр Нора виголосив доповідь "Історія як захист від політики" на науковій конференції "Зустріч з історією", що відбулася в Блуа 13-16 жовтня 2011 р., див.: <http://www.historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/117-pier-nora-istoriia-iak-zakhyst-vid-polityky>; Роже Шарт'є прочитав лекцію "Минуле в теперішньому. Історія, література, пам'ять" 20 жовтня 2011 р. в Коллеж де Франс в рамках курсу "Історія без кордонів. Минуле в теперішньому", див. публікацію цієї лекції в: *"Європейський світ"*. – К., 2012. – Вип. 3. – С. 5-23.

ставити дуже непрості питання, на які треба давати щоденні відповіді: кожна сучасна спільнота вимагає історичної легітимізації, що творить соціальну ідентичність, без яких ця спільнота не може існувати; а водночас науково-історичне знання прагне розірвати обмеження ідентичності і усвідомлювати минуле з позицій загальнолюдських, гуманістичних ідеалів, а не окремих спільнотних. Ця суперечність є неподоланною за визначенням. Історія завжди залишатиметься виключно соціально-культурною («спільнотною»), але зовсім не обов'язково науковою.

Проте, наукова історія має своє особливе завдання – зближувати відмінні і різноманітні історії на ґрунті гуманізму, що єдиний здатен спричинити зближення культур або, принаймні, створити підстави для цього. Тільки так історики та їхні історії будуть виконувати здавалось би протилежні і суперечливі соціальні функції – соціально-культурної ідентифікації членів спільноти і зближення культур на основі спільних загальнолюдських цінностей. Фаховий інструментарій для таких перетворень цілком склався в світовій історіографії, але все ще не востребований серед істориків багатьох країн світу, можливо навіть більшості країн світу.

П'єр Нора в своїй доповіді констатував процес поступової «політизації» історії, який, як не дивно звучить, посилюється з настанням епохи позитивізму у XIX ст. – архівна («джерельна») історія, на противагу деклараціям, затвердила легітимність національної історії. І навіть знаменита школа «Анналів» не змінила співвідношення між історією і політикою на краще. Всі спроби розірвати цей зв'язок донині закінчувались здачею позицій істориками. Тому завдання останніх – змінити ситуацію і розірвати з політикою, «змінити самі основи професії». Історик не повинен заглиблюватись в нетрі історичної тягlosti і бути її гарантом, натомість як *перекладач і експерт із соціального попиту, як бастіон проти політичного і громадського тиску історик потрібний як ніколи* – підводить ризику П. Нора (виділення тут і далі – наші Л.З.)¹³.

¹³ Нора П. Історія як захист від політики, див.: <http://www.historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/117-pier-nora-istoriia-iak-zakhyst-vid-polityky>

Не менш важливі думки репрезентує Роже Шарт'є. Констатуючи непересічну увагу до соціальної пам'яті в сучасному світі, він звертається до знаменитої книги Поля Рікера «Історія, пам'ять, забуття» (2000) і відзначає її неперехідне значення в розумінні відмінностей між історією і пам'яттю або пам'яттями. Він називає такі головні відмінності між історією і пам'яттю: по-перше, це відмінність між свідченням і документом – свідчення є невіддільним від свідка, а значить і суб'єктивно зафарбованим, документ спирається на різні свідчення і дозволяє бачити подію з кількох ракурсів; по-друге, протиставлення пригадування і репрезентації: пригадування є миттєвим актом, здебільшого викликаним почуттєвими переживаннями, в той час як фахова історична репрезентація є результатом конструювання минулого істориком з допомогою різних ракурсів бачення історичних об'єктів; по-третє, протиставлення творення минулого його ж репрезентації: безпосередній (як віриться) вірності пам'яті (що дуже сумнівно, виходячи з викладеного вище!), протиставляється прагнення до правди історика, який має в своєму розпорядженні *відстань, яка неодмінно вводиться між минулим та дискурсивними формами, потрібними для його репрезентації*. І далі Р. Шарт'є робить висновок, що зв'язки, котрі поєднують пам'ять та історію, є дуже сильними, але ототожнювати їх в жодному разі не можна: пам'ять покликана до життя *екзистенційними потребами спільноти, для якої присутність минулого у теперішньому є стрижневим складником конструювання її колективного буття*. Історія ж є продукуванням «наукових» висловлювань, зумовлених і контрольованих певними правилами і критеріями інтелектуальної спільноти¹⁴.

Іншими словами, оминаючи докладний опис цих правил і процедур, історія як фахове історичне знання повинна створювати багатовимірний «людський» образ минулого, позбавлений однобічності теперішнього часу. За словами знаного дослідника пам'яті М. Гальбвакса, історія знаходиться в послідовному зв'язку з пам'яттю – там, де «згасає» пам'ять (минуле не

¹⁴ Шарт'є Р. Минуле в теперішньому. Історія, література, пам'ять // Європейський світ. – К., 2012. – Вип. 3. – С. 7-12.

переживається), місце пам'яті займає історія, *історія розпочинається в цілому тільки там, де закінчується традиція і зникає суспільна пам'ять*¹⁵.

Деякі висновки. З історією погано, але без неї не можливо. Суспільна (й індивідуальна) свідомість потребує історичних підстав легітимації ідентичності. Але ці підстави народжують «хибне» історичне мислення, яке змушує брати взірці з «іншої» та «інакшої» реальності і переносити їх в теперішнє і майбутнє, тобто вимірювати сучасне минулим. І це є небезпечно для суспільства та його членів, бо заводить на манівці. Вихід, як видається, один: гуманізація історичного мислення і відмова від пошуку «пружин» і «законів» історичного розвитку, «історичної правди», «історичних прав» тощо. Це означає прагнути дати відповіді на питання «хто я?», «до якої спільноти належу?», «які цінності сповідую?», «де моє місце в моїй же спільноті?». Історики можуть і повинні давати відповіді на ці питання, дотримуючись лікарської засади «не нашкодь»!

¹⁵ Цит. за: Assmann J. Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych / Przekład A. Kryczyńska-Pham; wstęp i redakcja naukowa R. Traba. – Warszawa, 2008. – S. 58-60 passim.

2.2. «Політизована історія»: різні виміри одного поняття

2.2.1. Способи впливу політики на професійне історіописання

Сучасний стан світової історичної думки відзначається неймовірним співіснуванням високих стандартів професійного ремесла істориків (розуміємо під такими не тільки майстерність в опрацюванні емпіричного матеріалу і побудові логічно зв'язного історичного наративу, а й добру обізнаність істориків з епістемологічними секретами своєї професії) зі все ще значним впливом на історіописання силового поля політики у різних її виявах та іпостасях, що віддаляє істориків від досягнення їх «благородної мрії» (як сказав би Пітер Новік). Причому присутність політичного в сучасній історіографії бачиться не тільки в очевидних речах – наприклад, її залученні до «обсмоктаної» (даруйте за вульгаризм), здається, до найменших дрібниць історичної політики, а й у авторитетних історичних доктринах та напрямках, що представляють «чисту науку» («критичну», «дослідницьку» etc.), і які, на думку критиків, за позірним сцієнтизмом приховують (а інколи й відверто проголошують) певні прагматичні інтереси. Орієнтована на підтримку західної ліберальної демократії теорія модернізації, покликана пропагувати демократичні цінності та реалізовувати особливу визвольну місію історичних досліджень і водночас академічно респектабельні німецька «історія повсякденності» та італійська «мікроісторія», не кажучи вже про постколоніальні студії, історію жінок та гендеру, що їх дехто з поважних учених взагалі не вважає наукою, а радше ідеологічним продуктом¹ – це далеко не повний перелік впливових в світовій історіографії способів пізнання минулого, яким закидають політичну ангажованість. В цьому ряду звичайно знаходиться й все ще пануюча в світовій історіографії (в сенсі кількості дослідників та

¹ Janowski M. Postmodernizm przed modernizmem // Historia – dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości. – Kraków, 2014. – S. 38.

розміру ресурсів), а в деяких країнах Заходу, за висловом Стефана Бергера, відроджена, як Фенікс, національна історія².

У фокусі інтересів дослідників перебувають такі проблеми, як способи впливу політики на професійне історіописання, методи пристосування до політичного тиску та зворотного впливу історіографії й істориків на політичну сферу. Особливу увагу останніми десятиліттями звернено до вагомій ролі професійної історіографії у виробленні політики пам'яті та політики ідентичності, зокрема у конструюванні образів національного минулого. Констатується, що втручання політики в історіографію може мати багато вимірів та аспектів – від заплутаних сигналів для істориків від влади, яка сама знаходиться у процесі пошуку прийнятної для себе образу минулого (і «шляхи якої є незвіданими», як саркастично висловився про радянський стиль керівництва історичною наукою російський історик Павло Уваров³) до прямих директив та безпосередньої участі «митців можливого» у написанні історичних текстів, як у випадках, наприклад, з Йосипом

² *Berger S. Rising Like a Phoenix...The Renaissance of National History Writing in Germany and Britain since the 1980s // Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe. – New York, 2010. – P.426-451.* За словами німецького історика, національні наративи навіть в епоху глобалізації «зберігають актуальність і важливість для конструювання ідентичностей» (Ibid., p. 451). Услід за тим таки авторитетним сучасним дослідником історії історіографії під «національною історією» розуміємо специфічну форму історичної репрезентації, яка спрямована на формування національних держав, супроводжує формування національних держав чи прагне впливати на існуючі самовизначення національної свідомості, див.: *Baár M. Historians and Nationalism. East-Central_Europe in Nineteenth Century. – New York, 2010. – P.2.* Про сучасні тенденції національного історіописання див.: *Иггерс Г., Ван Э.* Глобальная история современной историографии. – М., 2012. – С.411–420.

³ Свобода у историков пока есть. Во всяком случае – есть от чего бежать: *бесіда Кирилла Кобрин* с Павлом Уваровым // <http://magazines.russ.ru/nz/2007/55/sb5.htm> (останнє відвідування 24 жовтня 2015 р.).

Сталіним, Тургуттом Озалам чи Саддамом Хусейном⁴. Активність істориків аналогічно буває різноманітною – від добровільної та палкої підтримки правлячих режимів, безпосередньої участі в напрацюванні політичних програм та практичної політики (загальновідомо, що історики були, наприклад, серед архітекторів у більшості утворених у XIX – на початку XX ст. в Європі націй-держав), до опозиційної діяльності, в якій історичні публікації використовуються як знаряддя боротьби та опору (таких прикладів, звичайно, набагато менше).

Яких би форм та виявів не набувала взаємодія політики та професійної історіографії, безпосередньою точкою дотику цих «сфер» є історичний текст як продукт творчості професійного історика та одночасно – результат такого «співробітництва», який і оцінюється з перспективи «політизованого історіописання». При немалій кількості емпіричних досліджень на відповідну тематику у просторі та часі все ж бракує рефлексій про те, які історичні репрезентації слід власне вважати «політизованою історією» (точніше – вони можливо є, але нам про такі не відомо). На наш погляд, така прогалина сприяє доволі розмитому, а інколи й необґрунтовано довільному розумінню цього поняття, незалежно від термінів, яким його позначають («[політично] ангажована історія», «[політично] тенденційна історія» тощо). Зокрема, тішить, коли національній історії в Україні дістається на горіхи майже за те ж саме, за що перепадає радянській історіографії: критики закидають їй «очевидні ідеологічні дефекти», «анахронізм» і сумнівну науковість, та вважають «не стільки формою пізнання минулого, скільки формою ідеології, покликаною легітимізувати існування національних держав чи прагнення політичних еліт до таких

⁴ Й. Сталін відомий як фактичний співавтор «надто довгого» «Короткого курсу історії ВКП(б)» (1938), С. Хусейну належить кілька есе в підготовленій за його вказівкою книзі з характерною назвою «Про те, як писати історію» (1979), а голова турецького уряду та згодом президент Туреччини написав «дослідження» «Туреччина в Європі» (1988), в якому переконував читачів у тому, що його країна є справжньою батьківщиною європейської цивілізації.

держав»⁵. Тобто пострадянській «націоналізованій» українській історіографії фактично приписується континуум з радянською її попередницею, при тому ніхто особливо не переймається змішуванням мух з котлетами. Потребує також спеціальної уваги і питання про ставлення до політизованого історіописання: чи використання професійної історіографії для служби політиці завдає лише шкоди історичному знанню, а чи може слід говорити про більш амбівалентні наслідки? І ще одна проблема, над якою варто, гадаю, спеціально помізкувати: а чи взагалі можливим є вільне від політики історіописання, і якщо так, то за яких умов; а якщо ні, то чому? Звичайно, що викладені нижче міркування в жодному разі не претендують на «істину в останній інстанції» – думати по іншому в обставинах чималої складності проблеми було б щонайменше виявом або інтелектуальної обмеженості, або наївної самовпевненості.

2.2.2. Що таке «політизована історія»?

Окреслення того, чим є «політизована історія», вимагає не тільки відсилки до тексту як історичної репрезентації, але й чіткого позначення сенсу першої частини поняття. Сучасне бачення смислу і меж «політики» настільки багатозначне, що необхідно говорити про нього (бачення) в множині⁶. З іншого

⁵ Див.: *Касьянов Г., Толочко О.* Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // *Укр. істор. журн.* – К., 2012. – № 6. – С. 7; *Аристов В.* Что нового в Киевской Руси? // *Ab imperio.* – Казань, 2015. – № 1. – С. 484–485. Сучасні українські критики національного нарративу таким чином вважають анахронізмом предмет наукових студій більшості істориків у сучасному світі, включаючи німецьких (де трансконтинентальними чи позаєвропейськими дослідженнями на кінець першої декади нинішнього сторіччя було зайнято заледве 5 відсотків професійних істориків) та американських (у найбільш розвиненій країні в сенсі застосування нових трендів в історіографії на цей же період не більше третини дослідників були фахівцями у неамериканській та неєвропейській історії); див.: *Iggers G.* *Historiografia XX wieku. Przegląd kierunków_badawczych.* – Warszawa, 2010. – S. 110.

⁶ Див.: *Шевчук Д.* Смысл и межі політичного: філософська інтерпретація: монографія. – Острог, 2014. – 374 с.

боку – слід все таки визначитись, аби з чистим сумлінням мати змогу рухатися далі. Загальним місцем в сучасних візіях політики є, по-перше, відмова від оголошеного, як виявилось, передчасно, її (політики) кінця (хоча теорії «постполітики» як неантагоністичного способу її ж здійснення зберігають академічну легітимність в політичній та споріднених науках). По-друге, нині вважається не вповні релевантним інструменталістське розуміння політики (притаманне для В. Леніна та Луї Альтюссера), при якому остання асоціюється лише з державною владою, котра, своєю чергою, забезпечує гегемонію правлячих класів. З іншого боку, важко цілком прийняти і концепцію мікрофізики влади Мішеля Фуко, що проголошує універсальність владних стосунків, їх проникнення в усі суспільні відносини, адже, як справедливо зауважив Франсуа Досс, «якщо політика всюди, то це означає, що вона ніде, і тоді вона втрачає свою автономію»⁷. Отож, в центр політичного світу нині часто (і таки правомірно!) все ще ставиться державна влада. Про слушність такого підходу свідчить хоча б те, що впродовж минулого людства не існувало жодної політичної спільності без якоїсь форми державної влади⁸. Водночас, з часів публікації дослідження Норберта Еліаса про придворне суспільство влада розглядається вже не тільки в інституційному сенсі, але й у процесуальному – як «пошук балансу соціальних напружень у конфігураціях, що безперервно змінюються»⁹.

Після таких «філософських» розмірковувань про сучасне розуміння феномену «політики» та «політичного» (які все-таки, визнаємо чесно, викладаємо радше з огляду на дослідницькі канони, ніж задля реального застосування цих підходів у цьому тексті), повернімося до наших баранів, тобто власне до проблеми історичного тексту в аспекті його зв'язку з політикою. На наш розсуд, поняття «політизована історія» – вельми багатозначне, його слід розглядати в контексті залежності як від суб'єктивних намірів історика, так і від суспільно-політичної

⁷ Досс Ф. Как сегодня пишется история: взгляд с французской стороны // Как мы пишем историю? – М., 2013. – С. 22.

⁸ Див.: Шевчук Д. Вказ. праця. – С. 12.

⁹ Досс Ф. Указ. соч. – С. 25–26.

ситуації його творчості та сприйняття її результату – історичного тексту.

Найбільш очевидне значення цієї категорії полягає в практиці писати такі тексти, які або виправдовують існуючий політичний порядок, або ж, навпаки, намагаються його змінити та обґрунтовують доцільність іншого, «кращого» і бажанішого. Іншими словами, йдеться про пряму підтримку через історичні репрезентації діючих політичних режимів чи просування до влади їхніх конкурентів. Таке безпосереднє проникнення політичного замовлення в «наукові» дослідження є наслідком або силового тиску влади на істориків, або добровільного обслуговування інтересів політиків, або ж поєднання першого та другого чинників. Феномен історіографії, яку часто називають за її відверте служіння інтересам можновладців «придворною», з'явився ще у Китаї кінця II тис. до н. е., коли історики стали державними службовцями¹⁰, був успішно апробований в європейських монархіях середніх віків та нового часу, обґрунтований в працях представників «пруської» історіографічної школи, істориків Третього Рейху та Радянського Союзу (згадаємо сумнозвісний «принцип партійності») та дожив до нашого часу¹¹.

¹⁰ *Иггерс Г., Ван Э.* Указ. соч. – С. 3.

¹¹ Наприклад, можна навести відносно недавній приклад досліджень, написаних уже в умовах відсутності необхідності зважати на політичне замовлення, які, попри декларований авторами високочололий сциєнтизм, помітно відображали поточну політичну кон'юнктуру, – це спільні «історіософські» праці науковців і водночас високих чиновників доби президента Леоніда Кучми Василя Кременя, Дмитра Табачника та Василя Ткаченка з проблем «історичного досвіду» та пов'язаних з ним перспектив України. Йдеться про праці вказаних авторів «Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду» (К., 1996), «Україна: проблеми самоорганізації» (К., 2003, т.1–2), а також книгу Василя Кременя та Василя Ткаченка «Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації» (Київ, 1998). Як переконливо показано у монографії польського дослідника сучасної української історіографії Томаша Стрієка, тексти середини 1990-х і 2003 р. відрізнялися своїми відповідно «проросійськими» та «прозахідними» конотаціями, що було пов'язано зі змінами риторики та,

Інша форма політизованої історії має складнішу природу. Історична репрезентація може не лише підживлювати історичними аргументами та легітимізувати існуючу чи альтернативну влади, але й бути двигуном зміни соціального, гендерного, релігійного, етнонаціонального, расового порядку. Така зміна, своєю чергою, опосередковано впливає на зміну політичного порядку. Наприклад, історики, які працюють у царині досліджень так званих підлеглих класів чи утискуваних меншин (жінок, етнічних меншин, геїв та лесбійок і т. ін.), для яких писання історії є різновидом опозиційної політичної діяльності (Ева Доманська називає таку історіографію повстанською¹²), непрямо сприяють покращенню їх соціального становища, набуття ними реальних політичних прав та інкорпорації цих груп суспільства у владу. Політична роль такого роду професійної історіографії виявляється у добре відомому факті тісної злуки національної історії з проектом нації. Загальновідомо, що т. зв. наукова історіографія постала одночасно і у тісній залежності від творення держави-нації, і нині дослідження/викладання історії було й значною мірою залишається дослідженням/викладанням історії націй¹³. Більше того, як твердить Мирослав Грох, т. зв. неісторичні нації не могли довести свого існування інакшим чином, ніж покликаючись на історію¹⁴.

Історична праця може працювати на певний політичний проект чи підрив такого й у формі т. зв. заміщеного пізнання. У такому разі історик, який має намір пропагувати досягнення політичної мети, переконує читача шляхом історичних паралелей чи історичних алюзій до реального і бажаного політичного

меншою мірою, практики урядування «раннього» та «пізнього» Л.Кучми, див.: *Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991 – 2004.* – Warszawa, 2007. – S. 85, 120–121.

¹² Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика. – К., 2012. – С. 96–97.

¹³ Див.: *The many faces of Clío: cross-cultural approaches to historiography, essays in honor of Georg G. Iggers.* – New York, 2007. – P.74.

¹⁴ Грох М. Нацыянальная гісторыя як канструкцыя: чэшскае выключэнне ці еўрапейская норма? // *Homo historicus* 2008. Гадавік антрапалагічнай гісторыі. – Вільня, 2008. – С. 339–340.

проекту, про який історик прямо не говорить. Особливість заміщеного пізнання полягає у важкості його «вловлювання»: встановити його наявність достеменно неможливо, адже в тексті політичні прагнення автора відкрито не засвідчені. Отже, історик може його суб'єктивно не здійснювати, а такий намір буде приписаний йому постфактум ним самим або читачами та дослідниками його творчості; і навпаки, такого роду політизована історіографія може бути не поміченою, навіть якщо її творець прагнув протилежного. Хрестоматійним вважається факт подібного роду утилітарного застосування історичних аналогій Йоганном Густавом Дройzenом: прагнучи національного об'єднання Німеччини під егідою Пруссії, видатний учений у своїх працях з історії еллінізму критикував політичний партикуляризм грецьких полісів, маючи на увазі політично роздроблену Німеччину, і схвалював централізаційний курс македонських царів Філіппа II та Александра Великого, намагаючись представити їх як взірці для наслідування і прообраз для об'єднавчої політики сучасної йому Пруської держави¹⁵. Деякі дослідники, наприклад, вважають, що таке заміщене пізнання практикувала низка істориків радянської доби¹⁶. Зокрема, стверджується, що знаний науковець Степан Веселовський у своїх дослідженнях терору Івана Грозного розвінчував не тільки згубну політику цього аполітизованого сталінською пропагандою російського монарха, а й сталінські репресії¹⁷.

Вже давно стала тривіальною теза про небізсторонність будь-якого професійного історика, зумовлену особливостями психології його творчості. Від початків його роботи – вибору предмету та напрямку дослідження, до її закінчення – втілення

¹⁵ Бугай Д. Йоганн Густав Дройzen: открытие эллинизма в немецкой науке об античности // Дройzen И. Г. История эллинизма. История Александра Великого. – М., 2011. – С. 11.

¹⁶ Бухараев В.М., Жигунин В. Д. «Замещенное» познание: историческая мысль против моноидеологии (60-80-е гг. XX в.) // Россия в XX веке: судьба исторической науки. – М., 1996. – С. 552–563.

¹⁷ Дубровский А. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930-е – 1950-е гг.). – Брянск, 2005. – С. 770.

певного способу історичної репрезентації (риторичних прийомів, стилю тощо) історик обплутаний щільною комбінацією «позанаукових» залежностей: від свого світогляду (в т. ч. політичних переконань), психічних властивостей та конкретного психічного стану, очікувань читачів та суспільства й влади у цілому. При тому більшістю фахівців приймається погляд, що абсолютне усунення впливу соціокультурного «горизонту» історика на його творчість є бажаним, але недосяжним ідеалом. «Усяка історія є тенденційною, а коли б вона не була тенденційною, то ніхто її й не писав би», – іронізував з приводу історикової суб'єктивності класик філософсько-історичної думки Робін Дж. Колінгвуд¹⁸. Карл Поппер наголошував на тому, що справжній історик повинен не вдаватись до самообману, намагаючись уникнути «селективного кута зору» (оскільки це неможливо), а «чітко бачити необхідність прийняття якогось кута зору; щоб висловлювати його відкрито і завжди усвідомлювати, що він є одним із багатьох»¹⁹.

Отож, чи можна вважати «накладання» політичних поглядів дослідника на історичний «матеріал», з якого формується його текст, виявом політизованого історіюписання? Гадаємо, що ні, адже в такому разі не йдеться про цілеспрямовану підтримку якоїсь політичної сили чи дії в сучасному/майбутньому, а радше мовиться про когнітивні мотиви історикових тем, інтерпретацій та оцінок, включаючи й світоглядні. Навіть найбільш об'єктивний історик зазвичай не вільний від наповнення свого дослідження власними політичними поглядами, оскільки як мінімум дві дослідницькі операції – вибір предмету та відбір фактів, які становитимуть подієву канву його наративу – передбачають селекцію, що приводиться в дію істориковими уявленнями про важливе/неважливе, добре/погане, що, своєю чергою, закорінені в його системі вартостей, в т. ч. політичних. Отож, найкраще історичне дослідження, що відповідає усталеним вимогам до науковості (а, як відомо, в історичній науці не існує абсолютної конвенції щодо канонів цієї самої «науковості») – репрезентативну

¹⁸ Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії. – К., 1996. – С. 495.

¹⁹ Поппер К. Злиденність історизму. – К., 1994. – С. 169.

джерельну базу, емпірично та логічно аргументовані висновки, ретельно впорядкований апарат посилань на джерела інформації тощо – може містити авторські політичні симпатії та антипатії. Але такому тексту безпідставно закидати політизацію – тому що в такому разі мусимо вважати ледь не всю історіографію політизованою! Наприклад, радянський історик-античник Сергій Утченко у блискуче написаній політичній біографії Юлія Цезаря²⁰ нищівно викривав його диктатуру, помітно наповнивши свій текст особистою антипатією до авторитаризму, але він навряд чи мав намір у такий спосіб протидіяти радянському режиму брежнєвської доби. Коли видатний дослідник міжвоєнних тоталітарних режимів Ернст Нольте наводить серйозні аргументи на користь своєї тези про вторинність нацистської ідеології та практики щодо більшовизму, то це не означає, що він бажає виправдання/реабілітації нацизму, це щонайбільше свідчить (але зовсім не обов'язково!) про праві політичні погляди цього вченого. Або приклад з сучасної української історіографії: Володимир В'ятрович, знаний своїми поглядами, посадами та громадянською позицією, запропонував добре обгрунтовану (насамперед – в емпіричному сенсі) концепцію стосовно трагічного перебігу польсько-українських взаємин в 1940-і роки, в якій можна помітити (а можна й не помітити, якщо нічого не знати про громадську активність молодого історика) й політичні вподобання автора. Проте ціла низка закордонних і українських дослідників звинуватила його (у цілому, як на нашу думку, – не наводячи переконливих доказів про власне політизацію, а не про звичайні у будь-якому, особливо концептуальному, дослідженні недоліки фактичного чи методологічного характеру) у використанні історії для

²⁰ Див.: Утченко С. Юлий Цезарь. – М., 1976. – 350 с.

політичних або пропагандистських цілей²¹, чи навіть у якихось напівманіакальних спробах контролювати національне минуле²².

Звичайно, що викладені вище висновки про те, що слід вважати, а що не вважати «політизованою історією», значною мірою мають характер ідеальної моделі. Часто і самому дослідникові не зовсім зрозуміло, де він пише «наукову» історію, а де – історичну політику. Тим паче, важко провести (і самому автору, і його аудиторії) демаркаційну лінію між свідомо тенденційною інтерпретацією минулого на користь сучасних політичних цілей і неусвідомленим схваленням/засудженням політичної активності акторів минулого та емоційним зв'язком з ними (а такі неусвідомлені особливості дослідницької діяльності, повторимо ще раз, внутрішньо їй притаманні і не надаються до їх елімінації).

Особливо складно вести мову про політичну ангажованість, коли йдеться про текст, який виразно відповідає засадам ремесла, а його автор усіляко наголошує, що він пише *sine ira et studio*. В умовах переважання негативного ставлення до політично ангажованого історіописання і декларування більшістю істориків «науковості», «об'єктивності», «критичності» etc. своїх текстів наявність або відсутність залежності історикової репрезентації від його політичних намірів часто не можливо ні підтвердити, ні спростувати. За обставин не артикульованих у тексті політичних пріоритетів та симпатій його автора для визначення рівня його політичної ангажованості багато важить суспільно-політичний контекст його діяльності, а також, звичайно, те, наскільки цей таки текст відповідає усталеним стандартам та нормам історичного наративу. Перебування історика під тиском недемократичного політичного режиму або

²¹ Див. критичні відгуки на книгу В. В'ятровича «Друга польсько-українська війна. 1942–1947» (К., 2011) та відповідь автора у: *Ab imperio*. – 2012. – № 1. – С.351–433, а також: *Портнов А.* Истории для домашнего употребления// *Ab imperio*. – 2012. – № 3. – С.309–338.

²² *McBride J.* How Ukraine's New Memory Commissar Is Controlling the Nation's Past. *The Nation*, див.: <http://www.thenation.com/article/how-ukraines-new-memory-commissar-is-controlling-the-nations-past/> (останнє відвідування 21 жовтня 2015 р.).

ж у вирі політичних процесів демократично організованого суспільства змушує або схиляє його підпорядковувати своїй праці політичній меті й дуже збільшує ймовірність його небисторонності, навіть коли він є фахівцем високого рівня і ригористично тримається засад ремесла. Тому й не викликає сумнівів згадане вище утилітарне використання історії Й. Г. Дройзеном – видатним істориком та разом з тим – активним прибічником національного об'єднання Німеччини, депутатом Франкфуртського парламенту. З іншого боку – важко погодитися з твердженням деяких істориків про те, що концепція давньоруської народності, сформульована радянською історіографією у другій половині 1930-х – на початку 1950-х років у контексті інтеграційної та російськоцентричної національної політики сталінського режиму, у ситуації абсолютного контролю влади над історичною наукою в Радянському Союзі, та, що дуже важливо підкреслити, – за злиденності відповідних фактологічних аргументів, мала рівноправну із політичною наукову складову²³.

Коли ж певна історична праця з'являється в умовах відносно незалежної від потреб влади та суспільства діяльності істориків, тоді ймовірність усвідомленого продукування історичних текстів з метою їх утилітарного використання задля досягнення політичних цілей є не високою, а верифікувати наявність чи відсутність свідомої ангажованості достеменно не можливо, бо можна знайти аргументи як *pro*, так і *contra*. Саме невиразність (не безперечність) політичних імплікацій деяких впливових історичних праць уможливило те, що хтось вважає їх політично мотивованими, а хтось кардинально заперечує це, наголошуючи на суто науковому характері своїх побудов. Яскравий приклад кардинально різного сприйняття такого роду праць – знаменитий «спір істориків» у ФРН навколо згаданих вище висновків Е. Нольте. Ще один, менш відомий, приклад такої розбіжності в судженнях – інтерпретація образу Берtrand

²³ Див. докладніше: Яремчук В. Хто писав український радянський історичний наратив? (деякі міркування про сутність українського радянського історіописання) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2012. – Вип. 22. – С. 177–188.

де Роллс у знаменитій книзі Наталі Земон Дейвіс «Повернення Мартіна Герра». Канадській історикині дорікали за феміністичне трактування героїні її праці, що, на погляд критиків, насправді не відповідало реальним прикметам цієї жінки XVI ст.; водночас не бракувало й аргументів про близькість образу, створеного дослідницею, до її справжнього «прототипу». Подібна ситуація з кваліфікацією деякими сучасними українськими істориками висновків їх колег про геноцидну природу Голодомору 1932 – 1933 років в сенсі «свідомого підпорядкування поточним інтересам влади»²⁴. На нашу думку, такий закид не можна довести, адже до аналогічних висновків науковці можуть прийти і приходять, маючи власне наукові аргументи, які вони вважають вагомими. Не існує достатніх і беззаперечних підстав для твердження, що політичний контекст вирішальним чином впливає на історіографічний мейнстрім – адже в незалежній Україні над істориками не тяжіють покарання за неслухняність, провідні українські вчені, які дотримуються геноцидної кваліфікації Великого голоду, надали їй доволі переконливої аргументації, таке розуміння драматичних подій 1932 – 1933 рр. розділяється і низкою знаних західних дослідників. Інша річ – що вся сучасна українська історіографія, яка схиляється до геноцидної версії цієї жакливної трагедії, дійсно вписується в контекст тих заходів політики пам'яті, що їх здійснювала українська центральна влада періоду президентства Віктора Ющенка, тому вона справді об'єктивно «лила воду» на відповідний «млин». Єдине, що можна припускати, – це те, що якась частина істориків все-таки була чутливою до відповідного політичного замовлення.

2.2.3. Як ставитися до політизованої історії?

Відповідь на це запитання здається очевидною, особливо історик, що має досвід праці в умовах радянської історіографії. Проте навіть у академічному сегменті світової історичної думки з приводу ставлення до політичної інструменталізації історіо-

²⁴ Касьянов Г. *Danse macabre: голод 1932 – 1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)*. – К., 2010. – С. 246.

графії не було і немає гаданої одностайності. Давно сформувалась і не збирається сходити з порядку денного історіописання традиція, представники якої розглядають сенс і призначення фахової історіографії у служінні «хорошим», «прогресивним» політичним режимам та проектам. Відповідно відкрито декларується прихильність до певної політичної сили чи політичної ідеології. Цікаво, що такий підхід було фактично обґрунтовано у той же час, коли й вироблено академічні стандарти історіописання – у «вік історії». Реномовані історики ХІХ ст. не цурались обстоювати через свої праці певні політичні інтереси і конструювати відповідним чином історії своїх країн. Промовистим у цьому сенсі був приклад Франції, де ключовими фігурами політичної сцени були знамениті історики Франсуа Гізо, Алексіс де Токвіль, Луї-Адольф Тьєр, які через історичні тексти рекламували свої політичні погляди й ідеологічні платформи тих політичних сил, до яких належали. Як уже зазначалося, класичним прикладом відверто політично ангажованого історіописання була «пруська» історіографічна школа, яка ідейно підтримувала малонімецький шлях об'єднання Німеччини, одному із представників якої (Генріху фон Трайтштке) належить показове висловлювання з приводу політичного виміру історії: «З тих часів, як існує світ, у бурхливі періоди його буття історик завжди називався безпартійним тільки в одному випадку: коли він лежав у могилі»²⁵, а інший – Генріх фон Зібель, якимось заявив, що у ньому чотири сьомих політика, і лише решта – професора²⁶. Такою фактично була ранньорадянська історіографія, коли неофіти історичного ремесла, які називали себе марксистами, вважали нормальною практику використання історії для виправдання поточної політики. Зокрема, в Україні постав напрямок «націонал-комуністичного» історіописання на чолі з Матвієм Яворським, деякі речники якого щиро заявляли, що слід трактувати

²⁵ Цит. за: *Зашильняк Л.* Сучасна світова історіографія. – Львів, 2007. – С. 29.

²⁶ *Baár M.* Op. cit. – Р. 6.

історичні факти з погляду «сучасних революційних завдань»²⁷. Пізніша радянська історіографія так відверто не демонструвала політичної зорієнтованості, а акцентувала на своїй нібито нічим не затьмареній науковості. Як це не парадоксально, в історичній науці СРСР 1930-х – 1980-х років, офіційною методологією якої проголошувався «марксизм-ленінізм», насправді було небагато ідейних прибічників К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна, ба навіть істориків, які глибоко знали та розуміли сенс «вічно живого вчення». Фактичною ідейною підвалиною історичних текстів було політичне замовлення з боку кремлівських правителів, які подавали відповідні сигнали, а «придворні» історики вкладали їх у «марксистсько-ленінське» пакування і доносили такі ідеї до решти професійних істориків та широкої громадськості. Тому то, приміром, головним лейтмотивом радянської історіографії про історії неросійських народів СРСР була теза про виняткове значення російського народу та його держав в їхній історичній долі, якої немає ні в К. Маркса, ні у Ф. Енгельса, ні у В. Леніна, але яка забезпечувала історичними аргументами інтеграційну та русифікаційну політику Кремля у союзних республіках.

Нині яскравим представником політично акцентованого історіописання можна назвати мексиканського історика історіографії Карлоса Антоніо Агірре Рохаса. Для нього історія «завжди просякнута ідеологією і підкорена вимогам соціально-політичного замовлення», є «знаряддя та інструментом влади чи опору та бунту»²⁸. Відповідно, як історик лівих поглядів, він висміює чи таврує «позитивістську історію з її ерудитським та описовим характером» за те, що вона «стала миршаво нейтральною, некритичною, вигідною режимам, що правлять у світі», критикує представників т. зв. третього покоління школи «Анна-

²⁷ Див.: Яремчук В. «Націонал-комуністичні» концепції в професійній історичній думці радянської України // Історія – ментальність – ідентичність. Випуск IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія. – Львів, 2011. – С. 322–329.

²⁸ Рохас К. А. А. Историография в 20 веке: История и историки между 1848 и 2025 годами. – М., 2008. – С. 113–115.

лів», які, мовляв, «займались сумнівною, аморфною та мало суттєвою за своєю проблематикою 'історією ментальностей'»²⁹. Натомість Рохас не шкодує суперлативів для характеристик «впливових сучасних західних істориків критичної спрямованості» (до таких він відносить представників «четвертого» покоління школи Анналів, британської соціальної історії, італійської мікроісторії та групу дослідників на чолі з І.Валлерстайном – *В.Я.*), які «виступають за відкрите використання визвольної і в той же час радикальної контр-пам'яті», і котрі, на його думку, беруть участь у «пошуку нової моделі глобальної реорганізації суспільства у всьому світі, моделі суспільства без експлуатації, політичного деспотизму та соціальної дискримінації»³⁰.

Подібних поглядів про позитивне значення «ідеологічно правильної» історіографії дотримуються й деякі історики інших ідейних орієнтацій. Зокрема, на думку Франкліна Рудольфа Анкерсмита, «найбільш переконливі історичні праці наснажені [...] найкращими політичними ідеалами та цінностями»³¹. Вистачить, твердить голландський філософ, навести приклади творів таких авторів, як Якоб Талмон, Ісайя Берлін чи Карл Фрідріх, просякнутих ідеалами ліберальної демократії та безкомпромісною критикою тоталітаризму, щоб зрозуміти, що суб'єктивність не мусить у кожній без винятку ситуації означати найгіршої вади історіописання³². Ще один знаний мислитель бачить позитивний вплив політичних позицій істориків на історіографію в тому, що вони «можуть впорядковувати напрацьовані знання за їхньою значущістю і водночас критикувати властиву фахові довольність наукових досліджень»³³.

Проте свідомість напевне переважної частини цеху спирається на максимум ціннісної нейтральності, що була

²⁹ Там само. – С. 112, 142.

³⁰ Там само. – С. 115.

³¹ Анкерсмит Ф. Политическая репрезентация. – М., 2012. – С. 7.

³² Ankersmit F. Pochwała subiektywności // Pamięć, etyka i historia: Anglo-Amerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych (Antologia przekładów). – Poznań, 2002. – S. 80.

³³ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Львів, 2010. – С. 138.

сформульована ще в працях Леопольда фон Ранке та Макса Вебера³⁴. Один із «батьків» професійної історіографії не тільки проголошував знаменитий метод писати історію «такою, якою вона була насправді», а й, за словами Бенедетто Кроче, «не відступав від цього методу ніколи і завдяки цьому досягнув небачених тріумфів: переконаний лютеранин, він пише історію папства в період Контрреформації, та її прихильно приймають у всіх католицьких країнах; німець, він пише історію Франції і не викликає незадоволення французів»³⁵. М. Вебер, будучи запеклим німецьким націоналістом, який розглядав історію як боротьбу за національне виживання³⁶, водночас залишив після себе праці, які є зразком наукової логіки та безсторонності. В концентрованому вигляді причини не сприйняття політизованого історіописання обґрунтував один із авторів нещодавнього колективного дослідження реномованих європейських науковців про політичне використання історії та зловживання нею: «[...] відносини між історією та політикою можуть перерости у фатальну дружбу, в якій пропонується нагорода суспільної уваги та моральної гідності; натомість знищується цілковита незалежність історичного дослідження та його прагнення до переосмислення минулого»³⁷.

На відміну від прихильників політизованої історії, її противники обстоюють не тільки потребу, але й здатність писати не пов'язані з політичним замовленням тексти і досягати відносно істинних історичних знань. При тому не заперчується більшого чи меншого впливу політичного порядку денного на авторів, які пишуть історичні тексти, якому історики можуть успішно протидіяти завдяки виробленим академічною історіографією правилам і процедурам та прискіпливому контролю над історіописанням з боку фахової спільноти. Наприклад, Георг Іггерс зазначає: «Я розумію той високий ступінь, у якому все

³⁴ Див.: *Иггерс Г., Ван Э. Указ. соч.* – С. 143, 193–195.

³⁵ *Кроче Б. Теория и история историографии.* – М., 1998. – С. 174.

³⁶ *Иггерс Г., Ван Э. Указ. соч.* – С. 195.

³⁷ *Sabrow M. The Use of History to Legitimise Political Power: The Case of Germany // Politics of the Past: The Use and Abuse of History.* – [Brussele], 2009. – P. 103.

історіописання включає в себе ідеологію, проте я гадаю, що воно також включає в себе й спробу чесно звертатись до минулого [...]. Той факт, що ідеологічний елемент входить до кожного історичного сприйняття, не виключає можливості реконструкції реальності якнайкращим, наскільки ми можемо, чином, на основі свідчення»³⁸.

У сенсі ставлення до політично небезсторонньої історіографії рафіновано пуристську позицію займає американський теоретик історіописання Аллан Мегілл, який наполягає на слушності і можливості лише вільної від будь-якого втручання завдань сьогоdnішнього дня, в т. ч. політичної кон'юнктури, «критичної» історіографії, яка базується на «методологічно обґрунтованому дослідженні» та протиставляється умовно кажучи «ненауковим» презентистській («афірмативній») та спрямованій на наставництво («дидактичній») історіографії³⁹. Він вважає, що «одна з функцій історичної професії полягає у тому, що вона завжди повинна чинити спротив політичній злободенності та досліджувати минуле з обережністю та ретельністю, не звертаючи увагу на можливі наслідки»⁴⁰. Тож згадані історики аргументовано обстоюють здатність їхньої професії до творення незалежного від політичного замовлення знання, а також на потребі дистанціюватися від поточних політичних інтересів тих груп, до яких належать.

У світовій історіографії існує й особливе трактування проблеми ставлення до політизованої історії та здатності істориків до протидії такій політизації їхніх досліджень. Філософи та історики, яких відносять до інтелектуального руху, зnanого як постмодернізм, вважали (вважають), що історичне знання *a priori* містить ідеологічний компонент і є знаряддям влади. Одні із них виводять такий висновок із самої природи історичного тексту. Ще в середині 1970-х років Мішель де Серто доводив, що історичний наратив має два виміри:

³⁸ Доманска Э. Философия истории после постмодернизма. – М., 2010. – С. 153, 151.

³⁹ Мегилл А. Историческая эпистемология. – М., 2007. – С. 102–103, 109, 111, 131.

⁴⁰ Там само. – С. 109.

перформативний та власне наративний (себто містить оповідь про минулу дійсність): «[...] історичне письмо [...], граючи одночасно на двох дошках, договору та підпису, перформативного письма і письма дзеркального, [...] набуває статусу «створювача історії» і разом з тим «оповідача історій», тобто нав'язує обмеження зі сторони влади та [водночас] забезпечує шпарини»⁴¹. Інші наполягають на соціальній зумовленості політизованого історіописання. Чи не найпалкіший нині речник таких поглядів «безжалюсний вбивця історії» (як його назвав один британський дослідник) інший британець Кіт Дженкінс твердить, що історики пишуть історію тільки для того, щоб просувати деякі безпосередні практичні та політичні інтереси. На його думку, історія у виконанні глибоко інтегрованих у соціальну реальність професійних істориків, – це відбиток пануючої або однієї з численних радикальних чи підривних ідеологій цієї дійсності, а всі ці ідеології однаково закорінені в сучасній політиці. Тексти істориків, які працюють в офіційних наукових установах, виражають їхні специфічні матеріальні інтереси (посади і непогані доходи). «Максима розсудливості», притаманна для етосу професійного середовища, яка засвідчує його прагнення до об'єктивності в наукових дослідженнях, за К. Дженкінсом, по суті означає неявні змови з існуючим режимом⁴². Відтак, як твердить цей теоретик історіописання, і «велика історія» (чи історія метанараційна), і «мала історія» (тобто професійна, академічна) рівною мірою ідеологізовані та ангажовані, тобто «історія завжди комусь служить». Тому слід «забути історію», «відпустити її», і навчитися жити в нових способах синхронізації часу⁴³.

⁴¹ *Серто М., де.* Историографическая процедура. Письмо, див.: <http://magazines.russ.ru/nz/2014/3> (останнє відвідування 7 жовтня 2015 р.).

⁴² Виклад поглядів Кіта Дженкінса див.: <http://www.history.ac.uk/reviews/review/1266> (останнє відвідування 29 вересня 2015 р.); *Заярнюк А.* Постмодернізм про істориків, *encore* // Український гуманітарний огляд. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 24–44.

⁴³ *Jenkins K.* Życie w czasie, lecz poza historią; życie w moralności, lecz poza etyką // *Pamięć, etyka i historia: Anglo-Amerykańska teoria*

Опубліковані в 1990-х – 2000-х роках праці К. Дженкінса спричинили гостру полеміку, в якій лунали не тільки наукові аргументи, але й в'їдливі закиди на адресу цього вченого в безмежному індивідуалізмі, лівому позерстві, соліпсизмі. Достатньо переконливою була відповідь на постмодерністський скептицизм щодо ремесла «традиційних» істориків іншого британця Ричарда Еванса. Відповідаючи на філіппіки К. Дженкінса, Р. Еванс у резонансній книзі «На захист історії» показав на конкретних прикладах безпідставність тези свого візаві про те, що академічні історики є різновидом правлячої еліти. Він же покепкував з іншої Дженкінсової тези – про обов'язкову детермінованість поглядів («ідеології») істориків їхніми соціальними позиціями. Якщо би було так, то, за іронічним зауваженням Р. Еванса, білі історики-чоловіки мали б писати тільки про мертвих білих чоловіків, історики, які пишуть про бродяг, самі були б бродягами, а про злочинців – злочинцями⁴⁴.

В західній історіографії присутній й інший граничний, наразі надто оптимістичний, погляд на проблему присутності політичного компонента в професійному історіописанні, представлений, зокрема, французьким істориком Полем Веном. Той заперечує іманентно презентистський характер професійної історіографії, вважаючи, що «ідеї [істориків] народжуються з чого завгодно: із злободенності, з моди, з випадковості, з читання книги у вежі зі слонової кістки; ще частіше вони народжуються одна з одної та з вивчення самого предмету», а абсолютизація презентизму «свідчить про спрощений погляд на інтелектуальне життя»⁴⁵. Відтак, ніби спростовуючи знамениту сентенцію Поля Валері про історію як «найнебезпечніший продукт, який виготовляє хімія інтелекту», він зазначає наступне: «Історія – це один із найменш шкідливих продуктів, котрі коли-небудь виробила хімія інтелекту; вона нейтралізує цінності та пристрасті, але не тому, що встановлює істину»

historiografii lat dziewięćdziesiątych (Antologia przekładów). – Poznań, 2002. – S. 235–236.

⁴⁴ Еванс Р. Дж. На захист історії. – Львів, 2008. – С. 163–165, 221.

⁴⁵ Вен П. Как пишут историю. Опыт эпистемологии. – М., 2003. – С.104.

замість пристрасних оман, а тому, що істина завжди розчаровує, та історія нашої батьківщини дуже швидко виявляється такою ж нудною, як й історія інших народів»⁴⁶.

Підведемо попередні підсумки. Отож, історія світової історіографії демонструє різні форми та вияви політизації історії, а також різне ставлення до політичної інструменталізації історикової творчості. Відтак існує потреба у чіткішій артикуляції поняття «політизована історія». Від того, наскільки усвідомленою, глибокою, прямою чи опосередкованою, примусовою чи добровільною є така політизація, залежить і рівень історикових спотворень та відмінностей репрезентацій минулого від самого минулого. Не можна огульно розмаїтим способом підправляти реальну дійсність на користь певних політичних режимів, програм чи проектів виголошувати однаковий присуд у політичній тенденційності. Диявол, як завжди, ховається за деталями.

Ми спробували показати, що кожна з окреслених вище форм політизованої історії характеризується різним ступенем спотворення минулого, а відтак – має різний науковий рівень та різну вагу в історіографії (якщо розглядати історіописання як кумулятивний процес нагромадження знань про минуле). Першій формі – прямій політизації (яка була і залишається визначальною вадою професійного історіописання у фактично всіх авторитарних та тоталітарних країнах) – слід без особливих застережень відмовляти в належності до науки. Головною хобою історіописання про клас, етнос, націю, расу, стать, конфесію і т. п. є зосередженість саме на цих феноменах. Водночас цей недолік є й певною перевагою, оскільки зумовлює глибоке (проте й однобічне, без врахування контекстів та їхнього взаємозв'язку!) дослідження цих феноменів. Проте тільки на цій підставі відмовляти такій історіографії в науковості гадаємо, безпідставно, оскільки будь-яке історіописання не може охопити всю минулу дійсність і відтворити її більший чи менший фрагмент. Нарешті, феномен заміщеного пізнання цікавий тим, що одночасно містить і політичний намір історика, і не втручається в тканину дослідницького процесу й не

⁴⁶ Там само. – С. 105.

суперечить усталеним стандартам науковості, адже самі по собі історичні паралелі чи алюзії не фальсифікують минуле.

2.2.4. *А все таки – чи можлива неполітизована історія?*

Сама постановка такого питання, з огляду на зазначені вище міркування, виглядає дивною – адже автор ніби висловив свою думку з приводу його вирішення. Дійсно, на наш погляд, який ще раз повторимо, неполітизоване історіописання в сенсі, викладеному у цьому розділі, є не тільки «теоретично» можливим, але й в сучасній академічній історіографії найбільш компліментарним. Проте не досяжним ідеалом, свого роду сциєнтистською ілюзією вважаємо ситуацію якоїсь трансцендентної історичної науки з позаполітичною поставою історика, оскільки історичні тексти *несуть політичні смисли незалежно від авторської волі*, навіть якщо суб'єктивно їх не було запрограмовано на досягнення певних політичних цілей. Тобто, хоча неполітизоване історіописання – цілком буденна в історичній науці річ, історики *не можуть уникнути політизації своїх текстів їхньою «аудиторією»*. Ерудований і проникливий читач помітить тут схожість до ідеї апостолів деконструктивізму про незалежність тексту від автора та нескінченних можливостях його потрактувань. Проте, на відміну від Мішеля Фуко, Жака Дерріди та Юлії Крістєвої, не стверджуємо про а) слушність такого стану речей, а лише його об'єктивну даність та б) відсутність у певному тексті якогось фіксованого смислу, що його мав на увазі автор, та доречність усіх його інтерпретацій.

У цьому зв'язку насамперед зазначимо, що політична складова може при бажанні бути приписаною фактично будь-якому історичному тексту або ж проігнорованою у ньому. Іншими словами, незалежно від суб'єктивних намірів автора, його читач може знайти або не знайти в його праці відсилання до актуальних політичних інтересів. Тут визначальною є потреба в «активуванні» «прихованих» політичних сенсів, за відсутності такого текст не вважається політично ангажованим. Особливо буденним приписування політичних спонук стає в нинішній ситуації панування інструменталістського етосу в глобальній культурі, яке (панування) діагностується сучасними

соціологами⁴⁷. Маємо соціальну реальність, в якій людська інтелектуальна та культурна активність сприймається насамперед через призму її прикладної, в т. ч. політичної, вартості – і навряд чи є на те рада! Крім того, якщо вести мову про суто українську ситуацію, чимало інтелектуалів вказують на серйозність політичних ставок в українській історії, які, на нашу думку, провокують її утилітарне прочитання.

Очевидно, що важче побачити політичний інтерес в тих працях, в яких досліджено мікропроцеси, набагато простіше – в нараціях макроявищ чи процесів, насамперед, в узагальненнях національних історій чи історій регіонів або частин світу, які несуть певні пояснювальні схеми та оціночні судження, що їх можна витлумачити як спрямовані на підтримку того чи іншого світопорядку (наприклад, європоцентризму, світової комуністичної революції, глобалізму тощо). Причому, чим вищим є рівень концептуалізації історичного матеріалу, тим легше звинуватити такі широкі історичні конструкції в політичній упередженості. Тому якщо для одних істориків «нова імперська історія» – це адекватний інструментарій для пояснення гетерогенності та амбівалентності імперських утворень минулого, то для інших – засіб підживлення амбіцій світових наддержав, підтримки неоколоніалізму та неоімперіалізму. «Транснаціональна історія» не тільки кидає виклик вадам національної і, особливо, ексклюзивним та гомогенізованим її прочитанням, а й створює «наукове» підґрунтя для такого, по суті, «західного» явища, як глобалізація, а також забезпечує спільним образом історії наднаціональні політичні утворення (зокрема, Європейський Союз). Аналогічно прибічники постколоніальної теорії бачать у ній ґрунтовно опрацьовану критику та деконструкцію західних стереотипів про «Схід», а критично налаштовані до неї дослідники – суто ідеологічний продукт, покладений в основу політики мультикультуралізму, який містить у потенціалі новий, тепер уже «Східний», стереотип «Заходу» і, у цьому сенсі, нічим не відрізняється від західного «взірця». Більше того, навіть саме історіописання «по-євро-

⁴⁷ Furedi F. Gdzie się podzieli wszyscy intelektualiści? – Lublin, 2008. – S.8–9.

пейськи» (з раціональною методологією та антропоцентризмом) можна трактувати як політичний інструмент, вигаданий «Заходом» для колоніального поневолення народів, які не розглядають історії як свого способу ставлення до минулого. Однак і у випадку відповідної уваги навіть до «мікроісторичних», або ж до «антропологічно орієнтованих» текстів, методологія яких власне базується на запереченні метанаративів як засобів легітимізації, можна (хоч і досить складно та зазвичай безпідставно) віднайти і у них корисні для «скріплення сердець» ідеї. Наприклад, в образі сільського інтелектуала і еретика-самоучки Меноккіо з «Сиру і хробаків» Карло Гінзбурга – класичної мікроісторичної та «антропологічної» праці – національно стурбований італієць може побачити гідного сина землі італійської, доказ високих чеснот своїх земляків навіть з простолюду вже у сиву давнину.

2.2.5. Історик змушений бути уважним до суб'єктивних моментів власної творчості

Отже, політизованою історією вважаємо таку історичну репрезентацію, яка має на меті підтримку (добровільну або примусову, пряму чи опосередковану) актуального або бажаного політичного порядку. Привнесення політичних симпатій істориків в їхні тексти без усвідомленого наміру «підправити» сучасність чи майбутній устрій не можна вважати політизацією історії, оскільки по-перше, проникнення цінностей Автора (в т. ч. політичних) в текст належить до природи самого дослідницького процесу, по-друге, в такому разі втрачається сам сенс поняття «політизована історія».

Серед значної частини фахівців існує неписана конвенція щодо неприпустимості підпорядкування історії політичним завданням, хоча існують і авторитетні заперечення про позитивну роль політичного компонента свідомості історика та історичних знань для інспірування суспільно відповідальних (чи корисних для суспільства) текстів та формування справедливого суспільного порядку. На певні аргументи спираються і крайні погляди на зв'язок професійної історіографії з політикою: й її постмодерністське бачення як суто ідеологічного у своїй сутності дискурсу, спрямованого на підтримку правлячих чи

пригноблених політичних сил, і заперечення скільки-небудь вагомої залежності історіографії від сучасності, завдань сьогодинішнього дня. Власне якщо йдеться про ключову в цьому сенсі авторську тезу, то вона полягає в тому, що існують відмінні форми політизованої історії і що вони мають різний стосунок до історіографії, яку заведено називати науковою. Сама по собі політизація історичного тексту не обов'язково свідчить про втрату зв'язку такого тексту з наукою.

Серед прибічників історії як вільного від політичних завдань знання переважає впевненість у спроможності максимально вилучити політичні ідеали самих істориків та повністю прибрати поточну політику з історичних текстів. Проте, хоч як це прикро, можливості історика зберігати контроль за текстами про минуле, що їх він продукує, навіть очищеними від партикулярних інтересів сьогодення, обмежено, адже результати діяльності історика без його на те згоди потрапляють у поле зору не тільки наукового, а й політичного мовлення та політичних дій і проєктів, а відтак стають політично ангажованими. Це змушує істориків бути особливо уважними до суб'єктивних моментів власної творчості та разом з тим – відкритими до критики, у т. ч. некоректної, а то й зовсім не адекватної. Вони, як звичайно, повинні прагнути до Істини, але для цього не лише тримати під контролем власні політичні ідеали та симпатії до актуальних політичних сил, а й бути свідомими того, що їхня творчість трактуватиметься не обов'язково в тому сенсі, у якому вони бажають. Якщо історик хоче, щоб його текст був прочитаний достеменно правильно, він повинен не приховувати свої політичні погляди чи заявляти про свою політичну нейтральність, а відверто оприлюднювати їх. Це не тільки дасть змогу з'ясувати рівень ангажованості автора, але й «убереже» його витвір від політичних інтерпретацій, яких автор суб'єктивно в нього не закладав.

2.3. Історик, влада, пам'ять: координати семантичного простору

Кожна історіософська система спирається на той чи інший набір ментальних установок, або інакше кажучи, неусвідомлених колективних уявлень про історію, особистість й суспільство, які існують в конкретному соціумі. Ці ментальні установки формуються під впливом соціального досвіду та є своєрідними «емоційними матрицями» ключових теоретичних положень. Однак будь-яка історіософська система умовно має два виміри – ментальний і науковий, які збігаються лише частково. Для адекватного розуміння історіософської системи необхідним є аналіз обох рівнів у їх взаємодії (з урахуванням певної свободи наукової думки відносно ментальних установок¹. Російський історик А. Гуревич зауважував: «Безперечно, історик живе в суспільстві й відчуває його вплив, і в цьому розумінні його міркування не можуть бути абстрагованими від умонастроїв, руху думки, характерних для його середовища»². Але професія історика залежить від затребуваності суспільства, а сам історик має узгоджувати спектральність власних ідентичностей.

Важливість запропонованої до розгляду проблеми актуалізована особливим місцем історика в культурній топографії пам'яті, кореспондуванням відносин із владою, а також необхідністю окреслення ролі державних інституцій у формуванні історичного дискурсу та «коригуванні» (затребуваності) колективної пам'яті. Відтак, проблема, визначена за базову в даному розділі, зводиться до пошуку відповіді на запитання: «Як думають історики» з приводу того «як суспільства пам'ятають»?³ та узалежнення історичного дискурсу від дискурсу влади

¹ *Копосов Н.* Хватит убивать кошек! Критика социальных наук. – М., 2005. – С. 173.

² «Территория историка» // *Гуревич А.Я.* История – нескончаемый спор. – М., 2005. – С. 563.

³ В основі запитання і певної гри слів знаходяться добре відомі назви книг: російського вченого М.Копосова «Как думают историки» (М., 2001. – 326 с.) й американського науковця П.Коннертона «Як суспільства пам'ятають» (К., 2004. – 184 с.).

в цій площині. Як зауважила О. Медушевська: «Історична наука за характером свого об'єкта може й повинна бути наукою про людське мислення»⁴. Водночас, професійна історіографія як галузь історичної науки, перебуває в тісному взаємозв'язку з інститутом владного історичного дискурсу. Особливо така взаємозалежність професійної історіографії від влади посилюється (або вплив останньої стає домінуючим), коли справа стосується вузлових проблем сьогодення, однією з яких виступає дискурс колективної або історичної пам'яті.

Передусім зазначимо, що двома полюсами історіописання виступають «народна» історіографія (або зібрання колективних суспільних уявлень про минуле) і академічна чи професійна наука (фахове аналітичне пізнання минулого)⁵. Польська дослідниця Б. Шацька, наголошуючи, що «немає жодних причин не визнати автономії історії як особливої форми пам'яті про минуле», виокремлює три риси, які визначають її (історії) специфіку:

1. Інституціоналізація та професіоналізація.

2. Власна традиція виокремлення і професіоналізації, в процесі яких були створені норми дослідницької діяльності та засади майстерності професійного історика. Кожен, хто претендує на роль історика, зобов'язаний дотримуватися цих норм і правил. Незалежно від його групової приналежності, коли учений займається минулим, то референтною групою для нього є професійні історики.

3. Прагнення втілити зразки об'єктивної, вільної від вартостей науки. Це прагнення значною мірою окреслює норми і засади фаху історика⁶.

Розгляд порушеного дискурсу потребує врахування сутності складних відносин між об'єктом – колективною пам'яттю, істориком-дослідником, що дошукується прихованих

⁴ Медушевская О.М. Теория и методология когнитивной истории. – М., 2008. – С. 24.

⁵ Kutiawin W. Pamięć historyczna Rosjan. Między dziejopisarstwem akademickim a historiografią «ludową» // Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów. – Łódź, 2008.

⁶ Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт. – Чернівці, 2011. – С. 25.

у ній таємниць, і споживачем відповідної інформації. У цьому трикутнику, як зауважує Л. Нагорна, «перша скрипка» – в руках історика: «Ледь приступаючи до відбору цікавих для себе фактів і сюжетів, він уже підсвідомо запрограмований на певний кут зору на проблему»⁷.

Пам'ять належить до феноменів свідомості – індивідуальної та колективної, вивчається психологами, соціологами, культурологами, представниками інших соціальних і гуманітарних наук. Відтак колективна пам'ять, як і пам'ять загалом, не є безпосереднім об'єктом вивчення історії (історичної науки, історіографії). Наразі в гуманітарній площині фігурують різноманітні «пам'яттєві конструкції» (конструкції) – «історична», «соціальна», «національна», «культурна», «офіційна», «опозиційна» і т.п. Йдеться про найрізноманітніші підходи до феномену пам'яті, як, наприклад, американського дослідника Е. Талвінга, який налічує 256 її різновидів⁸.

Водночас історико-соціальний вимір пам'яті, її формування, а також співвідносність соціальної (колективної) пам'яті та історичного знання завжди привертала увагу істориків, викликали гострі дискусії, зіткнення часто протилежних і взаємовиключних точок зору. На думку російського дослідника, доктора історичних наук Ю. Зарецького, у цих дискусіях варто звернути увагу на певну відмінність у позиціях учасників: якщо для знаного французького соціолога М. Гальбакса та окремих його послідовників соціальна пам'ять та історична наука виступають як антагоністи (історична наука закінчується там, де закінчується колективна пам'ять і навпаки), то нове покоління вчених схиляється до зближення цих понять⁹.

Російська дослідниця В. Високова зазначає, що створення множинності альтернативних образів минулого синтезує та

⁷ *Нагорна Л.* Історична пам'ять: Теорії, дискурси, рефлексії. – К., 2012. – С. 4.

⁸ Цит. за: *Зашикільняк Л.* Історична пам'ять та історіографія: методологічні аспекти взаємодії // Національна та історична пам'ять. – 2012. – Вип.2.

⁹ *Зарецкий Ю.* История, память, национальная идентичность // Неприкосновенный запас. – 2008. – №3(59).

ієрархізує культурний простір сучасного суспільства. За очевидної багатоперверховості рівня пам'яті (персональна, колективна, національна) повинні сформуватися несуперечлива картина минулого й культура обговорення протиріч, які виникають. При цьому історики й політики можуть знайти спільну мову й розпочати діалог, але пересічні носії пам'яті (особливо пам'яті травматичної, такої, що розділяє) виявляються неготовими до компромісу з минулим. У цьому контексті зростає роль інститутів і практик, які формують пам'ять, і в першу чергу, актуалізується роль історіографії¹⁰.

На думку французького історика П. Нора, нова місія істориків, як з'єднувальної ланки між минулим і майбутнім, полягає у з'ясуванні, що взяти від минулого, щоб зміцнити майбутнє. Особливої актуальності в сучасних умовах набувають слова відомого представника Школи «Анналів» Ж. Мішле: «Історики мають сказати те, що минуле дозволяє і що воно не дозволяє. Треба змусити заговорити «мовчання історії».

Одним із перших до розгляду відносин між історією й пам'яттю звернувся французький соціолог М. Гальбвас (1877–1945)¹¹. В узагальнюючій праці «Колективна пам'ять» (видана посмертно 1950 року) М. Гальбвас визначав пам'ять як соціальну конструкцію, яка створюється в теперішньому. На його думку, найвагомішим є те, що пам'ять індивіда жорстко детермінована існуючими в суспільстві категоріями розуміння, а історичні інтерпретації залежать від свідомості соціальних груп, які їх продукують. Інтерес до проблеми пам'яті посилювався в останній чверті ХХ ст.¹².

¹⁰ *Высокова В.В.* Память как исторический феномен // Известия Уральского государственного университета. – 2008. – № 59. – С. 317–322.

¹¹ *Halbwachs M.* The Collective Memory / Trans. Francis J. Ditter, Jr. Vida Yazdi Ditter. – New York, 1980; *Хальбвас М.* Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3. – С. 8–27; *Його ж.* Социальные рамки памяти / пер. с франц. и вступ. статья С. Н. Зенкина. – М., 2007. – 348 с.

¹² Детальніше див.: *Klein K.L.* On the Emergence of Memory in Historical Discourse // Representations. – Winter, 2000. – N69. – P. 128.; *Киридон А.М.* Концепт «історична пам'ять»: варіативність

Термін «колективна пам'ять» прийнятний для позначення спільного для значної кількості людей досвіду, образу або гешталту. Кожен набуває свого власного досвіду, але спільні спогади стосуються єдиної для всіх події або низки подій. Недолік стабільності на рівні ідентичності призводить до проекту конструювання пам'яті з метою конструювання самої ідентичності. Історик стає безпосереднім модератором колективної («історичної пам'яті») та ідентичності. Колективна пам'ять (окрім ідентифікуючої) виконує ряд соціально значущих функцій: мобілізації, легітимації, соціалізації, солідаризації, національної безпеки.

Я. Ассманн запровадив дві основоположні категорії колективної пам'яті – комунікативну й культурну пам'ять. Комунікативна пам'ять включає в себе активне згадування й досвід сучасних поколінь, який неформально передається в інтерактивних діях у формі поточної інформації (родинні перекази, приятельські розмови тощо). Така пам'ять, за спостереженнями вчених, залишається активною впродовж трьох-чотирьох поколінь. Зі зміною суспільних умов вона стає фрагментом культурної пам'яті, яка з часом перетворюється на засіб ідентифікації носіїв певної культури, їх організації в соціальну групу. Культурна пам'ять (як засіб ідентифікації) відрізняється від мінливої комунікативної значно більшою сакралізацією й символізацією історичних уявлень та образів, їх закріпленням в соціальних інститутах – освіті, мистецтві, музеях, державній політиці пам'яті тощо. Формується специфічна історична свідомість, яка часто є далекою від реальних подій, натомість добре надається до обслуговування актуальних суспільно-політичних інтересів. На думку Я. Ассманна, культурна пам'ять включає три простори: (1) чистий факт минулого як об'єкт активного запам'ятовування, (2) розвиток культурної ідентичності групи на базі пам'яті про такі факти, (3) творення традиції з допомогою селекції фактів та їх інтерпретацій, що

зберігають визначений зміст переказу¹³. У такому вигляді культурна пам'ять стає невід'ємним елементом і складовою суспільної та індивідуальної свідомості.

Осмислюючи феномен колективної пам'яті, А. Мегілл зазначає: «Очевидно, що пам'ять не є простим відтворенням минулого. Не можна стверджувати, що пам'ять пасивна; навпаки, це активна здатність людини...»¹⁴. Колективна пам'ять позначає досвід людей, які насправді брали участь в конкретних історичних подіях, що розглядаються. Звідси очевидно, що головний зміст пам'яті полягає в досвіді. Історик стає безпосереднім модератором колективної пам'яті та ідентичності. Тут видається доречним звернутися до міркувань відомого французького філософа П. Рікера про об'єктивність історії й суб'єктивність історика. Філософ підкреслював: «Минуле, від якого ми віддалилися, – це людське минуле. Отже, до часової відстані додається специфічна відстань, пов'язана з тим, що інша матерія, яку ми вивчаємо, – це інші люди»¹⁵. Відтак, «ми віднаходимо тут проблему інтегрального минулого: бо те, що пережили інші люди, – це якраз те, що історик прагне відновити у вигляді тотальної мережі каузальних відношень». П. Рікер наголошував, що саме невичерпний людський характер минулого вимагає інтегрального осмислення. Йдеться про абсолютну реальність пережитого в минулому людського досвіду, який історія відновлює у все більш артикульованих реконструкціях, у все більш диференційованих і все більш упорядкованих аналітичних синтезах. При цьому «історик іде до людей минулого зі своїм власним людським досвідом», «момент, де суб'єктивність історика набуває особливо опуклої рельєфності, це той момент, коли над будь-якою критичною хронологією, історик поновлює життєві цінності людей минулого». Це понов-

¹³ Assmann J. Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych / Przekład A. Kryczyńska-Pham; wstęp i redakcja naukowa R. Traba. – Warszawa, 2008. – S.45–93.

¹⁴ Мегілл А. Историческая эпистемология: Научная монография / Перевод Кукарцевой М., Кашаева В., Тимонина В. – М., 2009. – С. 111.

¹⁵ Рікер П. Історія та істина / Пер. з фр. В.Й.Шовкуна. – К., 2001. – С. 36.

лення цінностей, на думку філософа, неможливе без того, щоб історик не був життєво «зацікавлений» у цих цінностях і не відчував глибокої спорідненості з ними; «і річ не в тому, що історик повинен поділяти віру своїх героїв: у такому випадку він частіше творив би не історію, а апологетику чи навіть агіографію; але він повинен бути спроможний гіпотетично прийняти їхню віру, а це такий собі спосіб увійти в проблематику їхньої віри, водночас розглядаючи її мовби збоку (*en la «suspens-dant»*), водночас «нейтралізуючи» її як реально сповідувану віру». Саме історія є «сектором спілкування свідомостей»¹⁶.

Стан колективної пам'яті, який характеризується полярністю в оцінках минулого, неминуче продукує подвійну (множинну) ідентичність. З метою уникнення підміни понять, як стверджує А. Мегілл, важливо звернути увагу на те, чим не є пам'ять. По-перше, пам'ять – не ностальгія, яку американський дослідник визначає як «привабливість реального чи уявного минулого – сум за ним»¹⁷. Існує складна діалектика ностальгії й пам'яті (або стійкої й нестійкої ідентичності). Про це йдеться також у праці французького дослідника П. Нора «Місця пам'яті»¹⁸. Різниця між ностальгією й пам'яттю полягає в тому, що ностальгія орієнтована в напрямку *від* суб'єкта (окремої людини; групи) й зосереджує увагу на реальному або уявному минулому. Натомість, пам'ять орієнтована в напрямку *до* суб'єкта й реальне або уявне минуле її цікавить тільки тому, що минуле сприймається як важливе для суб'єкта, навіть конститутивне для нього. В той час як пам'ять пов'язана з ненадійністю ідентичності сьогодення (яка конструює ці спогади), ностальгія пов'язана з відчуттям задоволеності ідентичністю сучасності, яка породжує цю ностальгію.

По-друге, пам'ять не є традиція (остання – це об'єктивно існуючий набір культурних артефактів або артикуляцій). На думку А. Мегілла, прихильники традиції, впевненої у власній

¹⁶ Там само. – С. 37.

¹⁷ Мегілл А. Историческая эпистемология. – С. 147.

¹⁸ Нора П. Места памяти: В 3 т. – Париж, 1984 – 1992. – Т. 1. Республика. – Париж, 1984; Т. 2. Нация. – Париж, 1986; Т. 3. Разнообразие Франции. – Париж, 1992.

стійкості, навряд чи звертатимуться до пам'яті: натомість, в разі потреби захисту традиції, вони звертаються саме до несуб'єктивних факторів – до канону, набору філософських або релігійних істин, до можливих історичних подій, до існуючої інституалізованої структури. У стійкої ідентичності мало потреби в наочному, предметному зверненні до пам'яті. Коли пам'ять впритул наближається до традиції, це означає, що вона наближається до слабкої традиції. Інакше кажучи, звернення до пам'яті, тобто звернення до того, що є суб'єктивним і особистісним, вірогідно виникає лише тоді, коли починає відчуватися неадекватність об'єктивно існуючих опор (стовпів) даної традиції»¹⁹.

Висновуючи, А. Мегілл зауважує, що на емпіричному рівні пам'ять часто накладається на ностальгію й традицію. Але пам'ять, з одного боку, й ностальгія чи традиція – з іншого, за багатьма параметрами залишаються різними феноменами. Відповідно, має зберігатися відмінність між ними на концептуальному рівні.

Пам'ять тісно пов'язана з ідентичністю, особливо в ситуаціях, де існує загроза для ідентичності або коли ідентичність «сумнівна». М. Гальбваск уважав, що соціальні ідентичності виникають ще до колективних спогадів, які вони конструюють. Через певний проміжок часу колективні спогади надають новій формі ідентичності, яка їх вибудувала, але ідентичність, на думку М. Гальбваска, завжди є попередницею пам'яті²⁰.

За твердженням Б. Андерсона, справа – в «уявлених спільнотах»; ми можемо уявити уявлені співтовариства як уявні ідентичності. Водночас, будь-яке співтовариство, крім дуже малих груп, є певною мірою «уявним». Існує пряма залежність між розміром спільноти та пам'яттю: чим більше спільнота є уявною, тим більше вона потребує «пам'яті» й «забування» («стирання», «витіснення з пам'яті»)²¹.

¹⁹ Мегілл А. Историческая эпистемология. – С. 148-149.

²⁰ Halbwachs M. The Collective Memory / Trans. Francis J. Ditter, Jr. Vida Yazdi Ditter. – New York, 1980. – P. 84.

²¹ Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму. – К., 2001. – 271 с.

Пам'ять може розглядатися як маркер набутого життєвого досвіду, через який виникає ідентичність. За умови тяглості й стабільності державницького існування відповідно існує тяглість існуючої конструюючої опори. За умов нестабільної ідентичності виникає потреба в проектах конструювання пам'яті власне з метою конструювання самої ідентичності. У ситуації конфліктуючих образів множинність пам'яті може бути небезпечною й деструктивною. Вона може слугувати як потужним ресурсом міжгрупового конфлікту, так й чинником, що мобілізує й об'єднує суспільство²². Водночас помилковим видається бажання перетворювати історію просто в засіб боротьби за ідентичність. У праці «Історія й пам'ять» популярний французький історик Жак Ле Гофф характеризує пам'ять як «сировину» історії й пропонує, щоб «ментальна, усна чи писемна, вона була живильним джерелом, до якого припадають історики»²³.

Цю тезу заперечує А. Мегілл, зауважуючи, що помилково й доволі небезпечно розглядати пам'ять як джерело історичних фактів чи своєрідну «сировину» для історії²⁴. Так само помилково вважати, що історія є просто сумою всіх можливих спогадів. Але помилково розглядати історію й пам'ять як прості опозиції або контрверсії. За визначенням А. Мегілла, «пам'ять є образ минулого, сконструйований суб'єктивністю в теперішньому»²⁵. Таким чином, пам'ять за визначенням суб'єктивна; вона може також бути ірраціональною й суперечливою.

З іншого боку, історія як дисципліна, має бути об'єктивною, уніфікованою, впорядкованою, аргументованою. Але вона не може бути всуціль такою, оскільки «завжди за тим, що відомо, зберігається певний незабагнений залишок, а зв'язок історії з суб'єктивністю неминучий»²⁶. За переконанням П. Гірі, «історики працюють з певною метою – фактично задля того,

²² Див.: *Гури П.* История в роли памяти? // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – Вып. 14. – М., 2005. – С. 106-107.

²³ *Jacques Le Goff.* History and Memory / Trans. Steven Rendell, Elizabeth Claman. – New York, 1992. – P. XI.

²⁴ *Мегилл А.* Историческая эпистемология. – С. 106.

²⁵ Там само. – С. 165.

²⁶ Там само.

щоб формувати колективну пам'ять історичного цеху й, у кінцевому рахунку, суспільства, в якому живуть», а науковий пошук «прагне до того, щоб видозмінити колективне розуміння минулого»²⁷.

Стійка академічна традиція передбачає, що наука належить до сфери об'єктивного знання. Досліджуючи досвід історичного часу, німецький історик Р. Козеллек зазначав, що «суперечка навколо «об'єктивності» набуває особливої гостроти лише там, де «факт» вміщується в контекст формування історичного судження» (тобто: коли ми намагаємося підтасовувати факти під констат – це породжує необ'єктивність візій історичного минулого)²⁸. Історичне пізнання є цінним саме по собі, водночас практичний інтерес спрямований на конкретні специфічні цілі. Історик дотримується формули своєрідного «вимушеного компромісу» між логікою дослідження й відчуттям реальності. На думку сучасного російського дослідника М. Копосова, причина, вірогідно, в тому, що «заангажованість», добровільна чи вимушена, зазвичай розглядається швидше як факт ідеології, аніж психології, натомість «прагнення до психологічного комфорту» спонукає вченого міцно триматися згаданої академічної традиції²⁹.

Варто зауважити, що пам'ять та історія / професійне історіописання мають відмінності в їх природі та механізмах дії. На переконання П. Нора, пам'ять – це завжди актуальний феномен, породжуваний тією соціальною групою, яку вона згуртовує; зрештою, існує стільки ж пам'ятей, скільки суспільних груп. Як абсолют і жива субстанція, пам'ять завжди перебуває у процесі еволюції, вона відкрита діалектиці забування та амнезії. Внаслідок своєї чуттєвої природи пам'ять уживається лише з тими деталями, які зручні для неї. Що ж до історії, то це завжди проблематична й неповна реконструкція того, чого більше вже немає. Як інтелектуальна й світська операція, вона апелює до

²⁷ Гири П. История в роли памяти? // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – Вып. 14. – М., 2005. – С. 118.

²⁸ Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. – К., 2005. – С. 209.

²⁹ Копосов Н. Хватит убивать кошек! – С. 172.

аналізу й критичного дискурсу. Пам'ять вміщує спогад у сферу священного, історія виганяє його звідти. Пам'ять завжди підозріла для історії, і справжня місія останньої полягає в тому, щоб руйнувати й витіснити пам'ять, відтак історія «є делегітимізація пережитого минулого», вона здійснює внутрішнє перетворення історії-пам'яті в історію-критику³⁰

Історик має враховувати подвійну форму «просторів спогаду», у виражених німецькою дослідницею А. Ассман: «обжита «функціональна пам'ять» і «необжита накопичувальна пам'ять». Те, яким чином осмислюється цей зв'язок, на думку дослідниці, є питанням темпераменту: чи як невидимий і важкий тягар, який обтяжує життя, чи як резервуар можливостей, альтернатив і досвіду чужого, який релятивізує сучасність з її домаганням абсолютності: «Як рівномірно висвітлений простір функціональна пам'ять може набувати форми тезауруса, освітнього канону або пантеону. Як неодмінний предмет між навчанням і тлумаченням вона закладається для того, щоб бути переданою наступному поколінню». Крім того, «вона зміцнюється завдяки повторенню основоположних ритуальних поминань, які підтримуються за допомогою відповідних свят і календарних дат». Натомість «необжита накопичувальна пам'ять» утворює невідчутний, незорий у своїй тональності простір пам'яті, управління яким переходить до рук фахівців³¹.

Доречним видається увираження проблеми критеріїв у зіставленні історії й пам'яті в різних типах суспільств Л. Нагорною, яка зазначає, що у «закритих» суспільствах питання «з якою історією порівнювати пам'ять» розв'язується просто: адже функціонуючий у них історичний канон практично ніким не заперечується. У «відкритих» суспільствах ситуація значно складніша, адже «тут конкурують кілька метанаративів,

³⁰ Нора П., Озуф М., де Пюїмеж Ж., Винок М. Франция-память. – СПб., 1999. – С. 17-19.

³¹ Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. – К., 2012. – (Серія «Зміна парадигми»; Вип. 15). – С. 426-427.

не кажучи вже про відгалуження у вигляді мікроісторії, історії повсякденності тощо»³².

Водночас постає ще одна проблема – професійна історіографія та влада. Якщо вважати істориків першочергово належними до академічного простору об'єктивного знання, то ситуація взаємодії істориків з владою є порушенням цього простору (історики виходять за межі свого простору). Розвиток історії як науки, яка справляє потужний вплив на легітимізацію української національної суверенності та ідентичності, неодмінно входить до сфери зацікавлень держави. Історик не може творити в неузгодженому просторі державної легітимації, а держава відповідно зацікавлена в появі необхідного історичного нарративу для афірмативності власних кроків і відповідно координує інституційну базу наукових досліджень, формує запит на ліквідацію «білих плям» історії, вивчення маловідомих сторінок українського минулого, концептуалізацію ролі та місця України у загальноєвропейському та світовому історичному процесі тощо.

Історик не є дистанційованим спостерігачем. Він, з одного боку, має глибоко аналізувати документи, професійно відтворюючи картини минулого, а з іншого – відчуває власну причетність до подій сьогодення й вимог часу. Окрім того, існує «власний простір переживання» особистості науковця. За влучним висловом П. Рікера, «професія історика *виховує* суб'єктивність історика», відтак «історія формує історика не меншою мірою, аніж історик формує історію»³³. Внутрішній простір історика формується також у вимірах кількох площин. Відповідно в працях (текстах) історика імпліцитно залишається наявною напруга, яка виявляється в прагненні «не виходити за межі дозволеності». Йдеться про своєрідну колізію, яку можна визначити як «вимушений мовчазний компроміс» між логікою й відчуттям реальності. Безумовно, потребує з'ясування сутність й причини виникнення такого своєрідного «мовчазного компромісу» – чи був він цільовий (усвідомлений) чи ситуативний

³² *Нагорна Л.* Історична пам'ять: Теорії, дискурси, рефлексії. – К., 2012. – С. 161.

³³ *Рікер П.* Історія та істина. – С. 39.

(вимушений). В.Високова підкреслює, що історики й політики можуть знайти спільну мову й розпочати діалог, але пересічні носії пам'яті, особливо пам'яті травматичної такої, що розділяє, виявляються неготовими до компромісу з минулим. Наразі такою важливою є роль інститутів і практик, які формують пам'ять, і в першу чергу, зростаюча роль історіографії³⁴.

Постає питання: чи повинна історія бути аффірмативною (такою, що підтверджує, стверджує) відносно суспільства, в якому вона виникає й функціонує? Відповідь може бути неоднозначною. На думку американського дослідника А. Мегілла, історія має аффірмативну функцію з огляду на її фактичну залежність від того політичного порядку, який виділяє кошти на її фінансування³⁵. Водночас історіописання має виконувати критичну функцію. Аффірмативна або дидактична історіографія (її основна функція – консолідація й підтримки спільноти (групи, держави, нації, релігії тощо) є благородною, але невиправданою спробою змусити історію робити те, на що в неї немає повноважень, тобто бути не тільки критиком, але й наставником. На нашу думку, професійна історіографія, передусім, повинна виконувати диспозитивну (таку, що дозволяє вибір) функцію, а контекстуально – аффірмативну.

Розвиток національної історіографії слугує специфічним інструментарієм упровадження та реалізації політичних рішень (рішень влади), а також засобом конструювання колективних уявлень про минуле. Історик виступає безпосереднім модератором історичної пам'яті та ідентичності. Відповідно національна історична наука розглядається в якості самодостатнього інструменту державної політики пам'яті. Складність ситуації в Україні полягає в необхідності одночасного вирішення кількох взаємопов'язаних завдань: відтворення академічного простору об'єктивного знання, подолання маргіналізації вітчизняного історичного середовища, модернізація процесу історичних досліджень та конструювання національного історичного наративу.

Чи можна говорити про іманентність ідеології професіоналізму наукових працівників? Ствердно відповідаючи на поруше-

³⁴ Високова В.В. Память как исторический феномен. – С. 317-322.

³⁵ Мегилл А. Историческая эпистемология. – С. 117.

не запитання, М. Копосов зауважує: «В 'ідеології професіоналізму' закладено компроміс: якоюсь мірою це захист учених від системи, але ще більше – захист системи від науковців»³⁶. Наразі йдеться про роль і вплив влади як на процес конструювання істориком колективної пам'яті, так і вироблення певної самодостатньої державної політики пам'яті. Так, американські вчені П. Бекрек і М. Берретц говорять про здатність влади до «мобілізації схильностей», тобто можливості суб'єкта влади («панівних груп») побічно управляти діями об'єкта, мобілізуючи його схильності й визначаючи міру його участі в прийнятті суспільно важливих рішень «Мобілізація схильностей» – це активізація «сукупності визначальних цінностей, переконань, ритуалів та інституціональних процедур («правил гри»), які систематично й стабільно забезпечують вигоду певним індивідам і групам за рахунок інших»³⁷.

Формуючи (декларуючи) політику пам'яті, влада втручається в сфери, де виконання владних відносин у традиційному розумінні не присутнє. Вона певним чином організовує ментальне буття об'єкта так, як вигідно для неї. Незважаючи на свою безособовість і всюдисущність, влада, на думку М.Фуко, «завжди діє причинно й цілеспрямовано, її тактики завжди раціональні й спрямовані на досягнення найбільшого ефекту. Владні відносини «наскрізь пронизані розрахунком» і завжди мають чіткі наміри й цілі»³⁸.

Найефективнішим ресурсом влади при цьому є колективна пам'ять (поширенішим у використанні, але науково не виваженим є інший концепт – «історична пам'ять», який функціонує радше як метафора, тому при використанні словосполучення братимемо в лапки). «Саме влада задає 'порядок дискурсу', – відзначає український дослідник В. Копилов. – Влада намагається структурувати знання під конкретне завдання. Відповідно

³⁶ Копосов Н. Хватит убивать кошек! – С. 192.

³⁷ Bachrach P., Baratz M. Power and its two Faces Revisited: A Reply to Geoffrey Debnam // Power: Critical Concepts / Ed. By John Scott. – Vol.2. – London, Routledge, 1994. – P. 196-203. – P. 198.

³⁸ Фуко М. Воля к истине: По ту сторону знания, власти и сексуальности. – М., 2006. – С. 194-195.

формуючі знання дискурси складаються в певний порядок під впливом владних відносин, що панують у суспільстві, і так чи інакше відбивають їх у собі. Влада має потребу в знаннях, що виправдовують і обґрунтовують її, але й знання, дискурси, мають потребу у владі, щоб стати домінуючими. Тому влада завжди породжує знання, а знання – владу, вони перебувають у нерозривній єдності...»³⁹. Можливо варто погодитися з зауваженням Р. Барта, що «історичний дискурс за своєю суттю є ідеологічним».

Звернемося до конкретного прикладу. Відомий український історик Я. Дашкевич ще в роки перебування порушив питання про дивне замовчування існування в Україні полково-сотенного ладу XVII-XVIII століть і відповідне створення штучних «білих плям»⁴⁰. Авторитетний історик писав: якщо уважно стежити за історико-краєзнавчою літературою, що видається як у Києві, так і на місцях, то «неважко помітити дивний факт: автори цих видань із замилюванням наводять імена російських губернаторів і вельмож, польських воєвод і магнатів, педантично означають роки існування воєводств, намісництв, губерній. Подекуди в наш час просто-таки плекається культ царських сатрапів, наприклад, на Півдні України – князя Г. Потьомкіна». Натомість «для власного українського адміністративного поділу, для полково-сотенної чи паланкової організації в подібних краєзнавчих виданнях місця здебільше бракує, а коли й називають окремі полки, то якимось так нишком, між іншим, немовби підкреслюючи, що вони, по суті, не відіграли майже жодної історичної ролі». «Те, – продовжує автор, – й із козацькими полковниками (територіальними, не кажучи про паланкових Степової України): тих, що з часів Б. Хмельницького, щоправда, згадують традиційно в героїчних тонах (та й то переважно І. Богуна й Д. Нечая); натомість інших, пізніших – уже так, похапцем (останнім часом чи не найчастіше – І. Сірка,

³⁹ Копилов В.О. Влада і знання: генезис ідей епістемократії. – Харків, 2009. – С. 422.

⁴⁰ Полково-сотенний лад XVII-XVIII століть в Україні – штучна «біла пляма» // Дашкевич Я. Майстерня історика. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 422-426.

зрештою, більше у зв'язку з трагічною посмертною долею)»⁴¹. Далі Я. Дашкевич вдається до характеристики довідкових видань, підкреслюючи таку ж невтішну картину: «Т.зв. наукові довідкові видання – йдеться про Українську радянську енциклопедію (УРЕ), Радянську енциклопедію історії України (РЕІУ) – докладають ще трохи – десь із десятків прізвищ, з обов'язково неправильним зазначенням років полковникування». Не краща ситуація була з переліком сотенних міст. Історик наводить приклад Поділля: «РЕІУ виявилася неспроможною подати коректні відомості про 22 сотенні містечка Брацлавського полку, до того ж перекрутила ще й назви кількох місцевостей». Таким же невтішним виявилось звернення Я. Дашкевича до «Історії міст і сіл Української РСР» (відзначеного високою премією видання): «У томі, присвяченому Вінницькій області, із 17 відомих полковників Вінницького (Кальницького) полку згадано трьох, із 14 полковників Брацлавського – чотирьох. Про полки Животівський, Чечельницький і Барський – ні слова, з 19 сотень Вінницького полку названо три, з 22 сотень Брацлавського – дві»⁴². Звісно, такі сумні підсумки, неминуче порушили питання історика: «Невже минуле полкового ладу України, власне козацького, що проіснував, принаймні на Лівобережжі, в Гетьманщині, 135 років (тобто, стільки ж, скільки й російська адміністрація 1783-1917 рр.), приховане за якимось сімома печатками і його так важко відкрити для історичного краєзнавства?»⁴³. І відповідає: «Та ж ні. Історію полкового устрою досліджувало чимало дореволюційних і радянських істориків (М. Маркевич, М. Максимович, О. Андрієвський, О. Лазаревський, В. Модзалевський, М. Слабченко, В. Мякотін, далі С. Шамрай, М. Петровський, М. Ткаченко, І. Крип'якевич, Ф. Шевченко, В. Дядиченко, О. Апанович). Їхні праці не зберігаються й не зберігалися в якихось там спецфондах (як, скажімо, доробок О. Оглоблина, А. Яковліва, Л. Окиншевича), вони є в наукових бібліотеках України і практично доступні всім. Треба тільки бажання – і без великих

⁴¹ Там само. – С. 422.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. – С. 422-423.

труднощів можна знайти всі потрібні для краєзнавця відомості. Жодної справжньої «білої плями» в цій ділянці ніколи не було»⁴⁴. «Чому ж ми так зневажаємо власну історію, чому в історико-краєзнавчих виданнях любовно згадують шляхтичів, воєвод, дворян, губернаторів, а майже ніколи – українських полковників і сотників, які вийшли майже виключно з надр народу й були набагато ближчі до нього, незалежно від своєї політичної орієнтації, ніж чуже для України польське й російське панство?». Я. Дашкевич називає дві причини: «1) це козацькі полки, а слова «козаки», «козацтво» викляли ще в 1972 р. Маланчук і компанія, і багато істориків досі ще зважають на це табу; 2) полковий лад – це одна з основних ознак української державності, а згадувати українську державність у часи, коли всі пропагандистські рупори кричали про бездержавність української нації в минулому, означало не просто ламати табу, а скоювати мало не політичний злочин»⁴⁵. Відтак історик висновує: «Мабуть, вже ясно, чому історію полково-сотенного устрою, зокрема в історико-краєзнавчому плані, перетворили на штучну «білу пляму». Першопричиною стало нігілістичне ставлення до минулого власного народу, яке довгі десятиріччя панує в нашій історіографії. Тож позникали з наших писань полкові міста, сотенні й курінні містечка, полковники й сотники – усе це ми нібито знали, але намагалися чи хотіли забути, та й забули»⁴⁶.

Твердження, що «історична пам'ять» служить владі, а влада – почасти знанню, не є констатацією простого принципу додатковості. Існує конкретний механізм цієї взаємодії. Зокрема, пригадаємо: на державному рівні за президентства В. Ющенка ряд відповідних указів і постанов сфокусували пошук і необхідну парадигму. Так, згідно з Указом Президента України «Про додаткові заходи щодо розвитку наукової та науково-технічної діяльності НАН України» (№ 827/2008 від 11 червня 2008 р.), органи державної влади мають активно залучати

⁴⁴ Там само. – С. 423.

⁴⁵ Там само. – С. 423.

⁴⁶ Там само. – С. 424.

фахових істориків до процесу розробки та прийняття державних рішень, зокрема у процесі реалізації державної політики пам'яті.

Якщо врахувати підхід щодо поліцентризму істини (істин насправді безліч і всі вони відносні), сутністю відповідного дискурсу державної політики пам'яті, її «генералізуючою» ідеєю є формування чітко спрямованої «історичної пам'яті». У випадку історії України – погляду на тяглість історичного процесу формування української державності. Професійні історики спрямовують науковий пошук на формування колективної пам'яті суспільства, колективне розуміння минулого, конструюючи національний історичний міф.

Такий погляд на роль професійних істориків у формуванні колективних уявлень про минуле поділяють авторитетні російські теоретики пам'яті І. Савельєва та А. Полетаєв: «Функція ідентифікації, яку здавна виконувала історія, тепер має реалізуватися на рівні масових уявлень про минуле. Цей дискурс передбачає, що професійна історична спільнота має працювати над виробленням не просто наукового знання, а й масового «знання про минуле» – історичної пам'яті»⁴⁷.

«Мобілізація схильностей» спонукає владу до визначення відповідних ціннісних й поведінкових орієнтирів науковців. Історик обирає поле досліджень, виходячи з власних преференцій та уподобань, але імпліцитно, з урахувань політичної кон'юнктури. Інший варіант – держава «включає» дослідника у власний дискурс, і він розробляє те, що «затребуване».

Водночас слід враховувати, що носії влади самі виховані в певному середовищі, мають власні стереотипи, особистісне потрактування подій. Тобто, з одного боку, влада «задає» політику пам'яті, але, з іншого боку, середовище й дійсність формує владу й кореспондує державну політику пам'яті. Згідно точки зору М.Фуко, «влада, будучи іманентною тим відносинам, де вона перебуває, організує й контролює їх. Вона виконує позитивну продуктивну роль у конструюванні нашого світу, тому що є присутньою там, де необхідні відносини сили, а вони необхідні не тільки й не стільки для руйнування й обмеження,

⁴⁷ Савельєва І. М. Теория исторического знания : учеб. пособие / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – СПб., 2008. – С. 491.

скільки для творення. Створення нового й удосконалення вже існуючого»⁴⁸. З огляду на це твердження, – попри небезпеку насадження знань і вибудови одновимірного бачення історичного розвитку – в умовах перехідних суспільств з неусталеними світоглядними установками (українське також належить до них), можливо, на певному етапі впровадження державної політики пам'яті, спрямованої на вироблення певної визначеної стратегії конструювання минулого та форматування дійсності, є необхідним. Активний розвиток історичних досліджень в умовах незалежної України створює реальний ресурс влади для вибудовування державної політики пам'яті. Національна історична наука розглядається владою як інструмент формування державної політики пам'яті як культурного й політичного проекту незалежної України. Для професійної історіографії очевидно мова йде не просто про легітимізацію політики державної пам'яті, але й водночас про побудову нової дослідницької парадигми задля обґрунтування історичного минулого та з'ясування ролі культури та її носіїв в суспільстві. Крім того, мова йде про прагнення заявити про соціальні функції історичної науки та її носіїв.

Водночас виникає небезпека поглинання державою доробку професійної праці цеху істориків, які за тісної співпраці й державних установок на формування політики пам'яті, фактично розробляють «замовні теми» і потрапляють у тенета залежності від влади. Важко не погодитися з твердженням А. Гуревича, який підкреслював: «Різноманітні способи пізнання й відтворення історії, які складаються в кабінетах дослідників під натиском розвитку, який відбувається за межами цих кабінетів, визначають характер і зміст історичних знань, властивих конкретному суспільству»⁴⁹. Влада задає своєрідні когнітивні точки (когнітивні репери) для впорядкування простору пам'яті, але історія як наукова дисципліна має власні закономірності, традиції, професіоналізм, властиві їй критерії істинності. Однак за твердженням Я. Дашкевича, «для

⁴⁸ Фуко М. Воля к истине. – С. 193-194.

⁴⁹ Двойкая ответственность историка // Гуревич А.Я. История – нескончаемый спор. – М., 2005. – С.611.

того, щоб боротися з кризовими явищами в історіографії, котрі виводять історію – як дисципліну – поза межі наукових знань», історик має прагнути «максимально знизити рівень запровадження до досліджень заідеологізованих, заполітизованих поглядів, захоплення історіософськими схемами, що не мають нічого спільного з науковими студіями, а також позбутися звички вирішувати історіографічні проблеми «за аналогією», обмежуючи застосування компаративістичних методів до ділянок макроісторії без намагання виводити «закони історії», «закони розвитку суспільства», оскільки «суспільна практика багатьох століть довела, що т.зв. винятків від нібито загальнодіючих суспільних законів набагато більше, ніж самих законів»⁵⁰. Принагідно зауважимо, що справжня незаангажованість історика – велика розкіш. Водночас, історик здатний спромогтися на політичну адаптацію. Так, російський історик О. Міллер зауважує: «Політизація історії – річ неминуча й постійна. Вона починається вже на індивідуальному рівні: в своїх дослідженнях будь-який історик більшою чи меншою мірою знаходиться під впливом сучасної йому суспільної ситуації, власних політичних поглядів, а також національної, релігійної й соціальної ідентифікації»⁵¹.

Разом із тим, політизація історії існує як на груповому, так і на індивідуальному рівнях. Політизація поглядів та особисті політичні переконання (уподобання) впливають на методологічні підходи та відповідну оптику інтерпретації подій. Зміна суспільно-політичної ситуації, вплив політичних чинників, а також особистий досвід і захисна реакція самозбереження щоразу спонукають істориків до постановки нових питань, вимагають пошуку відповідного стилю суголосного затребуваності часу. З одного боку, сам історик, формулюючи проблему власного дослідження, орієнтується на запити суспільства, а також враховує логіку історичного знання.

⁵⁰ Джерельне та поза джерельне знання в історичному дослідженні // *Дашкевич Я.* Майстерня історика. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – С. 233.

⁵¹ *Миллер А.* Россия: власть и история // *Pro et Contra.* – 2009. – Май-август. – С. 6.

Водночас, проблеми, які порушує історик, безпосередньо чи опосередковано пов'язані з потребами сучасного культурного й ідеологічного життя. Час формує певне замовлення на бачення історії та інтерпретацію подій. Читач (пересічний громадянин), а не професіонал з цеху істориків прагне бачити й читати те, що і як він уявляє (тобто, знайти підтвердження власного бачення позицій, скорегованих політичними уподобаннями). А. Гуревич підкреслював, що будь-яка історична реконструкція, тобто спроба відтворення минулого, є за своєю суттю, безперечно, історичною конструкцією: «Ми будемо нову картину, яка в кінцевому підсумку відповідає якимось очікуванням, загальним умоунастроєм, базовим мисленнєвим установам нашої епохи»⁵². При цьому «ідеальний тип», «дослідницька утопія» безперервно перевіряється історичним матеріалом, модифікується в одних випадках та спростовується й замінюється новими дослідницькими моделями в інших. Цей «ідеальний тип» є вкрай необхідним інструментом пізнання для будь-якого мислячого й відповідально працюючого історика.

Необхідним є врахування процесу подвійного конструювання: з одного боку, історик, відчуваючи документальний імпульс, намагається слідувати документу, деконструюючи його, з іншого, – він конструює його прочитання суголосно контексту свого часу й відповідно повинен забезпечити нову артикуляцію різноманітних історичних дискурсів. При цьому, прагнучи не порушувати «мовчазного компромісу», історик керується правилом оруеллівського «самостопу»: він знає, що й де писати чи говорити. При всій безпосередності наукового пошуку, дослідник здебільшого піддає свої рукописи «автоцензурі» – так, щоб тексти, які подаються для публікації, вже не викликали офіційного невдоволення⁵³.

Незаперечним видається твердження М. Копосова: «...Ніяка наука не може бути лише системою логічних пропозицій. Вона неминуче є складнішою ментальною конструкцією,

⁵² «Территория историка» // Гуревич А.Я. История – нескончаемый спор. – М., 2005. – С. 598.

⁵³ Двойкая ответственность историка // Там само. – С.608.

побудованою на взаємодії різних форм думки»⁵⁴. Наразі, у контексті визначеного в публікації дискурсу, вдамося лише до маркування ще однієї досить важливої проблеми, яка потребує подальшого вивчення. Йдеться про елементи колективної пам'яті дисципліни: є колективна пам'ять, а є колективна пам'ять професійної історіографії. Кожна історіографічна традиція має власний код. Відповідно перед істориками стоїть завдання подолання нашарувань інтерпретацій та визначення причин і мотивації їх появи, з'ясування втрати цілісності існуючої парадигми. Подальшого осмислення потребує вплив колективної пам'яті професійної історіографії на формування нової парадигми, яка повинна забезпечити інше артикулювання різноманітних історичних дискурсів, форм узагальнення, знайти новіші способи інтерпретації та конструювання.

Поділяємо думку Л. Зашкільняка щодо ролі істориків у суспільстві. Фахові історики, якщо вони такими є, покликані виконувати у суспільстві роль, далеку від вдячності: розвінчувати «милі серцю» історичні міфи і стереотипи, виступати в ролі «санаторів» суспільної свідомості від її «забруднення» різноманітними утопіями та нездійсненими мріями, формувати, принаймні у високоосвіченому середовищі, фахове історичне знання, котрі б остуджували запал політиків та ідеологів різних мастей творити і поширювати історію «для власного вжитку», запобігати «вживанню» т.зв. кон'юнктурної історії, яка задля «високої мети» готова спотворювати і фальсифікувати минуле⁵⁵.

Водночас й науково-історичне знання не є істиною в останній інстанції, оскільки так само «вражене» суб'єктивізмом дослідника, що впливає з його світогляду, соціального середовища і позанаукових переконань. Л. Зашкільняк підкреслює, що «історик змушений (якщо змушений!) долати свою упередженість в ім'я найповнішого врахування існуючої джерельної бази, застосування сучасних методів пізнання і дотримання поширених в науці взірців творення тексту. Його розум повинен

⁵⁴ *Копосов Н.* Как думают историки. – М., 2001. – С. 36.

⁵⁵ *Зашкільняк Л.* Історична пам'ять та історіографія: методологічні аспекти взаємодії // Національна та історична пам'ять. – 2012. – Вип. 2.

бути постійно налаштованим на критичне сприйняття і минулого і сьогодення, а тому й не готовим до визнання однієї 'правди'».

Професійна історіографія та колективна пам'ять кореспондують один із одним й взаємно зазнають змін, що створює необхідний інтелектуальний континіум. Історик виконує в культурній топографії пам'яті функцію посередника не лише всередині простору, що пізнається, а й поза межами сфери дослідження – між вимогами епохи (затребуваністю історичного наративу) та смисловими конструкціями формування колективної пам'яті.

Вочевидь, варто погодитися з О. Міллером, який стверджує: «У сфері вивчення причинно-наслідкових зв'язків, оцінок подій і діячів минулого історія не може претендувати на статус об'єктивної науки і здатність установити «істину». Нормою визнається прагнення до об'єктивності і дослідницький *пошук*, невід'ємними елементами якого є дискусія, плюралізм думок, причому не тільки всередині чисто професійної сфери істориків, але й у наданні результатів роботи істориків суспільству»⁵⁶. Важливо, щоб суспільство приймало або було готове сприйняти пропонований істориками дискурс. Від істориків у роботі над творенням «пам'яті» очікують продукування не просто наукового знання, але й масового «знання про минуле» або ж, іншими словами, своєрідного конструювання колективної пам'яті.

А. Гуревич підкреслював, що історик – це посередник між теперішнім і минулим, і для виконання цієї ролі «він повинен відчувати глибинні інтелектуальні потреби суспільства, до якого належить». Історик бере участь у формуванні історичної свідомості свого суспільства, а це, підкреслював історіограф, колосальна відповідальність, тому вкрай важливо, «щоб історик чітко усвідомлював свою місію медіатора між культурами»⁵⁷. При цьому на історика покладається подвійна відповідальність:

⁵⁶ Міллер А. Россия: власть и история // Pro et Contra. – 2009. – Май-август. – С. 6-7.

⁵⁷ Двойкая ответственность историка // Гуревич А.Я. История – нескончаемый спор. – С.611.

його відповідальність перед суспільством, до якого він сам належить, та перед людьми минулого, історію яких він вивчає.

2.4. Історія та історики у сучасному медійному просторі України

2.4.1. «Цифрова революція» та функції історика

Проблема взаємодії історії як науки та колективної пам'яті істориків як професійної спільноти із засобами масової інформації, їх присутності в сучасному медійному просторі України є похідною від більш загальної проблеми – взаємин історика і влади. В свою чергу тема «історик і влада» відноситься до розряду вічних тем про творця і владу, або більш популярного і звичного словосполучення «поет і цар». В біографії будь-якого історика тема взаємин із владою є обов'язково присутньою при висвітленні його політичних поглядів, у характеристиці ступеню свободи його наукової творчості, у тому соціальному замовленні, яке влада пред'являє досліднику.

В радянську тоталітарну епоху (30-ті – 80-ті рр. XX ст.), коли історична наука майже повністю була одержавлена, проблема взаємин із владою для істориків вирішувалася досить просто: прямий диктат, монополія державної ідеології, принцип партійності (комуністичної), марксистська методологія, скасування дискусій і, власне, плюралізму думок та творчості. Від почуття страху – зброї в руках влади – історик в радянську епоху ніколи не був вільний. Обов'язковість єдиної методології дослідження, шаблонний набір цитат у науковій роботі, суворі відповідності підходів, пояснень та оцінок висловлюванням «класиків марксизму-ленінізму» – все це нівелювало творчу особистість. Зрозуміло, що особистість яскрава, з великим талантом важче піддавалась такому нівелюванню і сірості. Але менш талановиті і кон'юктурно заангажовані втрачали всяку індивідуальність. Історики поступово розчинялись у загальній масі «гомо советікус». Інша ситуація (за зовнішніми ознаками) складається в умовах ілюзорно демократичного українського суспільства початку XXI ст. Вплив влади на історика стає опосередкованим, багатоканальним, але залишається так само відвертим і неохоче завуальованим. Замість соціального замовлення чітко проявляється державний (у залежності від швидкоплинного політичного режиму) інтерес майже в кожному історично-науковому проекті. Кон'юнктура видозмінюється, але

незмінною залишається її сутність: історики і влада шукають модерні способи легітимізації державного режиму. В умовах всеохоплюючого інформаційного суспільства суспільна думка, а в її змісті й історична свідомість, потрапляє у пряму залежність від засобів масової інформації. Над істориками, окрім уже традиційних видів влади, постає могутня сила нової – «четвертої» влади, влади ЗМІ. Не випадково метафора «четверта влада», яка приписується англійському романістові Генрі Філдінгу (1707–1754), пов'язана з виходом на політичну арену нового класу – буржуазії, для якої газети, що теж з'явилися у XVIII ст., стали засобом реалізації економічних, політичних і культурних цілей. Розвиток ЗМІ йшов у ногу з поступом у соціальній і культурній організації. Мас-медіа стали одним із символів сучасного світу, активним каталізатором усіх громадських змін, без яких були б неможливими урбанізація, підйом життєвих стандартів і збільшення вільного часу, становлення сучасної бюрократії й інші глобальні соціокультурні процеси. Згодом засоби масових комунікацій стали чи не основним інструментом економічних і політичних взаємодій і конфліктів, необхідною передумовою становлення ліберальної економіки і конституційної демократії, так само, втім, як і бюрократичних економік, авторитарних і тоталітарних режимів. ЗМІ стали сучасним, вишуканим методом впливу влади на суспільну свідомість, її творців та інтерпретаторів. Через мас-медіа історики попали в орбіту владних інтересів і стали виконувати волю їх власників. Свобода редакційної політики, заклики до її дотримання перетворилися для обох сторін – влади й істориків – у зручну ширму приховування справжніх інтересів і цілей.

Інтерес до проблеми взаємодії історії (істориків) і мас-медіа останнім часом посилюється як в Західній Європі, США, так і в Україні у зв'язку зі становленням, розвитком і розповсюдженням публічної історії, формуванням експертного середовища для наукового супроводу трансформаційних суспільних змін за участі істориків, політологів, економістів та інших публічних інтелектуалів. Тема переміщується у площину управлінської діяльності, свідченням чого, зокрема, є запровадження для фахівців з державного управління спеціального навчального

курсу «Історична пам'ять у сучасному інформаційному просторі України» у Національній академії державного управління при Президентові України. «Цифрова історія» або Digital history як підхід до вивчення та репрезентації минулого, що ґрунтується на комп'ютерних інформаційних технологіях, інтернеті та спеціальному програмному забезпеченні, стала генеральною темою обговорення на XXII Міжнародному конгресі історичних наук в Китаї (м. Цзинань, серпень 2015 р.)

Науковий аналіз проблеми взаємодії історії та істориків і мас-медіа в сучасній Україні має чітко окреслені три аспекти: характерні особливості сучасного медійного простору (умови інформаційного забезпечення розвитку історичної науки), форми представлення історії (історичної пам'яті) в сучасному українському інформаційному просторі; трансформації функцій історика у публічній сфері під впливом так званої «цифрової революції» в інформаційній сфері.

2.4.2. Характеристика сучасного медійного простору України

«Медіація історії» передбачає з'ясування суті так званого «коннективного повороту» в сучасних історичних дослідженнях, пов'язаних з розвитком інформаційних і мас-медійних технологій, що привели до серйозних якісних змін як у науковій, так і в дискурсивній сторонах історичного знання. Завдяки цифровій революції, що забезпечила універсальність доступу в медійну сферу, мас-медіа, з одного боку, перетворились у всесвітню «сцену» для демонстрації різноманітного досвіду, отриманого в результаті переживання конкретних історичних проблем, у простір для масового створення і переробки історичних смислів, значень і критеріїв інтерпретації, що перестали бути прерогативою «визнаних» і традиційних історичних інституцій. З іншого боку – безпосередньо самі медіа і медійні продукти стали виступати частиною історичного дискурсу, взявши на себе роль «місць пам'яті» і точок опертя для створення, усвідомлення і підтримки історичної ідентичності.

Зрозуміти сучасне «тотальне медіа-середовище», яке характеризується, насамперед, інтеграцією різних способів комунікації, так само можливо на засадах міждисциплінарного

підходу, використовуючи методи культурології, соціології, інформатики, історії, політології та суміжних з ними наук¹. Саме поняття інформаційного суспільства не має загальноприйнятої точної і всеохопної дефініції, адже кожна з вище названих наук роблять акцент на одній із сторін цього масштабного явища, зважаючи на специфіку свого предметного поля. Інформаційне суспільство, вочевидь, це наступний ступінь розвитку людства, на якому домінуючим об'єктом у сферах виробництва та споживання стають інформаційна продукція та послуги. Ознаками його є: значні інформаційні ресурси; виробництво, зберігання та передача як аудіовізуальної продукції, так і ділової й розважальної інформації стає найважливішою частиною економіки; сформована інформаційна індустрія, яка включила в себе комп'ютерну і телекомунікаційну промисловість, розробників елементної бази та побутової електроніки, мультимедійну промисловість; громадяни мають технічні та правові можливості доступу до різноманітних джерел інформації. В інформаційному суспільстві новий імпульс і нові якості отримує вся система масової комунікації, а надто та частина соціальної інформації, яка входить до її складу та охоплює світоглядну, духовну, естетичну, публіцистичну, побутову інформацію тощо. Інформаційний простір (поле) якраз і означає те середовище, в якому і завдяки якому виробляється, існує, циркулює, обертається інформація. Це поняття – інформаційний простір – соціально-політичне і вбирає в себе як територіальний, космічний, технічний, економічний фактори, так і людський, оскільки суспільна інформація призначається для людини, людина її споживач, без людини вона втрачає свій сенс².

Український медіа-простір підпорядкований загальносвітовим тенденціям розвитку нової комунікативної системи (нових медіа), сутністю яких є союз інтерактивних комунікатив-

¹ Наумова М. Ю. Розуміючи медіа // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: філософія, культурологія, соціологія. – 2011. – Вип. 2. – С. 159–165.

² Карпенко В. Національний інформаційний простір: сучасний стан та проблеми // Інформаційна політика та безпека: Підручник, див: <http://ukrlife.org/main/karp/bezpeka13.htm>

них технологій і цифрових засобів трансляції, в яких головним посередником стає мережа Інтернет. Історія розвитку мас-медіа – це не лише історія технічних інновацій, адже їх становлення пов'язане і з грандіозними соціальними інноваціями. Американський соціолог М. Яновіц ще в 1968 р. в «Міжнародній енциклопедії соціальних наук» дав визначення засобам масової комунікації, акцентувавши увагу на тому, що «масова комунікація охоплює інститути і техніку, за допомогою яких спеціалізовані групи використовують технологічні засоби (пресу, радіо, кіно і т. д.) для поширення символічного змісту на великі, гетерогенні і надзвичайно розсіяні аудиторії»³.

Етапи розвитку мас-медіа найтіснішим чином пов'язані зі змінами соціуму. Так, з часу виникнення перших газет у XVIII ст. і до 1980-х років основою для засобів масової інформації (газети, журнали, радіо, телебачення) були друковані й аналогові носії. Суттєвої трансформації ЗМІ зазнали з кінця 80-х рр. XX ст. під впливом стрімкого розвитку цифрових, мережових, комп'ютерних, інформаційних, ігрових, мобільних технологій і комунікацій. Інтернет як віртуальний простір сприяв значному приростові знань, колосальному розширенню інформаційних меж і творенню нової інформаційної картини світу. Інтернет за своєю природою є багатобічним засобом масової комунікації, який вигідно відрізняється від традиційних ЗМІ та накладає свій відбиток на формування нового медіа-середовища. Ці переваги інтернету такі: 1) мультимедійність, тобто об'єднання візуальних, звукових, друкованих, відео та інших носіїв інформації; 2) економічність: ціна пересилки, наприклад, листа електронною поштою набагато нижча його пересилки за допомогою звичайної пошти; 3) персоналізація: забезпечення інформацією конкретного споживача (окрему особу, або групу людей – цільову аудиторію); 4) інтерактивність: Інтернет забезпечує діалог, так званий зворотний зв'язок, а не монолог, як це є у традиційних ЗМІ; 5) відсутність посередників: можливість прямого доступу до носія інформації, нівелювання впливу редакційної політики, цензурних обмежень; 6) можливість створення соціальних груп (професійних спіль-

³ Наумова М. Ю. Розуміючи медіа... – С. 160.

нот) для обміну інформацією, пошуку і використання першоджерел; 7) висока оперативність при створенні архівів (електронний документ та його архівація).

Нові явища в українському інформаційному просторі породжують певні тенденції щодо використання, зокрема, історичних знань масовим споживачем. Перша тенденція – це розширення інформаційного простору, що надає будь-якій людині величезні можливості для пізнання минулого. Не лише історики, а й люди інших професій – громадяни, які цікавляться минулим, – мають змогу отримати будь-яку інформацію, зокрема через численні пошукові системи в Інтернеті. Вузівський викладач чи шкільний учитель історії попадають під жорсткий пресинг студентів та учнів, які мають змогу безпосередньо на лекції чи уроці перевіряти через Інтернет навчальний матеріал, вишукувати інші версії чи трактування історичних подій. Відкривається багато відомостей, що тривалий час були недоступними не лише для пересічної людини, а й для більшості представників історичної науки. При цьому, природно, відбувається переосмислення подій минулого та виникають нові версії причин розвитку подій давнини, які суттєво відрізняються від академічних.

Друга тенденція – це протистояння професійної академічної спільноти і широкого руху істориків-аматорів, які самотужки шукають відповіді на проблемні для історичної науки питання. Загальний рівень суспільної свідомості постійно зростає. Тому історична наука, зокрема історіографія, історична дидактика не мають права відставати від цього процесу. Якщо представники історичної науки результатами своєї праці перестають відповідати запитам суспільства, то за них починають працювати інші. Неодноразово в українському інформаційному просторі вибухали скандали, пов'язані з профанацією та міфотворчістю в царині історії. Радіо, телебачення, журнали, газети, інтернет середовище сучасної України повняться різноманітними фантазіями при далеке минуле українців. Про фантастичні «концепції» професора політології В. Бебика («скіфо-трипільська цивілізація», «український еллінізм», «українське походження Христа», «татаро-монгольська українська держава» та ін.) йшлося у відомому відкритому

листі журналу «Археологія» до мас-медіа⁴. Автори листа вважають, що фантастичні оповіді В. Бебика – це «профанація науки, вони дискредитують не тільки державне радіо, але й усю країну. Висловлювання подібних дурниць на будь-якому суспільному рівні, а тим паче по національному радіо... викликає саркастичну посмішку у вітчизняних істориків. А за кордоном це може бути оцінено як свідчення недорозвиненості історичної свідомості, невігластва «диких» українців». Але при всій очевидності абсурдності бебиковських «теорій», з'являються й голоси на його підтримку⁵. Це свідчить, очевидно, як про свободу думок, ідеологічний плюралізм, що є безсумнівно позитивною ознакою сучасного суспільного дискурсу в Україні, так і про значне засилля у ЗМІ псевдонаукового контенту. За словами І. Савельєвої та А. Полетаєва, ми сьогодні спостерігаємо «нашесть медійної історії»⁶. Збільшення долі медійного контенту в масовій історичній свідомості призводить до змін в її змісті та конфігурації. Шкільна історична освіта вже не в змозі дати і утримувати системність у викладі і розумінні історії. Медійна історична белетристика шматує цілісний образ історії на окремі, дискретні фрагменти. Академічна історична наука не може задовольнити обґрунтоване прагнення звичайної людини до пошуку «історичної правди». Пересічних громадян дратує відсутність у науковому світі погодженої версії історії, а наявність кількох точок зору чи оцінок історичних явищ і подій розглядається як нездатність науки знайти «істину». Справа в тому, що професійним історикам громадська думка відмовляє у праві на переосмислення історії. Тому методологічна проблема «переписування історії» в суспільній свідомості набуває суто

⁴ *Відкритий лист* журналу «Археологія» до мас-медіа // Археологія. – 2012. – №3. – С. 143–148.

⁵ Чуб Л. Роздуми над «Відкритим листом журналу «Археологія» до мас-медіа», див: <http://www.yatran.com.ua/articles/568.html>; *Ії ж.* Історична наука: бар'єри на шляху розвитку та шляхи їх подолання, див: http://politolog-ua.io.ua/s415119/chub_lyubov._istorichna_nauka_barri_na_shlyahu_rozvitku_ta_shlyahi_oh_podolannya

⁶ Савельєва І. М., Полетаєв А. В. Теорія исторического знания. – СПб.; М., 2008. – С. 486.

політичного забарвлення – кон'юнктура, інструменталізація історії, легітимізація влади і т. д. Для публіки зовсім не очевидно, що існування різних інтерпретацій тих самих подій і явищ є не тільки властивістю історичного знання, але й одночасно свідченням його науковості.

До загальних тенденцій, які визначають сьогодні характерні особливості інформаційного простору, в Україні додаються специфічні, суто вітчизняні ознаки. Найбільше на взаємодію історії і істориків із ЗМІ впливає олігархізація медіа-простору в Україні⁷. За підрахунками львівської дослідниці А. Палійчук 80% засобів масової інформації в Україні є приватними, а їх власниками – різноманітні олігархічні утворення, які не зацікавлені у висвітленні об'єктивних процесів суспільно-політичного життя і подають упереджену й неправдиву інформацію. Під впливом олігархічних структур ЗМІ перетворюються з незалежної «четвертої влади» в інструмент для задоволення амбіцій олігархів. За висловом відомого публіциста Ю. Макарова, коли економіка «четвертої влади» поставлена з ніг на голову, суспільство позбавлене авторитетних підстав для прийняття щоденних рішень. Аудиторія ЗМІ не довіряє журналістам. Через брак довіри люди не готові платити за інформацію, а тому задовольняються її відсутністю або її сурогатом, маніпуляцією, пропагандою⁸. Негативні процеси, які відбувалися і за інерцією відбуваються й досі в інформаційному полі України, загрожують, – за оцінкою В. Карпенка, – її інформаційному суверенітету, а, отже, безпеці держави й самому її існуванню⁹.

Різко загострилась ситуація в українському інформаційному просторі у зв'язку з агресією Російської Федерації в

⁷ Палійчук А. Виникнення і розвиток олігархічних засобів масової інформації в Україні // Теле- та радіожурналістика. – 2013. – Вип. 12. – С. 358–363.

⁸ Макаров Ю. День журналіста // Український тиждень. – 2011. – №19. – С. 12–13.

⁹ Карпенко В. Національний інформаційний простір: сучасний стан та проблеми // Інформаційна політика та безпека: Підручник, див.: <http://ukrlife.org/main/karp/bezpeka13.htm>

Україну у 2014 р. Невід’ємною частиною «гібридної війни» стала інформаційна війна, а її першою жертвою – правда¹⁰. «Усі брешуть. Конфлікт в Україні і трансформація російських медіа» – такий красномовний заголовок має стаття журналіста CNN Дж. Догерті, в якій аналізуються методи інформаційної війни з боку РФ (дезінформація, напівправа, навішування ярликів) та засоби її ведення (електронні ЗМІ, цифрові комунікації, блоги та соціальні мережі)¹¹. Не тільки апелювання до історії, а й відверті фальсифікації на історичні теми стали в центрі інформаційної війни. Російські ЗМІ та блогери часто використовують неіснуючу, наприклад, цитату Отто фон Бісмарка про те, що Захід нібито має намір «розчленувати» Росію: «Могутність Росії може бути підірвана тільки відділенням від неї України... необхідно не тільки відірвати, але й протиставляти Україну Росії, стравити дві частини єдиного народу та спостерігати, як брат буде вбивати брата»¹². Німецький історик У. Моргенштерн (Фонд Бісмарка, м. Фрідріхсру, ФРН) рішуче відкинув цю фальшивку, яка мала за мету не допустити утворення антиросійської коаліції в Європі.

2.4.3. Історія у сучасному українському медіа-просторі

Історія, історичні сюжети досить широко й інтенсивно представлені в сучасному українському медійному просторі. За твердженням фахівців, українські мас-медіа відіграли значну роль у творенні національного історичного наративу¹³. Важливим засобом медійного впливу на історичну свідомість

¹⁰ Горбань Ю. О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення // Вісник НАДУ: Інформаційні технології. – 2015. – №1. – С. 136–141.

¹¹ Догерті Дж. Усі брешуть, або як трансформувалися російські ЗМІ, див.: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/usi_breshut_abo_yak_transformuvalisya_rosiyski_zmi/

¹² Російські ЗМІ використовують неіснуючу цитату Бісмарка, див.: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/rosiyski_zmi_vikoristovu_yut_neisnuyuchu_tsitatu_bismarka/

¹³ Кулик В. М. Роль українських мас-медіа у творенні національного історичного наративу // Політологічні студії: Зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 1. – С. 208–222.

аудиторії є відзначення святкових і пам'ятних дат, яке встановлює перелік та ієрархію важливості таких днів, а, отже, й ідеологій, що їх ці дні узаконюють. Медійне відзначення свят і днів скорботи охоплює різноманітні практики: інтерв'ю, новинні сюжети, художні фільми, спеціальні логотипи, оздоблення студій та ін.

Переваги сучасних ЗМІ (цифрові технології, мультимедійність) значно розширюють функції колись традиційної історичної науки і історичних знань. Не тільки формування і підтримка національної ідентичності чи комеморативні практики, а й суттєвий вплив на становлення громадянського суспільства теж здійснює історія через ЗМІ. Публічна історія, доступність історичних знань, можливість усіх вільно висловлюватися на історичні теми є неодмінною ознакою власне інформаційного суспільства. Реаліті – історія, виробництво популярної історії стають центральними темами сучасних мас-медіа. «Інструменталізація історії в медіа» як навчальна дисципліна викладається в українських університетах з метою навчити студентів критично підходити до традиційних точок зору, оволодіти основними методами роботи з медіа-продукцією і сучасними репрезентаціями історичних подій в кіно та на телебаченні. На думку деяких істориків, спостерігається надмірність історії в медіа. Львівський історик В. Расевич під час форуму «Дискусії про історію в ЗМІ: на шкоду чи на користь?» (29–31 травня 2013 р., м. Львів)¹⁴ зазначав: «...Симбіоз медіа та історії на сучасному етапі є шкідливим – це найпростіший спосіб мобілізації електорату – не треба нічого робити, а можна просто пишатися. І політики замість того, щоб проводити реформи, за допомогою указів переписують історію. Це неможливо, адже ефект нетривалий, він обмежується каденцією політика»¹⁵.

¹⁴ Калачова Н. Історична дискусія у ЗМІ: будувати ідентичність чи просто писати правду?, див.: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/06/3/125278/>

¹⁵ «Надмірність історії в медіа шкідлива», – історик Василь Расевич, див.: http://risu.org.ua/article_print.php?id=52482&name=community&lang=ua&

Медійний простір України має нерозвинену інфраструктуру: деякі сегменти зовсім випадають із загальної схеми, а тому знижують можливості популяризації історії. Україна переживає жакливу кризу книговидавання: у 2014–2015 рр. видаино менше ніж 1 книгу на одного українця, призупинився видрук шкільних підручників. Зменшилась кількість періодичних видань – газет і журналів. Спостерігається засилля дилетантизму в галузі історії у інформаційному просторі, низька видавнича культура, відсутність наукового рецензування і т. д.

Україну, вітчизняну історію майже не знають за кордоном. Явною є комунікативна ізолюваність України від решти світу. В 2011 р. Інститут інноваційних технологій і змісту освіти (м. Київ) здійснив дослідження «Україна у підручниках та інформаційному просторі країн світу». Було узагальнено матеріали 67 українських посольств. Висновок невтішний: світ незнайомий з історією України. Лише в деяких підручниках історії країн-сусідів Україна згадується побіжно у контексті Київської Русі, І і ІІ світових воєн та розпаду СРСР¹⁶.

2.4.4. Роль істориків як публічних інтелектуалів

Розширені можливості сучасного інформаційного простору України надають історикам шанс заявити про себе не тільки як знавців минувшини, а й як публічних інтелектуалів. Це фахівці, які мають якісну освіту і спроможні самостійно створювати цікавий культурний продукт. Істориків-інтелектуалів можна умовно поділити на «університетських» і «медіатизованих», тобто на непомітних і присутніх у ЗМІ. Академічні і університетські історики займаються розробкою специфічних і доволі вузькоспеціалізованих тем. Популяроною спрощеною розробкою актуальних питань займаються публічні медіатизовані інтелектуали. Інструменти добре апробовані: колонки в ЗМІ, блоги, виступи в ток-шоу та на радіо, робота ведучим на каналі, а також написання та видання популярно написаних книг із (часто) доволі провокаційними заголовками (Андрій Портнов «Вправи з історією по-українськи», Ярослав Грицак «Життя,

¹⁶ *Україна у підручниках та інформаційному просторі країн світу* / Укладачі Б. М. Жебровський, О. А. Удод. – К., 2011. – 88 с.

смерть та інші неприємності», «Куди рухається світ», Петро Толочко «Україна у вогні євроінтеграції»). Переважаючим жанром праць публічних істориків є історичні або філософські есе. Історики як публічні інтелектуали є своєрідними комунікаторами між світом «високих» ідей та світом масової культури, масової політики, масових медіа. Трибуною для них є умовний масовий простір. Але в українських реаліях, коли немає суспільного договору між інтелектуалами й політиками щодо етичних правил ведення дискусій, у засоби масової інформації, особливо на телебачення, переносяться найогидніші прийоми політичної боротьби – нецензурщина, бійки, образи і т. д. А тому, історики, що заслуговують на звання інтелектуала, в телевізійному просторі губляться. Вони часто говорять такою мовою, що не доходить ані до ведучого, ані до співрозмовника, ані до аудиторії. За словами А. Портнова, «телеєфір перетворює інтелектуала на клоуна»¹⁷.

Водночас медіа мають можливості практично з будь-якого історика зробити впізнавану постать, надати трибуну для діяльності в ролі експертів з поточних подій, їхнього аналізу, виходячи із знання історичного досвіду та володіння методологією історичної науки.

Творче кредо історика-інтелектуала окреслив Ярослав Грицак у збірці своїх есеїв: «як історик я відчуваю себе щасливим, що живу в часи і в країні, коли й де вирішується майбутнє Європи і, правдоподібно, цілого світу, – і своїми текстами, у міру сил і можливостей, я можу бути причетним до цієї великої історії»¹⁸.

¹⁷ Андрій Портнов. Телеєфір перетворює інтелектуала на клоуна, див.: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/mediaosvita/andriy_portnov_tel_eefir_peretvoryue_intelektuala_na_klouna/

¹⁸ Грицак Я. Куди рухається світ. – К., 2015. – С. 9.

3. Співтовариства вчених, корпорації істориків

3.1. Роль партійних функціонерів у творенні «колективного стилю» українського радянського історіописання

*(До історії підготовки двотомника «Історія Української РСР»
кінець 1940-х – початок 1950-х рр.)*

Аксіоматична теза про політично-партійну підконтрольність й ідеологічну підпорядкованість радянського історіописання, особливо його республіканських / провінційних варіацій, у тому чи іншому вигляді циркулювала на теренах еміграційної / діаспорної історіографії від другої половини 1940-х рр. У сучасній українській історіографії ця ідея не тільки здобула практично безстрокову «прописку», а й стала майже ритуальною згадкою, котра повсюдно фігурує майже у всіх текстах, присвячених радянському історіописанню.

Втім, така загальна констатація, котра перекочує з однієї праці до іншої, часто-густо хвиє на абстрактність й умоглядність, позаяк не висуває конкретних запитів до текстів істориків, які працювали за радянської доби. Останні актуальні як із перспективи дослідницьких практик окремих учених, так і у світлі т. зв. «колективного стилю» великих багатотомних проєктів, оскільки продукують питання як щодо розподілу ролей, так і самої технології вироблення радянського знання.

Як створювався інтелектуальний продукт, зокрема монографічні та великі багатотомні праці за радянської доби? Який був механізм вироблення й упровадження ідеологічних настанов і культурних взірців? Як розгорталися контролюючі та регулятивні практики? Яку роль відігравали такі практики у стереотипізації, ідеологізації і примітивізації мовних протоколів колективних багатотомників? Як прищеплювалися інстинкти перманентної самоцензури у середовищі істориків й учених-гуманітаріїв?

Звісно, діапазон таких запитів можна суттєво розширити й нюансувати, проте всі вони мають спільне підґрунтя, пов'язане з окресленням та осягненням самого процесу індоктринізації й деформації соціогуманітарного знання у радянському історіо-

писанні, що призвело до творення «колективного» (чи «колективістського», за саркастичним означенням тогочасних інтелектуалів!) стилю історичних студій. Недаремно В.Дубровський характеризував такі наукові практики, що виникли впродовж 1930-х рр., як «артільний спосіб» укладання української історії на ґрунті не стільки «психозу колективізму», скільки «колективної перестраховки»¹.

Проте повернемося до наріжної і, заразом, установчої проблеми: як це працювало?

Передусім, окреслювався загальний «горизонт можливостей», точніше сказати вузький «фарватер», у межах якого мали розгоратися дослідницькі практики, а за великим рахунком — провідний вектор мислення радянського історика. Межі такого «проходу» суворо делімітувалися у вигляді, приміром, постанови урядового жюрі 1937 р. на кращий підручник, яка впровадила відоме означення про приєднання України до царської Росії, як «меншого лиха»², або, «переяславських тез» ЦК КПРС, котрі освятили й легітимізували горезвісну концепцію «возз'єднання»³.

Таким чином, «горизонт можливостей» утворював і спрямовував течію потужного легітимаційного річища, котре фактично було ключовим «обрядовим» елементом у тексті будь-якого історика на культурному просторі СРСР. Причому прагнення будь-що-будь утриматися у цьому руслі часом призводило до справжніх курйозів. Скажімо, у текстах деяких українських істориків пошуки витоків «боротьби за возз'єднання» з Москвою сягали навіть XIV століття, себто доби, в яку ще не існувало Російської централізованої держави як такої, що

¹ Дубровський В. Найновіша советська концепція історії України // Український збірник. — Мюнхен, 1956. — Кн. 6. — С. 71–72.

² Постановление жюри правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3 и 4 классов средней школы по истории СССР (22 августа 1937 г.) // Историк-марксист. — 1937. — № 3. — С. 137–141.

³ Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). Одобрены ЦК КПСС. — М., 1954. — 30 с.

справедливо відзначали тодішні рецензенти⁴. Вочевидь, такі «пошуки» не тільки суперечили історичному знанню, а й логічним підставам людського мислення.

Та загальною делімітацією «горизонту можливостей» справа не обмежувалася, позаяк «політика знання» радянського режиму вирізнялася безперервною актуалізацією й повсякчасним ідеологічним освяченням інтелектуального продукту, котрий мав оперативно імплементувати настанови чергових партійних з'їздів і пленумів. Важливу роль у таких актуалізаційних процедурах відігравали ювілейні постанови до революційних річниць 1905 та 1917 рр., перемоги у радянсько-німецькій війні 1941–1945 рр., «круглих» дат «класиків марксизму-ленінізму» і річниць партійних з'їздів і т. п. Ці документи фактично розмічали й окреслювали прийнятний культурний ландшафт для представлення радянської історії, себто висували, формулювали та обґрунтовували теми, котрі вважалися актуальними і важливими.

Посереднє місце у таких легітимаційних стратегіях ідеологічної актуалізації посідали народні рухи, повстання і війни, а також історичні діячі, яких тою чи іншою мірою представляли під машкарою гаданої / уявної «прогресивності» чи «класовості». Тому сторонньому колезі з фахового цеху поза межами СРСР видавалося, що радянське історіописання репрезентує суцільну «безособову» історію, в якій йшлося не стільки про історичну Людину, скільки про безперечний ланцюг процесів, явищ, катаклізмів, вибудованих у координатах т. зв. «формаційної п'ятичленки», котрі лише зрідка доповнювалися фактографічними, «правильними» прикладами.

За спостереженням Л.-Р. Біласа українські радянські праці репрезентували «історіографію безособову, нелюдську (курсив Л.-Р. Біласа. — *Авт.*), як нелюдськими є апарат і система, що її зумовили. Нелюдська ця історіографія ще й тому, що героями її історичної концепції є абстракції: засоби продукції, умови

⁴ *Компан О. С., Скляренко Є. М.* Книги з історії Львова. Рец. на вид.: Нариси історії Львова (1256–1956). — Львів, 1956. — 440 с.; Історія Львова. Короткий нарис. — Львів, 1956. — 294 с. // Вісник АН УРСР. — 1957. — № 8. — С. 71.

життя, боротьба “прогресу” й “реакції”, здетерміновані історичні закони і т. п.»⁵.

Звичайно, такі легітимізаційні стратегії час від час мусили «глючити», як у зв'язку з черговим зигзагом партійного курсу, так і новими соціокультурними реаліями, котрі поставали у періоди масштабних колізій і трансформацій, як-от, повоєнні очікування й надії 1945–1946 рр., реформістські настрої часів хрущовської лібералізації і т. п. Відтак у якийсь момент вектор поточної суспільно-політичної кон'юнктури виходив поза межі канонізованих й узвичаєних на той час схем, себто дещо розширював потенційний / можливий простір для тлумачень й інтерпретацій минувшини.

Наприклад, за радянсько-німецької війни у пропагандистських, агітаційних і науково-популярних практиках використовувалися елементи національної героїки й історичної слави як свого роду «локального» компоненту, точніше своєрідної складової загальнорадянського патріотизму. Проте такі періоди були доволі скороминущими і болісними для радянського історика, позаяк переводили його фактично у «підвішений стан», коли навіть украй обережні та начебто виважені, коректні кроки у наступний момент могли призвести до непередбачуваних наслідків.

Зазвичай корекція таких «відхилень» відбувалася за рахунок «спеціалізованих» заходів, приміром, таких як відома постанова ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР».

Ця партійна постанова республіканського масштабу остаточно поховала кволі паростки повоєнного оптимізму й рожеві сподівання тодішніх інтелектуалів, яких означували як «творчу інтелігенцію УРСР». Одне з найголовніших звинувачень на адресу істориків полягало в тому, що «они вместо того, чтобы рассматривать историю Украины в тесной связи с историей

⁵ Л. Б. [Білас Л.-Р. Р.] Як пишеться історія 1957 року (Зауваги до книжки В. А. Голобуцького «Запорожское казачество». Київ, 1957. стор. 461) // Українська літературна газета (Мюнхен). — 1958. — № 4 (квіт.). — С. 1.

русского, белорусского и других народов Советского Союза, *идут по пути украинских националистов, рассматривая историю Украины изолированно от истории других народов, начиная и следуя в этом вопросе по курсу Грушевского “Історія України-Руси”* (тут і далі курсив наш. — Авт.)»⁶.

Це симптоматичне звинувачення, фактично інкримінація «злочину» українським радянським історикам, яких прирівнювали до ворогів-націоналістів, не тільки провіщало про черговий поворот партійного курсу, а й демонструвало нав'язування інших «правил гри» на інтелектуальному й культурному полі, котрі мали легітимізувати існування «нової», «великої» та «єдиної» спільноти — радянського народу у часі і просторі.

Отож український історик на теренах СРСР повсякчас перебував у стані Дежавю, коли пригадував попередній травматичний досвід і недавні репресивні заходи і, заразом, прагнув досягнути межі дозволеного, можливого та бажаного, котрі склалися за тієї чи іншої ситуації.

Приміром, М.Супруненко — майбутній академік АН УРСР на одній із партійних нарад у квітні 1947 р. за участі істориків та представників української радянської інтелігенції зауважив: *«Щодо викриття і виправлення помилок: можна вийти прочитати список своїх злочинів, впасти в таке всенародне каяття і таким чином вважати свої самокритичні обов'язки виконаними. Ясно, що така самокритика не дасть користі, вона не буде сприяти творчому росту, марксоленінському росту робітника історичного фронту»*⁷.

Та прихований підтекст цієї зауваги, адресованої партійним функціонерам, містив болюче й актуальне питання: якої стратегії поведінки триматися історикам у світлі нової політич-

⁶ *Інститут історії України* Національної академії наук України: Документи і матеріали 1936–1991: У 2 кн. / Відп. ред. В. А. Смолій; упор. О. С. Рубльов, О. В. Юркова. — К., 2011. — Кн. 1: 1936–1947. — С. 560.

⁷ *Стенограмма совещания историков при ЦК КП(б)У (29–30 апреля 1947 г.)*. Управление пропаганды и агитации // Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф.1, оп.70, спр.753, арк.279.

ної кон'юнктури? Готуватися до кампанії «каяття», як на поч. 1930-х рр., чи чергового переформатування ідеологічних віх? Чого хочуть / чекають від істориків республіканські партійні бонзи?

Схожими «пошуками» на цій нараді переймалися й інші історики, зокрема тодішній директор Інституту історії України АН УРСР М. Петровський, який уже на той час визнавав цілу низку своїх «помилкок» і прагнув вгадати/відчути чи достатньо такого «зіннання», чи потрібне вже визнання більш тяжких «гріхів», а то й «злочинів». Спершу він прагнув обмежитися загальними заувагами, зокрема відзначав, що *«база, яка призвела до цих помилок — це вплив старої буржуазної науки, старих буржуазних поглядів. Зокрема те, що тяжіло наді мною це вплив націоналістичних поглядів Грушевського. Це основна причина, чому це так трапилося, і звичайно з цим треба покінчити, боротися треба, рішуче покінчити з цим»*⁸. Але згодом М. Петровський став обстоювати думку про негативний підсумок ледь чи не всієї своєї наукової діяльності.

Отже, непевність становища історика, особливо вченого з національних / республіканських окраїн СРСР повсякчас позначалася на його дослідницьких і культурних практиках. Але обставини буття вченого-гуманітарія ще більш погіршувалися, коли йшлося про участь у колективних, багатотомних працях, які мали представляти академічний компендіум досягнень радянської історичної науки. У такому випадку навіть та доволі ілюзорна свобода, котру мав автор-історик під час написання індивідуальної статті чи монографії з відповідною конфігурацією установчих / легітимізаційних елементів, суттєво звужувалася, позаяк він опинявся у «зачарованому колі» низки регламентуючих процедур і т. зв. «стадій колективної праці».

Насамперед, варто підкреслити, що багатотомні роботи однозначно виступали як праці замовлені й санкціоновані згори, зокрема у вигляді спеціальних постанов чи інших партійних рішень, до яких уже згодом долучалися, власне, постанови Президії АН УРСР як розпорядчі документи.

⁸ Там же. — Арк. 17.

Приміром, замовлення на створення повоєнного республіканського наративу санкціонувалося тією ж погромною постановою ЦК КП(б)У у серпні 1947 р., в якій зазначалося: «2. Считать важнейшей, боевой задачей коммунистов-историков Академии наук УССР составление марксистско-ленинского “Краткого курса истории Украины”. 3. Обязать Институт истории Академии наук УССР разработать и представить на утверждение ЦК КП(б)У схему и тезисы “Краткого курса истории Украины” к 15 октября сего года, руководствуясь сталинским учебником по истории ВКП(б), замечаниями товарища Сталина, Кирова и Жданова по вопросам истории, а также указаниями настоящего постановления»⁹.

Зауважимо, що сам процес підготовки й написання багатотомних студій виконувався на засадах т. зв. «комплексного методу», котрий фактично був модифікацією сумнозвісного «бригадного способу організації» наукової праці зразка 1930-х років.

За великим рахунком, суть його зводилася до того, щоби створити своєрідне «колективне горнило», котре мало тотально «плавити» й «розчиняти» як оригінальну авторську думку, так і відсікати потенційно небезпечні сюжети і проблеми. Відтак текст автора / авторів кожного розділу чи параграфу проходив низку послідовних етапів: детальне, зазвичай кількаразове обговорення на низовому рівні — відділі чи кафедрі, котре переміщувалося на інший рівень — засідання редколегії та Вченої ради, іноді у вигляді спеціальних розширених і тривалих нарад із додатково запрошеним колом осіб.

Згодом видрукований макет тому подавався на зовнішнє рецензування. Причому йшлося про десятки і навіть про сотні рецензій! І хоч останні часто-густо містили формальні пропозиції щодо концептуальних засад чи загальної конструкції багатотомника, проте, як правило, подавали безліч зауваг фактографічного плану та побажань потенційних доповнень (про все і ще про дещо!) з боку не тільки окремих вчених, колективів кафедр, інститутів та університетів, а й партійних

⁹ Інститут історії України Національної академії наук України... — С.564.

міськкомів і обкомів. Останні підкреслено демонстрували свій «вагомий і неоціненний внесок» у «боротьбу за ідеологічну чистоту». Наприклад, на перший макет «Краткого курса истории Украины»¹⁰ було написано 85, а на другий — понад 100 рецензій¹¹.

Окрім того, побутувала практика виїзного чи контрольного засідання авторського колективу в інших установах АН УРСР (Інститутах філософії, економіки, мовознавства та ін.), а найголовніше — у столичних академічних установах, університетах і вузах, які мали забезпечити зовнішню апробацію, тобто дати розгорнуту експертизу республіканських проєктів.

Варто наголосити, що навіть установча концепція / схема «Краткого курса истории Украины» — фактичного попередника двотомника «Історія Української РСР» зразка 1950-х рр. зазнала низки прискіпливих обговорень у Москві протягом 1947–1948 рр.¹², які суттєво вплинули на її конструювання. Скажімо, під час одного з таких обговорень професор (майбутній академік)

¹⁰ Див. докладніше про підготовку й метаморфози довоєнного «Короткого курсу історії України» (К., 1940) та повоєнного «Краткого курса истории Украины» (1947–1948): *Юркова О.* «Історія України» чи «Короткий курс», або як у 1940 році постала «українська радянська історіографія» // *Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.)* / За ред. В. А. Смолія. — К., 2015. — С. 89–108.

¹¹ *Доповідна записка* відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У про рецензування макетів «Короткого курсу історії України» (травень 1949 р.) // *У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): 36. документів і матеріалів* / Упоряд. Р. Я. Пиріг (керівник), Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов; відп. ред. В. А. Смолій: У 2 ч. — К., 1996. — Ч. 2: (1944–1956 рр.). — С. 125–126.

¹² *Стенограма* спільного засідання Інституту історії України АН УРСР з Інститутом історії АН СРСР по обговоренню проєкту схеми «Короткого курсу історії України». 2 грудня 1947 р. – 17 лютого 1948 р. // *Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі — НА ІУ).* — Ф. 1, оп. 1, спр. 103. — 147 арк.; *Стенограма* засідання сектора історії СРСР до XIX ст [Інституту історії АН СРСР] по обговоренню «Короткого курсу історії України». 23 вересня 1948 р. // *НА ІУ.* — Ф. 1, оп. 1, спр. 139. — 58 арк.

І. Мінц щодо представлення історії України у 16 ст. категорично відзначив: «Нужно сделать так, чтобы не создалось впечатление, что национальная борьба является центром всего движения»¹³.

На думку тодішнього заступника директора Інституту історії АН СРСР В. Шункова, навіть сама назва «Краткий курс истории Украины» була у корні невірною, позаяк не відображала «поступального розвитку історичного процесу». Натомість він запропонував іншу назву для республіканського проекту — «Курс истории Украинской Советской Социалистической Республики»¹⁴. У широкому сенсі пропозиція В. І. Шункова намічала / анонсувала кардинальну трансформацію тогочасного, хоч і урізаного й ідеологічно заангажованого, але все ж таки національного формату «Історії України», котрий звужувався до провінційного / республіканського формату «Історії Української РСР». Але більш виразно й категорично такі думки, котрі врешті-решт спричинили зміну назви республіканського проекту, були проголошені на зламі 1940-х–1950-х рр.

З-поміж численних зауваг та пропозицій московських істориків іноді проступали і слушні моменти, проте всі вони нівелювалися спільною позицією більшості учасників нарад та засідань: історія України мала бути виписана як низка сторінок російської / радянської історії із зазначенням певної своєрідності однієї з союзних республік, але в жодному разі без акцентуації на національній / народній неповторності.

Отож у доповідній записці за підписом завідуючого відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У П. Гапочки із задоволенням зазначалося, що «Институту истории Украины удалось организовать работу так, что создание “Курса истории Украины” фактически стало творческим коллективным процессом, в котором принимают активное участие многие историки, в том

¹³ Стенограма спільного засідання Інституту історії України АН УРСР з Інститутом історії АН СРСР... — Арк. 10.

¹⁴ Там само. — Арк. 50.

числе известные специалисты, работающие на Украине и в Москве»¹⁵.

Однак, і на цьому «колективна плавильня» не завершувалася, позаяк багато разів перероблені й вихолощені тексти потрапляли до редакцій видавництв, які вносили свою лепту у зняття «гострих кутів» і «зачистку» навіть потенційно «сумнівних» тез і думок. Отже, розпочиналася досить тривала і не дуже комфортна співпраця редакторів із авторами, яка суцільно нівелювала своєрідності стилю, мови, організації та представлення матеріалу.

Власне, з тих часів і походить відомий пасаж, який приписують звичайному чи типовому радянському редактору: «Не розумію, вагаюсь, підозрюю — викреслюю». Зрештою, редакторські й коректорські практики де-факто стали ще однією «виробничою» стадією, на якій формувався «колективний стиль» багатотомних писань. Тим більше, що провідне завдання редакторського / коректорського колективу полягало в тому, щоби допильнувати ідеологічну цнотливість авторів, максимально «причепурити» й «пригладити» текст, себто зробити його суцільно одноманітним / одноцільним для читацького сприйняття.

Та особливим інструментом «колективної плавильні» були засідання / наради у ЦК КП(б)У, на яких історики не тільки мали звітувати й отримувати численні «цінні» вказівки, а й представляти та обговорювати черговий макет, точніше зміст практично кожного розділу і навіть параграфу із партійними функціонерами. Таким чином, запускався процес перманентних уточнень і зауваг, які кардинально збільшували обсяг і, водночас, розмивали конструкцію колективної роботи, примітивізували смислові структури, зводили їх до банального набору ідеологічних тез, що подавалися у тенденційному фактологічному обрамленні.

Скажімо, на нараді 6 жовтня 1948 р. у відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У директор Інституту історії України АН

¹⁵ *Доповідна записка* відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У про рецензування макетів «Короткого курсу історії України» (травень 1949 р.) // *У лещатах тоталітаризму...* — Ч. 2. — С. 126.

УРСР О. Касименко констатував, що обсяг «Краткого курса истории Украины» після численних переробок сягнув 45 др. арк. і перевищив запланований на 5 др. арк. Більше того, він прозоро натякнув, що подальше врахування висловлених зауваг і виправлення недоліків істотно утруднюється, а у певному розумінні стає практично неможливим¹⁶.

Натомість вищезгаданий П. Гапочка відзначив, що директор надто нервово і неправильно реагує на партійну критику й не хоче враховувати справді принципів та «великі зауваження»¹⁷. Достатньо навести лише одне-єдине з таких «великих зауважень» П. Гапочки про добу Київської Русі, щоб усвідомити, в якому складному становищі перебував тодішній директор: *«Дальше, Киевское государство при Владимире, Владимире Мономахе совершило два похода туда то и туда то, угрожало тем то и тем то. Вот Вам несколько строчек — получается линия. Берешься за голову — это именно то, что нужно сегодня американцам и англичанам. Они скажут, что сами большевики издали свою историю, где указано, что их предки являются явными агрессорами. Так мы об этом же и говорим...»*¹⁸.

Вочевидь, після такої «поважної» й політично вмотивованої оцінки проекту республіканського історичного наративу О. Касименку не залишалося нічого іншого як палко подякувати, визнати свою «політичну безпорадність», низку великих «помилочок» і запевнити, що у другому макеті «Краткого курса истории Украины» всі недоліки та прорахунки будуть неодмінно усунуті повною мірою, щоби «Павел Никитич (Гапочка. — Авт.) к нам претензий не имел»¹⁹.

¹⁶ Стенограма наради у завідуючого управління пропаганди і агітації ЦК КП (б)У П. Гапочки по обговоренню розділів Короткого курсу історії України, присвячених періоду капіталізму та радянському періоду від 6 жовтня 1948 р. // НА ПУ. — Ф. 1, оп. 1, спр. 140, арк. 64.

¹⁷ Там само. — Арк. 70.

¹⁸ Там само. — Арк. 71–72.

¹⁹ Там само. — Арк. 75.

Отож розпочалася чергова стадія «колективного горнила» з урахування незчисленних зауваг і рекомендацій. Що ж було далі?

Про перебіг цього багатостраждального проекту довідуємося з інститутського звіту про виконання перспективного плану досліджень протягом 1946–1950 рр., в якому зазначалося: «Напечатанный макет истории Украины снова обсуждался и рецензировался специально созданной комиссией ЦК КП(б)У, в секторе науки отдела пропаганды и агитации ЦК ВКП(б), в Институте истории АН СССР, на кафедрах истории СССР университетов и педагогических институтов Украины, а также отдельными специалистами-историками... В конце 1948 года Институт напечатал второй макет истории Украины. Макет в первом полугодии обсуждался и рецензировался комиссией ЦК КП(б)У в секторе науки отдела пропаганды и агитации ЦК ВКП(б), в институте истории АН СССР, на кафедрах истории СССР университетов и педагогических институтов Украины, а также отдельными специалистами-историками».²⁰ Загалом ці трансформації спричинилися до того, що обсяг другого макета «Краткого курса...», надрукованого 25 грудня 1948 р., сягнув 59 др. арк.²¹

Власне, «колективне горнило» на стільки вихолощувало й роздувало обсяг, що формат «Короткого курса...» як універсальної базової книги був однозначно похований, оскільки не вкладався не тільки у 40–50, а навіть у 60–70 др. арк. Натомість постав проект двотомної «Історії України» (майбутньої «Історії Української РСР»), який фактично був дітищем згаданого «Короткого курса...».

Ось як описаний цей процес у вищеназваному інститутському звіті: «В результате доработки объем Курса истории Украины увеличился на 6 печатных листов. В связи с этим на Ученом Совете было принято решение 3-й макет издать в 2-х частях и именовать “История Украины”. 3-й макет истории Украины в II-х частях вышел из печати 16 июня 1949 года.

²⁰ Звіт про виконання перспективного плану роботи Інституту за 1946–1950 рр. // НА ІУ. — Ф. 1, оп. 1, спр. 215, арк. 4.

²¹ Там само. — Арк. 4.

Макет снова рецензировался и получил положительную оценку. Однако было дано незначительное количество замечаний. Рецензенты требовали более четкого освещения вопросов формирования украинского народа, образования украинской нации, государственности, национально-освободительного движения в начале XX века, некоторых вопросов общественно-политического движения на Украине. На реализацию этих замечаний, как и в прошлом, мобилизован весь научный коллектив Института»²².

Зауважимо, що подібні планові й позапланові «мобілізації» всіх співробітників Інституту на переробку / доробку / доопрацювання / завершення чергової «колективного проєкту» відтоді стають звичною традицією практично всіх великих республіканських багатотомників включно до середини 1980-х рр.

Утім, навіть «успішне» проходження всіх рівнів такої «плавильні» у жодному разі не гарантувало, що багатотомна праця побачить світ. Адже її доля залежала від багатьох чинників: метаморфоз партійного курсу, поточних взаємин республіканського керівництва з центром, ступеня «перестракування» місцевих функціонерів і навіть особистих симпатій й антипатій щодо авторського колективу. Яскравим свідченням таких метаморфоз може слугувати послідовність проходження різних стадій «апробації» вищезгаданої двотомної «Історії Української РСР», яку первісно називали «Історією України» чи «Курсом історії України» (у 2-х частинах) за аналогією із попереднім проєктом, відомим як «Краткий курс истории Украины» («История Украины. Краткий курс»).

За висловом О. Касименка, «на XVI з'їзді партії (25–28 січня 1949 р. — *Авт.*) було прямо указано про те, що *Центральний Комітет КП(б)У взяв під контроль роботу над створенням “Курсу історії України”, і цей контроль справді здійснювався і величезна, незмірима допомога нашому колективу надана з боку нашого ЦК КП(б)У*»²³.

²² Там само. — Арк. 7.

²³ *Стенограма* виступу директора Інституту історії України О. К. Касименка на партійній конференції АН УРСР (28 грудня 1949 р.) // У лещатах тоталітаризму... — Ч. 2. — С. 129–130.

Зрештою, двотомник став вислідом багаторічних переробок і ревізій повоєнного «Краткого курса истории Украины», який світу так і не побачив, за винятком обмежених накладів кількох робочих макетів. В українській історіографії ці колізії «короткого курсу» вже охрестили як змагання за «добрий сталінський підручник»²⁴, які стали своєрідною передісторією у створенні двотомника «Історія Української РСР» зразка 1950-х років.

Отже, численні політичні й ідеологічні трансформації, котрі розгорталися на зламі пізнього сталінізму та на зорі хрущовської відлиги, значною мірою відобразилися на підготовці цієї праці. Недаремно її друк неодноразово відкладали в останній момент із різних причин, зокрема з ініціативи республіканського партійного керівництва, котре будь-що-будь прагнуло перестрахуватися від можливих звинувачень столичного центру у «буржуазному націоналізмі» чи якомусь іншому антипартійному ухилі.

Почасти скласти уяву про масштаби цього «колективного горнила» можемо з виступу О. Касименка на партійній конференції АН УРСР, в якій згадується про близько 250 рецензій на двотомник та підготовку у листопаді-грудні 1949 р. 4-го макета цієї роботи²⁵.

Та й цієї безпрецедентної «плавильні» виявилось замало! Секретар ЦК КП(б)У І. Назаренко у своєму виступі 20 квітня 1950 р. так прокоментував повідомлення директора Інституту історії України АН УРСР про завершення підготовки цього двотомника: «Кілька зауважень щодо підручників, які виходять найближчим часом по історії України. *Товариш Касименко говорив, що той підручник вже зданий до друку, але в зв'язку з тими зауваженнями, що тут були на сесії треба перед тим, як*

²⁴ *Єкельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Авторизов. переклад з англ. М. Климчука, Х. Чушак; за ред. М. Климчука. — К., 2008. — С. 153–184.

²⁵ *Стенограма* виступу директора Інституту історії України О. К. Касименка на партійній конференції АН УРСР (28 грудня 1949 р.) // У лещатах тоталітаризму... — Ч. 2. — С. 128, 130.

здати в тираж перший том цього підручника його уважно проглянути з високою відповідальністю. Це дуже важливо»²⁶.

Дана заява-настанова спричинила чергову хвилю переробок і доповнень, яка тривала майже до кінця 1950 р. Утім, в інформаційній записці від 16 січня 1951 р. за підписом заступника директора Інституту історії України АН УРСР Ф. Лося, котра адресувалася першому секретарю ЦК КП(б)У Л. Мельникову, підкреслювалося, що вся робота над першим томом «Історії Української РСР» була завершена ще у жовтні 1950 р., а роботу над другим томом планують закінчити до 5 лютого 1951 р.²⁷.

Суголосні відомості віднаходимо і у річному звіті Інституту історії України АН УРСР за 1950 р., в якому зазначалося: «ЦК КП(б)У в октябрі місяці 1950 года принял решение о напечатании массовым тиражом I тома Курса Истории Украинской ССР на русском и украинском языках. Работы над II томом в основном также завершены за исключением незначительной редакторской доработки. В ближайшие недели II том будет сдан для выхода массовым тиражом»²⁸.

Більше того, 23 квітня 1951 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії України АН УРСР, присвяченій відомій «геніальній мовознавчій праці» Й. В. Сталіна, директор О. Касименко впевнено наголосив: «Велике значення мають ці питання для наукової історії українського народу, маючи на увазі, що питання формування української народності і нації ще не знайшло свого висвітлення в історичних дослідженнях. І хоч наш науковий колектив Інституту і має деякі результати в

²⁶ *Із стенограм* виступів учасників виїзної наукової сесії Інституту історії України АН УРСР у м. Львові (19-20 квітня 1950 р.) // Там само. — С. 143.

²⁷ *Інформація* заступника директора Інституту історії України АН УРСР Ф. Є. Лося для першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Г. Мельникова про стан підготовки двотомного видання «Історії Української РСР» // Там само. — С. 150.

²⁸ *Річний звіт* про виконання тематичних планів наукових, науково-дослідних робіт та звіт діяльності Інституту за 1950 р. // НА ІУ. — Ф. 1, оп. 1, спр. 216, арк. 109.

постановці і розв'язуванні цих питань, але ми вважаємо, що їх обов'язково потрібно ширше і всебічно науково обговорити. *Попередні підсумки нашої роботи по цій проблематиці вже викладені в курсі історії УРСР том 1, який зараз виходить з друку*²⁹.

Здавалося б, що публікація першого тому станеться ось-ось — у найближчі місяці, а то й тижні. Та не так сталося, як гадалося! Поява «мовознавчої» студії «великого вождя всіх народів» стала гарним, майже ідеальним приводом для республіканської партійної номенклатури відтермінувати вихід у світ згаданого двотомника та відправити його знову до «плавильного горнила».

12 листопада 1951 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про розгляд макета Історії Української РСР», котра санкціонувала створення спеціальної комісії для представлення плану й порядку обговорення чергового макета двотомника³⁰. Та її висновків не стали очікувати. Гнівна філіппіка на адресу українських істориків майже одразу пролунала з боку вищого партійного керівництва, котре прагнуло, передусім, вбезпечити власне становище за часів сталінських репресій.

20 листопада 1951 р. перший секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников навіть не дочекавшись якихось попередніх висновків або рекомендацій спеціальної комісії наголосив: «Некоторые факты, относящиеся к истории УССР, показаны в отрыве от истории СССР в целом... В этом сказалось все убогое понимание, вся ограниченность авторов “Курса истории УССР”, непонимание того, что историю Советской Украины можно рассматривать в тесной связи с историей братских народов и Советского Союза в целом, а не как параллельно идущий процесс. Во время работы коллектива над макетом “Курса истории УССР” появились гениальные труды товарища Сталина по вопросам языкознания, которые являются методоло-

²⁹ Стенограма засідання Вченої ради Інституту від 23 квітня 1951 р. // Там само. — Спр. 294, арк. 2.

³⁰ Постанова ЦК КП(б)У «Про розгляд макета Історії Української РСР» (12 листопада 1951 р.) // У лещатах тоталітаризму... — Ч. 2. — С.152.

гической основой для разработки проблем всех общественных наук. Вместо того, чтобы в свете этих трудов пересмотреть отдельные положения и главы “Курса истории УССР”, авторы ограничились механической вставкой цитат из этих работ... И в то же время тов. Касименко настолько зазнался, считает, что он сделал все, разослал во все концы, говоря, что все уже кончено. И это Ваше зазнайство тов. Касименко, не приведет к хорошему, если Вы трезво, по-большевистски не осознаете своих ошибок, критически к ним не подойдете... Вы зазнались и думаете, сырой материал протащить, протиснуть. Это Вам не удастся»³¹.

Після такої розгромної критики про більш-менш нормальне просування двотомника до друку вже не могло бути й мови. Відтак макет знову відправили на нове коло доопрацювань і переробок. Тим паче, що на ідеологічному обрії з'явилася чергова «геніальна» робота, котра відтермінувала публікацію двотомника й спричинила ще одну хвилю переробок і підчисток. В інститутському звіті за 1952 р. ці віяння представлені у вигляді лаконічного запису: «в связи с опубликованием гениального труда И. В. Сталина “Экономические проблемы социализма в СССР” и материалов XIX съезда КПСС, авторский коллектив приступил к доработке текста II тома курса “Истории УССР”»³².

Отож був знову запущений процес зовнішнього рецензування й обговорення, передусім у столичних установах та інституціях. Наприклад, 4 березня 1952 р. відбулося спільне засідання кафедри історії СРСР історичного факультету Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова і кафедри історії Академії суспільних наук при ЦК ВКП (б), на якій обговорювався перероблений макет першого тому. В. Дядиченко, котрий представляв макет від Інституту історії

³¹ 3 стенограми доповіді першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Г. Мельникова «Про стан та заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України» на пленумі ЦК КП(б)У (20 листопада 1951 р.) // Там само. — С. 153–154.

³² Звіт про роботу Інституту історії України АН УРСР за 1952 р. // НА ПУ. — Ф. 1, оп. 1, спр. 346. — Арк. 10.

України АН УРСР, зауважив, що на цей текст уже написано 60 рецензій загальним обсягом у 500 машинописних сторінок³³. Та, незважаючи на більш-менш сприятливі підсумки московського обговорення³⁴, республіканські функціонери знову пере-страхувалися й не дали проекту «зеленого світла».

З такої перспективи висновки й рекомендації комісії ЦК КП(б)У, котрі були зроблені з помітним запізненням (17 квітня 1952 р.), виглядали вповні очікуваними й прогнозованими — авторському колективу у черговий раз вказали на принципові ідеологічні недоліки, вагомі методологічні та редакційні помилки³⁵. Підсумок цієї стадії «плавильного горнила» підвели на засіданні комісії ЦК КП(б)У з розгляду макета двотомника, котре тривало протягом 17 листопада – 8 грудня 1952 р.

Зауважимо, що дуже скорочена версія стенографічного запису цього засідання склала 870 машинописних сторінок³⁶. Прикметна риса зазначеного засідання виявилася у зміщенні акцентів у процесі проведення подібних «форумів». Тому украй прискіпливе обговорення макета з перспективи розгляду розділів і параграфів як окремих структурних одиниць у конструкції двотомника дедалі більше переносилося на покрокове обговорення окремих фрагментів тексту — абзаців, фраз і навіть окремих висловів.

³³ *Стенограма* засідання кафедри історії СРСР історичного факультету Московського державного університету ім. Ломоносова і кафедри історії Академії суспільних наук при ЦК ВКП (б), присвяченого обговоренню 1 тому «Історії України» від 4 березня 1952 р. // Там само. — Спр. 355. — Арк. 2.

³⁴ Там само. — Арк. 59–60.

³⁵ *Висновки* комісії ЦК КП(б)У по розгляді I тому «Історії Української РСР» (17 квітня 1952 р.) // У лещатах тоталітаризму... — Ч. 2. — С. 158–159.

³⁶ *Стенографічний запис* засідань комісії ЦК КПУ по обговоренню курсу «Історія Української РСР». 27 листопада – 8 грудня 1952 р. Частина 1 // НА ІУ. — Ф. 1, оп. 1, спр. 353. — 457 арк.; *Стенографічний запис* засідань комісії ЦК КПУ по обговоренню курсу «Історія Української РСР». 27 листопада – 8 грудня 1952 р. Частина 2 // Там само. — Спр. 354. — Арк. 458–870.

Таким чином, із тексту «вимивалися» практично будь-які сюжети та пояснювальні нюанси, котрі гіпотетично містили / могли містити хоч би натяки на прихований або подвійний сенс, особливо це стосувалося назв розділів і параграфів.

Помітно змінився і сценарій цього дійства. Багатоденний формат засідання передбачав своєрідний розподіл ролей. Автори-історики повсякчас змушені були виправдовуватися та пояснювати навіть дрібні повороти своєї думки, зокрема доводити їхню ідеологічну чистоту. Натомість їх колеги-експерти та партійні функціонери виступали у ролі «слідчих інквізиції», котрі будь-що-будь намагалися віднайти «середь», яка б суперечила (хоча б теоретично!) догматам «єдиного правильного вчення». Відтак наукова полеміка, котра точилася на засіданні комісії, нагадувала жонглювання казуїстичними висловами, а не змагання вчених на ниві представлення нового інтелектуального продукту.

Врешті-решт, 1953 р. вимучений, вистражданий авторським колективом і, водночас, вихолощений, нівельований до крайності перший том республіканського наративу побачив світ. Незабаром був опублікований і другий том³⁷, а згодом з'явилося й перероблене друге видання двотомника³⁸.

Союзна преса привітала друк першого тому «Історії Української РСР» у позитивному і навіть комплементарному дусі, хоч і подала низку досить ущипливих зауваг. Скажімо, у колективній рецензії, вміщеній у партійному офіціозі — газеті «Правда», відзначалося, що у розділах, присвячених давнім слов'янам автори подали «общие сведения по истории СССР,

³⁷ *Історія Української РСР: У 2 т. [1-е вид.]* / Гол. ред. О. Касименко. — К., 1953. — Т. 1. — 784 с.; К., 1956. — Т. 2. — 704 с. Рос. версія: *История Украинской ССР: В 2 т. [1-е изд.]*. — К., 1953. — Т. 1. — 839 с.; К., 1955. — Т. 2. — 620 с.

³⁸ *Історія Української РСР: У 2 т. [2-е вид.]*. — К., 1955. — Т. 1 / Гол. ред. О. Касименко. — 906 с.; К., 1957. — Т. 2 / Гол. ред. М. Супруненко. — 779 с.

недостаточно выделяя материал, непосредственно связанный с территорией Украины»³⁹.

Республіканська преса сконцентрувала увагу на «новаторському» характері «Історії Української РСР», порівняно з попередніми виданнями. «Радянські читачі вперше одержали серйозну зведену працю по історії українського народу, написану на марксистських позиціях. *Науково обгрунтовано надзвичайно важливе положення про те, що вся героїчна багатовікова історія українського народу нерозривно зв'язана з історією великого братського російського народу*», — підкреслювалося в одній із колективних рецензій⁴⁰.

Водночас перший том двотомника з історії УРСР спричинив гострі нарікання й критичні зауваги навіть у середовищі заслужених діячів — колишніх фронтовиків, поміж якими ще побутували настрої радянського патріотизму з українськими мотивами, виплекані недавніми воєнними почуттями. Приміром, знаний партизанський командир і письменник, Герой Радянського Союзу П. Вершигора у журнальній публікації украй негативно відгукнувся про перший том вищезгаданого двотомника.

На його думку, у цьому виданні «правильно критикуя и разоблачая вредную, антинародную, контрреволюционную, националистическую теорию грушевских о бесклассовости, безбуржуазности происхождения украинского народа, некоторые наши историки-начетчики — *принижают значение творчества народных масс, умаляют значение казачества как патриотического, свободолюбивого начала в истории русского и украинского народов. Вместе с грязной водой национализма они бездушно выбрасывают вон из истории и ребенка, забывая, что казачество донское и украинское в период ожесточенной борьбы с крымским ханством и султанской Турцией — есть*

³⁹ Тихомиров М., Яцунский В., Черменский Е., Дмитриев С. Научный труд по истории Украины [До видання 1 тому «Історії Української РСР»] // Правда. — 1954, 18 апр. — № 108. — С. 2.

⁴⁰ Берлінський Д, Вовк В., Михайлов О. Цінна наукова праця з історії українського народу [До видання 1 тому «Історії Української РСР»] // Київська правда. — 1954, 25 квіт. — № 86. — С. 3.

дитя трудового народа и в первую очередь крестьянства России и Украины, есть патриотическое проявление военного творчества народных масс»⁴¹.

Ба більше, у примітці, присвяченій зазначеній колективній праці, П. Вершигора зауважив: «Так, например, в обтекаемой «Истории Украины (изд. АН УССР, Киев, 1953 год)» *сделана, на наш взгляд, негодная попытка нарисовать историю без истории*, т. е. показать развитие народа без самой яркой страницы его ранней жизни, в которой было воплощено творчество народных масс, и в первую очередь трудового крестьянства, проявляющего свой патриотизм в партизанско-казацкой войне. *Эта книга — яркий пример, недостойный подражания, — чиновничье-перестраховочного творчества, не имеющего главного зерна исторического исследования патриотизма»⁴².*

Втім у спеціальній заяві, з якою виступила редакція журналу після відповідних адміністративних настанов і висновків, примітка у праці П. Вершигори була схарактеризована як помилкова. Редакція «Октября» навіть визнала, що це покликання безпідставно заплямувало велику й корисну колективну працю радянських істориків⁴³.

Виступ П. Вершигори засудили й відомі російські автори-історики вищезгаданої колективної рецензії у «Правді». «Недоумение читателей вызвал политически ошибочный и грубо бестактный выпад П. Вершигоры против “Истории Украинской ССР”». П. Вершигора в 4-м номере журналу «Октябрь» походя, одним абзацем пытается очернить работу многочисленного коллектива историков. Он облыжно утверждает, что в труде не показано “творчество народных масс”, нет главного зерна исторического исследования патриотизма. Чем же вызваны такие оценки со стороны Вершигоры? Оказывается тем, что в “Истории Украинской ССР” якобы не показано

⁴¹ *Вершигора П.* Братя по оружию (О народных формах вооруженной борьбы русского и украинского народов) // Октябрь. — 1954. — № 4. — С. 118.

⁴² Там же. — С. 118 (прим.1).

⁴³ *От редакции* [про примітку у статті П. Вершигори] // Октябрь. — 1954. — № 5. — С. 191.

творчество масс “в партизанско-казацкой войне”. Надо разъяснить критику, что партизанская война не является важнейшим проявлением творчества масс, а лишь одним из проявлений такого творчества... Таким образом, *П. Вершигора и редколлегия журнала “Октябрь” допустили грубую ошибку, незаслуженно охаяв первый том “Истории Украинской ССР”*. Это безответственное выступление *П. Вершигоры* вызвало справедливые протесты советских ученых», — зазначалося у вказаній рецензійній замітці⁴⁴.

Та «джин» усе ж таки вибрався із «пляшки». Спостереження П. Вершигори не тільки поширилося у республіканських партійних, громадських і наукових колах, а й перетворилося на хрестоматійний приклад, який циркулював у працях низки зарубіжних авторів. Зауважимо, що вислів П. Вершигори — «Історія без історії» навіть винесли у назву однієї з діаспорних рецензій на це видання⁴⁵.

Проте нові ліберальні віяння часів «хрущовської відлиги» послабили резонанс скандального виступу славетного партизанського командира. Тому ця історія, порівняно зі сталінськими часами, закінчилася без істотних втрат для всіх сторін, хоч редакторів журналу «Октябрь» все ж таки звільнили із займаних посад.

Вкрай негативно на появу двотомника відреагували еміграційні автори. Приміром, вищезгаданий В. Дубровський зауважив, що «після 2-ої Світової Війни група співробітників Інституту Історії Академії Наук УССР зробила третю спробу (за В. Дубровським перша спроба — праці М. І. Яворського; друга — «Історія України» 1932 р. під грифом Інституту історії ВУАМЛІН. — *Авт.*) марксистського перелицювання історії України. Це “Історія УРСР”, том. I, Київ, 1953 р. стор. 784, видання Ак. Наук УССР, під редакцією — О. К. Касименка

⁴⁴ Тихомиров М., Яцунский В., Черменский Е., Дмитриев С. Научный труд... — С. 3.

⁴⁵ Лавріненко Юр. Історія без історії (Історія України, т. 1. Київ, Академія наук УССР, 1953, 783 с.; Історія української літератури, т. 1, Київ, Академія наук УССР, 1954) // Українська літературна газета (Мюнхен). — 1955. — № 1: (лип.). — С. 4.

(головний редактор), В. А. Дядиченка, Ф. Є. Лося, Ф. П. Шевченка та Ф. О. Ястребова. Отже, навіть редактор теж колективний! Крім того, в передмові вказано, що окремі розділи цієї книжки написали інші особи, що не входили до зазначеної редколегії, а саме: К. Г. Гуслистий, І. Д. Бойко, К. І. Стецюк, М. А. Рубач, І. О. Гуржій, О. А. Парасунько, С. А. Ктитарев, О. Ф. Єрмоленко, І. І. Компанієць, Й. Т. Щербина, І. Г. Шовкопляс, В. А. Богусевич. Таким чином, крім 5 редакторів, писали цю книжку аж 12 авторів, разом — 17 осіб наукового колективу. Отже, перестраховка досить солідна! З названих осіб тільки К. Г. Гуслистий і М. А. Рубач (Рубанович) відомі як історики передвоєнних часів. Решта їх — це, певно, молодша генерація істориків України комуністичного виховання з часів “Сталінської конституції”, війни й після неї”⁴⁶.

Отож протягом 1950-х рр. колективні багатотомники посіли домінуюче становище на ниві республіканського / українського радянського наративу. Більше того, з появою двотомника «История Украинской ССР» запанувала сумнозвісна традиція великих, т. зв. колективних праць із жорстким структуруванням, суцільною формалізацією за загальною схемою та нівеляцією під єдину «сіру гребінку» будь-яких авторських особливостей.

Такі «колективні» чи «великі» форми утвердилися як масове явище в радянській історіографії на зламі пізнього сталінізму та хрущовських реформ. Подібні видання домінували у соціогуманітаристиці практично всіх союзних республік. Дехто із сучасних учених охрестив таку дослідницьку практику, нав’язану гуманітаріям, як «великий» або «колективний стиль тоталітаризму» наукових писань, що постав як наслідок культивування штучної цілісності — радянського народу⁴⁷.

Таким чином, формат «Історії України», який тою чи іншою мірою побутував упродовж 1930-х–1940-х рр., хоч і

⁴⁶ Дубровський В. Найновіша советська концепція... — С. 72.

⁴⁷ Устюгова Е. Н. Культура и стили // Метафизические исследования: Альманах Лаборатории метафизических исследований при философ. ф-те С.-Петербургского гос. ун-та. — 1997. — Вып. 5: Культура. — С.41.

викривленому та спотвореному вигляді, на поч. 1950-х був остаточний похований. Натомість його заступив формат республіканської історії, котрий безроздільно панував до кінця 1980-х рр.

* * *

Нижче публікуємо 2 фрагменти зі стенографічного запису засідання комісії ЦК КП(б)У 17 листопада — 8 грудня 1952 р., присвяченого обговоренню макета двотомника «Історія Української РСР». Ці уривки, звичайно, не передають повною мірою масштабів «плавильного горнила», якому піддавалися великі багатотомні праці, проте дозволяють скласти певні уявлення про спрямованість й обсяг контролюючих і регулятивних практик тогочасних партійних функціонерів.

У першому фрагменті зі стенографічного запису йдеться про обговорення тексту першого розділу члена-кореспондента АН УРСР Л. Славина про первісне суспільство, в якому брали участь: В. Дядиченко (в. о. завідувача відділу історії феодалізму Інституту історії України АН УРСР), Ф. Єневич (завідувач кафедри діалектичного та історичного матеріалізму Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка), В. Мотузко (редактор журналу «Большевик Украины»), І. Назаренко (секретар ЦК КП(б)У), Д. Острянин (директор Інституту філософії АН УРСР), І. Фолюшевський (зав. кафедри політекономії Харківського політехнічного інституту).

У другому фрагменті з означеної наради йдеться про обговорення робочої назви п'ятого розділу першого тому — «Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. Воссоединение Украины с Россией — великий акт объединения двух братских народов в Русском государстве» та першого параграфу цього ж розділу (автор — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії феодалізму Інституту історії України АН УРСР І. Бойко). У цьому обговоренні, крім вище згаданих Ф. Єневича, І. Назаренка, І. Фолюшевського, брала участь ще низка осіб — І. Білодід (заст. директора Інституту мовознавства АН УРСР), А. Введенський (професор кафедри архівознавства і допоміжних історичних дисциплін Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка), В. Голобуцький (доктор історичних наук, ст. науковий

співробітник відділу археографії Інституту історії України АН УРСР), О. Короїд (Інститут економіки АН УРСР), А. Кошик (проректор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка), І. Кравченко (завідувач кафедри історії СРСР Чернівецького державного університету).

Обидва уривки подано мовою оригіналу. Друкарські огріхи та механічні помилки виправлено без застережень.

*Зі стенографічного запису засідання комісії ЦК КП(б)У
17 листопада – 8 грудня 1952 р., присвяченого обговоренню макета
першого тому «Історія Української РСР»*

I

17 ноября 1952 г.

... Тов. МОТУЗКО – На 9 стр. сказано (*зачитывает*). Относительно этой фразы уже говорили. Очевидно, что овраг оббивали кольями с тем, чтобы таким образом зверь погибал, а чтобы только от одного падения в овраг зверь разбился – это маловероятно. Мне кажется, что это надо отредактировать.

В следующем абзаце есть слово «ассортимент» орудий. Это звучит модернизовано. Можно написать «набор», «разновидность» или виды орудий.

11 стр., последний абзац (*зачитывает*).

Кто внимательно изучал Энгельса, Маркса, тот знает, что основой всех религий был анимизм, а без веры в животных религия была, есть и может быть. Поэтому основой, принципиальной основой всех религий, в том числе и первобытного общества, является, безусловно, анимизм. Я бы советовал остановиться на этом определении, тем более что это более поздняя форма.

На 12 стр. есть абзац, который начинается: «Около пятнадцати тысяч лет...» (*зачитывает*). Последняя фраза «их сменили животные умеренного, современного климата». Я бы сказал таким образом: «их сменили животные умеренного климата», т. к. современный климат есть и холодный. А так будет правильно.

Есть фраза в следующем абзаце: «Некоторое значение в этот период приобрело рыболовство». Как-то не мотивировано. Надо заменить.

Немного ниже, где речь идет о цитате товарища Сталина (*зачитывает*).

Я бы эту приставку «На основе обобщения...» (*зачитывает*) вычеркнул, чтобы не привязывать такие руководящие указания товарища Сталина к этому месту.

Стр. 13. Конец этого абзаца, сказано (*зачитывает*). К чему относится слово «которые».

(*С места: К дереву*).

Тогда я согласен.

Стр. 9, абзац первый (*зачитывает*). Чтобы не получалось здесь недоразумения. Здесь язык поставлен на такое положение, как производство: если это не вызывает сомнения, можно оставить. Здесь получается, что язык развивается параллельно труду, а не на основе труда. Вот это надо уточнить.

Тов. [нерозбірково] 12 стр. (*зачитывает*).

По-моему, эта формулировка требует изменения. Примеры, по-моему, неудачные.

(*С мест – на стр. 11 сказано – «Первобытное земледелие...» и говорится о том, что это привело к появлению оседлости. Что именно привело. Охота привела к оседлости*).

(*С мест – Имеются стойбища, стоянки – это и есть оседлость. Надо как-то экономически обосновать все это*).

Тов. СЛАВИН – Здесь идет речь о возникновении оседлости в эпоху доматериалистическую. Имеется несколько сот стоянок и на них имеется... Здесь идет речь о появлении оседлости больше, чем было до сих пор, когда были новые стоянки, а стойбища стали.

(*С мест – Энгельс в своей работе «Происхождение семьи и частной собственности» не к этому периоду относит оседлость*).

Здесь идет речь не о месяце, не о годе, а идет речь на протяжении десятилетий, а может быть столетий.

Тов. ЕНЕВИЧ – Пусть это будет десять тысяч лет. Тов. Славин предлагает правильно, что были какие-то возможности, которые привели к оседлости, нужно их показать.

Тов. СЛАВИН – (*зачитывает*). Это привело к появлению оседлости.

(*С мест – На основании чего*).

На основании охоты.

Тов. ОСТРЯНИН – на стр. 12, 3-й абзац неправильная формулировка (*зачитывает*). «В процессе труда происходило непрерывное развитие и совершенствование...». Это правильно. Дальше. «Он постепенно освобождался от физических признаков, роднивших его с предками, человекоподобными обезьянами». Это безграмотная формулировка. Нужно было бы сказать так: «Человек

постепенно приобрел качественно новые признаки, отличающие его от человекоподобных обезьян».

Тов. НАЗАРЕНКО – на стр. 9 написано: «Общественный труд создал самого человека», Энгельс пишет об этом – «В конечном счете, надо проверить этот факт».

На стр. 10, где речь идет о матриархате написано «высокое общественное положение». Тут нужно сказать по-иному, «решающая роль в производстве» или еще как-нибудь.

(С места – у Энгельса есть такое выражение).

Есть предложение всем товарищам, которые писали эту главу к утру дать новые формулировки, с учетом этих замечаний.

Тов. ДЯДИЧЕНКО *(зачитывает второй параграф).*

Тов. НАЗАРЕНКО – Какие есть замечания?

У меня есть общее замечание – нельзя ли перенести то, что товарищи говорили о матриархате туда, где мы вели спор. Здесь это не на месте, а там как раз хорошо будет. Посмотрите, товарищи, это на стр. 16. А это место *(зачитывает)* перенести на стр. 10, абз. 1.

Тов. СЛАВИН – Здесь речь идет о позднем матриархате, это и заставило меня это место дать.

Тов. НАЗАРЕНКО – Тогда видимо, этот вопрос не разработан полностью там и там, потому что получаются повторение.

Тов. ФОЛЮШЕВСКИЙ – Перестановку надо сделать.

Тов. НАЗАРЕНКО – Какое будет мнение.

(С мест: Правильно).

Поручим авторам.

II

22 ноября 1952 г.

Тов. НАЗАРЕНКО – Насчет заголовка обменяемся мнениями.

(С места – Я думаю, что здесь слово «объединение» лишнее. Просто – «Воссоединение Украины с Россией – великий акт двух братских народов»).

(С места – оставить так, как есть).

Тов. КОШИК – я предлагаю так озаглавить: «Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. Воссоединение Украины с Россией» и на этом поставить точку.

Тов. БЕЛЮДЕД – Надо оставить так, как есть. Заголовок носит характер хорошей формулы, содержания – это и докладчики, и лекторы всегда будут знать, как начинать эту тему. Воссоединение Украины с Россией – есть какой-то акт в борьбе за объединение двух

братских народов. Раз мы имеем возможность расширить и дополнить, почему это не сделать. Это уточненное и расширенное понятие.

Тов. ЕНЕВИЧ – Я думаю, что в этом названии надо обратить внимание вот на что: что до Переяславкой Рады украинский народ и русский народ – были два народа. Другое дело, что вышли из общего корня. Воссоединение в исторической литературе и в работе товарища Сталина трактуется как слияние. Это воссоединение украинского народа с русским народом – слияние. Нет, это не слияние. От того, что он присоединился к России, украинский народ не потерял своего национального лица. И здесь воссоединение трактуется в смысле объединения. Я думаю, что нам где-то в самом изложении (надо подумать где) надо взять на себя смелость и дать объяснение самого понятия «воссоединение», сказать, что понятие «воссоединение» имеет два смысла – один смысл в смысле слияния, а другой – в смысле объединения. Допустим, Западная Украина воссоединилась с Восточной. Здесь одна культура, все общее и воссоединение в смысле слияния произошло.

Что касается названия, то я думаю, что это название правильное.

Тов. НАЗАРЕНКО – История знает воссоединение двух народов в едином государстве. Товарищ Сталин пишет – воссоединение и в скобках – слияние.

(С места – В словаре Ушакова написано «воссоединение» – соединение чего-то ранее отторгнутого. И эти области были ранее отторгнуты, а теперь они соединились).

(С места – В последнем русском словаре «воссоединение двух братских народов»).

Тов. НАЗАРЕНКО – Воссоединение, может быть, и бывает одного народа расторгнутого каким-то образом и воссоединение двух братских народов, после того, когда они были оторваны друг от друга. Я считал бы, чтобы оставить так: «Воссоединение Украины с Россией». И на этом поставить точку.

Тов. КОШИК – Мне представляется, что текст, предлагаемой формулировки «освободительная война украинского народа, таких-то годов, воссоединение Украины с Россией» раскрывает содержание следующего дальнейшего текста. И, мне кажется, это наиболее приемлемое название будет, тем более что в статье «Правды» об этом прямо сказано.

Тов. НАЗАРЕНКО – Может быть, сказать: «освободительная война украинского народа против шляхетской Польши. Воссоединение Украины с Россией», чтобы в самом заглавии было ясно, о чем идет речь.

Тов. ФОЛЮШЕВСКИЙ – Я согласен, чтобы оставить «освободительная война украинского народа». Написать против кого. Но я думаю, чтобы полностью оставить такую формулировку, она расшифровывает и уточняет понятие, и никакой тавтологии нет.

Тов. ВВЕДЕНСКИЙ – Я бы предложил так озаглавить 5-ю главу: «Освободительная война украинского народа против шляхетско-панской Польши. Годы. Воссоединение Украины с Россией в едином русском государстве – акт великого исторического значения».

Тов. ГОЛОБУЦКИЙ – Я думаю, что слово «Украина» вообще можно вычеркнуть.

Тов. ЕНЕВИЧ – Я не согласен потому, что мы будем здесь делать ударение на гнет со стороны шляхетской Польши, которая угнетает украинский народ. Иначе будет не мотивирован переход к освободительной войне. Я думаю, что в другом месте можно выбросить слово «Украина», но здесь нет.

Тов. ГОЛОБУЦКИЙ – Тогда поставить в самом конце.

Тов. КРАВЧЕНКО – В первой половине XVII века до воссоединения дается расшифровка социально-экономического строя, и Польша должна быть дана в этот период, и показать преимущество в социально-экономическом строе. Сказать, что это было в середине XVII века. Об этом не сказано. Но говоря о социально-экономическом строе в этот период, вы говорите о казачестве. Вы должны сказать о мещанстве, крестьянстве и т. д., а вы сразу в торговлю. Есть такое предложение, написать «Социально-экономическое развитие Украины в первой половине XVII века».

Тов. ФОЛЮШЕВСКИЙ – Нельзя же в каждом заглавии писать «социально-экономическое».

Тов. НАЗАРЕНКО – Вы смотрите: «Усиление крепостничества и рост казачества» исчерпывает экономику и политику. Давайте, отклоним предложение т. Кравченко.

I. Усиление крепостничества и рост казачества Украины в первой четверти XVII века.

Тов. ЕНЕВИЧ – Я считаю главным недостатком этого параграфа то, что в нем ничего не говорится о польской шляхте. Украина в это время находилась под господством Польши. Этот параграф нужно начать как-то так, что «Украина, которая была в составе польской шляхты...», а потом то-то, то-то и то-то.

Тов. НАЗАРЕНКО – У них все время боязнь, как бы их не обвинили в теории единого потока. Всякое явление имеет конкретную

историческую форму. Здесь в этом параграфе нет главного врага. Борьба носила конкретный, определенный характер – борьба украинского народа против польской шляхты. Статью «Правды» институт истории усвоил плохо. В «Правде» вот что написано, но это почему то обойдено. Отсюда надо начинать.

«На сцене не отображены горе, нищета, бесправие украинского народа, томившегося под игом польской шляхты».

А вы, из-за трусости, начинаете путать дела, историческую правду по-своему прятать. А ту ясно написано, особенно во второй части: «Поэтому не возникает у зрителя ясных представлений о коренных причинах, вызвавших движение за свое освобождение и за установление дружбы и союза с русским народом».

Поэтому прав т. Еневич, говоря, что этот параграф не годится в основе, его надо заново написать. Не о поправках идет здесь речь, а чтобы его заново написать. И чтобы первый пункт этой главы сразу подчеркивал, о чем идет речь, без лавирования, без дипломатии и без трусости.

Тов. ЕНЕВИЧ – Если брать украинскую верхушку того времени, то сила этой верхушки объяснялась тем, что она была в блоке с польской шляхтой.

... А то, что Вы приводите цифры, это объективистское, непартийное, не острое изложение задач. Это спокойное статистическое изложение.

Даже на первом плане идет изложение неправильное. Развиваются города, но развиваются то в составе польского государства и не говорится о гнете. Освещен этот вопрос неправильно.

(С места т. Бойко – Я хотел бы, чтобы к этому вопросу мы возвратились после того, когда посмотрим не один, а четыре параграфа этого раздела).

Тов. НАЗАРЕНКО – Тов. Еневич прав. Ведь для того, чтобы хорошо спел хор, нужно чтобы регент дал правильный ход. Вот с первого параграфа надо дать правильный тон этому разделу. Надо сразу дать звучание этого важного раздела, чтобы читатель сразу был введен в курс дела и сразу ему был дан подход к этому вопросу.

(С места т. Бойко – Нужно решить вопрос, где мы упор сделаем о гнете, здесь или там, где говорится о захвате украинских земель Польшей, или в четвертом параграфе пятого раздела «Украина перед освободительной войной»; как сложились социально-экономические, политические, культурные, национальные и религиозные отношения или об этом больше сказать вот здесь).

Тов. НАЗАРЕНКО – Вообще через всю главу надо провести линию.

(С места т. Бойко – Но где нужно более широко, полнокровно, красочно сказать об этом. Мне представляется, что мы можем правильно решить это, когда мы прочитаем все четыре параграфа).

Тов. ЕНЕВИЧ – Противоречия, о которых вы должны сказать, они достигают кульминационного пункта. Перед войной, поэтому об обострении вы скажете там, а о начале здесь нужно сказать.

Тов. НАЗАРЕНКО – Вообще этот параграф надо по-иному написать.

Тов. ФОЛЮШЕВСКИЙ – Мы в предыдущих главах обращали внимание. Надо все время говорить о подъеме, развитии экономики, абстрагируясь, показать рост социального и национального гнета. Даже статистические данные, приведенные на стр. 158, недостаточно хорошо подчеркивают это положение, надо дать такие данные, чтобы и они показывали эту дифференциацию. Надо усилить, показать гнет и задержку развития производительных сил. Другое дело, что, несмотря на задержку в развитии, оно все же происходило, но это противоречие надо сохранить.

Тов. КОРОЕД – Правильно будет так назвать – «Украина накануне освободительной войны». Весь этот материал разбивается между параграфом.

Тов. НАЗАРЕНКО – Ясно одно, что начинать надо по-иному и если этот пункт остается, то его надо написать заново. Тезисы есть, а они их игнорировали.

Науковий архів Інституту історії України НАН України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 353, арк. 2–5, 227–234. Машинопис. Незасвідчена копія.

3.2. Вчений та Влада у контексті політології в пострадянській Україні

У цьому розділі монографії* розглянуто три виміри української (регіональної) політології, що розкривають специфіку (взаєм)стосунків учених та влади на пострадянському просторі. Йдеться про трансформацію мотивації політологів за умов неопатримоніального режиму, зміну гендерного устрою (в) професії та глобальний і/або геополітичний контекст виробництва (місцевого) наукового знання, що передбачає питання його деколонізації. Ці три виміри інтерпретуються як складові генези *нової/особливої політичної науки, котра відповідає зовсім новому світові пострадянської політики*. Така гіпотеза є парафразом відомої тези Алексіса де Токвіля у його *Демократії в Америці* (1835), що перетворилася майже на аксіому при обґрунтуванні зв'язку між політичною наукою та демократією: “Цілковито новий світ потребує нової політичної науки”¹. Емпіричну основу нашого дослідження становлять 23 інтерв'ю професорів і доцентів з політичної науки Харкова, Львова і Сімферополя, проведених у 2012–2013 рр. Вадимом

* Дослідження виконано в рамках колективного гранту (керівник – Вадим Осін) з вивчення політики знання на пострадянському просторі, що був виділений Центром перспективних наукових досліджень та освіти в галузі соціальних та гуманітарних наук (CASE), Корпорація Карнегі, ACTR/ACCELS, та Європейським гуманітарним університетом у рамках Програми “Соціальні трансформації в Порубіжжі (Білорусь, Україна, Молдова)”, Вільнюс (Литва).

¹ “Il faut une science politique nouvelle à un monde tout nouveau” // *Tocqueville A., de. De la démocratie en Amérique. Première partie.* – Paris, 1992 [1835]. – Р. 12. Російський та український варіанти перекладу, попри доволі суттєву часову різницю між ними, однаковим чином спотворюють оригінал, роблячи акцент не на історії, процесі та інституції, а на окремому результаті: “Совершенно новому миру необходимы новые политические знания.” *Токвиль А., де. Демократия в Америке.* – Москва, 1992. – С. 29. “Зовсім новому світові потрібні нові політичні знання”. *Токвіль А., де. Про демократію в Америці.* – Київ, 1999. – С.26.

Осіним і Сергієм Шуляком, а також 12 інтерв'ю, записаних у той же період у Кишиневі Анжелою Зеленські².

3.2.1. Передумови генези політичної науки на пострадянському просторі: тріумф влади, підлеглість дослідників

Ступінь специфічності пострадянської політології багато у чому визначається тим, яким чином встановлювались дисциплінарні межі у радянській Академії. І головна гіпотеза в цьому випадку виглядає так: вплив радянської традиції політичних досліджень – це не відтворення системи акумуляції та трансляції наукового досвіду, дослідницьких програм, наукових шкіл і мереж вчених, а збереження ієрархічної моделі відносин між владою та Академією. Таке припущення суперечить деяким фактам, тому його слід розглянути окремо.

Попередня гіпотеза цього дослідження вказує на *можливість* генези політології поза межі релевантних дисциплінарних рамок та відсутності розвиненої публічної сфери в її загальноприйнятому розумінні. Можна було б стверджувати, що складне та політично не пасивне радянське суспільство³ не

² Детальніше методологічні аспекти дослідження розглядаються в колективній роботі: *Осин В., Зеленски А., Шуляк С.* Власть и знание на постсоветском пространстве: политический режим, научная степень, идеология и карьера в Украине и Молдове. – Вильнюс, 2014. Слід зазначити, що інтерв'ю молдавських респондентів цитуються з метою ілюстрації паралельності певних важливих процесів.

³ Георгій Дерлуг'ян вказує на міфічність уявлення про пасивність та аполітичність радянського суспільства, коли навіть дисиденти не розуміли реальних масштабів та поширеності протестів за межами великих міст, див.: *Дерлуг'ян Г.* Адепт Бурдье на Кавказе: Эскизы к биографии в миросистемной перспективе. – Москва, 2010. – С. 95. Він наводить приклади численних повстань та бунтів на території СРСР в 1950-і–1960-і рр., які врешті-решт зробили “можливим зародження демократії із революційної диктатури” (Там же. – С. 98). До цього також слід додати збереження протягом тривалого часу високої вірогідності націоналістичних повстань “в Прибалтиці, на Західній Україні та, ймовірно, в Узбекистані та Туркменії” (Там же. – С. 243). Все це вказує на існування практичної необхідності професійного вивчення політичної сфери в СРСР, яка усвідомлювалася радянським керівництвом. Дмитро Воробйов зазначає, що в 1960-і рр. сформувався

могло не мати своїх політологів. Формальним підтвердженням цього є той факт, що політологічна спільнота у СРСР була організована в рамках *Радянської асоціації політичних (державознавчих) наук* (РАП(Д)Н)⁴, представники якої регулярно брали участь у конгресах *Міжнародної асоціації політичних наук*, видавали (щорічні) збірки статей⁵. Як дисципліна – головний претендент на максимальну концентрацію (академічних) політологів у СРСР вже давно розглядається науковий комунізм⁶,

“попит на політичну науку” “зверху”, від осіб, тісно пов’язаних з політичною практикою”, див.: *Воробьев Д.* Политология в СССР: формирование и развитие научного сообщества // *Полис*. – 2004. – № 4. – С. 170.

⁴ Історія цієї професійної асоціації в 1961 році описувалась наступним чином: “Радянська асоціація політичних (державознавчих) наук є колективним членом Міжнародної асоціації політичних наук (МАПН). До червня 1959 р. членом МАПН була секція економічних, філософських та правничих наук Спілки радянських суспільств культурного зв’язку із зарубіжними країнами. В подальшому ця секція увійшла в систему Академії наук СРСР та була реорганізована в Радянську асоціацію політичних (державознавчих) наук”, див.: *Шатров В. П.* В Советской ассоциации политических (государствоведческих) наук // *Советское государство и право*. – 1961. – № 1. – С. 143.

⁵ Як приклад можна вказати на структуру однієї з них – *Політика миру та розвиток політичних систем* (1979), яка вийшла в серії *Радянська асоціація політичних наук* (наклад в 4000 екземплярів): “Теоретичні проблеми сучасного політичного розвитку”, “Методологія дослідження політичних процесів”, “Політика та розвиток міжнародних відносин”, “Політичний розвиток СРСР: досвід та проблеми” та “Політичний розвиток зарубіжних країн”.

⁶ Дмитро Воробйов зазначає, що в СРСР політичні дослідження проводились в рамках декількох галузей гуманітарного знання (філософія, історія, соціологія), дисциплін (науковий комунізм, історія КПРС, теорія соціалізму, сходознавство, етнографія), низок Академій та інститутів (ІСЕМО АН [Інститут світової економіки та міжнародних відносин], ІМРП АН [Інститут міжнародного робітничого руху], Інститут суспільних наук та Академія суспільних наук), див.: *Воробьев Д.* Институциональные предпосылки процесса формирования советского политологического сообщества во второй половине XX века / Автореферат дис. канд. полит. н. – Москва, 2008. – С. 21.

який, на думку Георгія Дерлуг'яна, був спробою досягти легітимності комуністичного проекту. Отже, це була “аргументована відповідь” радянських вождів “на виклики нової епохи”⁷.

Всупереч цим даним, я вважаю, що формалістичний акцент на (політологічних) організаціях та припущення про науковий комунізм як “кузню кадрів” (у цій ролі, втім, може виступити будь-яка дисципліна) є неправомірними та переважно ретроспективними узагальненнями, що мають мало спільного із реальною генезою політології в Україні. На відміну від інституційної спадковості нової політології із радянським суспільствознавством⁸, відсутність концептуальної можна прослідкувати, перш за все, за допомогою інтерв'ю осіб, які були повинні втілити цю спадковість у своїх “кар'єрних” наративах. На відміну від Молдови Україна видається репрезентативним випадком з огляду існування Українського регіонального відді-

⁷ *Дерлуг'ян Г.* Адепт Бурдьє... – С. 137. На самому початку 1960-х рр. “предмет наукового комунізму залишився невизначеним, в той час як акцент на науковість передбачав (як здавалось) емпіричні підходи, стикання з науково-технічним прогресом, методологічне новаторство (чого тільки вартували кількісні методи та комп'ютеризація!) та навіть вихід, в якості критики сучасної буржуазної ідеології, на надмодну в ті роки футурологію. Все це породжувало великі надії та ілюзії”. Лише після 1968 року партійний контроль над новою спеціальністю став, скоріш за все, компрометувати її потенціал: “Після “празької весни” кафедри наукового комунізму підсилили стійкими прихильниками партійної лінії, переважно переведеними з кафедр політекономії соціалізму та історії КПРС, які вже довели свою благонадійність. Більшість викладачів наукового комунізму виявило розсудливість у виборі між комфортабельною кар'єрою та перспективою позбутись місця”, див.: Там же. – С. 138.

⁸ Так, в 1972 р. РАП(ДН) втратила організаційну базу (розгін *Інституту конкретних соціологічних досліджень*). Врешті-решт, радянські політологи (вимушено) “інтегруються в певну замкнуту спільноту, дещо сектантського або орденського штибу”, див.: *Воробьев Д.* Институциональные предпосылки. – С. 18. Інституційна відособленість та відсутність артикульованого попиту з боку “політичного керівництва країни” мали наслідком відсутність “системи відтворення наукових кадрів”, див.: *Воробьев Д.* Политология в СССР. – С. 177.

лення РАП(Д)Н⁹. Нарешті, гетерогенність України дозволить виявити регіональні паттерни генези політології та верифікувати релевантні узагальнення.

При відповіді на питання, “чи існувала українська політична наука до моменту її (офіційного) введення наприкінці 1980-х рр.?”, респонденти розділились на дві групи. Першу складають особи, чиї інтереси включають історію політичної науки, її теоретичні та епістемологічні аспекти, однак не передбачають безпосереднього залучення до політичному процесу. Друга група – це особи, інтереси яких витікали з їхньої участі у політичному процесі як претендентів на виборні посади, політичних технологів, керівників виборчих штабів або експертів державних органів виконавчої та законодавчої влади¹⁰.

У типовому наративі “теоретиків” не заперечується існування політичної науки в Україні, умовно, до 1991 р. Впевненість у наявності інтелектуальної спадкоємності при цьому підтверджується не конкретними епізодами особистого досвіду, а досягається через висунення епістемологічної нормативної тези. “Українська політична наука не могла не існувати” (в Україні або конкретному виші) – і до утворення СРСР, і після, коли вона розроблялась у рамках найрізноманітніших дисциплін. Один львівський респондент цій позиції надав, щоправда, відчутно екзистенційного забарвлення:

Частково такі проблеми висвітлювалися. І відкидати, й заперечувати їх я б не мав права через те, що вони мають сенс і спосіб існування. Ще раз кажу, виходячи з того, що там були люди, які відстоювали ці ідеї, я кажу – заперечуючи ідеї, ми заперечуємо все: і саме буття тих людей, і їх гідність, і їх

⁹ Саме тому, як вважають Валерій Мошняга та Віктор Сака, “в новій європейській державі – Республіка Молдова – практично не виявилось суспільствознавчих кадрів, які б займалися раніше дослідженням зарубіжної проблематики та були знайомі із сучасною західною політичною наукою”, див.: *Мошняга В., Сака В.* Развитие политологии как науки и учебной дисциплины в Республике Молдова // Политическая наука. Политология в постсоветских государствах. – С. 147.

¹⁰ В подальшому я буду ці дві групи називати “теоретиками” та “практиками” відповідно.

честь, і їх достоїнство як непотрібних, незначимих і т. п.¹¹ (ЛМД(п)–1).

У наративі “практиків” повністю заперечується існування політології в СРСР. Різняться лише модус висловлювання: від поширеного категоричного ствердження (“ні, звісно ж, не було”) до м’якої форми (зустрічається значно рідше), коли визнається, що можна казати про існування “протополітології” або “окремих практичних робіт політологічної спрямованості”, але не більше того. Ці респонденти безпосередньо апелюють до особистого досвіду, вказуючи, наприклад, на неможливість отримання у той час професійної експертизи:

Не було. Були окремі люди, які за рівнем своєї підготовки... сприймали ті процеси, які відбувалися, в такому політологічному форматі. Але я не знаю нікого. Коли ми писали перші підручники, то, можливо, там Бабкін був у Києві, і все. Тобто, ми шукали, хто міг би допомогти, – нікого не було (ЛМД(п)–2).

Розходження між “теоретиками” та “практиками” обумовлені різним досвідом (професійної) соціалізації. Впевненість одних у наявності довгої традиції політичного теоретизування та історико-політичних розвідок в Україні ґрунтується за принципом “ex nihilo nihil fit”. Витоки передбачаються самим характером такої роботи, внаслідок чого “теоретики” схильні вибудовувати ідейні генеалогії, тим самим виключно ретроспективно конструюючи інтелектуальну спадковість – не персональ-

¹¹ Перша літера є заголовною літерою тієї чи іншої політологічної спільноти: харківської (“Х”), львівської (“Л”), сімферопольської (“С”) та кишинівської (“К”). Друга літера означає стать респондента (“Ч” та “Ж”, чоловіча та жіноча відповідно), а третя відсилає до наукового ступеня (“Д” та “К”, доктор та кандидат наук відповідно). Літера в дужках означає спеціальність, з якої було здобуто той чи інший ступінь: “п” – “політичні науки”, “ф” – філософія, “д/у” – державне управління, “і” – “історичні науки”. Цифра означає першість в отриманні наукового ступеня в рамках тієї чи іншої групи респондентів (кандидатів або докторів наук з відповідної спеціальності).

ну, а дисциплінарну¹². Професійна соціалізація через публічну політику (як та витворювалася протягом перебудови та пізніше) та відсутність цього типу політики у попередній період переко-нує “практиків” у неможливості існування самого предмету справжньої політології за часів Радянського Союзу.

Другий індикатор успадкованості радянської та нової української політології – це підручник з нової дисципліни. Підручник (остаточно) фіксував межі “предметного поля” нової науки та був свідченням її повноцінної інституціалізації. Як висловився один респондент, “підручник саме в 1990-і – це дуже багато” (ХМД(п)–1). Гіпотеза полягає у такому: якщо у СРСР існувала справжня політологічна спільнота, то вона мала виявити себе у написанні навчальних посібників, як тільки зовнішня ситуація стала більш сприятливою. Логічно також очікувати появи перших українських підручників у столиці республіки – Києві: саме там розташовувалося відділення РАП(Д)Н та знаходилася, ймовірно, більшість його членів. Однак нічого такого не відбулося.

Мій особистий досвід навчання на політологічному відді-ленні Дніпропетровського державного університету в середині 1990-х рр. засвідчує, що частіш за все – серед вітчизняних посібників – ми звертались до харківських та львівських, але не до київських¹³. Останні з’явилися пізніше та, здавалося б,

¹² Можна припустити безглуздість питання про “об’єктивність” такого роду успадкованості: якщо сучасні українські дослідники бачать себе продовжувачами певної традиції, то вже не важливо, існує вона в “дійсності” чи тільки в їхній уяві. Я вважаю, що така інтерпретація є не зовсім коректним трактування теорема Томаса, оскільки в даному випадку мовиться про просту декларацію, яка ні до чого не зобов’язує, а не про “реальні” наслідки (примхливо) сконструйованої генеалогії для повсякденної дослідницької практики (самих респондентів).

¹³ Харківські та львівські респонденти причини більших успіхів своїх периферійних наукових центрів на ранніх етапах інституціоналізації дисципліни вбачають у безпосередній близькості від закордонних наукових шкіл (насамперед, в Польщі), критичній масі молодих та допитливих студентів та аспірантів, бурхливому політичному житті, що ставить питання та вимагає відповідей, відсутності цензури та диктату, властивих центру, тощо. Це, по суті, операційні еквіваленти –

поступались за якістю, особливо харківським. Звісно, поодинокі свідчення автора, що належить до однієї з перших когорт “споживачів” навчальних посібників, не може бути вагомим аргументом. Тому важливими є спогади головного редактора одного з перших посібників, надрукованого у Львові в 1991 році у специфічній інтелектуальній атмосфері:

Це ж було в 91-му році, ми видали вже тоді “Основи політології” у двох частинах маленьким ротапринтом... У 92-му виш [Києво-Могилянська Академія] без нашого відома взяв та перевидав... Я ж кажу, оте, наприклад, перше видання цієї книжки ми видали на ротапринті. Через 2 місяці у видавництві: ‘Слухай, може, ми перевидамо?’. Через рік

при всій умовності масштабу – давньої ідеї Вебера щодо причин неояви релігійних лідерів в столицях, див.: *Бендикс Р. Образ общества у Макса Вебера // Вебер М. Избранное. Образ общества.* – Москва, 1994. – С. 575. Гіпотеза фальсифікується “кримським випадком”, порубіжність якого не призвела в 1990-ті роки до створення певних впливових навчальних посібників. Тому до переліку змінних гіпотези слід додати авторів або ініціаторів написання підручників, які відіграють особливу роль в період становлення нових дисциплін. Сергій Жук довів це на прикладі становлення американістики в СРСР, продуктивність регіональних центрів якої “значною мірою... залежала від індивідуальних зусиль та ентузіазму формальних та неформальних лідерів цих центрів”, див.: *Жук С. Между Москвой и Западом: американистика в Советском Союзе во время позднего социализма, 1956–1991 гг. // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры.* – 2013. – № 1. – С.265. В Харкові та Львові такими ініціаторами були досвідчені (та харизматичні, судячи із спогадів респондентів) завідувачі кафедрами наукового комунізму, з їх організаторськими якостями та вмінням відчувати “вимогу моменту” (рідше – ті, хто вже мав досвід викладання політології в Польщі). В Сімферополі кафедру очолював математик за освітою та філософ за фахом, який до того мало стикався із політологічними питаннями. Зміна керівництва в 2000-х рр. призвела до формування політологічної школи, сфокусованої на геополітичній проблематиці, більш природної для цього регіону. Так, тільки в Криму студенти-політологи виявили надзвичайну зацікавленість в працях Бжезинського, Хантінгтона, Кісінджера, Паршева, Уткіна та Капхена, див.: *Осин В., Зеленски А., Шуляк С. Власть и знание...* – С. 237-245.

перевидали – то був ‘комерційний’ тираж... тобто більше 1000 й навіть більше (ЛМК(ф)–1).

Технологічні, комерційні та правові обставини видання свідчать радше про невідповідність Академії до завдань дисциплінарного будівництва. Скромна скандальність історії ілюструє також невідповідність формальної структури академічної влади та розподілу ресурсів реальній динаміці становлення професії. Можна також додати, що у випадку спадковості з певною ранньою науковою традицією, підручники з політології повинні були ґрунтуватися, у першу чергу, на працях українських та радянських вчених, розуміння якими “радянського суспільства” могло компенсувати слабе знайомство з новітніми західними теоріями. Проте, у відповідь на питання про джерела ідей, вже цитований редактор категорично заявив:

Які тут ідеї? Тут компіляція, Ви розумієте, західних джерел, перекладів (ЛМК(ф)–1).

Стосовно “наукового комунізму”: приписування йому статусу *майже* політології в СРСР, з моєї точки зору, є ретроспективним актом, що обумовлений тим, що значна частина нових кафедр політології створювалась на ґрунті старих кафедр наукового комунізму. Сама по собі спеціальність не могла забезпечити “відтворення кадрів”, не кажучи вже про їхню професійну підготовку¹⁴. Насправді, то була рідкісна,

¹⁴ Марина Шаповаленко одна з тих багатьох, хто зазначає, що внаслідок кадрового складу перших політологічних кафедр “навчальні курси багато в чому нагадували знайомі ідеологізовані тексти”, див.: *Шаповаленко М.* Украинская политология: трудности становления // Политическая наука. Политология в постсоветских государствах: Сб. науч. тр. – Москва, 2004. – С. 231. Олександр Стариш, підсумовуючи розвиток політичної науки в Україні в перші двадцять років, констатує відсутність переходу кількості (інститутів та кафедр, навчальних курсів, монографій) в гарну якість (спеціалістів, дослідників). Це він пояснює трьома основними причинами: дефіцитом теоретико-методологічного інструментарію, ментальною нездатністю та ідеологізацією політичної науки, див.: *Стариш О.* Політична наука в Україні: 20 років незалежності // Критика. – 2012. – № 9-10. <http://krytyka.com/ua/articles/politychna-nauka-v-ukrayini-20-rokiv>

майже камерна спеціальність, *студентів* на яку набирали у лічених вишах. В УРСР, скоріш за все, набір відбувався лише при філософському факультеті Київського державного університету (КДУ). Інтерв'ю показують, що жоден з респондентів не навчався за спеціальністю “науковий комунізм” (і лише один – по “історії КППС”). Щоправда, багато з них як своє місце роботи під час перебудови визначали кафедру наукового комунізму, проте ніхто з них не пов'язував її з вибором спеціальності та подальшим обранням фаху¹⁵, а також не вважав спеціалістів з наукового комунізму політологами¹⁶.

Очевидними є регіональні відмінності також й у системі рекрутування на кафедру наукового комунізму, де була *аспірантура* у Львові та Харкові. У Львові кафедру очолювала випускниця філософського факультету КДУ Галіна Веремєєва й, відповідно, до аспірантури вступали, як правило, випускники КДУ (з відділення наукового комунізму). Меншою мірою йшлося про випускників історичних факультетів та журналістики, а також Вищої партійної школи (ВППШ). У Харкові засновником кафедри наукового комунізму був Микола Сазонов, за фахом “політичний економіст” – більшість аспіран-

nezlezhnosti?page=2). Більш-менш схожі зауваження можна зустріти в безлічі інших робіт з історії політичної науки в Україні.

¹⁵ Цей висновок, безумовно, має попередній характер внаслідок обмеженої вибірки респондентів. Більш масштабні вимірювання пострадянської Академії повинні виявити точний відсоток професорсько-викладацького складу в сучасній Академії, що навчався за спеціальністю “науковий комунізм”. Це, у свою чергу, в подальшому повинно допомогти зрозуміти, в якій мірі дискурсивні стратегії даної наукової галузі стали частиною політологічного простору в 1990-і рр. та більш пізнього часу.

¹⁶ Сприйняття зв'язку представників “наукового комунізму” з політикою, яку ті начебто вивчали та/або викладали, саркастично описав один з сімферопольських респондентів: “Коли партії необхідно було точно дізнатись, що робити, яку політику проводити на Близькому Сході, наприклад, або стосовно Сполучених Штатів, потрібен був якийсь аналіз, рекомендації, – безумовно, усе це було. Тоді ж не звертались до викладачів наукового комунізму, а звертались до практиків” (СМД(ф)–1).

тів у 1970–1980-і рр. отримували вишівський диплом за цією спеціальністю¹⁷. Підкреслюється, що “харківська політологія взагалі уся вийшла з ‘політичної економії’” (Микола Сазонов, Олександр Фісун, Тетяна Журженко, Вадим Карасьов)¹⁸.

Підсумовуючи розгляд інституційних передумов генези політології на пострадянському просторі, слід наголосити на кількох пунктах. По-перше, жоден з респондентів, що наприкінці 1980-х рр. були молодими викладачами та аспірантами, на професійному рівні не взаємодіяв з (гіпотетичними) радянськими політологами¹⁹, що зосереджувались майже виключно у

¹⁷ Зазвичай на спеціальність “науковий комунізм” набирали з партійним та робітничим стажем, військово-політичною освітою, золотих медалістів допускали як виняток.

¹⁸ Якщо в університетах не було спеціальності “науковий комунізм”, спостерігалась монополія істориків на політологічне знання, як-то відбулося в Криму: “Принаймні, в Криму не було ані політологічної, ані якоїсь там соціологічної системи підготовки. Не скажу, що тільки з істориків [рекрутувались кадри], однак історики мали тут певну, якусь таку стартову перевагу” (СМК(и)–1). В Молдові спостерігається подібна ситуація, про що говорять багато респондентів: “За радянських часів носієм бренду суспільні науки був історичний факультет. У нашій невеличкій республіці за радянських часів розвивались історія, право, економіка. Також педагогічні науки. Ті молоді люди, котрі бажали займатись розвитком суспільства, торували свій шлях тільки історичним факультетом. Економіка здебільшого була прикладною, право також була прикладним” (КМД(п)–3).

¹⁹ Це може бути викликано багатьма причинами, починаючи з цілком успішної академічної інтеграції цих “політологів” в радянську номенклатуру спеціальностей та закінчуючи поважним віком (першої генерації радянських/українських політологів). Як приклад можна навести трьох вчених, які вперше представляли Україну на III засіданні РАП(Д)Н в 1963 р., див.: *Старіш О.* Політична наука... Двоє з трьох учасників, професор Інституту держави та права Гліб Александренко та доктор юридичних наук Петро Недбайло, померли до перебудови (1963 и 1974 рр. відповідно), а Борису Бабію на момент перебудови виповнилось 71 рік, він був академіком АН України та директором Інституту держави та права АН УРСР.

Москві²⁰. Ні “попередники” не справили впливу на генезу дисципліни, ні РАП(Д)Н, суть якої молдавський респондент описав таким чином: “То була просто відповідь для міжнародного застосування”²¹.

По-друге, політологія є (повністю) “номінальною” дисципліною, оскільки її становлення відбиває основні етапи розвитку будь-якої дисципліни, проте – у зворотному порядку: спочатку з’явилися формальні нормативні акти, що документують статус нової науки²², а після добирався кадровий склад “політологів” й вже по тому – сформувалося дослідницьке поле нової науки.

Таким чином, радянський спадок у процесі інституціоналізації політології в Україні не може бути описаний у термінах відтворення наукових тем, особистісних мереж та реінкарнації наукових галузей²³. Цим спадком, в умовах

²⁰ Навіть ті, хто особисто знав столичних “політологів”, вважали їх людьми “із ‘дивними біографіями’, котрих політична наука цікавила ще й як альтернатива”, див.: *Воробьев Д.* Политология в СССР. – С. 177.

²¹ Харківська респондентка про цю організацію висловила таким чином: “І в нас навіть була створена Радянська асоціація політичних наук, якщо Ви знаєте, в 1962 році вона існувала, вона була, працювала. Щоправда, вона була нечисленною, мало хто про неї знав, тоді я не знала про неї, звісно” (ХЖД(п)-1).

²² Спочатку (1987 року) було розпорядження Президії АН СРСР “Інституту держави та права розширити дослідження з філософії політики”. Наступного року (4 листопада 1988 р.) вийшла постанова Державного комітету науки та техніки СРСР, згідно з яким “до номенклатури наукових працівників були внесені наступні спеціальності: 23.00.01 – ‘теорія та історія політичної науки’...”. І вже 25 січня 1989 р. наказом ВАК при Раді Міністрів СРСР “нова номенклатура була прийнята до виконання всіма органами атестації наукових та науково-педагогічних кадрів”, див.: *Воробьев Д.* Политология в СССР. – С. 177.

²³ Навіть призначення президента РАП(Д)Н Георгія Шахназарова помічником Генерального секретаря ЦК КПРС в 1988 р. не можна визнати надійним свідцтвом впливу “радянської політології” на процес виникнення пострадянської, зокрема, з причини легітимації в цей період цілої низки інших соціальних дисциплін, що не мали такого лобі.

відсутності ефективних стандартів професіоналізації, радше виступатимуть екстерналістські фактори, які лише опосередковано пов'язані з власне науковим процесом. Радянське *дисципліноутворення* визначалось не абстрактною онтологією виокремлення певних сфер (соціальної, політичної тощо), а надтісним прив'язуванням до політичної прагматики та ідеології²⁴. Як наслідок, влада визнавала легітимним лише те знання, котре вважалося важливим/доцільним для даного політичного моменту. Так виникали дисципліни для “внутрішнього використання”, розвиток яких мінімально визначався внутрішніми дисциплінарними імпульсами, а був значно більше обумовлений зовнішніми директивами та вимогами моменту.

Цим передбачається корпоративний характер радянської Академії²⁵, відсутність приватних наукових фондів²⁶ та централізація процесу прийняття рішень на структурному рівні. Повсякденна дослідницька практика характеризується акцентом на фактологічності та свідомій відмові від аналітичної складової (мінімізація вірогідності конфлікту із офіційною ідеологією), задоволеність фактом протиставлення власної прогресивності

²⁴ Можна припустити, що політологія в СРСР *могла* виникнути не стільки для вивчення політичної сфери, скільки для дослідження ймовірних супротивників. Тому один із субститутів політології в СРСР – американістика, дзеркальний аналог советології в США. Як показав Сергій Жук, її інституціоналізація відбувалася під безпосереднім патронатом (колишнього?) офіцера КДБ Григорія Сєвост'янова, тісно пов'язаного з Юрієм Андроповим Георгія Арбатова, з прямого схвалення КДБ кандидатури Євгенія Язькова, див: Жук С. Между Москвой и Западом... – С. 263.

²⁵ Коли “основні вороги політичної науки знаходились аж ніяк не в керівництві країни, а в радянській науковій спільноті. Позиції сторін визначались вельми прозаїчними мотивами...”, див.: Воробьев Д. Институциональные предпосылки. – С. 24.

²⁶ Серед останніх робіт, в яких досліджується визначальна роль в розвиткові соціальних наук позауніверситетської підтримки “патронів” – федеральних (пропагандистські, війсьні, розвідувальні та інші агенції) та приватних (фонди, засновані на гроші Карнегі, Рокфеллера, Форда...), див.: Solovey M. Shaky Foundations: The Politics-Patronage-Social Science Nexus in Cold War America. – New Brunswick, 2013.

зашкарублості ще більш “директивних” вчених (зокрема, істориків КНРС)²⁷. Разом це відсилає до ієрархічної моделі відносин, за якої дослідники мають вкрай обмежений вплив на владу. Скоріш за все, сама ця модель взаємовідносин відтворилась у радянській політології завдяки збереженню практично всіх структурних передумов²⁸. Корпоративна сутність академічної спільноти принципово не змінилась, якщо не зміцнилась. В умовах катастрофічного зниження матеріального добробуту та втрати соціального статусу вона набула навіть напівмафіозний характер, як переконує викриття кланової системи чорного ринку дисертацій сайтом “Диссернет”. Мало що змінилося на краще також й у сенсі приватного фінансування науки, обмеженого залучення вчених до вирішення соціально-політичних проблем, диверсифікації центрів впливу та спільного неопатримоніального характеру більшості пострадянських режимів. У підсумку склалась парадоксальна ситуація, коли в модерній системі “влади-знання” наука, що досліджує владу, виявилась принципово позбавленою власного потенціалу прямої або символічної влади²⁹.

²⁷ Жук С. Между Москвой и Западом. – С. 269–271.

²⁸ Про атеоретичний, нормативний, описовий, неемпіричний характер сучасної української політології та обумовленість цих рис радянським минулим пишуть Оксана Шевель, Сергій Куделя, Юрій Мацієвський та Андреас Умланд: *Shevel O. Ukrainian political science and the study of Ukraine within american political science: how similar, how different? // Journal of Ukrainian Politics and Society. – 2015. – №1. – Р. 23–26; Куделя С. Чи можлива в Україні політична наука? // Критика. – 2012. – № 1-2. – С.171-172; Мацієвський Ю. Чому в нас немає політичної науки // Критика. – 2012. – № 6 (176). – С. 10-12; Його ж. Між функціоналізмом та нормативізмом: академічна політологія в Україні на початку ХХІ ст. (режим доступа: <http://eprints.oa.edu.ua/110/1/normatism.pdf>); Умланд А. Исследования современных украинских ультранационалистических партий – с чистого листа: четыре причины недостаточного изучения постсоветских правозкстремистских движений в Украине // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – 2013. – №1. – С. 13–16.*

²⁹ Ілля Герасімов звернув мою увагу на цей парадокс. В той же час, Богдан Гаврилишин, який був одним з економічних радників Леоніда

3.2.2. Сюжет перший. Академічна мотивація (політологів)

Гене́за політичної науки на пострадянському просторі – це, по суті, проблема мотивів вибору (нової) інтелектуальної ідентичності, і стосовно політології цей процес є добре вивченим на американському ґрунті. Виокремлюють кілька основних стратегій, за кожною з яких стоїть власна дослідницька традиція. Серед найвпливовіших – концепція “*homo cognoscens*” (професія приваблює людей з певним типом інтелекту, схильних до розв’язання когнітивних головоломок політичної науки)³⁰; ідея “покликання” (заснована на веберівському *Beruf*)³¹; та пояснення за допомогою “ідеологічно” вмотивованого вибору³².

Кравчука, Віктора Ющенко та Віктора Януковича, наполягає на дисфункціональності самої системи взаємної трансформації влади та знання в сучасній Україні, таким чином описавши свій власний досвід конвертації наукової експертизи в політичний вплив: “І я вже не буду радником президентів. Це була марна трата часу. У них було мало накопичених знань, щоб їм можна було щось порадити”. Богдан Гаврилишин: Бути радником президента – марна трата часу: <http://news.finance.ua/ua/news/-/353318/bogdan-gavrylyshyn-buty-radnykom-prezydenta-marna-trata-chasu>.

³⁰ Див.: James F. Voss, Christopher R. Wolfe, Jeanette A. Lawrence, Randi Engle. From Representation to Decision: An Analysis of Problem Solving in International Relations // Robert J. Sternberg, Peter A. Frensch (Eds.) Complex Problem Solving: Principles and Mechanism. – Hillsdale, NJ, 2014. – P. 119-158; Ken J. Gilhooly. Thinking: Directed, Undirected and Creative. – San Diego, 1996. – P. 79-104. Про специфічність політичних проблем див.: John S. Dryzek. The Progress of Political Science // Journal of Politics. – 1986. – Vol. 48. No. 2. – P. 301-320; Robert A. Dahl. Complexity, Change, and Contingency // Ian Shapiro, Rogers M. Smith, Tarek E. Masoud (Eds.). Problems and Methods in the Study of Politics. – New York, 2004. – P. 377-381.

³¹ Використання категорії “покликання” дозволяє дослідникам радше оцінити значення (особистісний сенс) вибору індивідів, проте не пояснити його. Див.: Robert O. Keohane. Political Science as a Vocation // PS: Political Science & Politics. – 2009. – Vol. 42. No. 2. – Pp. 359-363; Anne Norton. Political Science as a Vocation // Ian Shapiro, Rogers M. Smith, Tarek E. Masoud (Eds.). Problems and Methods. – P. 67-82;

Американська політична наука, однак, що сформувалась більше ста років тому, внаслідок чого головні результати рекрутування кадрів у таку закорінену дисципліну не є релевантними при поясненні вибору ідентичності в умовах відсутності методологічної або інституційної спадковості. Основна гіпотеза полягає у тому, що початкова мотивація українських політологів, котрі робили свій вибір спеціальності та/або професії за часів перебудови, трансформується під впливом політичного режиму.

Інтерв'ю дозволяють виокремити три тенденції у розвитку мотивації українських політологів під час інституціоналізації їхньої дисципліни, і перша відсилає до пластичності відповідних драйвів та засобів реалізації у період перебудови. Насправді,

Волин ІІІ. Политическая теория как призвание // Политическая теория в XX веке. – Москва, 2008. – С. 277-322.

³² В цьому випадку професійний критичний аналіз політичної сфери сприймається як логічне продовження особистої критичної політичної позиції. При цьому, деякі політологи не вбачають відмінностей між демократією (як необхідною передумовою розвитку політології) та лібералізмом (як ідеологічного підґрунтя критичного аналізу соціальної реальності): *Everett C. Ladd, Seymour M. Lipset*. The Politics of American Political Scientists // *PS: Political Science*. – 1971. – Vol. 4. No. 2. – P. 135-144; *Henry A. Turner, Carl C. Hetrick*. Political Activities and Party Affiliations of American Political Scientists // *Political Research Quarterly*. – 1972. – Vol. 25. No. 3. – P. 361-374; *Vanessa Ruget*. Scientific Capital in American Political Science: Who Possesses What, When and How? // *New Political Science*. – 2002. – Vol. 24. No. 3. – P. 469-478. Доволі провокативний висновок з цієї логіки – це припущення про обумовленість політичного консерватизму низькими інтелектуальними здібностями його прихильників: *Lazar Stankov*. Conservatism and Cognitive Ability // *Intelligence*. – 2009. – Vol. 37. – P. 294-304; *John T. Jost, Jack Glaser, Arie W. Kruglanski, Frank J. Sulloway*. Political Conservatism as Motivated Social Cognition // *Psychological Bulletin*. – 2003. – Vol. 129. No. 3. – P. 339-375; *Markus Kemmelmeier, Cherry Danielson, Jay Basten*. What's in a Grade? Academic Success and Political Orientation // *Personality and Social Psychology Bulletin*. – 2005. – Vol. 31. No. 10. – Pp. 1386-1399; *John Cloud*. Study: Are Liberals Smarter Than Conservatives? // *Time*. – 2010. Feb. 26, <http://content.time.com/time/health/article/0,8599,1968042,00.html>.

мотиви професійного вибору (а в багатьох випадках – ще також вибору спеціальності) дуже розмаїті, від *заінтригованості* назвою дисципліни до *інтересу*, котрий викликано проведенням наукових досліджень. Спільним, проте, є прагнення *зрозуміти* оточуючу (політичну) дійсність, мрія *змінити* щось у світі, нехай і у віддаленій перспективі, бажання *звільнитись* від статусу об'єкту маніпуляцій, що на виході дає відчуття *насолоди*.

Саме за перебудови відчуття можливості змін (хоча й не у всіх респондентів) виявляється вельми виразно – у повній відповідності із спостереженнями інших кейсів пострадянського простору³³. Львівський респондент повторив у зв'язку з цим відомий вислів: “Будьмо так, скажімо, афористичними: намордник зняли, але миску відсунули ” (ЛМК(ф)–1). Це відчуття, зокрема, втілилось в уявленні “практиків” щодо причин інституціоналізації української політології – вони схильні розглядати “акт творення” пострадянської політології як легітимацію “зверху” стихійного руху політологів “знизу”, який почав складатись лише в період перебудови³⁴. Інакше, для цієї групи політологів насправді тільки перебудова відкриває історію їхньої наукової галузі. Укоріненість в політичних процесах того часу забезпечувала переплетення особистого інтелектуального

³³ Поширена думка про те, що перебудова та крах СРСР викликали надзвичайний вибух енергії та ентузіазму пострадянських вчених: Amsler S. The Politics of Knowledge in Central Asia. Science between Marx and the Market. – New York, 2007. – P.5. Однак проведені інтерв'ю демонструють, що не все так однозначно. Згадуючи катастрофічне погіршення рівня життя наприкінці 1980-х рр., “теоретики” Львова та Харкова акцентували увагу на розширенні інтелектуального обрію. “Практики” тих саме регіонів також згадують про непрості умови життя, однак наголос при цьому роблять на (позитивному) розширенні політичних можливостей в цей період (та менший – на когнітивних).

³⁴ “Теоретики”, втім, схильні розглядати становлення пострадянської української політології як інституційну новацію “верхів”, яка не викликає особливого спротиву “низів”. Відразу зазначу умовність поділу наукової сфери на “верхи” та “низи”, як в радянський період, так і в процесі інституціоналізації сучасної політології – це усвідомлюють і респондент, і інтерв'юер.

формування та структурних умов, що швидко змінювалися. Це був двосторонній процес, коли попит з боку політичного керівництва зустрічався з бажанням основної маси (аспірантів, викладачів...) зрозуміти сутність того, що відбувається навколо, а дослідницька ініціатива останніх не зустрічала спротиву з боку “влади”:

Тобто, можна казати про певну ініціативу зверху. Проте спільнота формувалась цілковито паралельно, певною мірою навіть не завжди перетинаючись ось з цим процесом... Це був такий достатньо самодіяльний процес, пов’язаний з тим, що з’явився попит, з’явилися засоби масової інформації у великій кількості, яким були потрібні експертні висновки... З’явилась влада, котра час від часу залучала до якоїсь аналітичної роботи експертів. Власне кажучи, вони черпались з різних сфер, і можна вважати, що ось у такій як би взаємодії це все і відбувалось (СМК(и)–1).

Помітні регіональні відмінності цього динамічного процесу. Так, Львів та Крим, судячи з усього, визначалися більшою інтенсивністю політичного життя – порівняно із Харковом (хоч й з різних причин). Для сімферопольських політологів важливішим фактором професійної мобілізації стало “саме становище Кримського півострова” та пов’язані з цим процеси “автономізації”, у той час як для львівських політологів йшлося про дещо інший формат політичної соціалізації:

У мене були і дискусійні клуби, в яких я брав участь активно. І вони були досить радикальними. У Львові створювався рух “Товариство української мови”, що так само спонукало до дискусій. У Львові працювала Гельсінська група, яка видавала “Вісник”, що так само постійно вела до численних дискусій. Цей момент був дуже важливий (ЛМД(п)–2).

Споріднював ситуацію у Львові та Харкові фактор “радянського спадку”: участь суспільствознавців у демократичній платформі КІПС:

Я був одним з тих, хто був досить активним учасником оції демократичної платформи, але через демократичну платформу потім почав, що називається “політично соціалізуватися” і пізніше з демплатформи оформилася партія “Демо-

кратичного відродження України”. Я був тут на Львівщині тривалий час головою обласного осередку цієї партії і так з тими людьми, значною мірою, ми продовжували наступну політичну діяльність (ЛМК(п)–1).

У нас як би так вийшло, що [було] багато викладачів, які [перебували] в демплатформі КІРС. І вони були, як-то кажуть, творцями історії. Це ж не просто там ‘голі’, книжні викладачі, а вони реально були в цьому політичному процесі. Тому ми якось також були в певному вигляді включені в нього... Весь цей час там якісь конференції, круглі столи, відвідували засідання цих – партклубів, політклубів. Тобто такі активні були (ХМД(п)–2).

Перебудова примітна була не тільки варіативністю мотивів вибору професії, яка визначалась впевненістю у швидких змінах, але також прагненням трансформувати академічну сферу. Виразно це проявилось у випадку “новачків”, респондентів, прихід яких до політичної науки безпосередньо аж ніяк не впливав з їхньої попередньої спеціалізації. Їх реакція на радикальну суспільну трансформацію передбачала, перш за все, спробу змінити спосіб осмислення реальності засобами політичної науки. “Рідна” наукова галузь при цьому виступала підґрунтям та водночас взірцем експансії, що могло призводити до прямо протилежних результатів. В моїй вибірці можна казати про дві дисципліни, які були майданчиками для експансії “новачків”: філософія та математика. Їх власна аналітична мова та методологія дозволяли наповнити абсолютно нову наукову галузь політології визначеним парадигмальним сенсом – у рамках існуючого на той момент дисциплінарного розподілу праці. У тому випадку, коли точкою відліку була філософія, акцент робився на вивченні онтології “політичного”, яка долала б вузьку предметну спеціалізацію всередині політології. Саме у цьому вбачав своє призначення один з “новачків-теоретиків”:

Бо тоді може бути, [якщо є] “псефологія” – наука про вибори, “стулологія” – от на який об’єкт глянув, те й буде “логією”. У політології ця дурість, “дурна геометрична прогресія” розвивається. Через те – от є одна наука, в ній є внутрішні напрями. Але якщо до неї додавати “кратологія”,

“псефологія”, “партологія”, тоді дурний тон задається самій науці початковій, яка називається політологією... Мені завжди хотілося сформуванню у собі розуміння – не для когось там, отих методологічних основ, на які спирається політична наука. А методологічна основа – це, у першу чергу, формулювання науки через закони, принципи – оце основне. Тобто, предметність всілякої науки – це закони, принципи, а не об’єктна даність, не реальність... Я-таки таку саме тему вибрав через те, що там починалося оте все формування, саме підґрунтя або наукового сенсу цієї наукової системи знання. Саме як науки (ЛМД(п)–1).

“Новачок-практик”, що пережив конфлікт у Нагорному Карабасі, також вважав за необхідне реформувати українську політологію. Будучи математиком за фахом, він цілком природно уявляв, що квантифікація – ключ до успіху всієї справи:

Ви знаєте, мені просто було цікаво брати участь у формуванні політичної науки як науки. Ми займалися політологією, і всі колишні наукові комуністи, історики партії активно перекваліфікувались у політологи. Отже, вони несли на собі цей тягар схоластики. Задача полягала, коли я прийшов на кафедру, в тому, щоб внести ясність та суворість. Ось тут моя математична освіта дуже допомагала, оскільки між політологією та математикою була колосальна різниця. З одного боку, чіткі формулювання та докази, а, з іншого боку, загальні міркування про політику... І я пишаюсь тим, що мої колеги мене підтримали... І не випадково ми видали, я вважаю, перший на³⁵ Україні підручник з методів дослідження політичної науки (СМД(ф)–1).

Наступні дві тенденції стосуються трансформації мотивації політологів за неопатримоніального режиму, яка розглядається з точки зору спільних та відмінних рис респондентів. Так, друга тенденція відсилає до відмінностей між зусиллями “теоретиків” та “практиків”, спрямованих на забезпечення самої можливості професійного заняття політичною наукою у найбільш складний період (1990-ті та початок 2000-х рр.). Для “теоретиків” зовнішні обставини (підтримка сім’ї, наявність

³⁵ Так в інтерв’ю.

позитивного прикладу для наслідування, доступ до бібліотеки тощо) відіграють роль каталізатору в проявленні притаманних їм інтересів, однак у цілому вони радше прагнуть самостійно створювати обставини, що сприяють їхній роботі (наприклад, зарубіжні стажування, гранти...). Вони готові піти на жертви (розпродаж частини майна, довге прийняття допомоги батьків, близьких тощо) заради заняття цікавою для них справою. У “практиків” радше зовнішні обставини відіграють визначальну роль, формуючи і “покликання”, й інтереси (ретроспективно причина та наслідок можуть мінятися місцями в автобіографічній риторичі). На відміну від “теоретиків”, “практики” готові до менших витрат у задоволенні власних нахилів та готові відмовитись від обраного шляху, якщо очікувана винагорода є меншою у порівнянні з витратами. Заняття власне політичною наукою важливо для них не само по собі, а як побічний продукт їхньої діяльності у політичній сфері. Політична практика збагачує їхній викладацький досвід, однак проведення досліджень не додає нічого сутнісного або принципово нового до знань та навичок, які вже наявні. Наука як така часто асоціюється з написанням дисертацій, що є нічим іншим, як спробою легітимізувати їх практику в ширшому академічному контексті³⁶.

Третя тенденція – це спільна трансформація прагнення респондентів вивчати політику і, відповідно, впливати на неї в умовах специфічного політичного режиму. Йдеться про стратегії адаптації, коли вплив на політику з боку Академії умовний, у той час як вплив політичної сфери на науку – більш, ніж безпосередній. Примітними стратегіями політологів на втручання політики у науковий процес є дві: *ескапізм* та тісно пов’язане з ним *умовчання*. Ескапізм постає наслідком неможливості політологів впливати на політику (як відповідь на питання, чи дослухаються українські політики до політологів). Найбільш поширена теза така: до політтехнологів під час вибор-

³⁶ Детальніше цей аспект аналізується в класифікації українських політологів, як внутрішньо та зовнішньо вмотивованих: *Осин В., Зеленски А., Шуляк С.* Власть и знание. – С. 149-227.

чої кампанії дослухаються³⁷, а до політологів – ні³⁸. На думку одного з кримських доцентів, стосунки між політиками та політологами полягають у такому:

Так, частіше за все, як казав один політичний діяч...: “Ми там придумуємо, а ви, головані [головастики], потім повинні все це там оформити” (СМК(и)–1).

Це симптоматична настанова, яка наочно демонструє відстань між уявленнями часів перебудови щодо можливостей дослідників впливати на політику та сьогодишнім зізнанням у професійній незапобованості. Своєрідний мотиваційно-когнітивний дисонанс підсилюється також високим ступенем розчарування в українській політиці. Подолання або пом’якшення протиріччя між реальністю та ідеалами досягається за допомогою низки стратегій. Радикальною (в межах даної вибірки) та водночас найменш вживаною є апатія, неприхований цинізм та песимізм при оцінці свого майбутнього в професії та перспектив її розвитку. Проте найпоширеніша стратегія – фіксація не на професії у цілому, а на тих її аспектах, де вдалося досягти задовільних або достатніх результатів (як викладача, консультанта або вченого, визнаного на Заході). Іншими словами, фіксація на часткових аспектах професії, які не

³⁷ З певними застереженнями, що стосуються лише/виключно конкретних, по суті технічних рекомендацій: “На мій погляд, взагалі не дослухаються. В даному випадку можна казати про політтехнологів: вони дослухаються до своїх політтехнологів. Однак, знову ж таки, це технологія для того, аби потрапити до влади, а на мій погляд, дуже великий розрив відбувається сьогодні між політологами та політиками” (СЖД(г/у)–1). “Якщо політологи виступають в якості експертів і, власне, включені в штаб, то звичайно... що їхні поради є дуже цінними для даних кандидатів, особливо, що стосується локального, регіонального масштабу” (ЛЖК(п)–1).

³⁸ “Я можу сказати, я зрозумів, що наші ті нікому не потрібні. А те для проформи. Якщо навіть щось ти і дасш – ‘мнение свое’ – якщо воно стовідсотково ‘совпадает’ с суб’єктом, тоді толерується. А якщо ні, тебе просто більше не запрошують” (ЛМК(ф)–1). Або: “Коли аналітичні записки опинялись на столі у Крючкова... він казав: аналітики, що паралітики ... Ну, а буде так, як буде” (ХЖД(п)–4).

змінюють її соціального статусу, посідає місце початкової мотивації, спрямованої на вивчення *та* зміну політичної сфери. Фактично, це така собі компрометація ідеалів та очікувань, що обумовили вибір професії наприкінці перебудови та у перші роки незалежності. І це специфічний різновид ескапізму, що відрізняється, наприклад, від ескапізму американських політологів часів маккартизму, котрі як компенсаторну реакцію задіяли звернення до розробки нових теорій та методів³⁹. В Україні ж періоду 1990-х – початку 2000-х рр., внаслідок первісної залежності Академії від політичного режиму, цілком зрозумілою є фрустрація з цього приводу, яка призводила не до стимулювання наукової діяльності, а до загальної депрофесіоналізації дисципліни. Позбавлена справжньої академічної автономії, політологія реагувала на несприятливу політичну кон'юнктуру не мобілізацією внутрішніх ресурсів, а капітуляцією перед відчуттям власного безсилля, що має багато спільного з механізмом психологічного витіснення.

Друга стратегія проявляється у ставленні до неопатримоніальної науки⁴⁰ та відображає трансформацію мотивації у ситуації прямого втручання політики в Академію. Ця проблема болісно сприймається політологами: всі респонденти вважали, що отримання наукових ступенів чиновниками, політиками та бізнесменами – це серйозна та масштабна проблема, яка компрометує не тільки зовнішню репутацію, але й стандарти професії⁴¹. Однак за власної ініціативи заговорив про цю

³⁹ Девід Істон пов'язував зростання інтересу до теоретичних та методологічних питань в цей період з маккартизмом: "Маккартизм не мав жодного стосунку до виникнення біхевіоризму як нового підходу до дослідження політики. Він був лише однією з обставин, що загнала в підпілля інтерес до соціальних перетворень", див.: *Істон Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее // Современная сравнительная политология. – Москва, 1997. – С. 16.*

⁴⁰ *Осин В. Академия и политический режим: неопатримониальная наука в Украине (и Молдове) // Ab Imperio. – 2014. – №3. – С. 295-360.*

⁴¹ Зокрема, в уявленні респондентів від двох третин до чотирьох п'ятих всіх дисертацій, що захищаються з політології, припадали на долю чиновників. "І це все науку дискредитує, по суті, розумієте? Коли ми бачимо, що в нас щорічно захищається величезна кількість

проблеми (відповідаючи на питання про негативні риси української політології та того, що потребує змін у першу чергу) лише один респондент:

Дуже багато тих, кого я знаю, вони почали займати певні посади. І дивися – він уже кандидат, ще трошки – і уже доктор, і дехто вже й академік... Ви розумієте? Ну, де ж так можна? І, на жаль, як тільки він зайняв посаду, знаходить пару “негрів”, щось там вони ‘создают’... (ЛМК(ф)–1).

Більшість обирає стратегію умовчання, коли водночас і визнаються масштаби неопатримоніальної науки, й ігнорується її присутність у власній повсякденній професійній діяльності⁴². Особливості формування експертної вибірки практично нівелюють можливе пояснення такої самоцензури їхньою власною участю у системі неопатримоніальної науки (та

політологів, кандидатів та докторів політичних наук, а насправді кандидатами та докторами з них є, дай Бог, відсотків 30–40, а решта, загалом-то, ніколи наукою займатися не будуть. В кращому випадку, запам’ятають назву своєї дисертації, не кажучи вже ні про що інше. Ось це проблема, серйозна!” (СЖК(и)–1). “На мій погляд, це пов’язано з неправильними речами... Якщо я не помиляюсь, у нас 120 тисяч в Україні, 120 тисяч кандидатів та докторів наук, з них тільки 20–25 тисяч, це груба калькуляція, працює в сфері вищої освіти або в тій галузі, в якій всі ці знання є функціональними. Тобто в решті [випадків] – це чиновники, бізнесмени” (СМД(п)–1).

⁴² На рівні академічних праць, одним з прийомів ігнорування проблеми є її систематична маргіналізація, буквально витіснення на периферію академічного дискурсу (в виноску). Так вчиняє Марина Кармазіна, пояснюючи різкий вибух кількості захищених з політології дисертацій в 2004–2006 рр. – не від своєї особи та лише в наприкінцевій виносці, див.: *Кармазіна М.* Політична наука в Україні: дисертаційний аспект // *Політичний менеджмент.* – 2008. – № 3. – С. 26. Другий прийом – це демонстративна тривіалізація, редукування проблеми до пересічної, про яку згадують в низці численних інших проблем. Так Сергій Рябов згадує феномен замовних дисертацій та отримання наукових ступенів чиновниками не як окрему проблему, а лише як частковий епізод інституційного розвитку української політології, див.: *Рябов С.Г.* Політична наука в Україні ХХІ століття: стан та перспективи розвитку. – К., 2005. – С. 44.

побоюванням гіпотетичних санкцій). Скоріш за все, ми маємо справу з раціональним вибором стратегії умовчання, обумовленим специфікою відносин влади та знання у пострадянській Академії. Я вважаю, що оскільки одним з колективних благ⁴³ політичної науки є її репутація (відповідно до характеристики Річардом Уайтлі сучасних дисциплін як “репутаційних організацій”)⁴⁴, тоді відмова обговорювати та, відповідно, будь-яким чином протистояти неопатримоніальній науці є захистом власної респектабельності – всупереч усвідомлюваній згубності цієї практики для професії. Респонденти діють у відповідності до парадоксу групової поведінки Мансура Олсона:

Великі групи *не* будуть діяти в своїх групових інтересах, принаймні, у тому випадку, коли вони складаються з раціональних індивідуумів... великі групи... підтримуються не завдяки колективним благам, які вони надають, а радше тому, що їм пощастило виявити те, що я назвав *селективними стимулами*... які вибірково застосовуються до індивідів, залежно від того, вносять вони свій вклад у забезпечення колективним благом чи ні... [Г]рупи, що мають доступ до селективних стимулів, будуть діяти спільно для отримання колективних благ з більшою ймовірністю, ніж ті групи, яким ці стимули недоступні⁴⁵.

Себто колективне благо (у вигляді репутації) не може бути створено тими, хто не в змозі забезпечити негативні селективні стимули у формі санкцій або покарань. Відповідно, політологи, що відкрито протиставляють себе неопатримоніальній науці, запевне опиняються у програвшій позиції, в той час як виграють

⁴³ Див. формулювання Мансура Олсона: “...будь-яке благо, для якого є характерним таке: якщо будь-яка особа X_i із групи $X_1, \dots, X_i, \dots, X_n$ його споживає, то й інших членів цієї групи неможливо позбавити його. Інакше кажучи, ті, хто не купує або не платить за суспільне (колективне) благо, не можуть бути позбавленими його споживання, як це характерно для неколективних благ”, див.: *Олсон М.* Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп. – К., 2004. – С. 24.

⁴⁴ *Whitley Richard.* The Intellectual and Social Organization of the Sciences. 2nd edition. – New York, 2000.

⁴⁵ *Олсон М.* Возвышение и упадок народов. Экономический рост, стагфляция, социальный склероз. – Новосибирск, 1998. – С. 40-41, 44, 64.

виключно безпосередні актори неопатримоніальної науки, які організовані у клани та легко домагаються виключення з них “схибивших”. Те саме стосується також позитивних селективних стимулів (винагороди, публікації та решта приватних благ, доступних тільки членам відповідних груп). Акторам неопатримоніальної науки простіше забезпечити суспільне благо (однак навряд чи репутацію), діючи спільно, ніж тим, хто знаходиться поза цим сектором пострадянської Академії. Успіх вчених, що категорично не сприймають неопатримоніальну науку, можливий лише у випадку соціальної запотребованості професії (що поширюється на її рядових членів), проте це навряд чи можливо за умови збереження сектору неопатримоніальної науки.

Ескапізм та умовчання – породження неопатримоніальної раціональності – насправді відображають очевидне безсилля академічного політолога перед політикою та політиками в Україні, що відповідним чином відбивається й у професійній сфері.

3.2.3. Сюжет другий.

Українська політологія в період фемінізації

У 1990-х рр. вже відзначали тенденцію, згідно з якою у країнах, що розвиваються, жінки-науковці мають кращі, порівняно з жінками-науковцями у розвинених країнах, шанси зробити наукову кар’єру. В одній зі статей я писав про фемінізацію українських соціальних наук на рівні кандидатських дисертацій, а також про її зв’язок з неопатримоніальним політичним режимом. Додам спостереження Олександра Стариша про те, що жінки у політології характеризуються трохи меншим середнім віком і набагато більшою очікуваною тривалістю життя, ніж чоловіки. З огляду на це робиться висновок: “українську науку – і то не тільки політичну – розвиватиме, мабуть, українська жінка”⁴⁶. Проте досі немає досліджень цієї проблематики, виконаних у межах дисципліни, тому наразі я планую дещо заповнити цю лакуну.

⁴⁶ *Barinaga Marcia. Overview: Surprises Across the Cultural Divide // Science. – 1994. Vol. 263. March 11. – P. 1468–1474; Осин В. Академия. – С. 330-344; Стариш О. Політична наука.*

В ході інтерв'ю ставилось кілька питань стосовно гендерних аспектів політичної науки, зокрема, таке: “Чи доцільно говорити про гендерний вимір в українській політології? Стикаються жінки зі ‘скляною стелею’ та/або специфічним ставленням з боку колег-чоловіків чи суспільства?”. Особисте перебування в політологічній спільноті дозволяло сподіватись на виявлення різноманітних стратегій категоризації гендерного досвіду. Аналізуючи відповіді, я виокремив два основні індикатори гендерної (не)рівності в професії: поширеність діаметрально протилежних думок з приводу дискримінації та схильність до прямого перекручування (об’єктивних) фактів.

Стосовно однозначних оцінок, то з наявністю дискримінаційних практик погодилися 7 з 10 респонденток – і тільки 1 чоловік з 12. Зазначу, що 5 респонденток послалися на приклади особистої дискримінації за статевою ознакою. Це не означає, що решта респонденток не стикалась з її проявами, в чому переконує впевненість і навіть емоційність, з якою говорять про дискримінацію, не наводячи прикладів (на чому я не наполягав): “Так-так-так, звісно”. Поширені приклади гендерної дискримінації – працевлаштування...

Я бачила, що молодих людей в науці значно більше заохочують, значно охочіше беруть в аспірантуру... У нашого на той момент завідувача кафедри, мого наукового керівника, був стереотип, що дівчина має менший шанс або меншу ймовірність написати й захистити дисертацію, тому що вона одружиться, народить дитину і закине науку. В той момент молодих людей він особисто сприймав як потенційних науковців (ХЖК(п)–1).

...та адекватна оплата:

Ураховуючи, що я 16 років пропрацювала конкретно з низькою “скляною стелею”, об яку постійно билась головою... Навіть фінансово – там “вилка” існує: нижній рівень і верхній рівень цієї “вилки”, то зрозуміло – дай Бог, щоб у середину цієї “вилки” потрапити (ХЖД(п)–4).

Очевидно, що коли одна група (жінки) бачить утиски й наводить його приклади, а інша група (чоловіки) заперечує

будь-яку дискримінацію, то ми маємо справу з прихованим джерелом конфлікту.

Другий індикатор базувався на припущенні, що домінуюча гендерна група виявлятиме надмірну чутливість до найменших тенденцій у традиційному розподілі гендерних ролей у науці, оскаржуючи легітимність самої постановки проблеми нерівності. Тому я очікував, що чоловіки будуть більш схильні оскаржувати об'єктивні дані, на підставі яких будується критика гендерного режиму, що й сталося. Опитані жінки пояснювали наявне статус-кво посиленнями на гендерні стереотипи та низку інших факторів, але ніколи не апелювали до статистичних викладок. Значна кількість чоловіків, навпаки, намагалася за допомогою цифр обґрунтувати справедливість статусу-кво. При цьому вони допускали серйозні перекручення, аж до заяв про тотальне переважаання жінок у професії:

Але я б не сказав, що тут жінки якимось недореалізують себе, чи щось тут є особливе... Напевно, за кількістю докторів наук приблизно 50 на 50, мені так здається. Ну, можливо, навіть жінок і більше. Тому що більш динамічно в цьому відношенні (ХМК(ф)–1).

Я можу сказати, що середньостатистичний кандидат, а особливо доктор наук – це жінка після декрету у віці 35–45 років. Коли в декреті нема що роботи, боязко виходити на роботу, треба підвищити свій статус, треба швиденько зробити докторську. На спеціалізованій вченій раді все більше з'являються молодих жінок-докторів, далі їх буде ще більше, бо тенденція у геометричній прогресії (ЛМК(п)–2).

Насправді ж частка жінок-докторів з політології в Україні, що захистилися у період 1999–2012 рр., становить, за моїми підрахунками, 32,7%. Дані Таблиці 1 демонструють, що оцінки респондентів можна вважати адекватними тільки тоді, коли йдеться про рівень кандидатських дисертацій та якщо вони стосуються соціальних наук у цілому, а не конкретно політології. У політології частка жінок – здобувачів кандидатського ступеня трохи більша 50% (у той час як в історії та соціології ця частка більша – 53,3% і 71% відповідно).

Те, що в чіткій академічній ієрархії респонденти-чоловіки “плутають” кандидатський і докторський рівні, свідчить навіть не про проекцію, а про принципово політичний характер їхньої позиції. Якби йшлося про явний тренд – експоненціальне зростання представництва жінок у професії, то ще можна було б припустити аберацію, викликану перенесенням оцінки тенденції на констатацію поточного стану справ. Проте хронологічні рамки підрахунків (майже півтора десятиліття) дозволяють говорити лише про відносно рівномірні флуктуації з року в рік, що не мають характеру сталого накопичення нової якості. Наявним є режим гендерної нерівності в українській політології, причому характерний готовністю домінуючої – чоловічої – частини професії його ігнорувати, тривіалізувати або захищати.

Таблиця 1. Гендерний склад оголошень про захист кандидатських і докторських дисертацій в Україні (1999–2012), відсоток⁴⁷

Часовий період (рік)	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	Разом (1999–2012)
Дисципліна і науковий ступінь															
Політологія (кандидати наук)	15,4	45,5	47,6	54,0	50,0	43,6	43,1	43,3	43,8	55,2	65,5	47,0	53,0	57,4	50,8
Соціологія (кандидати наук)	81,3	80,0	58,8	70,0	62,5	60,0	71,4	70,8	65,8	73,5	62,8	78,6	69,7	82,5	71,0

⁴⁷ Дані у Таблиці 1 уточнені порівняно з представленими раніше в моїй статті: Осин В. Академія. С.330–344. Джерелом послужила низка видань, що регулярно друкують оголошення про наступні захисти кандидатських і докторських дисертацій: “Науковий світ”, “Атестаційний вісник” и “Бюлетень ВАК”. До виборки потрапили оголошення про захист 5909 кандидатських і 806 докторських в Україні (1999–2012).

Історія (кандидати наук)	47,0	45,5	44,4	49,7	49,3	51,4	49,5	57,2	54,6	54,4	55,4	58,4	53,5	58,5	53,3
Держуправління (кандидати наук)	50,0	50,0	33,4	40,0	42,6	51,5	42,2	43,9	48,9	56,6	49,2	58,0	52,4	48,7	49,6
Політологія (доктора наук)	0,0	50,0	14,3	50,0	27,3	0,0	42,9	41,7	33,3	26,7	21,7	26,7	37,5	45,8	32,7
Соціологія (доктора наук)	66,7	0,0	40,0	0,0	0,0	0,0	62,5	25,0	100	66,7	83,3	55,6	0,0	75,0	55,2
Історія (доктора наук)	15,4	12,5	16,7	31,3	30,0	11,1	26,3	22,2	35,7	16,1	32,4	41,5	27,3	33,3	27,2
Держуправління (доктора наук)	20,0	0,0	0,0	25,0	22,2	50,0	11,1	35,7	50,0	54,6	42,9	45,7	50,0	23,7	38,5

Водночас треба визнати, що дійсно значна кількість жінок-науковців у політології та респонденти обох статей (незалежно від політичних висновків, зроблених на цій підставі) схильні інтерпретувати відносну фемінізацію професії за допомогою набору гендерних стереотипів. Багато респондентів і респонденток роблять методологічну помилку, розглядаючи фемінізацію як аргумент проти діагнозу гендерної дискримінації (що також може бути свідомою захисною реакцією, принаймні, з боку

чоловіків)⁴⁸. Цікавіше те, що як чоловіки, так і жінки, пояснюючи фемінізацію, вдаються до тих самих кластерів гендерних стереотипів, тільки дають їм полярні оцінки. Переконаність у тому, що “жінки більш зібрані, відповідальні, посидючі, терплячі та організовані, ніж чоловіки”, для одних служить аргументом на користь переваги жінок у науці, а для інших – свідченням їхньої слабкості⁴⁹. Прослідкуємо, як саме ці тропи вбудовуються у загальну лінію аргументації.

Чоловіки нерідко підкреслюють такі риси жінок, як старанність і відповідальність, частіше супроводжуючи їх додатковими характеристиками. Схильність до рутинної праці розуміється у даному разі як нестача уяви або креативності:

...жінки більш схильні до виконання глобальних проєктів, тому що вони, знову ж таки, більше надаються до марудної, важкої роботи... І окрім того, ви розумієте, що зараз для захисту дисертації не потрібно оригінального мислення, глибини, хватки. Потрібне терпіння і скрупульозність в опрацюванні чужих текстів, роботи з текстовими редакторами і так далі. А це більше жіночі риси. Я думаю, що як мінімум гуманітарна наука дуже скоро “ожіночниться”, так само, як середня школа, яка стала на майже сто відсотків, так, жіночою по суті (ЛМД(п)–2).

⁴⁸ Симптоматично, що жодний з тих респондент, які наполягали на фемінізації політології, не вказав на приклади особистого утиску за статевою ознакою – як наслідок гіпотетичного домінування жінок в професії.

⁴⁹ Слід зазначити, що респонденти – сучасні соціальні вчені, які професійно виконують критичний аналіз режимів панування, під час захисту системи патріархату схильні посилалися на певні метафізичні сутності (від Бога до Природи), подібно до адвокатів мізогінізму минулого: “Оскільки Бог створив чоловіка і жінку, існує і мусить існувати різниця... Нам не треба змінювати природний порядок справ, ми маємо його покращити (КМК(п)–2)”. “Звісно, є проблема, що кількість жінок, наприклад, в цих же вчених радах, є меншою, наприклад, ніж кількість чоловіків. Але, як на мене, це, знову ж таки, можливо на якомусь природному рівні, чи, я не знаю, закладено в тому, що кількість науковців, якими є чоловіки, чомусь є більшою” (ЛМК(п)–3).

Респондентки не заперечують властивих для них старанності, посидючості, уважності та відповідальності, але доходять зовсім інших висновків:

Нині жінки досягають більших результатів у науці саме завдяки своїм особистим якостям, завдяки тому, що вони ставлять цілі й досягають їх. Чоловіки щодо цього більш слабкі та менш зібрані (СЖД(г/у)–1).

Я помітила, що все більше й більше жінок іде в політологію. З чим це пов'язано? Я думаю, що це пов'язано, по-перше, з характером жінки як такої, оскільки там, де важко, у нас завжди жінки вперед йдуть, а чоловіки – вони дещо відстають у цьому аспекті (ХЖД(п)–1).

Суть чоловічого погляду на структурні умови наукової активності виклав один з найбільш інформативних респондентів:

Коли з'явилися стабільні зарплати в університетах і коли їх підняли до прийнятного для виживання рівня, ці позиції виявилися дуже цікавими. Як для молодих жінок, котрі шукали можливості для реалізації своїх амбіцій, наукових інтересів, так і для жінок, які вже мали родину й шукали таку стабільну роботу, де, можливо, не треба дуже викладатися. Можна ходити на лекції, читати ці лекції, одержувати непогану зарплату і в той же час, за рахунок гнучкого графіка викладача, більше уваги приділяти дітям і сім'ї. І ця ніша з огляду на інституціональний характер виявилась дуже прийнятною, заманливою для жінок (ХМД(п)–1).

Однак привабливе для одних має зовсім не такий вигляд для інших:

Й водночас... відбувалося "вимивання" вчених-чоловіків і викладачів-чоловіків, бо їх не влаштовував рівень зарплат в академічному інституті та зарплата викладача. Тобто, чоловіки "вимивались", тому що вони шукали більшого рівня заробітку, а якщо працювали в науці або, скажімо так, у прикладних дослідженнях, ішли в більш грошовиті [сфери], з більшою винагородою. Це міг бути третій сектор, політичне консультування, прикладна політологія. Й от ми знаємо: і Фесенко, і Карасьов – вони вибрали якраз такий шлях. Але це

лише верхівка айсбергу, а величезна кількість спеціалістів середнього рівня, нижче середнього рівня – просто пішли (ХМД(п)–1).

Респондент захищає наявну ієрархію гендерних ролей усупереч наочним успіхам жінок в Академії, натякаючи на їх інакшу, ніж у чоловіків, (неповноцінну) мотивацію в професії. Одночасно він дає зрозуміти, що чоловіки здали свої позиції не через конкурентоздатність колег жіночої статі, а тому, що з огляду на відповідальність своєї гендерної ролі переключились на забезпечення сімей в інших, більш прибуткових видах діяльності. Незважаючи на явну політичну ангажованість такої позиції, це не значить, що вона абсолютно необґрунтована: аналогічну логіку можна зустріти і в коментарях жінок:

Я просто бачила, що праця у вищому навчальному закладі – це два місяці відпустки плюс не особливо перевантажений робочий день (СЖД(г/у)–1).

У цьому контексті працездатність жінок розглядається як фактор нечесної конкуренції, що загрожує не просто колегам-чоловікам, але самому майбутньому науки:

Ну гаразд, давайте всім нібито роздамо кандидатські дипломи. Що від цього зміниться? Тобто вони що, всі стануть одразу вченими? Тобто все одно наука – вона буде прихистком небагатьох, скажімо так, й індивідуальності. Є наукові працівники, що фіксують якісь зміни в розчині, вони ведуть таку собі роботу обліковців. Так, вони можуть при цьому мати кандидатські й навіть докторські ступені. Але це не зовсім наука. Наука – це таке підприємство для пошуку, для прориву до сутності явищ або процесів, які науковець вивчає. А не просто якась фіксація, що іноді дуже потрібна, про щось там говорить. Але це все-таки квазінаука (СМК(и)–1).

Огляд стратегій підтримання традиційного гендерного порядку спрямовує нас до теми покликання політолога в умовах соціальної трансформації. Гендер виявляється не менш важливим фактором визначення повістки “покликання”, аніж вже згадуване розрізняння між “теоретиками” та “практиками”. Респонденти й респондентки продемонстрували структурні відмінності в оцінюванні своєї ролі в професії, посиляючись на

мінливу констеляцію соціально-політичних обставин, фінансових можливостей, мотивації, переконань і вірувань.

Чоловічий погляд на “покликання”, по суті, полягає у такому: (політична) наука в Україні є слабкою, внаслідок чого професія рекрутує слабких (жінок). Однак слабкість переважної більшості чоловіків, що залишилися у професії, вбачається в економічних умовах їхньої діяльності, у той час як слабкість жінок пов’язується з їхніми соціально-психологічними або навіть біологічними якостями. Сучасна українська політологія формує “сумнівне покликання” (в термінології Джона Дрійманіса)⁵⁰, і покликання це, скоріше за все, “чоловічого роду”. Втім, не всі чоловіки виявляються “істинно обраними”, а лише невелика частина, що найбільше відповідає романтичному ідеалові вченого: пошук істини заради істини, стоїцизм у несприятливих матеріальних обставинах, здатність до осяяння⁵¹. З цього погляду, жінки, що прийшли в професію на хвилі її фемінізації, не відповідають істинному покликанню і типологічно схожі з більшістю чоловіків, які залишилися в професії тільки по інерції (без справжнього покликання), що зайвий раз підсилює відчуження та ескапізм, притаманні поведінці політологів в умовах неопатримоніального режиму. Один з найбільш відвертих респондентів з гіркою іронією охарактеризував склад пострадянської Академії, в якій структурні відмінності нівелюються з погляду їхньої рівновіддаленості від нормативного покликання:

...принцип негативної селекції, який працює багато років,

⁵⁰ Автор використав це поняття для опису надвиробництва випускників американських університетів наприкінці 1960-х рр., внаслідок чого зросла кількість непрацевлаштованих політологів із науковим ступенем (PhD). Охарактеризувавши політичну науку як “сумнівне покликання”, Джон Дрійманіс висловив сподівання, що посправжньому “покликаними” є саме ті, хто не залишив професію в скрутні часи. *Dreijmanis John. Political Science: A Precarious Vocation // Teaching Political Science. – 1981. – Vol. 8. No. 4. – P. 483.*

⁵¹ Про цю ідею та полярне уявлення моральної еквівалентності дослідника див. працю Стівена Шейпіна: *Shapin Steven. The Scientific Life. A Moral History of a Late Modern Vocation. – Chicago, 2008, особливо P.22–92.*

тому що в науку йдуть домогосподарки, чиїсь доньки або коханки, і напівбожевільні романтики. І, звичайно, кістяк науки – шахраї, тобто люди, які просто шукають корупційні схеми, шукають методи для заробітку. Ясно, що ці останні люди не можуть просувати науку, бо не зацікавлені, а перші категорії – просто не здатні на це (ЛМК(п)–2).

Респондентки демонструють іншу нормативність у погляді на академічну діяльність, орієнтуючись не на “покликання”, а на “внутрішні якості”. Поділяючи з чоловіками дискурс “слабкості” (як елемент політичного конфлікту з приводу гендерно-обумовленого місця в академічній ієрархії), вони пов’язують її не з інституціональним становищем науки, а з особистими якостями самих чоловіків. Фемінізація часів незалежності призвела до “вимивання” з академії чоловіків-політологів, тому що сучасні українські чоловіки виявилися слабкими, а значить, політична наука мусить перейти до сильних, тобто до жінок. Дискурс же “покликання” виявляється позбавленим будь-якої гендерної специфіки, оскільки більшість у професії становлять люди – як жінки, так і чоловіки, котрі вибрали її радше тому, що в них було мало шансів досягти успіху в іншій, можливо, більш конкурентній сфері (чи то бізнесі, чи політиці). Як визнав один із чоловіків-респондентів, розповідаючи про проблему вибору професії на початку 2000-х рр.:

Знову ж таки, як, напевно, і більшість молодих людей, які закінчують університети і не мають трудового досвіду, я відчував стан певної зніченості і переляку: а що далі? Я не програміст, не стоматолог, я нічого в тому житті не вмію (ЛЖК(п)–1).

Відповіді респонденток водночас заперечують гендерні стереотипи (патріархатний міф про особливу схильність чоловіків до наукової діяльності) та активно їх залучають, коли покладають на чоловіків усю відповідальність за жакхливий стан наукової сфери. За домінуючої гендерної логіки чоловіки розглядаються як слабкі: зіткнувшись з проблемами, вони не зуміли їх подолати та перетворились на тих, хто може лише пасивно реагувати на події. Позбавившись традиційної ролі “головного здобувача”, вони не отримали натомість ніякої

іншої, змусивши жінок врешті-решт взяти відповідальність на себе:

Я думаю, що особливо, якщо стосується політологів-жінок, вони мають бути амбітнішими і цілеспрямованішими, оскільки вони намагаються реалізувати себе у більшій кількості вимірів, аніж чоловік-політолог (ЛЖК(п)–1).

У рамках цієї розвідки можна сформулювати попередню гіпотезу, згідно з якою фемінізація української політології не супроводжується деконструкцією патріархатної епістеми. Усвідомлення жінками-політологами власної цінності, як і раніше, формулюється в категоріях гендерних стереотипів і оцінюється з погляду встановлення гегемонії через освоєння гендерних ролей, що традиційно вважалися “чоловічими”. Можна лише гадати, чи призведе нормалізація ситуації у вищій школі та зміцнення її соціального статусу до “вимивання” жінок з академії (подібно до того, як це відбулося в багатьох професіях після Другої світової війни). Або навпаки, процес фемінізації незворотний – і, як боротьба за жіночу рівноправність у США, “ця війна вже виграна”⁵², тільки у зовсім інший спосіб. Для конкретних висновків необхідно провести спеціальні дослідження у цій сфері. Вони ж мають дати відповідь на питання, чи є “фемінізація” університетських соціальних наук фактором, що потенційно підриває режим неопатрімоніальної Академії, чи навпаки, збереження патріархатної епістеми в гендерних стратегіях жінок-учених сприятиме і відтворенню неопатрімоніального режиму в нових умовах.

3.2.4. Сюжет третій. Пошуки суб’єктивності української політології: між “великим” і “малим” “колоніалізмом”

У центрі даного сюжету – проблема суб’єктності політології в Україні. Її можна звести до такого питання: українські політологи представляють якусь автохтонну інтелектуальну

⁵² Цією перемогою пояснюють зниження інтересу до гендерної проблематики серед американських студентів. Див.: *Stanley Rothman, April Kelly-Woessner, Matthew Woessner. The Still Divided Academy: How Competing Visions of Power, Politics, and Diversity Complicate the Mission of Higher Education.* – Lanham, MD, 2011. – P. 119.

традицію (спеціально пристосовану / розроблену для вивчення конкретного суспільства) чи передову глобальну науку (що має забезпечити оновлення цього суспільства)? Моя основна гіпотеза, у даному випадку, полягає в тому, що пошук власної суб'єктності українських політологів відбувається, щонайменше, у межах двох колоніалізмів (колоніальних проєктів), які практично не взаємодіють.

Маючи на увазі центри розподілу (інтелектуальної) влади, я би говорив про умовні “великий” і “малий” колоніальні проєкти (хоча насправді їх може бути значно більше). Реципієнтами культурних кодів “великого” колоніалізму виступають ті, хто наполягає на виникненні політології в Україні в 1980-х рр. та її тотожності західним (американським) зразкам. Спадкоємцями “малого” колоніалізму є респонденти, які заперечують зв'язок ліберальної демократії та політології і вважають за потрібне акцентувати увагу переважно або виключно на “темних” сторонах “західної” політології (ангажованість, надмірна спеціалізація). Спільне для двох проєктів – зневажливе ставлення до української традиції або досягнень українських вчених (у політології), котрі відкидаються, заперечуються і не проблематизуються⁵³.

⁵³ Симптоматичною є реакція на питання про національні традиції політології в Україні, коли багато респондентів відразу починали згадувати негативне. Наприклад, спробу введення в 1993 р. Міністерством освіти курсу “українського наукового націоналізму” (автори – Борис Гаєвський, Федір Кирилук і Микола Обушний, перші два були професорами, а останній доцентом Київського національного університету ім. Тараса Шевченка) або побудову теорії української політології за авторства Володимира Потульницького. Детальніше про це див: *Быстрицкий Евгений*. Почему национализм не может быть наукой, див.: <http://www.bystrytsky.org/why94r.htm>. Посл. посещ. 19 июля 2015 г.; *Шаповаленко М.* Украинская политология: трудности становления // Политическая наука. Политология в постсоветских государствах: Сб. науч. тр. – Москва, 2004. – С. 232. Ці випадки, як правило, протиставлялися універсальній (західній) політичній науці, позбавленій подібних аберацій: мовляв, ніхто ж не прагне сформулювати національні фізики або математики! Втім, проблема глибша, враховуючи невизначений статус національної автономної традиції,

Пам'ятаючи про шість ознак колоніального режиму виробництва знання, виділених Сеїдом Алатасом⁵⁴, “великий” колоніалізм можна обґрунтувати, зокрема, категоричною впевненістю респондентів у незначущості (досягнень) національної традиції та радикально позитивною оцінкою зарубіжної. Гранти, навчання і стажування залишають тільки позитивні емоції (натхнення, захоплення). Вони також знайомлять українських дослідників зі світовими досягненнями, поволі й не дуже вселяючи думку про їх “передовий” характер, “лідерське” становище і “безумовний” зв'язок з демократичним шляхом розвитку⁵⁵. Усі впевнені в однозначному зв'язку (ліберальної) демократії та політичної науки (“У не зовсім демократичній – це буде натаскування”, ЛМД(п)–1) та у відсутності національного колориту. Так відбувається наукова індоктринація, засвоюється дослідницька черга денна, кращі методи “збирання й аналізу даних”, риторичні стратегії, задіяні під час оформлення та просування результатів. До нормативного “кола читання” професійних політологів (“класичні” тексти, що забезпечують предметну й епістемологічну цілісність дисципліни) і персонального “кола читання” (автори, за публікаціями яких респонденти слідкують) входять виключно західні дослідники (не обов'язково політологи).

Зворотною стороною такої ситуації виступає дещо, прямо протилежне очікуваному, – ці дослідники не квапляться стати агентами зміни в українській Академії⁵⁶. І це насправді (істинна)

коли радянський спадок був скомпрометований, а дорадянська соціальна думка майже століттям була відокремлена від актуальної наукової ситуації.

⁵⁴ Йдеться про експлуатацію, опіку, конформізм, вторинну роль провідних інтелектуалів та академічних учених, раціоналізацію цивілізаційної місії і нижчий талант дослідників з центру, котрі спеціалізуються на вивченні колоній, див.: *Seyd F. Alatas. Academic Dependency and the Global Division of Labour in the Social Sciences // Current Sociology. – 2003 (November). – Vol. 51(6). – P. 601.*

⁵⁵ У респондентів дуже сильний зв'язок між такого роду універсалістськими поглядами і ступенем знайомства із західними науковими традиціями.

⁵⁶ Сергій Куделя та Юрій Мацієвський дискутують з приводу відсутності в українській політичній науці агентів змін та/або

академічна колонізація, хоча навряд чи прогнозована: свобода часів перебудови виявилася поєднаною не тільки з невпевненістю (в завтрашньому дні), але також призвела до явної інтелектуальної залежності, де роль референтного Центру виконувала міфічна й однорідна “західна” політична наука. При цьому “колоніальна перспектива” змушує більшість респондентів ігнорувати конкретні характеристики організації академічного процесу, що забезпечують переваги “західної” науки (те, що значною мірою перебуває під їхнім контролем), і знаходити глобальні, ледь не цивілізаційні пояснення маргінальності української політології. Відповідно, завдання інституціонального будівництва української політології, відданості чітким академічним процедурам і розвитку оригінальних наукових парадигм відходять на другий план. У цьому разі для окремих науковців, які орієнтуються на світову політологію, залишається єдиний вихід – імпорт не загальних академічних стандартів (неможливий поза колективних зусиль), а конкретних готових елементів знання (аж до структури курсів та їхнього змісту). Колишній завідувач кафедри політології так згадував про спробу побудувати політичну науку в Криму:

Ось саме їхню [американську] дослідницьку традицію я намагався на наш ґрунт перенести. Я читав, і читав свідомо, курси ‘вступ у спеціальність’, тому що дуже важливо було правильно задати фундамент майбутнім політологам... Я був членом Американської асоціації політичної науки (СЧД(ф)–1).

Це також можна інтерпретувати як колонізацію розуму, надзвичайно далеку від знаходження власної суб’єктності: ідентичність формується одночасно через належність до інших традицій (багато в чому віртуальну або номінальну) і запереч-

інноваційної академічної спільноти, див.: Куделя С. Чи можлива в Україні...; Мацієвський Ю. Чому в нас немає... Михайло Соколов на прикладі російських соціологів – акторів грантової економіки демонструє причини їхніх невдач в процесі дисциплінарної перебудови, див.: Соколов М. Российская социология после 1991 года: интеллектуальная и институциональная динамика “бедной науки” // *Laboratorium*. – 2009. – № 1. – С. 45–46.

чення власних “коренів”⁵⁷. Поняття внутрішньої колонізації чіткіше встановлює форму і зміст цього процесу – “колонізація завжди пов’язана зі спробою освоїти чуже”, водночас “відчуття себе чужим серед своїх” є “постійною формою незадоволення і протесту, пов’язаних із ситуацією внутрішньої колонізації”⁵⁸. За змістом інтерв’ю важко стверджувати, якою точно мірою респондентам властиве “почуття чужорідності у своїй країні, відчуття зупиненого часу і критика наслідувальної культури”⁵⁹. Однак практично всі вони переживають схожі почуття: тотальне розчарування досягненнями українських науковців, легка гордість за свої наукові досягнення, розуміння симулякративної суті політології в Україні, внутрішня впевненість у належності до істинної системи координат, що дозволяє оцінювати і кваліфікувати⁶⁰.

⁵⁷ Механізми подібної (гіпотетичної?) колонізації різняться від однієї групи респондентів до іншої. Для “теоретиків” саме їхня позиція поза (національними) науковими і політичними традиціями дозволяє (здебільшого – суто абстрактно) вказувати на історичну спадкоємність, переважно у формі перерахування канонічних та легітимних у цьому контексті прізвищ, подій і дат, але ніяк не у вигляді конкретних впливів, що були відчуті респондентами. “Практики”, вкорінені передусім у національний політичний ґрунт, ігнорують власні наукові традиції як нерелевантні їхньому безпосередньому досвідові (політичної соціалізації), хоча їхні наративи про написання дисертацій показують сильну персоніфіковану дію національних/радянських традицій. Відмінності між цими двома групами є, звісно, умовними, а не абсолютними.

⁵⁸ *Эткинд А.* Внутренняя колонизация. Имперский опыт России. – Москва, 2013. – С.90.

⁵⁹ Перераховуються “суб’єктивні компоненти внутрішнього орієнталізму”, див.: *Ibid.* – С. 30.

⁶⁰ Таку ситуацію Мадіна Тлостанова в особистому листуванні назвала суперечністю між реальним і символічним становищем (багатьох) пострадянських інтелектуалів: “Їхня роль в Європі – завжди і невіддужно роль другорядна, але при цьому вони все одно дуже давно бачать себе європейцями”. Певний серпанок європейськості надає погану послугу тим, що дозволяє бачити передусім схожість, але не (більш вагомі) відмінності. Саме через це респонденти можуть міркувати про наздоганяючу модернізацію політології.

Реципієнтами “малого” колоніалізму виступили, перш за все, кримські респонденти (втім, зв’язок відносний, а не абсолютний), значна частина яких досі описує перебудову в геополітичних та есхатологічних термінах, будучи не готовими до ревізії, що її провели інші респонденти:

Сприйняття перебудови – складне. Ну, це була своєрідна революція, хоча не в класичному розумінні цього слова, [і вона] не призводить до поліпшення життя в країні. Як говорить моя донька, а я, напевно, погоджусь з нею, “я терпіти не можу більшовиків за те, що вони зруйнували Росію, і терпіти не можу комуністів за те, що вони зруйнували Радянський Союз”. Ось, напевно, десь такі відчуття (СЖК(п)–2).

Власне, на наших очах сталася геополітична катастрофа. Припустімо, пливли собі хлопці на “Титаніку”, а потім врізалися в айсберг, і це їх підштовхнуло: хто навчився триматися на воді, якось пристосувався до цієї ситуації, знайшов плавзасоби і так далі, той врятувався. Інші потонули. Оскільки ми зараз розмовляємо, значить, все-таки якось ми врятувалися в тій ситуації (СЧК(і)–1).

Їхнє особисте “коло читання” значною мірою становлять російськомовні автори, наукові теми багато в чому пов’язані з регіоном, а знайомство із зарубіжними традиціями (навчання, стажування, гранти) бачиться не таким глибоким, як в інших респондентів. Ці обставини (іноді й політичні погляди, наприклад прибічник “Русского мира”) роблять для них очевидною епістемологічну й ідеологічну ангажованість грантодавців, а також виправдовує майже апріорне відторгнення чужих академічних інститутів:

Ну, тобто там всякого роду грантоїдські структури, що виникли досить давно. Але це ж не лише фінанси, які видаються під конкретні дослідження й які іноді мають на увазі певні методики. І вже точно тематика там визначена. Тому це давало і напрям, і певні стереотипи закладало самій діяльності (СЧК(і)–1).

Ще більш симптоматичні подробиці порівняння західної політології та української зі столицею і провінцією відповідно,

всі відносини між якими зведено до носіння секонд-хенду з панського плеча:

Це приблизно як відмінність між столицею і провінцією. Тобто в столиці придумали, там мода помінялася – в провінції через деякий час обноси цієї моди доношуватимуть. Ось приблизно те ж саме співвідношення між американською і українською політологією. Причому там вже щось інше носять, тут доношують те, що вони колись там недоносили, причому в прямому розумінні, тобто не щось таке ж роблять, а ось беруть поношене, секонд-хенд. Наступна порція секонд-хенду прийде через якийсь час і так само тут доношуватиметься, як ось зараз доношується те, що ось носилося в цій Америці в минулому історичному періоді (СЧК(i)–1).

У цьому фрагменті простежуються імперське розрізнення⁶¹, коли утворення на кшталт СРСР/РФ виступають у вигляді Дволикого Януса, котрий одночасно дивиться з недовірою і бажанням на Захід (та його дослідницькі традиції) і зневагою – на свої колонії (та українські/місцеві наукові традиції). Інакше кажучи, йдеться про фантомний біль, викликаний – на час проведення інтерв'ю, щонайменше – неіснуванням Росії ні як суб'єкта (виробництва знання), ні як об'єкта (першочергового дослідження), а також спогадами про славне минуле, коли СРСР/РФ був, як мінімум, регіональним актором, що впливав на глобальну ситуацію (в Академії).

Крім того, Ілля Герасімов має думку, що в цьому разі йдеться також про “антиколоніальну” критику гегемонного західного знання, але не як інтегральної частини цього самого знання, а як стратегії легітимації “самобутньої науки”. Тоді питання про її (не)конкурентоздатність знімається відмовою визнавати саму ситуацію глобальної конкуренції та взаємодії в рамках загальної моделі науковості на підставі неминуче

⁶¹ Останнє “стосується тих, хто програв, хто зазнав невдачі або кому різні обставини і влада перешкодили виконати їх імперську місію у світській сучасності”, див.: *Tlostanova Madina. Can the Post-Soviet Think? On Coloniality of Knowledge, External Imperial and Double Colonial Difference // Intersections. East European Journal of Society and Politics.* – 2015. – №1(2). – Р. 46.

колоніального характеру будь-якої взаємодії. Антиколоніальна антизахідна риторика має більший потенціал, ніж звичайні нативістські схеми (чи то радянський “істмат/діамат”, чи то “український науковий націоналізм”), оскільки дозволяє видавати архаїчні ідеї за сучасну і прогресивну (антиімперіалістичну) соціальну критику. У цьому разі, перевернувши афоризм Токвіля, можна сказати, що “стара політична наука потребує старого суспільства”, і фактично “неорадянська” самотутня політологія, котра визначається в основному апофатично, для своєї легітимації потребує “неорадянського” суспільства.

Разом з тим це колоніальний проект, хоч і менш успішний порівняно з раніше розглянутим (“великим”)⁶². Очевидно, єдиним актуальним інтелектуальним контекстом реалізації “неорадянського” проекту виступає суспільствознавство РФ, котра офіційно взяла на себе місію спадкоємниці СРСР⁶³.

⁶² Проте саме в Криму його позиції були доволі міцними: дослідження кола читачів студентів-політологів Таврійського національного університету в 2013 році виявило, що серед них вкрай популярними є російські автори із вочевидь антизахідним характером їхніх творів (Уткін, Паршев...): *Осин В., Зеленски А., Шуляк С.* Власть и знание. – С. 237–245.

⁶³ Додатково можна назвати ряд релевантних напрямів вивчення “малого” колоніалізму. Один з них – це дослідження національного аспекту в становленні політичної науки, себто увага до гіпотетичної критики стосунків з Центром у термінах академічної або інтелектуальної залежності. Особливо перспективно це тоді, коли фокусуватися на періоді перебудови, тоді в ролі Центру для багатьох виступала Москва. Схожою спробою є виявлення різних наративів – від метанаративів, у яких розвиток дисципліни в Україні відтворював і відтворює її розвиток у деякому Центрі, і до наративів середнього рівня, що мають за мету легітимацію одного варіанта науковості з одночасною делегітимацією іншого.

Водночас проведені інтерв’ю не дають можливості прийнятним чином реалізувати ці напрями. Якщо останній сюжет багато в чому обумовлений відсутністю відповідних питань, то одним з можливих пояснень першого може бути те, що в (період перебудови) найгостріше академічну залежність в Україні усвідомлювали не стільки політологи та соціальні науковці взагалі, скільки письменники. Про роль письменників у цьому контексті див.: *Гнатюк О.* Прощання з

Таким чином, українська політологія все ще перебуває у пошуках власної суб'єктності, виступаючи в ролі самопроголошеної “колонії” західної або російської “наукової метрополії”⁶⁴. Тим самим українські політологи опиняються в структурній ситуації компрадорів – посередників між далеким центром “істинної науки” та “аборигенами”⁶⁵. Їхня легітимність

імперією. Українські дискусії про ідентичність. – К., 2005. – С. 93–118. Українські політологи (все ще) могли в той час мислити в термінах майже генетичного зв'язку з радянською політичною наукою. Про це, зокрема, свідчить узус терміна “вітчизняні (вчені)” на самому початку 1990-х рр., під яким (за інерцією) розуміли *майже* всіх дослідників пострадянського простору. За приклад можна взяти симптоматичні слова в *«Теорії української політології»*: “Вітчизняні політологи на чолі з академіком Г. Х. Шахназаровим визначають політологію...” // *Потульницький В. Теорія української політології*. – К., 1993. – С. 14.

⁶⁴ Переплетення двох різновидів колоніалізму в історії становлення політології (в Україні), за умовами чого заперечуються автентичні автори і роботи, видно також на прикладі навчальної літератури. В українській політології декілька статей присвячено посібникам 1990-х – початку 2000-х рр., проте лише Олена Раздіна виокремлює на прикладі відповідних посібників найцитованіше видання. Результати (залишаючи поза увагою “класиків” на кшталт Платона) свідчать про істотне переважання авторів із СНД та закордонних дослідників, але не українських: *Николко М. Институционализация политической науки в Украине: анализ периодических изданий* // *Политическая наука в Украине: становление и перспективы*. – Симферополь, 2002. – С. 40–52; *Раздина Е. Анализ учебной литературы по политической науке, используемой в вузах восточного региона Украины* // *Политическая наука в Украине*. – С. 72–96; *Филатов А. Анализ учебной литературы по политической науке, используемой в ВУЗах Украины* // *Политическая наука в Украине*. – С. 144–186. Втім, в цьому також можна бачити також те, що ізоляціоністська та нативістська орієнтації не є характерними для української політології.

⁶⁵ Найвиразніше подібну настанову висловив один із засновників молдавської політології: “Гадаю, що в Республіці Молдова місця для вчених, які проводять фундаментальні дослідження в галузі політичної науки, немає. Це може бути для великих країн з великими потенціалами, з науковими школами, з великою кількістю університетів, з багатством цих університетів. Республіка Молдова не має ні першого, ні другого, ні третього, ні четвертого, ні п'ятого. Тому ті, хто

цілком залежить від володіння “істинною наукою”, однак вони не можуть конвертувати “знання” у “владу” (хоча б символічну), оскільки не беруть повноцінної участі у виробництві знання. Ця ситуація являє собою одну з передумов феномена патримоніальної науки⁶⁶.

Крім того, слід зазначити, що пошук суб’єктності в українській політології ставить питання про стратегії подолання компрадорського статусу всередині країни та колоніального – у відносинах із “західною” наукою. Така постановка відрізняє дуже небагатьох респондентів, і в низці релевантних випадків можна побачити прояв *тілополітики знання*, коли жінки (як дискримінована група) виявляються більш чутливими до найрізноманітніших проявів ущемлення та утисків. Частина респонденток показала неприйняття структури міжнародного академічного поділу праці, яка сприймається як знаряддя експлуатації та контролю. Називають право першої публікації з

займатиметься тільки фундаментальними дослідженнями, не мають шансів на виживання, у тому числі внаслідок того, що фундаментальні дослідження найчастіше здійснюються в країнах з розвиненим потенціалом, наприклад в США, країнах Західної Європи, частково в Росії. Єдине, що ми можемо зробити, – це адаптувати, імплементувати висновки, зроблені на підставі фундаментальних досліджень західної школи, висновки, які робляться на підставі досліджень процесів, політичних закономірностей в окремих регіонах” (КЧД(п)–3).

Інший бік проблеми – запозичення та копіювання західних теорій, внаслідок чого неможливо пізнати ані пострадянську дійсність, ані самі теорії. Прикладом може бути результати перенесення теорії модернізації до українського наукового дискурсу, що переважно вироджується в карго-культ, як було продемонстровано Павлом Кутуєвим: *Кутуев П. Сообщество ритуала модернизации: от логоса к культу // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – №3. – С. 106–127. У більш широкому сенсі форми запозичення західних теорій пострадянські вчені розглядають у спільній праці Михайла Соколова та Кирила Титаєва: Соколов М., Титаев К. Провинциальная и туземная наука // Антропологический форум. – 2013. – № 19. Звинувачення в расистських підставах вибору цих термінів, висловлене Мадіною Тлостановою, я залишаю без уваги // Tlostanova M. Can... – Р. 48.*

⁶⁶ *Осин В. Академия и политический режим... – С. 295-360.*

боку грантодавців або виключне право на всі результати, що дозволяє проводити аналогії відносин між Центром (постачальник інтелектуальних технологій та адміністрування) і колонією (постачальник сировини):

Наші дослідники можуть поїхати на Захід, тільки займаючись Україною або Росією, і ніякими іншими питаннями. Ми їм цікаві тільки з цих позицій, тому що знаємо цю специфіку, здатні щось їм розповісти, чого вони не знають. Усі проекти, які зараз, загалом, оголошуються, усі грантові програми, вони так чи інакше [стосуються наших країн] – Східно-Європейське Порубіжжя, Україна, Білорусія, Росія. Загалом, ми їм цікаві тільки як джерело інформації в цій сфері (ХЖД(п)–2).

Водночас інша респондентка з Харкова нарікала якраз на відсутність інтересу колег до місцевого матеріалу як особливо перспективного для формування по-справжньому самостійної, не епігонської політичної науки:

От рядом села, в одному районі. Чому в одному за “Свободу” проголосувало багато людей, а в іншому – нуль? А вони поруч! Я влізаю в архіви, в історію, і розумію, що два села були козацькі, там жили козаки. Але! Під час Голодомору в одному була “чорна дошка”. Що таке “чорна дошка”? Це коли заградотряд ставав, і всю їжу вивозили, й вимерло все село, і завезли людей з Росії, завезли, заселили, а в іншому ні. Й здавалось би! А як впливає! А ті, що вже там виросли, й ті, вони живуть у однаковій обстановці, вони вже всі тут народилися, але як от впливає! Цих досліджень ніхто не проводить, ніхто не показує, наскільки різна ментальність поруч. Тобто, тут такий цікавий аналіз можна по тій же Харківській області проводити – цим ніхто не займається! Займаються знову “демократией вообще”, “государством вообще”, “властью вообще”, “бизнесом вообще”. А ось він – реальний фактаж, ви свою область опишіть, електоральну карту своєї області, вона така строката! (ХЖД(п)–3).

Георгій Дерлуг’ян, що його іноді розглядають як приклад трансформації “регіонального дослідника” на “вченого зі світовою репутацією”, назвав такий матеріал “розкішною у своїй первозданній непривабливості емпірикою” і побачив у його розробці “можливість подолання комплексу інтелекту-

альної відсталості нашої частини світу”.⁶⁷ Однак лише деякі респонденти відчують перспективність своєї наукової ніші, й один з них згодний з Георгієм Дерлуг’яном, котрий посилається на ідею “переваги відсталості” Олександра Гершенкрона⁶⁸ як на можливість вийти в авангард світової політичної науки. Приклад для наслідування – латиноамериканські дослідники, що використали свій регіональний “кейс” для формулювання впливової донині транзитології:

Я завжди люблю проводити аналогію з транзитологією, котра значною мірою була переосмисленням теорії модернізації 1950–1960-х рр. Але самі транзитологи у своїй більшості були емігрантами у Сполучених Штатах, дуже багато хто з них приїхав з країн Латинської Америки. Тобто, ці люди істотно переосмислили теорію модернізації й створили свій, дуже впливовий напрям, транзитологію, й успішно інтегрувалися у світову науку. От якраз мені здається, що пострадянські вчені теж мають таку перевагу, оскільки ми знаходимося у гущині подій, які тут відбуваються, розуміємо їх глибше, ніж дуже багато американців або європейців, які нас досліджують і приїждять сюди робити research. І в нас є ось ця перевага: ми можемо дати адекватніше розуміння й, таким чином, внести вклад у світову політологію, створивши “транзитологію-2” або якусь нову теоретичну схему, або теорію наступного покоління, яка б включала вже й пострадянський досвід у цю більш широку рамку (ХЧД(п)–1).

⁶⁷ *Дерлуг’ян Г.* Как устроен этот мир. Наброски на макросоциологические темы. – Москва, 2013. – С. 293.

⁶⁸ *Економическая отсталость в исторической перспективе [1952] // Гершенкрон А.* Экономическая отсталость в исторической перспективе. – Москва, 2015. – С. 59–92; *Дерлуг’ян Г.* Как устроен этот мир. – С. 294. Мадіна Тлостанова в особистому листуванні також наголошує на необхідності “просто навчитися говорити про свій досвід і осмислювати свою ситуацію – в даному випадку пострадянську. Виробляючи при цьому адекватні концепти, які б ішли з цього досвіду, володіючи при цьому світовою науковою мовою, але усвідомлюючи її неуніверсальність, її різноманітність, а не намагатися приробити Лакана або Деріда до цього досвіду”.

Рідкісним прикладом успішної реалізації стратегії глобалізації української експертизи можна назвати Олександра Фісуна, чия концепція неопатрімоніального режиму виявилась затребуваною у “західній” політології⁶⁹. Зрозуміло, що сама можливість іншого типу взаємовідносин не визначає загальну тенденцію, оскільки одиниці опитаних респондентів були впевнені у тому, що мають шанси скористатися “перевагою відсталості”⁷⁰. Й у цьому зв’язку інтерв’ю дозволяють зробити висновок про те, що головним, напевно, фактором “колоніального” статусу української науки виявляється не реальне “поневолення” гегемонною “західною” наукою⁷¹, а пасивність українських науковців. Не виробивши власної дослідницької програми і навіть не виявивши інтересу до “поля”, для аналізу якого в їхньому розпорядженні є всі інтелектуальні й матеріальні ресурси, вони опиняються на периферії тільки через те, що не зуміли пояснити собі

⁶⁹ Див. наприклад: *Fisun O. Rethinking Post-Soviet Politics from a Neopatrimonial Perspective Democratizatsiya // The Journal of Post-Soviet Democratization. 2012 (Spring). – Vol. 20, No. 2. – 87–96.*

⁷⁰ Імовірно, важливим фактором тут став зрілий вік переважної більшості респондентів. Можна припустити, що молоде покоління політологів більш оптимістично оцінюватиме свої шанси у глобальній науці.

⁷¹ Харківська респондентка, що спілкувалася з Девідом Істоном (“от таке батьківське, абсолютно доброзичливе, приязне ставлення”), його мотивацію у просуванні власних ідей побачила в бажанні вченого, щоб його читали: *“Я багато років працювала в Університеті внутрішніх справ, а там якраз у той період відкрили унікальну спеціальність, вони там готували людей для Інтерполу, для миротворчих сил. Перші кілька наборів були фантастичні! Хлопці були підготовлені у мовному плані, їм було цікаво, вони активно використовували те, що я тоді привезла. Вони використовували Девіда Істона: по-перше вони його реферували, по-друге, на його основі писали реферати. І я йому навіть потім написала, що його праці вивчають студенти-кадети, він був дуже вражений! А взагалі, він хвилювався, щоб я хоч довезла всю літературу, бо колись він уже передавав літературу в Москву, і там вона пропала. Тому він дуже переживав і хотів, щоб його праці потрапили в хрестоматії і т. ін.”* (ХЖД(п)–4). (Звісно, сюжет про пропажу книг у Москві дозволяє задуматись про причини – незацікавленість (пост)радянських дослідників, прагнення встановити монополію на володіння текстами тощо).

й іншим її актуальності й “центральності” для міжнародної науки.

Мадіна Тлостанова слушно зазначає, що пострадянські соціальні науки опинились у подвійному капкані “ідеологічної сервільності та необхідності служіння владі заради виживання, а також... вимог самої влади зробити місцеві соціальні науки конкурентними у глобальній перспективі”⁷². Однак структурною основою цього положення виступають не зовнішні (політичні) обставини, а сама компрадорська позиція соціальних учених у національній інтелектуальній сфері. Єдиний спосіб подолати комплекс неопатрімоніальної пострадянської науки – зробити її по-справжньому актуальною для суспільства (а не вузьких політичних еліт), виступивши виробниками оригінального знання, а не ретрансляторами. При цьому йдеться не про “самобутню науку”, непізнавану поза специфічною культурною ситуацією і неперекладну на універсальну мову міжнародної науки, а про повноцінну участь у глобальному інтелектуальному обміні з приводу сутнісних проблем, що хвилюють багатьох.

⁷² *Tlostanova M.* Can... – Р. 52. У цьому зв’язку можна згадати ігнорування академічних політологів з боку політиків і спорадичне звертання до (суто) технологічних умінь політтехнологів. Цей випадок можна розглядати як складову трансформації, котру зазнає мотивація політологів в умовах неопатрімоніального режиму. Але цей приклад можна розглядати і як індикатор колонізації, коли описану ситуацію прочитати, як експлуатацію (кваліфікованої) робочої сили вкупі з її відчуженням від результатів власної праці та подальшим закріпленням підпорядкованості цього поділу праці в рамках існуючого політичного режиму. А висловлене деякими респондентами невдоволення перевагою, що іноді віддається іноземним (російським) політтехнологам перед українськими, додає ще один нюанс до картини (академічної) колоніальності в Україні.

3.3. Перспективи дослідження співтовариства істориків як «емоційного співтовариства»

Перспективи історіографічної науки сьогодні визначаються у межах розвитку інтелектуальної історії, характерною особливістю якої виступає намагання поглянути на історію науки як на частину культури. З одного боку, така інтелектуально-культурна парадигма розширює спектр проблем, що досліджуються, а з іншого, відбувається трансформація самого принципу постановки дослідницьких питань. Пропонується враховувати, що об'єкти такого роду досліджень не тільки втілюють культурні впливи, але і транслують назовні в культуру свій унікальний досвід. У свою чергу, це орієнтує науковців шукати специфічні ракурси для вивчення, одним із яких є розгляд етичних та емоційних аспектів розвитку науки.

Останніми роками в Україні були організовані наукові конференції з метою обміну думками щодо розуміння етичних механізмів функціонування наукового співтовариства істориків¹. Спроби інтерпретувати не лише дії та думки, але й почуття вчених минулого сьогодні активно роблять автори біоісторіографічних досліджень, які працюють у полі психобіографії та інтелектуальної біографії (“ego-histoire”)². Сучасні дослідження зі схолярної проблематики також не можливо уявити тільки в інституціональному дусі без урахування ціннісних аспектів та

¹ Див. матеріали збірників за підсумками наукових конференцій «‘Етичне’ в процесі наукової та викладацької діяльності історика XIX – XXI ст.», (Харків, 2012) – Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2012. – Вип. 11. – 308 с. та «Професійна етика у просторі міждисциплінарності» (Дніпропетровськ, 2014) – Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі. – Дн-ськ, 2014. – 384 с.

² Ващенко В. В. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). – Дн-ськ, 2002. – 408 с.; Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. – К., 2000. – 324 с.

емоційних компонентів функціонування наукових співтовариств³.

Проте, коли мова йде про етику професійної культури, емоційні аспекти все ж перебувають на другому плані історіографічних дискусій. Це видається неправомірним, зважаючи на популярність, перспективи та цікавий дослідницький інструментарій, що розробляється у межах міждисциплінарного проблемного поля «історії емоцій». Ряд авторів навіть схильні говорити про «емоційний поворот»⁴ і перспективи збагачення сучасної науки новими категоріями «емоційного характеру», рівними за своїм пізнавальним потенціалом таким поняттям, як клас чи гендер⁵.

У пострадянському інтелектуальному просторі сьогодні відбувається активна рецепція напрацювань західної історії емоцій. На думку оглядачів, це проблемне поле має цілу низку переваг. Перш за все, через увагу до емоцій відроджується інтерес до історії, оскільки вивчення зрозумілих та близьких індивідуальному досвіду емоційних станів⁶, зближує дослідницьку діяльність зі спробами самопізнання. Більш того, історія емоцій претендує на формування оригінальної дослідницької програми, що здатна поєднати онтологічну та гносеологічну проблематику⁷, подолати дослідницькі обмеження універсалізму та соціального конструктивізму⁸ і навіть сформувати «нову концепцію людської особистості»⁹. Мова йде про те, що емоції,

³ Мягков Г. П. Научное сообщество в исторической науке: опыт «русской исторической школы». – Казань, 2000. – С. 59-60.

⁴ Винницкий И. Заговор чувств или русская история на «эмоциональном повороте» // Новое литературное обозрение. – 2012. – № 117. – С. 441-460, див.: <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/117/v35.html>

⁵ Плампер Я. Історія емоцій, див.: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1313-yan-plamper-istoriia-emotsii>

⁶ Винницкий И. Указ. соч.

⁷ Николаи Ф. В. История эмоций и «аффективный поворот»: проблемы диалога // Диалог со временем. – М., 2015. – Вып. 50. – С. 109-110.

⁸ Плампер Я. Эмоции в русской истории // Российская империя чувств: Подходы к культурной истории эмоции: сб. ст. / под. ред. Яна Плампера, Шаммы Шахадат и Марка Эли. – М., 2010. – С. 20.

⁹ Винницкий И. Указ. соч.

з одного боку, мають індивідуальний характер та спонтанну форму вираження, але, з іншого, вони соціально обумовлені та залежать від культурних норм¹⁰. Таким чином, вони спроможні руйнувати та одночасно підтримувати культурні традиції. Тому погляд на емоції відкриває нові горизонти перед гуманітаристикою в її розумінні людини (виявити співвідношення між очікуваннями та досвідом, а також знайти ті аспекти побутування, що не зводяться повністю до соціального чи культурного).

Проте найважливішим досягненням нового проблемного поля з точки зору історії науки, напевно, є рішуча відмова історії емоцій від дихотомії чуттєвого сприйняття та раціонального мислення. Завдяки когнітивній психології в сучасних науках про людину раціональність та емоційність не тільки не протиставляються, але і розглядаються як взаємодіючі здатності організму опановувати реальність¹¹. Наприклад, усі соціологічні теорії вказують, що емоції спрямовують процес прийняття рішень¹². А в межах інтелектуальної історії стає правомірним погляд на інтелект, взятий у цілому, як на варіант сконцентрованої емоції¹³. Фактично такі переконання дозволяють «виявити» почуття в полі науки та поставити питання про їх значення та функції.

Однією з можливих відповідей є спроба побачити за емоціями певні цінності. Зв'язок почуттів з цінностями достатньо досліджений у психології. Наприклад, екзистенціальна психологія розглядає почуття та емоції як результат сприйнятої, свідомо чи несвідомо пережитої суб'єктом цінності¹⁴. На цій

¹⁰ Зорин А. История эмоций, див.: <http://www.polit.ru/article/2004/06/18/zorin>

¹¹ Хмелевская Ю. Ю. «История эмоций» в современной историографической парадигме // Историческая наука сегодня: теории, методы, перспективы / под ред. Л.П. Репиной. – М., 2011. – С. 456.

¹² Симонова О. А. Социологическое исследование эмоций в современной американской социологии: концептуальные проблемы // Социологический ежегодник, 2009: сб. науч. тр. – М., 2009. – С. 292–331.

¹³ Нургалеева Л. В. Эмоциональный интеллект или интеллектуальные эмоции? // Диалог со временем. – М., 2013. – Вып. 42. – С. 82.

¹⁴ Лэнгле А. Эмоции и экзистенция / пер. с нем. – Харьков, 2007. – С. 65.

основі в сфері історії емоцій активно розвиваються підходи, що аналізують почуття як ефекти етичної концепції суб'єкта. Принциповою умовою такого підходу є глибоке переконання в «розумності емоцій», що працюють на рівні ціннісних та етичних суджень, до яких вони апелюють¹⁵.

Таким чином, напрацювання у сфері історії емоцій дозволяють розмірковувати про перспективи збагачення проблемного поля історіографії за рахунок нового ракурсу вивчення академічної культури істориків, а саме дослідження її етико-емоційних аспектів, що і є метою автора. З боку інструментарію зробити це дозволяє модель вивчення наукових співтовариств як «емоційних співтовариств».

Зазначений термін був запропонований німецькою дослідницею Б. Розенвейн. Під «емоційними співтовариствами» вона розуміє певні соціальні групи (аналогічні сім'ям, гільдіям, монастирям та ін.), які поєднані єдиними «системами почуттів»¹⁶. Важливо підкреслити, що дослідниця протиставляє свій підхід, спрямований на пізнання «комплексності емоційного життя» емоціологічному аналізу, зосередженому на розгляді емоційних норм, що підтримуються і контролюються окремими соціальними групами та інститутами¹⁷. Емоціологія базується на певній «гідравлічній моделі», яка передбачає універсальність емоцій та сприйняття їх як «рідини» всередині кожної людини, що намагається вийти назовні¹⁸. Саме тому процеси регулювання проявів почуттів, які відіграють «цивілізуючу» роль, привертають увагу дослідників¹⁹. Натомість Б. Розенвейн наголошує, що емоції завжди є результатом сприйняття та оцінки, тому

¹⁵ *Николаи Ф. В.* История эмоций и «аффективный поворот»: проблемы диалога... – С. 102.

¹⁶ *Plamper J.* The History of Emotions: An Interview with William Reddy, Barbara Rosenwein, and Peter Sterns // *History and Theory*. – №49 (2010). – P. 252.

¹⁷ *Rosenwein B. H.* Worrying about Emotion in History // *American Historical Review*. 107. – No 3 (2002). – P. 824.

¹⁸ Там само. – P. 834-836.

¹⁹ До гідравлічної теорії Б. Розенвейн відносить роботи Й. Хейзинга, Н. Еліаса, Пітера та Керол Стернс.

вони поєднані з раціональним мисленням²⁰ та виконують важливі соціальні функції²¹. Більше того, на думку німецької дослідниці, тільки спроможність мати емоції універсальна, проте шляхи, якими ці емоції викликаються, відчуваються та виражаються, залежать від культури та індивідуальних особливостей історичних акторів²². Досліджуючи емоційні співтовариства, Б. Розенвейн намагається відповісти на питання: «що ці товариства (та індивіди, які їх складають) визначали та приймали як цінне для них, які оцінки вони давали емоціям інших, яка природа визнаних ними афективних зав'язків та які моделі виразу почуттів вони очікували, схвалювали, терпіли чи вважали негожими»²³. Таким чином, дослідниця зв'язує у своєму аналізі почуття та цінності, розглядаючи перші не як спонтанні прояви психічної реакції, але наголошуючи, що емоції можуть визнаватися людьми як важливі, бо вони є результатом оцінок і ідеалів.

Зазначений підхід при вивченні наукового співтовариства потенційно дозволяє збагатити традиційні історіографічні проблеми та поставити низку нових питань. Назвемо тільки декілька з них.

Наприклад, в сучасних біоісторіографічних дослідженнях, які замість огляду наукової біографії науковців ставлять задачу розглянути свідомий процес побудови кар'єри історика, перспективним вважається використання категорії психотипу історика²⁴. Саме психотип виступає тією базовою ознакою, яка обумовлює дослідницьку, комунікативну, поведінкову та в цілому кар'єрну стратегії. При цьому важливо, що, на думку І. Колесник, психотип є концептом не лише індивідуально-психологічним, але історико-культурним, що дозволяє говорити про широкий простір його застосування в тому числі й у зв'язі з

²⁰ *Plamper J.* The History of Emotions: An Interview with William Reddy, Barbara Rosenwein, and Peter Sterns... – P. 251.

²¹ *Rosenwein B. H.* Worrying about Emotion in History... – P. 837, 841.

²² Там само. – P. 837.

²³ Там само. – P. 842.

²⁴ *Колесник І. І.* Кар'єра історика: етичний вимір // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2012. – Вип. 11. – С. 27–28.

такими поняттями як інтелектуал, співтовариства інтелектуалів²⁵.

У схоларних дослідженнях, що проводяться з позицій антропологічного підходу, пропонується використовувати поняття «емоційна енергія», запропоноване Р. Колінзом. Цей термін характеризує творчий ентузіазм по відношенню до певної дослідницької програми та пов'язується з феноменом емоційного лідерства керівника школи, який здатний формувати та підтримувати відчуття «ми» для членів групи²⁶. При цьому не менш інформативним для розуміння сутнісних характеристик школи та її ціннісних орієнтирів є розгляд культивованих почуттів по відношенню до «інших», які визначають моделі боротьби школи за символічний капітал та в цілому перспективи її розвитку.

Складні проблеми формування та функціонування неформальних наукових співтовариств можуть бути зрозумілими з позицій вивчення емоційної підоснови солідарності. Спільність емоцій може розглядатися як спосіб усунення потенційних суперечностей. Наприклад, співзвучність настроїв з приводу тих чи інших подій може єднати представників різних поколінь. З іншого боку, емоції та їх вираз спроможні приводити до розриву соціальних зв'язків. Зокрема, в соціології використовується класифікація емоцій, яка передбачає їх поділ на інтегративні (любов, вдячність та ін.) та диференційні (гнів, заздрість та ін.)²⁷. Проте в історичних дослідженнях, беручи до уваги, що історія має справу з унікальними ситуаціями, перспективним

²⁵ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013. – С. 206, 374, 397.

²⁶ Корзун В. П. Научные сообщества историков России: практики антропологического описания (из лекционного опыта) // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – № 16 (270). История. Вып. 51. – С. 101-102; Collins R. Stratification, emotional energy, and the transient emotions // Research agendas in the sociology of emotions / Ed. by T.D. Kemper. – Albany: State univ. of New York press, 1990. – Р. 38–44.

²⁷ Симонова О. А. Социологическое исследование эмоций в современной американской социологии концептуальные вопросы // Социологический ежегодник, 2009: сб. науч. тр. – М., 2009. – С. 303.

вбачається не стільки зафіксувати набори подібних емоцій, характерних для академічної культури, скільки виявляти зміни значення певних почуттів за різних обставин та соціокультурних умов. Наприклад, чому справедливий гнів, апелюючи до наукової честі та інших академічних цінностей в одних історичних умовах був фактором згуртування наукового співтовариства, а при інших історичних реаліях сприймався як такий, що розколює співтовариство²⁸.

Погляд на об'єднання істориків як на емоційні співтовариства видається перспективним і при дослідженні конфліктних процесів, елементом яких є емоційний потік. Як правило, при вивченні конфліктів дослідницький інтерес викликають факти перевищення емоційних норм протиріч, які перетворюють конфлікт у скандал, що розглядається й історичними акторами, і дослідниками як деструктивне явище²⁹. Таким чином, даний підхід зорієнтовано на фіксацію відповідності чи невідповідності вчинків учених нормам академічної емоційної поведінки. Проте кожний конфлікт за своєю суттю фактично є ціннісним конфліктом, і за конфліктуючими сторонами часто стоять різні наукові співтовариства зі своїми системами цінностей. Тому поведінку певного індивіду часто складно оцінити з позиції «правильно/неправильно», ігноруючи автономію суб'єкта та

²⁸ Саме пристрасність боротьби проти пансіонерства у Харківському університеті 1840-1850-х рр., яка супроводжувалася регулярними скандалами у академічному співтоваристві оцінювалася глядачами як позитивне явище, тоді як боротьба партій (в том числі проти моральних порушень) у 1860-х рр. сприймалася коментаторами як прикре явище в університетській історії. Див.: *Оже де Ранкур Н. Ф.* «В двух университетах (воспоминания 1837–1843 годов)», *Стоянов А. Н.* «Воспоминания о Д. И. Каченовском. Студенческая жизнь. Первый период профессуры» в кн.: *Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: в 2. т.* – Харків, 2008-2010. – Т. 1. – С. 265, 369.

²⁹ *Свешиников А. В.* «Вот Вам история нашей истории»: (К проблеме типологии научных скандалов второй половины ХІХ – начала ХХ в.) // *Мир историка: историографический сборник.* – Омск, 2005. – Вып. 1. – С. 236.

його право на етико-емоційну навігацію³⁰. При цьому також потрібно враховувати, що емоції є не тільки реакцією на ситуацію – «станом свідомості», але можуть виступати цілеспрямованими «актами свідомості»³¹. Прояв емоцій в академічному середовищі, де конфлікти – це частіше за все конфлікти інтровертів³², свідчить не тільки про індивідуальні особливості та ідеали вченого, але і про реальні спроби змінити ситуацію, яка іншим способом не може бути змінена. В той же час сплеск емоцій, зважаючи на його неординарності та табуйованість, може стати механізмом переосмислення відношень та корегування стратегії поведінки. Таким чином, при дослідженні конфліктів нам здається важливим погляд на емоції як на фактор розвитку подій, а не тільки з точки зору їхньої характеристики.

Крізь призму почуттів можна досліджувати особливості взаємодії наукових співтовариств та влади. Міра емоційної лояльності чи опозиційності, або, навпаки, «навмисна відсутність» емоцій у певних дискурсах (наприклад, публічному) спроможні виявити оцінку та ступінь прийняття вченими тієї чи іншої політичної ситуації, стан протиріччя між академічними цінностями та ідеологічними настановами, а також боротьбу суспільно-політичних переконань окремих представників та груп усередині наукового співтовариства. Через виявлення

³⁰ Цікаво, що іноді «додержання норм» емоційної поведінки у конфлікті могло розцінюватися і як девіантна поведінка. Так, М. І. Костомаров згадуючи конфлікт між П. Гулаком-Артемовським та М. Луніним, зазначає, що йому здалося дивним, що Гулак-Артемовський у відповідь на різкі та викривальні звинувачення останнього відповідав своєю традиційною пишномовною риторикою. Див.: *Костомаров Н. И.* Студенчество и юность. Первая литературная деятельность // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців... – Т. 1. – С. 191.

³¹ *Scheer M.* Are Emotions a Kind of Practice (and what is it that makes the have a history)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion // *History and Theory.* – №51 (2012). – P. 194.

³² *Свешиников А. В.* «Вот Вам история нашей истории»: (К проблеме типологии научных скандалов второй половины XIX – начала XX в.) // *Мир историка: историографический сборник.* – Омск, 2005. – Вып. 1. – С. 259.

ступеня «емоційної свободи» для академічної спільноти, що санкціонується владою, можна визначити і тонкощі взаємодії політичного керівництва та наукового співтовариства. З іншого боку, цікаво дослідити і процес трансформації емоційних стилів науковців у ситуації посилення емоційного режиму, коли проблема відповідності стає визначальною для індивідів та співтовариств. У цій ситуації відбувається узгодження стилів з режимом, проте залишається можливість створення вченими «емоційних притулків»³³. Дослідження цих «притулків» у переломні періоди розвитку науки та суспільства потенційно надає можливість поставити питання про співвідношення професійних обов'язків та цінностей, на яких вони ґрунтуються.

Важливо підкреслити, що поєднання емоцій та цінностей орієнтує на сприйняття «емоційних співтовариств» як рухомих конкуруючих груп, які скоріше надавали інструментарій для вироблення емоційної стратегії, ніж формували суворі приписи. Як відзначає Б. Розенвейн, могла існувати різниця у вираженні і формуванні емоцій не тільки між співтовариствами, але і всередині них, де співіснували протилежні цінності і моделі³⁴. Таким чином, підхід до вивчення наукових співтовариств як «емоційних співтовариств» орієнтує не стільки на дослідження емоційних норм, скільки на вивчення проблем співіснування та боротьби емоційних стилів, пов'язаних з конкретними цінностями, та трансформацію ціннісних ієрархій, що відбувалася у результаті та виражалася за допомогою емоцій.

При дослідженні емоцій важливе значення набуває проблема відбору та аналізу джерел. У разі вивчення емоційних аспектів академічної культури джерела представлені перш за все комплексами его-документів учених: листуванням, щоденниками, мемуарами. Ці джерела відображають приватний простір функціонування емоцій. Проте для характеристики емоційних співтовариств не менш важливим є розгляд емоцій учених, функціонуючих у публічному просторі, тобто емоцій, репрезентованих на сторінках наукової публіцистики, рецензіях, тезах

³³ Терміни запропоновані У. Редди, див.: Reddy W. M. The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions. – Cambridge, 2001.

³⁴ Rosenwein B. H. Worrying about Emotion in History... – P. 842-843.

конференцій, протоколах засідань учених рад та наукових товариств, дисертаційних промовах та ін. У названих видах джерел представлені емоційні репертуари та емоційні стилі, які конструюються, з одного боку, видами просторів, а з іншого, особливостями дискурсів, наприклад, мемуарного, епістолярного та критичного. Вивчення емоційних стилів у межах цих дискурсів вбачається ще однією перспективою даної дослідницької програми, що дозволяє не тільки з'ясувати специфіку у способі репрезентації емоцій, але і дослідити функціональне призначення емоцій по відношенню до відтворення, трансляції та репрезентації цінностей.

Так, мемуарний дискурс являв собою варіант емоційно забарвленої пам'яті. Саме емоційність дозволяла подіям та оцінкам зберігатися та відтворюватися у спогадах. Тому в мемуарах вираження почуттів фактично зливалося з етосом. Такі почуття як любов до університету, до науки, повага та вдячність вчителям фактично самі були цінностями. Таким чином, емоції являли собою механізм конструювання та «увічнення» академічних ідеалів у мемуарному дискурсі, що, у свою чергу, робило спогади потужним інструментом збереження та трансляції професійного етосу.

Епістолярний дискурс також відповідав за відтворення етичної конфігурації співтовариства, при цьому саме емоції ставали механізмами, завдяки яким прихильність етичним нормам утверджувалася на мікрорівні в контексті міжособистісної взаємодії. Листування вчених відрізняється, безсумнівно, більш вільним емоційним стилем та специфікою у способі репрезентації емоцій. Проте аналіз епістоляріїв також потенційно дозволяє працювати з так званими не артикульованими емоціями. Йдеться про те, що епістолярний жанр певною мірою дає можливість ученим не тільки проявляти своє емоції, але і формувати (у тому числі й без зазначення емоцій) спільні почуття співпереживання та взаємовизнання, що можуть слугувати і джерелом натхнення для вчених та мати ціннісний характер, консолідуючи співтовариства. Таким чином, аналіз листування надає можливість виявити та ввести до поля зору дослідників канали конструювання підоснови академічної солідарності певних емоційних співтовариств.

Вивчення вираження емоцій у ході наукової полеміки також має важливе значення. Апеляція до почуттів потенційно здатна привернути увагу до важливих постулатів та ключових дискусій у науці, а також забезпечити підтримку тієї чи іншої позиції з боку сторонніх слухачів. Проте треба враховувати, що емоції є частиною критики, яка не тільки виконує інформаційну та експертну функції, але і функціонує як важлива ланка, що пов'язує науку та суспільство. Вона слугує каналом самопрезентації наукової групи та її професійного етосу в інформаційному полі науки³⁵. Таким чином, емоційний стиль, що функціонує у критичному дискурсі, має свої особливості, і його вивчення та порівняння з емоційними стилями інших дискурсів надає можливість розширити уявлення про особливості репрезентації наукових цінностей у суспільному середовищі.

Працюючи з емоціями також необхідно звертатися і до психологічних експертних теорій, що існували у досліджуваний час. Такі теорії, що претендували на пояснення психології наукової творчості створювали інтелектуальні контексти для розвитку тих чи інших емоційних стилів і без них розуміння змісту емоційних проявів буде неповним.

Специфіка джерел та досліджуваного предмету надають не тільки можливості, але й актуалізують проблему методу. Деякі дослідники емоцій зазначають, що історики мають справу не з «реальними» почуттями, що відображають безпосередній емоційний прояв³⁶, а скоріше з найменуваннями емоцій у текстах – емоційними виразами. При цьому треба враховувати, що між безпосередніми відчуттями історичних акторів та часом їх фіксації у текстах може минати достатньо часу. Має значення, чи була зафіксована емоція п'ятдесят років потому, чи вона відобразилася у щоденнику безпосередньо після емоційного інциденту. Подібна ретроспекція приводить до того, що

³⁵ Киселева Ю. А. К вопросу об этическом измерении историографической критики (на материалах Императорского Харьковского университета) // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі. – Дн-ськ, 2014. – С. 212.

³⁶ Scheer M. *op. cit.* – P. 196; Хмелевская Ю.Ю. Указ. соч. – С. 459.

емоційний досвід не тільки може реінтерпретуватися, але і наново відчуватися³⁷. Тому, на думку Ю. Ю. Хмелевської, при роботі з почуттями минулого у намаганні виявити реальні емоції присутній достатньо великий ризик вигадки³⁸.

Тим не менш, така ситуація роботи з «відрефлектованими» емоціями має і свої переваги саме при вивченні ціннісної сутності емоцій. Фактично ми маємо справу з тими почуттями, які автори вважали за потрібне зафіксувати: вони пройшли крізь фільтри часу, моральних переконань та цілепокладання авторів. Таким чином, якщо емоція з'явилася на сторінках публіцистичного твору чи спогадів, або навіть щоденників (які писалися з урахуванням можливої уваги до них у майбутньому), то вона дійсно сприймалася, по-перше, як реально існуюча емоція, а, по-друге, як така, що заслуговує на увагу з боку наукового співтовариства.

Певне розуміння особливостей та перспектив історії емоцій надають запропоновані методики роботи з джерелами. Зокрема, Б. Розенвейн пропонує на основі аналізу як найбільшого кола джерел йти шляхом складання емоційного тезаурусу певного співтовариства та визначення домінуючих емоцій, при цьому звертаючи увагу на контексти їхнього висловлювання та особливості виразу³⁹. Я. Плампер вважає перспективним здійснення дослідження зміни семантики емоційних слів з метою у подальшому складання історії понять, які висловлюють емоції⁴⁰. У. Редді наголошує на особливій динамічній природі емоційних висловлювань, які не є ані відображенням емоційного стану, ані механізмами його конструювання. Натомість, на думку дослідника, емоційний вираз є спробою людини, що висловлюється, запропонувати інтерпретацію того, що не піддається спостереженню іншими акторами, і ця інтерпретація, у свою чергу, спроможна змінювати і суб'єктивне відчуття

³⁷ Scheer M. Op. cit. – P. 213.

³⁸ Хмелевская Ю.Ю. Указ. соч. – С. 459.

³⁹ Plamper J. The History of Emotions: An Interview with William Reddy, Barbara Rosenwein, and Peter Sterns... – P. 254.

⁴⁰ Плампер Ян. Історія емоцій, див.: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1313-yan-plamper-istoriia-emotsii>

референта, і саму ситуацію. Такі емоційні висловлювання мають перформативну природу. У. Редді пропонує називати їх емотивами⁴¹. Цей концепт дає можливість розглядати емоції як частину активного досвіду людини, що не зводиться повністю до культурних норм.

Принципово важливо також враховувати, що емоції можуть бути присутні в текстах, і при цьому не позначатися. Певну методику роботи з такими емоціями запропонували фахівці з комунікативної лінгвістики⁴². Сутність підходу у тому, що поряд з емотивними концептами – поняттями, які презентують певний емоційний стан, дослідники працюють з так званими емотивними мікротекстами, в яких відчуття не називаються, але при цьому мають недвозначне трактування⁴³. При цьому дослідницька задача вбачається у намаганні шляхом визначення типів даних елементів тексту зрозуміти їхні функції у залежності від жанру твору та його спрямованості.

Ще один методологічний підхід опрацювання емоцій пов'язаний з переконанням, що емоції визначаються не тільки через мову, але й у вигляді тілесних маніфестацій (виразу обличчя, пози, жестів, фізіологічних реакцій, таких як сльози та почервоніння). При цьому автор підходу М. Шер заперечує погляд, що участь тіла у вираженні емоцій є чимось вторинним, стверджуючи, що емоції містяться одночасно і в тілі, і в розумі⁴⁴. Саме мова тіла дає змогу правильно зрозуміти емоцію чи навіть виявити її, коли вона не артикулюється лінгвістично. Підхід М. Шер орієнтує на використання при аналізі емоцій теорії практик П. Бурдьє та його концепту «габітусу». Таким чином, предметом дослідження стають емоційні практики. Інтерпретовані під кутом зору теорії Бурдьє вони поєднують

⁴¹ Reddy W. M. Against Constructionism: The Historical Ethnography of Emotions // *Current Anthropology*. – 1997. – Vol. 38, no. 2. – P. 331.

⁴² Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – 2-е изд. испр. и доп. – М., 2008; Филимонова О. Е. Язык эмоций в английском тексте. Когнитивный и коммуникативный аспекты. – СПб., 2001.

⁴³ Филимонова О. Е. Указ. соч. – С. 171.

⁴⁴ Scheer M. Op. cit. – P. 194.

інтенціональність дій та їхню механічність і обумовлюються соціальним та культурним контекстами⁴⁵.

Даний підхід пропонує розглядати емоційні практики у вигляді ритуалів, звичок, дій, як частину «емоційного менеджменту», який поєднує розум та тіло у справі керування емоціями⁴⁶. При цьому емоційні практики можуть не тільки супроводжувати емоції, але і бути діями, які люди роблять, щоби мати емоції⁴⁷. Соціологи стверджують, що індивіди завжди здійснюють емоційну роботу для підтримки того образу Я, який повинен відповідати нормам емоційної культури. При цьому можливий поверховий процес дії (коли індивіди одягають потрібні емоції) та глибинний процес дії (коли індивід «працює» над своїми почуттями для того, щоб дійсно пережити очікувані емоції)⁴⁸. Постановка питань, у яких випадках та саме які емоції члени академічної спільноти намагаються дійсно переживати, надає можливість розглянути академічну культуру та її цінності саме з перспективи «людського» виміру. Увага до емоційних практик також потенційно може відповісти на питання і про те, як власне емоційні практики можуть впливати і регулювати поведінкові стратегії всередині наукового співтовариства⁴⁹.

Таким чином, можна з упевненістю зазначити, що досягнення та методологічні напрацювання історії емоції можуть

⁴⁵ Там само. – Р. 200, 211.

⁴⁶ Там само. – Р. 209.

⁴⁷ Там само. – Р. 194.

⁴⁸ Симонова О. А. Указ. соч. – С. 308-309.

⁴⁹ Цікавим прикладом є емоційна практика, якої додержувався О. О. Потебня. Дізнаючись про те, що його колега порушував моральні принципи, вчений переставав кланятися йому, не подавав руки, ніби забуваючи про його існування, див.: *Сумцов Н. Ф.* Материалы для истории Харьковского университета // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 2. – С. 90. Вочевидь саме втілена публічність емоції надавала їй дієвості. Тому, коли О.О. Потебня висловився проти надання звання почесного доктора (без надання дисертації) маістру В. П. Бузескулу, останній «з вдячністю відмовився», див.: *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905).* – Харьков, 1908. – С.166.

привести до збагачення проблемного репертуару історіографії та інтелектуальної історії. Найбільш перспективним напрямком пошуків вважаємо вивчення взаємозв'язку емоцій та цінностей академічної культури та погляд на об'єднання професіоналів як на певні емоційні співтовариства. Саме такий підхід дозволить уникнути заглиблення у розгляд психоіндивідуальних особливостей вчених, але натомість поставить питання про емоційні стилі як вираження професійних переконань, угод і цінностей та про ступінь участі емоцій у процесі їхнього формування. В цілому аналіз емоційного аспекту академічної культури розширить розуміння ціннісних основ цієї культури та надасть можливість уникнути анахронізму, коли цінності сучасного наукового співтовариства переносяться на правила та норми, що існували у минулому. В результаті перед нами відкривається заманлива перспектива не тільки адекватніше зрозуміти минуле, але можливість пізнати самих себе.

4. Наукова школа та схоларна ідентичність істориків

4.1. Наукові школи: несучасні сучасники

Звернення до проблеми творення історичних знань, організації наукових досліджень, ролі вченого в інтерпретації минулого, особистого доробку й колективних напрацювань, чинників, які впливають на спрямованість наукового пошуку, властиве кожному поколінню істориків. Через засвоєння доробку попередників відбувається самоідентифікація сучасників, формується відчуття причетності до дослідницької традиції, усвідомлюється генетичний зв'язок поколінь. Відтак, квінтесенція саморефлексії зводиться до узагальнення усього дослідницького й соціального досвіду людини – від зародження інтересу щодо історії і до професійного її студіювання. На цьому шляху ключовим етапом є наукова соціалізація – здобуття фахового вишколу, посвячення в таємниці ремесла, а також «входження», «занурення» і «адаптація» в науковій спільноті – середовищі, яке є умовою і засобом самоствердження в науці, налагодження необхідних творчих та ділових контактів й наукового визнання. Кожний історик проходить цей етап по-своєму, проте, без сумніву, оминати його в процесі професійного зростання неможливо.

Становлення історичної науки у другій половині XIX – на початку XX ст., її інституціалізація, створили необхідні умови для формування когорти істориків, для яких дослідницька діяльність та професійне зростання поєднувалися з завданням залучення охочих до нової натовді професії – історик. Легітимація професійного середовища, налагодження каналів формальної та неформальної комунікації між фахівцями та початківцями, істориками і суспільством, а також популярність історичних знань склали підвалини певної традиції підготовки істориків та визначили їх місце в тогочасних дослідницьких практиках. Набутий досвід з часом модернізувався у змінюваних історичних умовах, що дало підстави для аналізу технологій підготовки науковців й оцінки особливостей різних поколінь істориків. Наголошуючи на специфічних рисах взаємин між поколіннями

на етапі становлення молодих науковців, наставництві старших і учнівстві молоді, стало прийнято говорити про школу в науці – навчання в університеті під керівництвом відомого дослідника, в ході якого відбувалось не лише засвоєння історичних знань, але й опанування технологіями його творення та представлення, азами наукового дослідження. Власне й донині подібне уявлення про школу в науці не втратило своєї актуальності, й змістовне наповнення про нього мало змінилось.

В українській та зарубіжній історіографії накопичений значний досвід вивчення наукових осередків, які названі історичними школами¹. Оцінка функціонування шкіл характеризується розмаїттям думок щодо їх визначальних рис, персонального складу тощо. Тому в сучасних умовах чимдуж далі «розкручується» схолярний дискурс, тим більш одіозним стає поняття про школу в науці / наукову школу, що потребує співвіднесення змісту цього поняття з сучасним способом існування наукової корпорації задля уточнення його об'єму.

Від самого початку у дискусіях про школи в українській історичній науці були зроблені спроби на конкретних прикладах окреслити коло істориків, які своєю дослідницькою та організаційною діяльністю надали імпульс українознавчим студіям в підросійській Україні, підготували та сприяли залученню до них когорти молодих дослідників, заклали основи науково-педагогічної традиції підготовки наукових кадрів. Саме в цих обережних оцінках діяльності перших істориків-україністів по гарячих слідах звучало поняття про школи В. Антоновича та М. Грушевського. Крім того, було з'ясовано їхній вплив на формування молодих вчених, проблематику робіт (дослідницьку програму) та їхню методологічну спрямованість. Така оцінка доробку українських істориків в той час не виглядала чимось надзвичайним, оскільки в історіографічній традиції «жили», зокрема, школи В. Ключевського, московська та петербурзька школи істориків.

¹ Див.: *Остряко А.М.* Наукові історичні школи в Україні: фантоми української історіографії // *Історіографічні дослідження в Україні*: 36. наук. пр. – К., 2012. – Вип. 22. – С. 293–310.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. було здійснено перегляд не лише концептуальних засад історіописання, але й традиції підготовки істориків. На цих засадах сформувався феномен школи М. Покровського, яка в своїй генезі швидко пережила піднесення, «одержавлення» й крах. На тлі критики робіт М. Покровського сформувалося не лише негативне ставлення до його особистих наукових проєктів, але й до його «школи», яка вперше в такий спосіб була названа в офіційному повідомленні ЦК ВКП (б) та РНК СРСР 26 січня 1936 р.² У ньому йшлося про неприпустимість використання у шкільних підручниках з історії підходів, «имеющих в своей основе известные ошибки Покровского. ... Совнарком и ЦК ВКП(б) подчеркивают, что эти вредные тенденции и попытки ликвидации истории, как науки, связаны в первую очередь с распространением среди некоторых наших историков ошибочных исторических взглядов, свойственных так называемой "исторической школе Покровского". Совнарком и ЦК указывают, что задача преодоления этих вредных взглядов является необходимой предпосылкой как для составления учебников по истории, так и для развития марксистско-ленинской исторической науки и подъема исторического образования в СССР, имеющих важнейшее значение для дела нашего государства, нашей партии и для обучения подрастающего поколения»³. Запропонована владою оцінка школи М. Покровського була підхоплена й розвинута в публікації газети «Правда» 27 січня 1936 р.: «Борьба с антиленинскими традициями школы Покровского и в методе, и в конкретной картине русской истории, преодоление традиций школы Покровского являются условием создания марксистско-ленинской истории СССР. ... Сталин, лучший ученик Маркса, Энгельса и Ленина, продолжатель их работы, показал нам как во всех других областях, так и в области истории, как продолжить

² Артизов А.Н. Судьбы историков школы М.Н. Покровского (середина 1930-х годов) // Вопросы истории. – Москва, 1994. – № 7. – С. 36.

³ На фронте исторической науки. В Совнаркоме Союза ССР и ЦК ВКП(б). – Москва, 1936. – С. 10.

их роботу»⁴. Треба зважити на ту обставину, що атаку на школу М. Покровського було здійснено після того, як влада «зачистила» історичні установи й вищі навчальні заклади та ВУАН від істориків школи М. Грушевського, а також значною мірою позбулась істориків «старої школи» в Москві та Ленінграді. Відтак, це уможливило зневажливе ставлення до чергової жертви ідеологічного фронту. Таврування історичної концепції М. Покровського⁵ та його послідовників на практиці означало встановлення інваріантного тлумачення історії, а також неможливість існування в історичній науці шкіл як осередків альтернативних ідей. В широкому контексті це був крок до створення унікальної самодостатньої радянської науки в умовах політичної ізоляції Радянського Союзу, а історична наука перетворилась на ідеологічне знаряддя в цій боротьбі.

Глибоко засів у свідомості істориків заклик до наукової критики буржуазно-націоналістичної історіографії і боротьби проти рецидивів концепції школи М. Грушевського⁶. У післявоєнний час, сформульована у такий спосіб, настанова для науковців трансливалась і в лекційних курсах для студентів-істориків. У лекціях М. Марченка наголошувалось, що історіографія своє завдання вбачала в тому, щоб показати, як розвивалися погляди представників та ідеологів певного класу на історичне минуле, показати, як у працях окремих істориків, в історичних напрямках та школах зображалися ті чи інші суспільні події, як ці події з'ясовувались з соціальних класових позицій свого часу⁷. При тому, слід було зважати на те, що «дореволюційна буржуазно-націоналістична історіографія в

⁴ Там само. – С. 26–27.

⁵ *Кобрин В.Б.* Под прессом идеологии // Известия АН СССР. – Москва, 1990. – № 12. – С. 31–33.

⁶ *За глубокое научное изучение истории украинского народа* // Вопросы истории. – Москва, 1955. – № 5. – С. 8; *Яремчук В.* Образи історії української історіографії в історичній науці України середини 1950-х – початку 1970-х років // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип. 18. – С. 83–84.

⁷ *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С. 2.

особі М. Грушевського і його так званої "школи" не могла розв'язати цього завдання не лише в силу об'єктивних умов, в яких вона діяла й внаслідок своєї класової буржуазно-націоналістичної обмеженості»⁸. Тобто ідеологічно зачищене поле української історичної науки було позбавлено найменшої можливості згадувати про тяглість власної історіографічної традиції.

Чергове звернення до колективних форм наукової діяльності припало на 60–70-і рр. XX ст., коли в СРСР, послідовно продовжуючи лінію на конструювання унікальної радянської науки, як і унікальної спільноти – радянського народу, на протигагу західній соціології науки, яка в Радянському Союзі була проголошена «буржуазною наукою» ще наприкінці 1920-х рр.⁹, було започатковано власний проект під назвою «наукознавство». Його розгортання стало віхою не лише в історії науки в СРСР, але й в оновленні концептуальних підходів до теоретичного обґрунтування переваг радянського способу наукової роботи. Від самого початку він був заідеологізований, адже під тиском НТР в умовах «холодної війни» наукова діяльність набувала неабиякої актуальності в світлі боротьби технологій і систем¹⁰. Методологічне підґрунтя наукознавчих пошуків було артикульовано в програмі КПСР, ухваленій на XXII з'їзді партії у жовтні 1961 р. Зокрема, в ній було наголошено на тому, що «буржуазные учения и школы не выдержали исторической проверки. Они не смогли и не могут дать научного ответа на вопросы, выдвигаемые жизнью. ... Интенсивно должна развиваться исследовательская работа в области общественных наук, которые составляют научную основу руководства развитием общества. ... Общественные науки и впредь должны решительно выступать против

⁸ Там само. – С. 5.

⁹ Ашеулова Н.А. История социологии науки в Ленинграде – Санкт-Петербурге: автореф. дис. ... канд. социолог. наук: спец. 22.00.01 «Теория, методология и история социологии». – СПб., 2006. – С. 33.

¹⁰ Корзун В.П. Научные сообщества историков России: практики антропологического описания (из лекционного опыта) // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – № 16 (270). – История. – Вып. 51. – С. 99–109.

буржуазной идеологии, против правосоциалистической теории и практики, против ревизионизма и догматизма, отстаивая чистоту принципов марксизма-ленинизма»¹¹. Отже, наукознавство від самого початку отримало безальтернативну платформу для свого розвитку й чітке спрямування дослідницьких зусиль. Реалізацію цього проекту почали без зволікань. Додатковим імпульсом до дії стали вихід книги Т. Куна «Структура наукових революцій» у 1963 р., вшанування світовою науковою спільнотою 25-річчя виходу книги Дж. Д. Бернала «The social function of science» («Соціальна функція науки») у 1964 р. Того ж року було видано збірник праць «The science of science: society in the technological age» («Наука про науку: суспільство в технологічну епоху»). Вочевидь, це вимагало адекватної відповіді з боку радянської науки, тому впродовж наступних двох років з'явилась низка публікацій, які обґрунтовували необхідність створення в СРСР самостійної дисципліни, що вивчала б комплексні проблеми розвитку науки з метою розробки теоретичних засад організації, планування та управління наукою¹², а у 1968 р. було започатковано видання наукового збірника «Проблемы деятельности ученых и научных коллективов». Згодом в рамках наукознавства було порушено проблему колективних форм організації праці в науці. Зважаючи на ідеологічні настанови та критику буржуазних шкіл, було наголошено на принципових відмінностях цього феномену в капіталістичному та соціалістичному світах: «хотя область изучения психологии

¹¹ *Коммунистическая партия Советского Союза* в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1988) / КПСС; Ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС; Под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. – 9-е изд., доп и испр. – Москва, 1983–1990. – 16 т. – В надзаг.: Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Т. 10: 1961–1965. – 1986. – С. 117, 174–175.

¹² Див.: *Микулинский С.Р.* Наука как предмет специального исследования (к формированию науки о науке) // Вопросы философии. – Москва, 1966. – № 5. – С. 25–38; *Малицкий Б.А.* Центр науковедения в Украине // Социология науки и технологий. – СПб., 2012. – Том. 3. – № 2. – С. 8; *Гиндилис Н.Л.* Становление и развитие науковедения в XX в. // Социология науки и технологий. – СПб., 2015. – Том. 6. – №1. – С.98.

науки в социалистических и капиталистических странах одна и та же – психологические особенности творческого процесса и влияние на него различных факторов, структура и типология личности ученых, мотивация творчества, межличностные отношения в научном коллективе – подход к этим проблемам и их решение в социалистических и капиталистических странах принципиально отличаются. ... Так, американские исследователи Пельц и Эндрюс констатируют, что наибольшую положительную корреляцию с продуктивностью труда ученых получили: "потребность в независимости", "свобода развивать собственные идеи", отрицательную корреляцию – "руководитель в качестве источника идей". ... Разработка проблемы: "ученый и научный коллектив" на основании марксистской методологии, учения о социально-исторических и предметно-логических факторах научной деятельности, о превращении науки в непосредственную производительную силу общества необходима как для познания закономерностей развития науки, так и для создания теоретических основ управления исследованиями»¹³. У світлі цих суджень стає очевидним, що західна модель наукових студій а ргіогі не ставила в пряму залежність форму організації наукових досліджень та їхню ефективність, віддаючи перевагу залученню індивідуальних дослідницьких зусиль для вирішення конкретної наукової проблеми. Натомість в радянській науці було наголошено на пріоритетності форми, передусім колективної, що є запорукою результативності в науці. Саме в таких умовах відбулося звернення до «привлекавшего внимание историков науки в связи с изучением эволюции различных философских и конкретно-научных идей и направлений от древности до близких к нам временам» феномену «наукової школи», який являв собою «исключительно ценный объект науковедческого анализа»¹⁴. Обґрунтовуючи спалах інтересу до такого, здавалось би, вкритого шаром

¹³ Микулинский С.Р. Введение // Социально-психологические проблемы науки. Ученый и научный коллектив / Под ред. М.Г. Ярошевского. – Москва, 1973. – С. 9, 12, 19.

¹⁴ Проблемы научной школы // Социально-психологические проблемы науки. Ученый и научный коллектив. – С. 173.

нафталіну та критики феномену, наукознавці відзначили, що «разрабатываемый в советском науковедении подход к науке как исторически складывающейся целостной системе и особой форме человеческого труда, позволяет *по-новому* (курсив мій – А.О.) интерпретировать генезис и развитие научной школы. Характерная для советского науковедения комплексность подхода раскрывает и соотносит различные факторы и стороны деятельности школ, вскрывает их функцию в закономерном движении научного познания. Присущая науковедческому анализу комплексность позволяет вскрыть в феномене научной школы черты, общие для всех форм кооперации и координации деятельности ученых»¹⁵. Виявляється, в такий спосіб школи в науці цілком аргументовано і природно отримали нове життя. Проте, сталась малопомітна метаморфоза. Раніше, коли йшлося про школу М. Грушевського, Київську школу документалістики, школу В. Антоновича, школу М. Покровського, їх не називали «науковими», оскільки було цілком зрозуміло, що йшлося про характеристику об'єднання вчених. Натомість, з початку 70-х рр. XX ст., і в цьому, вочевидь, полягає наукознавче know-how, всі школи стали «науковими».

Походження словосполучення «наукова школа» встановити важко, як, власне, збагнути достеменно його семантику. Спроби віднайти приклади вживання словосполучення в тогочасній літературі засвідчили його відсутність у післявоєнному лексиконі науковців. Лише у 1964 р. міністр вищої та середньої освіти СРСР В. Єлютін, характеризуючи ситуацію у вузівській науці, зазначив: «Советские вузы имеют богатые традиции в области теоретических исследований. В них успешно развиваются пользующиеся всемирной известностью *научные школы* (курсив мій – А.О.) в области математики, механики, астрономии, физики, химии, биологии, многих отраслей техники, ведущие большую научно-исследовательскую работу, направленную на решение вопросов народнохозяйственной практики»¹⁶. Примітним є не стільки вживання концепту

¹⁵ Там само.

¹⁶ *Елютин В.П.* Высшая школа и научно-технический прогресс // Вестник АН СССР. – Москва, 1964. – № 5. – С. 27.

«наукова школа» задовго до його «канонізації», а констатація прикрої реальності – відсутність шкіл в гуманітаристиці в цілому, й історичній науці зокрема.

Нововведення дістало своє обґрунтування у збірнику «Школи в науке»¹⁷. Збірник названий коректно, й переважна більшість авторів обговорювали важливість шкіл в науці, проте надавали визначення «наукової школи». З виходом цього збірника було остаточно актуалізувало проблему шкіл в науці, і в ньому ж таки були закладено усі підстави для їх поліваріантного розуміння. У передмові наголошено на тих маркерах, що визначали феномен, – акцент на актуалізації колективної творчості в умовах науково-технічного прогресу, апріорність колективізму у науковій творчості, опора наукознавчих студій на марксистську методологію, необхідність вивчення соціальних зв'язків науковців як основи розуміння механізмів наукової діяльності. Водночас було підкреслено принципову непоступливість радянських наукознавців в ідейній боротьбі: «Школа противопоставляется "нормальной науке" в известной концепции Т.Куна о парадигме как основе сплочения научного сообщества». На думку Т.Куна, «школы – симптом незрелости науки. Они исчезают с утверждением общепринятого образца научной деятельности (парадигмы) и появляются вновь в период кризиса – распада некогда единого сообщества на группировки, разделенные множеством логико-психологических барьеров. Эта трактовка школы обострила интерес к вопросу, который остается в тени, когда понятие о школе в науке ограничивают такими признаками как: а) обучение творчеству и б) разработка собственной концепции»¹⁸. У багатьох статтях збірника автори спирались на досвід існуючих наукових шкіл, щоб з марксистсько-ленінських позицій висвітлити як методологічні, так і організаційні проблеми функціонування наукових шкіл. Зокрема, у статті В. Гасилова наведено визначення Д. Прайсом «незримих коледжів», проте одразу зроблено висновок, що

¹⁷ Школы в науке / Под ред. С.Р. Микулинского, М.Г. Ярошевского, Г. Кребера, Г. Штайнера. – Москва, 1977. – 524 с.

¹⁸ Ярошевский М.Г. Логика развития науки и научная школа // Школы в науке. – С. 8.

«незримый колледж» относится ко вторичному – экстенсивному периоду роста научного знания¹⁹, тобто в усіх аспектах підкреслюється переваги радянського способу організації науки. Адекватну відповідь на сторінках збірника було дано на всі альтернативні концепції розвитку науки К. Поппера, І. Лакатоса та ін.

Зрештою, консолідоване бачення наукової школи було представлено М. Ярошевським, на думку якого: «Каждая школа – микросоциальная структура, представляющая своеобразную неповторимую целостность. Появление и исчезновение этих целостностей (имеющих свою биографию и историю) ставит перед исследователем науки особые проблемы, которых не существовало бы, если бы обучение и исследование в различных школах не разнились между собой столь существенно, что целые периоды в эволюции отдельных дисциплин оказывались пронизанными антагонизмом школ. ... И все же исторический опыт требует упорядочить в некоторую схему многообразие феноменов, обозначаемых термином "школа". Научно-образовательная школа является необъемлемым компонентом науки как деятельности, поскольку эта деятельность представляет "производство" не только идей, но и людей, без которых невозможны сохранение традиций, передача "эстафеты знаний", и тем самым и существование науки в качестве социально-исторической системы. ... За отсутствием других терминов назовем научную школу в узком смысле слова школой – исследовательским коллективом. ... Хотя термин "школа" употребляется синкретически, он при всей его неопределенности означает, по общепринятому мнению историков, во-первых, единство обучения творчеству и процесса исследования, во-вторых, позицию, которой придерживается одна группа ученых в отличие от остальных»²⁰. Таким чином, у 70-х рр. XX ст. увиразнилась радянська концепція наукових шкіл, яка здебільшого спиралась

¹⁹ Гасилов В. Научная школа – феномен и исследовательская программа науковедения // Школы в науке. – С. 122–123.

²⁰ Ярошевский М.Г. Логика развития науки и научная школа // Школы в науке. – С. 8. 28, 33, 86.

на традиційні уявлення про цей феномен, прикрашені марксистською риторикою.

З виходом збірника почався експорт концепту «наукова школа» (*Wissenschaftliche Schule*) і в німецькомовне середовище, оскільки у роботі над ним взяли участь науковці з Інституту теорії, історії та організації науки АН НДР. Відтак, старт був даний і «наукова школа» почала жити своїм життям в наукознавстві та інших галузях знань. Обґрунтовані в світлі вивірених методологічних позицій марксизму-ленінізму, школи в науці в радянському тлумаченні виявились чимось зразковим, модельним, ідеальним. При цьому, у створеному доволі широкому дискурсі цієї проблеми, в центрі уваги опинились лише «радянські наукові школи», решту було в кращому випадку затавровано «буржуазними». У роботах, присвячених школам, дедалі частіше почало з'являтися означення «наукова». Штучність цього концепту та автаркійність його побутування у радянському науковому просторі засвідчує відсутність його відповідників у англomовній історіографії. Зокрема, Т. Кун у роботі «Структура наукових революцій» лише одного разу вживає словосполучення *scientific school*²¹, віддаючи перевагу поняттям *school* або *school of thoughts* в сенсі «школа в науці», а ще частіше – «наукове співтовариство» (*scientific community*). Принагідно зазначимо, що останнім часом німецькомовний дискурс цього феномену сповнений критичними зауваженнями щодо нього й помірним вживанням концепту «наукова школа» у науковій продукції²².

Виразне протиставлення радянського типу шкіл науковим осередкам за кордоном змушувало наукознавців повсякчас виявляти у роботах західних соціологів науки «слабкі місця» в їхніх теоретичних конструкціях. З цією метою постійно здійснювався моніторинг іноземної наукової літератури з проблем розвитку західної науки, результати якого публікувалися в реферативних збірниках Інституту наукової інформації

²¹ Kuhn Thomas S. *The Structure of Scientific Revolutions* – Second Edition, enlarged. – The University of Chicago, 1970. – P. 109.

²² Bleek, Wilhelm. *Schulen der deutschen Politikwissenschaft* / Wilhelm Bleek; Hans J. Lietzmann (Hrsg.). – Opladen, 1999. – S. 9–10.

з проблем суспільних наук АН СРСР з грифом «Для службового користування»²³. З'ясувалось, що дослідження в рамках проекту «наукознавство» в Радянському Союзі і досліди соціологів науки на заході просувалися різними шляхами. Широкий спектр досліджень, спрямованих на розв'язання соціальних проблем науки, врегулювання взаємин між владою та наукою, формуванням політики науки не могли дискутуватись у наукознавстві, яке на початковому етапі основні зусилля зосередило на наукометричних розробках. У зарубіжній літературі по-іншому вирішувалися проблеми організації наукової роботи. В її основу було покладено концепцію Т. Куна, що накреслила перспективи розвитку наукового співтовариства і наголошувала на тому, що наукові школи – це пройдений етап, на зміну якому в світлі НТР прийшов новий формат наукових досліджень, який спирався на інші системи цінностей. При цьому увага до форм роботи вчених набувала зовсім відмінного від радянського звучання. Зокрема, Д. Равец, оцінюючи підходи до феномену науки, підкреслював, що «наука рассматривается, как правило, в двух аспектах: эпистемологическом и социологическом. ... Большее предпочтение оказывается социологическому аспекту, теснее связанному с внешними вопросами научной деятельности. ... деятельность ученого (или группы ученых), может стать предметом стилистического анализа. Допустимость стилистического анализа в науковедении роднит последнее с искусствоведением, литературоведением и отчасти с политологией, оперирующей понятием "стилистика политического мышления". ... Понятие стиля проливает свет на целый ряд социальных аспектов научной деятельности. Наличие у зрелого ученого своего личного стиля, несущего на себе отпечаток его раннего опыта, дает основания говорить о передаче стиля мастером ученикам, конструировать интеллектуальные генеалогии: чтобы понять смысл работы ученого, уместно вспомнить, кто учитель его учителя. Это важный аспект становления научных "школ"

²³ Див.: *Науковедение за рубежом*. Наука и общество. Реферативный сборник. – Москва, 1975. – 290 с.; *Проблемы социологии за рубежом*. Проблемы зарубежной социальной психологии. Сборник аналитических обзоров. – Москва, 1976. – 218 с.

(курсив мій – *А.О.*)*. Передавая другим свой личный стиль работы, великий ученый может оказывать влияние на ход исследований даже тогда, когда сам он сошел со сцены. Надо, конечно, иметь в виду, что полностью адекватная передача личного стиля научной работы невозможна, ибо нет таких двух людей (в особенности если они принадлежат к разным поколениям), чей опыт был бы настолько сходным, что гарантировал бы идентичность стилей. Но все же именно через стиль ученый связывает себя, свою "исследовательскую страсть" с научной средой, к которой принадлежит»²⁴.

Поява подібних реферативних збірників напередодні виходу збірника «Школи в науке», а також значна кількість посилань у статтях на роботи зарубіжних авторів, засвідчили ґрунтовність, з якою в радянському наукознавстві підійшли до оформлення концепту наукова школа. Крім того, поступове знайомство із західними ідеями вже в 70-х рр. зняло гостроту суперечок у сфері соціології науки, уможливило усвідомлення докорінних відмінностей в поглядах на ці явища в силу різниці в системах цінностей, політиці науки, ідеології тощо. В СРСР здійснили реформування інституцій, які працювали в наукознавстві, й переорієнтували їх на більш нагальні та конкретні наукові проблеми²⁵. Напевно, з цим пов'язаний спад інтересу до наукових шкіл, спричинений потужним потоком наукової продукції у 70-х рр. Це не означало тотального зникнення цієї проблематики зі сторінок наукових видань, однак, як і раніше, публікації здебільшого стосувались шкіл у природничих науках.

За таких умов схоларна проблематика в українознавстві знайшла своє продовження в працях вчених діаспори. Звичайно, йшлося не про теоретизацію концепту школи, а про рефлексію

* Автор, який реферував книгу Д. Равеца, в такий спосіб сполучив традицію позначення в англійських текстах шкіл в лапках з радянською традицією наукових шкіл.

²⁴ Цит. за: *Рашковский Е.Б. Равец Д.Р.* Научное знание и его социальные проблемы (Ravets J.R. Scientific knowledge and its social problems. Oxford, Clarendon press, 1971. X. 449 p.) // Науковедение за рубежом. Наука и общество. Реферативный сборник. – С. 92–95.

²⁵ *Ашеулова Н.А.* Вказ. праця. – С. 14–15.

історіографічного процесу – поля діяльності / взаємодії наукових осередків істориків України. Саме у лекційних курсах Б. Крупницького²⁶, О. Оглоблина²⁷ та Н. Полонської-Василенко²⁸ було відновлено тяглість українського історіографічного процесу від дореволюційних часів до післявоєнної доби. Цінним є спостереження О. Оглоблина з приводу перспектив функціонування наукових осередків в советській Україні, які діяли на руїнах школи М. Грушевського: «Найважливіше те, що в сучасній українській советській історіографії вирують ще мало помітні на поверхні, але, мабуть, сильніші у глибині, різні течії, окремі незалежні й сміливі погляди й думки, іноді суперечливі, іноді розбіжні, іноді – хоч і рідко – протилежні, але в кожному разі, не тотожні. Мабуть, ще передчасно говорити про це докладніше. Але це дуже знаменне й відрадне явище, якого давно вже не було в українській советській історичній літературі. ... І це ознака того, що, навіть в таких страшних умовах, історична наука на Україні не вмерла»²⁹. Для української історіографії символічною стала поява у середині 80-х рр. роботи Л. Винара, присвяченої діяльності М. Грушевського. У ній Л. Винар застеріг, що питання, пов'язані з науковими школами, «в науковій історіографії (українській і світовій) не є належно устійнені»³⁰. Водночас, визначені ним риси наукової історичної школи потребують уважного прочитання. Л. Винар свідомо відокремив засновника й керівника наукової школи, його учнів і співробітників³¹ від ознак того, що складає *діяльність* історичної школи³². Він не приховував, що свідомо розділив «поняття і складники "історичної школи", щоб

²⁶ Крупницький Б. Українська історична наука під советами. – Мюнхен, 1957. – 122 с.

²⁷ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – 87 с.

²⁸ Полонська-Василенко Н. Українська історіографія. – Мюнхен, 1971. – 104 с.

²⁹ Оглоблин О. Вказ. праця. – С. 80.

³⁰ Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – БМ: Сучасність, 1986. – С. 53–54.

³¹ Там само. – С. 53.

³² Там само. – С. 54.

краще зрозуміти характер історичної школи Грушевського»³³. Цим самим, на нашу думку, він вказав на те, що сутність наукової школи слід шукати, передусім, у стосунках засновника-вчителя з учнями, а виділені ним складові її діяльності – це лише умови реалізації спільного проекту, який може бути названий історичною школою. При цьому Л. Винар, виділивши «ідеальний тип» наукової школи, який не завжди існує в такій чистій формі³⁴, залишив простір для імплементації цього концепту з урахуванням конкретних історіографічних реалій: «Деколи деякі складники історичної школи відсутні, проте це не означає, що вона не існує»³⁵. Відтоді, виведений Л. Винаром «ідеальний тип» історичної школи, без застереження зазначених особливостей, став мірилом для усіх подальших реконструкцій в рамках схолярної проблематики не лише в українській історіографії³⁶ – головна увага «школознавців» була зосереджена на виокремленні осередків істориків, які у структурно-функціональному відношенні відповідали визначеній моделі.

В Україні чергова хвиля досліджень історичних шкіл в національній історіографії об'єктивно була зумовлена потребою плекання власної історіографічної традиції – спадковості ідей, генетичної наступності наукових осередків, заповнення інформаційного простору, «залюднення історіографії» та повернення з незаслуженого забуття імен українських істориків, які стали жертвами політичних репресій, та їхнього доробку, що був вилучений з великого тексту національної історіографії. Попри значний обсяг дослідницьких завдань та організаційну перебудову установ історичної науки, школи в історіографії одразу посіли чільне місце в наукових публікаціях. Зокрема, було захищено низку дисертаційних робіт, присвячених історич-

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Михальченко С.И. О школах и направлениях в исторической науке // XXI век: актуальные проблемы исторической науки: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию ист. фак. БГУ. Минск, 15–16 апр. 2004 г. / [Редкол.: В.Н.Сидорцов. (отв. ред.) и др.]. – Минск, 2004. – С. 38–39.

ним школам. Достатньо уваги приділялося й теоретичним аспектам, пов'язаним з функціонуванням шкіл. Проте, закладена від самого початку поліфонія концепту «наукова школа», а також налаштованість на пошук вивіреного тлумачення її сутності стали підставою для продовження пошуку інваріантних ознак цього феномену. Перевиробництво текстів у цій царині призвело до популяризації шкіл і зростання їхньої кількості в усіх галузях знань як ознак ефективної наукової діяльності, а разом з тим, до розмивання семантичного поля і девальвації концепту, насамперед в частині цінностей наукового середовища, які плекалися і трансливалися від покоління до покоління.

Слід особливо відзначити, що не всі дослідники піддалися тенденції сприйняття за основу збірника «Школи в науке» й спромоглися уникнути тиражування «наукових шкіл». Це яскраво простежується в лекційних курсах з української історіографії, що з'явилися впродовж останнього десятиліття. Зокрема, в підручниках з української історіографії Я. Калакури, І. Колесник виважено схарактеризовано основні риси шкіл в науці, вказано на наявність низки підходів до цієї делікатної проблеми³⁷. Авторам статей про історичні школи у довідковій літературі також вдалося утриматися від ідеалізації радянської моделі цього явища³⁸. Тому є всі підстави стверджувати про те, що в межах історичної науки триває серйозне обмірковування термінології, що попри спокусу, забезпечує коректне використання цього поняття.

В цілому ж, варто уважно придивитися до підсумків вивчення і використання феномену школи в науці. Ідеалізація школи як моделі найвищого докладання колективних зусиль, призвела до підвищеної уваги до критеріям цього явища – було

³⁷ Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – С. 34; Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.). – К., 2000. – С. 39.

³⁸ *Історіографічний словник*: Навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / С.І. Посохов, С.М. Куделю, Ю.Л. Зайцева та ін.; За ред. С.І. Посохова. – Харків, 2004. – С. 307–316; *Словарь историка* / Под ред. Н. Оффенштадта при участии Г. Дюфо и Э. Мазуреля; пер. с фр. Л.А. Пименовой. – Москва, 2011. – С. 66.

вибудовано систему мірил, під які підходили далеко не всі школи, хоча принципівих заперечень проти їх існування в літературі та дискусіях не з'являлось. Тому багаторазова рефлексія щодо цього поняття необхідна для визначення не лише критеріїв його виділення та використання, але й осягнення феномену в контексті розвитку науки.

Наукова школа – це неформальне об'єднання вчених. Тому важко представляти діяльність школи як роботу кафедр, інститутів та лабораторій, оскільки вони, як формальні підрозділи дослідницьких установ, вирішують наукові завдання часто-густо відмінні від тих, навколо яких відбувається згуртування вчених. Відтак інфраструктура школи – це лише умова зближення вчених, можливість здійснювати постійні контакти. Саме в площині цих контактів – особистих та опосередкованих – криється те, що робить школу школою.

У зв'язку з цим, необхідно по-іншому сприймати відносини учитель – учень. Насамперед, передавання досвіду наукової роботи може здійснюватись різними шляхами. Науковий вишкіл – ремесло історика – під час навчання / «учнівства» здобуває учень, послідовник – творчо використовує ідеї попередників, а епігон – поширює висловлені ними думки. В разі, якщо «ремесло історика» та дослідницькі «know-how» передаються в рамках певної дослідницької традиції, виникають підстави для конституювання наукової школи. Кожен історик відчуває себе причетним до певної дослідницької традиції і намагається її вдосконалити й продемонструвати свій вишкіл на практиці.

Примітним є те, що людський вимір школи, як правило, не виходить за межі одного-двох поколінь, з урахуванням першого покоління в особі засновника школи, тоді як інтелектуальний та ідейний впливи тривають значно довше. Ця ідея не є новою. Свого часу Л. Винар передбачав можливість «історіографічного ухилу»³⁹ – відходу учнів від ідей вчителя. Л. Лаптева, у свою чергу, висловила думку про те, що «школу следует определять ... лишь как сообщество научных единомышленников в рамках

³⁹ Винар Л. Вказ. праця. – С. 54.

одного-двох поколєний, т.е. пока действует учитель»⁴⁰. Очевидно у такий спосіб для наукової школи у соціальному вимірі справедливим є перефразований принцип – учень мого учня – не мій учень. Особистісне знання від учнів до наступних поколінь вчених транслюється у модернізованому та редукованому вигляді з урахуванням життєвого та дослідницького досвіду – тобто від учнів до їхніх учнів передається вже інше особистісне знання, на відміну від сприйнятого від учителя. Досвід українських наукових шкіл доводить, що їхня регенерація обмежувалась одним-двома поколіннями учнів, а традиція (концепції, парадигми) виявлялась значно глибшою та живилась послідовниками. З іншого боку, наслідування, вдосконалення та заперечення ідей вчителів, за умови їх підтримки іншими вченими, – основа для іншої школи. Відтак, школа – це одне-два покоління, в рамках яких відбувається формування однодумців-наступників. Надалі вона являє собою співтовариство вчених, які у своїй дослідницькій практиці лише відштовхуються від стрижневої ідеї попередників.

Лідер та засновник школи – це дві ролі, які виконує учитель на етапі формування наукової школи. Першу він виконує на етапі реалізації власного дослідницького проекту, який згодом стане основою для залучення зацікавлених осіб для його спільної реалізації. Учитель залишається лідером до оволодіння його учнем / учнями – єдиним поколінням його справжніх наступників – методологією та методикою наукового пошуку, тобто знань, необхідних для усвідомлення концепції учителя, та, власне, включення в активну дослідницьку діяльність. Відтоді лідерство припиняється, й учитель стає першим серед рівних. Одним з найголовніших критеріїв формування вченого є спілкування з учителем, результатом якого є оволодіння «особистим знанням» – неформалізованими компонентами наукової діяльності вченого, які стосуються вміння бачити проблему, передбачати можливі шляхи її вирішення, спрямування теоретичного або практичного застосування наукових

⁴⁰ *Лантева Л.П.* В.И.Ламанский (1833–1914) и его историческая школа // *Российские университеты в XVIII–XX веках: Сб. науч. статей.* – Воронеж, 2002. – Вып. 6. – С. 81.

ідей тощо. «Особисте знання», співпраця з майстром, постійне спілкування з ним, сприйняття та усвідомлення «законів» його майстерності і морально-етичних принципів наукової діяльності, способів вибору наукових проблем, методів їхнього розв'язання, пояснювальних та регуляторних принципів сприяє тому, що стиль мислення, властивий наставнику, переходить до його учнів⁴¹. Крім того, формальне й неформальне спілкування учителя з учнем є невід'ємним фактором процесу виховання вченого, який тісно пов'язаний з формуванням особистості. Становлення особистості вченого відбувається шляхом самовдосконалення вченого у процесі навчання дослідницькому ремеслу під керівництвом учителя. Водночас учитель зростає разом зі своїми учнями, філософськи сприймаючи власні помилки та недоліки в роботі та продукуючи нові ідеї – основу для продовження досліджень.

Школа – це феномен взаємодії в науці, який народжується впродовж тривалого часу. Результати діяльності шкіл, або конститування нової школи, виявляються дедуктивним шляхом – відштовхуючись від ідеї школи, вивчається сукупність індивідуальних траєкторій життєдіяльності у науковому середовищі, на основі чого робиться висновок про наявність чи відсутність підстав для визнання колективних засад у цій діяльності. Значно менше, на жаль, приділяється уваги виявам творчої взаємодії між вченими, плеканню та трансляції дослідницьких традицій. Джерелами для вивчення шкіл слугують тексти істориків (праці, спогади, листи, автобіографії) та документи тих інституцій, з якими вони мали формальні стосунки. Зважаючи на те, що переважна більшість дослідників відкрито не ідентифікувала й не ідентифікує себе зі школами, реконструкція школи здійснюється шляхом інтерпретації текстів – вирошування матерії школи на основі гіпертекстових конструкцій. Таким чином, ступінь сформованості ознак школи для кожного інтерпретатора може бути різною, а відтак, досліджуваний об'єкт в очах дослідників може постати центром, осередком і, зрештою, школою. Визнання чи не визнання школи

⁴¹ Карцев В.П. Социальная психология науки и проблемы историко-научных исследований / В.П.Карцев. – Москва, 1984. – С. 75.

– це вияв позиції вченого. Тому необхідно подолати комплекс меншовартості в історичній науці, звільнитись від зверхності у ставленні до оцінки здобутків попередніх поколінь дослідників.

Ситуація ускладнюється тим, що дедалі більше суперечливих думок з приводу існування тих або інших шкіл підриває довіру до історіографів та наукознавців, які, самі того не помічаючи, завели проблему наукових шкіл у глухий кут. Школи в науці втрачають свій вплив, натомість прогресує індивідуалізація історичних студій⁴². Суперечки з приводу шкіл в науці наблизились в своїй сутності до тверджень, які більше спираються на віру, аніж на наукове знання. Шлях подолання цих суперечностей частково був передбачений Т. Куном: «В той же степени (столь же значительной, сколько и неполной), в какой две научные школы не согласны друг с другом относительно того, что есть проблема и каково ее решение, они неизбежно будут стремиться переубедить друг друга, когда станут обсуждать относительные достоинства соответствующих парадигм. В аргументациях, которые постоянно порождаются такими дискуссиями и которые содержат в некотором смысле логический круг, выясняется, что каждая парадигма более или менее удовлетворяет критериям, которые она определяет сама, но не удовлетворяет некоторым критериям, определяемым ее противниками»⁴³.

Переважна більшість шкіл з'явилась у XIX – першій половині XX ст. У той період наука, зокрема й історична, інтенсивно розвивалася, а корпорація вчених – відносно нечисленна – продукувала новації та цінності, які споживалися й підтримувалися вузьким колом фахівців. Тоді мала місце

⁴² Ретина Л.П. Интеллектуальные традиции и научные школы: к методологии исследования // Историк и его дело: судьбы ученых и научных школ. Сборник статей Международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию со дня рождения профессора В.Е Майера / Сост. и общ. Н.Ю. Старковой, Д.А. Черниенко, Н.Г. Шишиной. – Ижевск, 2008. – С. 11.

⁴³ Кун Т. Структура научных революций. С вводной статьёй и дополнениями 1969 г. / пер. с англ. И.З. Налетова. – Москва, 1977. – С.149.

трансляція особистісного знання, переважно з уст в уста – від професора до учня / послідовника, канали трансляції наукових знань були обмежені, а їх споживання також мало свою цільову аудиторію. Навколо дослідницької програми об'єднувалися групи дослідників і співпрацювали у безпосередньому контакті в формальних структурах над її реалізацією, мало місце змагання підходів, модернізація методологій. За таких обставин школи процвітали як осередки «виготовлення науковців».

Небезпідставно Т. Кун обґрунтовував існування шкіл в науці як пережиток етапу становлення на протигагу більш адекватному поняттю «наукове співтовариство» – децентралізованого в організаційній структурі, проте структурованого у проблемних полях конкретної науки, яке більш точно відображає стан науки впродовж останніх п'ятдесяти років. Зростання чисельності вчених, відкритість і доступність наукового знання за умови створення щільного друкованого, а згодом електронного інформаційного поля, зумовили зміни в сучасних уявленнях про просування окремих дослідницьких програм на науковий ринок.

Доступність інформаційного поля науки, поступовий відхід від інтимності передачі наукових істин в університетській аудиторії та лабораторії, поява технічної можливості зробити інформацію доступною переформатовують сутність шкіл в науці. За ними застерігається наукова складова в частині наукових відкриттів, дослідницьких проєктів, проте, разом зі змінами в суспільному житті, втрачається цінність, унікальність наукового знання як способу виховання вчених. Сучасне інформаційне поле, яке на пострадянському просторі перебуває в стадії формування, а світовому вимірі вже пережило низку фаз модернізації, стимулює іншу практику у взаєминах між вченими, створює для цього інші можливості. Відтак, те знання, що раніше довго пробивало собі дорогу шляхом складного й тривалого попереднього / кулуарного обговорення, рецензування, апробації, нині спочатку стає доступним, а згодом з'являється мережа його популяризаторів, критиків та шанувальників, а відтак школа як осередок в університеті, дослідницькому закладі, яка працює в традиційний спосіб, втрачає силу свого тяжіння як зібрання маститих наставників і талановитих учнів-

продовжувачів традиції, як центр генерування та формування наукових знань.

Сьогодні школа в науці в умовах інтенсифікації інформаційних потоків, наявності багатьох точок доступу до колись інтимного й унікального особистісного знання, дедалі більше втрачає своє змістовне навантаження, а, зважаючи на «прискорення часу», зумовлену цим специфіку комунікацій навіть важко уявити її функціонування в сучасних реаліях. Комп'ютеризація в науці стала перешкодою на шляху саме особистого спілкування, хоча забезпечила його сталість та швидкість в світі електронної комунікації. Перехід до тотального гаджетного спілкування промовисто засвідчив невдоволення наукової спільноти темпами обміну інформацією – техніка дозволяє робити все і зараз, що не є характерним для класичної науки, в якій верифікація ідей тягнулась роками й десятиліттями. Відтак, спілкування учителя з учнями в сучасних умовах не є ритуальним, підготовленим, продуманим, а скоріш статусно зійшло до повсякденних контактів з пристроєм, яким користується і вчитель. Прагнення швидко вирішувати проблеми входить в суперечність з хрестоматійними уявленнями про вечори та ночі за читанням книг, тривалими спілкуваннями з наставником про науку і не лише про неї. Складається ситуація, коли темп мови вчителя перестає влаштовувати, адже електронний інформаційний світ «говорить» швидше і конкретніше. За таких обставин яйця можуть навчати курку, бо вони здатні вправніше маніпулювати інформаційними потоками, які, з одного боку, зрівнюють можливості у пошуках наукових істин, з іншого – істотно знижують роль наставництва як передумови входження в світ науки. Під впливом технологій мова науки також зазнала змін – скорочення, аббревіатури, неологізми, притаманні гаджетному спілкуванню, які покликані його прискорити, змінюють уявлення про культуру спілкування. Відтак комунікація як засіб плекання традиції, системи цінностей наукової спільноти, набувають в сучасних умовах нового значення та змісту у формуванні співтовариства вчених, виводять її на рівень обміну інформацією в ширшому, ніж школа, колі вчених, долаючи її – школи – замкненість та персональну обмеженість.

У девальвації цінності шкіл в науці негативну роль відіграють державні інституції, які неформальні наукові утворення прагнуть формалізувати разом з результатами їхніх наукових досліджень. Захоплення школами, розроблення положень про наукові школи, створення переліків наукових шкіл тощо дискредитує ідею школи як такої, що не сприяє адекватному розумінню здобутків української науки.

Очевидно, консенсус щодо шкіл в науці треба шукати в площині коректного розуміння не лише феномену, який описує це поняття, але сутності процесу його позначення тією чи іншою лексемою. Дуже мало знайдеться свідчень про школу в науці за життя її представників, принаймні перших двох-трьох поколінь. Це означає, що школа сприймається ще й з позицій результатів її функціонування та наслідків, які мали її здобутки на розвиток подальших студій в певній галузі знань. Відтак, відправною точкою формулювання ідеї школи, як початку дослідження і підтвердження / спростування її функціонування, повинна бути завершеність її дослідницьких програм. За таких обставин, оцінка осередку, який мав серйозні наукові результати й асоціюється з плеядою вчених, що їх здобули, співпрацюючи впродовж тривалого періоду часу, у вигляді метафори «школа» виглядає логічною і вмотивованою. Ключовим є усвідомлення пост-фактум номінації, котра лише маркує в минулому діяльність певного осередку як такого, що володіє ознаками та вбирає в себе поняття «школа». Школа – це поняття для сучасників, але не про сучасників.

Спроби представити школи як результати проривів у науці на початку ХХІ ст. виглядають, насправді, відірваними від реалій сьогодення. Дискурс шкіл продовжує розвиватись лише на пострадянському просторі. Решта світу сприймає науку як синергію – узагальнений ефект взаємодії вчених. Водночас, «наукове співтовариство», що співробітничає, а відтак постійно знаходиться в стані інформаційного обміну з приводу досліджуваних проблем, називають «незримим коледжем» (з лат. Collegium – клуб або співтовариство, що спільно діє за узгодженими правилами). Концепт «незримий коледж» має досить давню історію. Вперше його було вжито в ХVІІ ст. для позначення кола науковців з різних місцевостей Англії, які не

належали до певної наукової інституції, але співпрацювали в Королівському товаристві Лондона. В ХХ ст. бібліометричні студії Д. Прайса привели його до висновку, що незримий коледж, як характеристика організації сучасної йому науки, являє собою елітну групу представників науки різних регіонів світу, яка взаємодіє на ґрунті наукових студій в певній галузі та відстежує прогрес знань в ній. Примітно, що такого висновку Д. Прайс дійшов 1963 р.⁴⁴, коли про «наукову школу» в СРСР лише почали говорити. Отже, коли Т. Кун, Д. Прайс та ін. конструювали наукову спільноту під впливом НТР, радянське наукознавство, зреагувавши на «виклик», не сприйняло висновків західних колег й продовжило будівництво науки на традиційних засадах.

Феномен «незримих коледжів», описаний Д. Прайсом, як і свого часу «наукова школа», знайшов відображення в науковій літературі з історії та соціології науки⁴⁵. Втім, його послідовники Д. Крейн, А. Зуккала та ін. відзначили вже очевидні трансформації даного феномену у зв'язку з інтенсивним розвитком інформаційних технологій⁴⁶.

Отже концепт «наукова школа» – одна з цеглин унікальної радянської науки. Торування особливого шляху в науці призвело до продукування таких сумнівних феноменів у той час, коли науковий світ створював нові зразки наукового досягнення світу й способів його організації, а також новий стиль мислення. В результаті після виходу з ситуації методологічного монізму, пройшовши низку «методологічних поворотів», наша наука витратила чимало сил, аби надолужити прогаяне. Наразі досить виразно проступають означені вище тенденції – найбільш

⁴⁴ Price D.J.D. Little science, big science / Derek J. de Solla Price. – New York: Columbia University Press, 1963. – 119 p.

⁴⁵ Chubin D.E. Sociology of sciences: an announced bibliography on invisible colleges. 1972–1981. – New York, 1983. – 202 p.

⁴⁶ Crane D. Invisible colleges: diffusion of knowledge in scientific communities. – Chicago: University of Chicago Press, 1972. – 213 p.; Zuccala A. Modeling the invisible college // Journal of the American Society for Information Science and Technology. – 2006. – Vol. 57. – No.2. – P. 152–168.

загальною з них є дрейф організації наукової праці в бік незримих коледжів – наука витворюється і живе в мережі Інтернет загалом, а «незримі коледжі», аналогом яких є більш близьке для розуміння словосполучення проблемні групи, вираховуються за індексами цитування, рейтингами, соціальними мережами тощо.

А що ж школи в науці? Логіка підказує, що школи в науці – це феномен, який характеризує певну епоху становлення науки – етап, який різні галузі знань в різних країнах пережили свого часу у змістовному й організаційному аспектах. Сучасні параметри розвитку науки уможливають його подальше коректне застосування по відношенню до галузей знань, які наразі зароджуються й інтенсивно розвиваються. Можливо, до шкіл в науці як до точок росту науки доведеться повернутися в разі чергових парадигматичних змін.

Наведені міркування повинні скоригувати оптику бачення шкіл в бік більш спокійного ставлення до метафори «школа в науці», значення якої може бути представлене різним за складом наративом, й більш виважено співвідносити її з історіографічною дійсністю. Відтак, наукова школа в українській історіографії перестане бути чимось надзвичайним, а навпаки набуде своєї справжньої суті – самобутньої / неформальної інтелектуальної традиції, яка спирається на спільність дослідницьких устремлінь плеяди вчених, результатом якої є постановка й розв’язання важливих наукових проблем й організація наукової соціалізації науковців-початківців.

4.2. Моделювання «державницької школи» В'ячеслава Липинського: мислитель в системі інтелектуальних мереж

4.2.1. Чи існувала державницька школа» В. Липинського?

Спонукальним чинником для написання цього тексту стала наукова проблема, важлива для розуміння генези модерної української історіографії. Редуковано її можна сформулювати як низку взаємопов'язаних питань: «Який смисл вкладається у дефініцію «державницька школа» В. Липинського?» та «Чи існувала вона як реальне явище, як певна даність у науковому просторі?».

Попередні дослідники давали різну відповідь. Однак до тепер не було спеціальної студії, де б особлива увага сфокусувалася саме на цих аспектах. Більшості дослідів над вказаною проблемою обмежується загальними аксіоматичним твердженням щодо вирішального значення самого В'ячеслава Казимировича, як історика-державника, як засновника “державницької школи”/державницького напряму української історіографії.

Цілком можна погодитися із спостереженнями С. Плохія, що використання дефініції «державницька школа» бере свій початок ще від 1920-х рр. і пов'язана з іменами І. Кревецького та В. Заїкіна. Саме останній, «вперше заговорив про «національно-державницьку» або просто державницьку школу в українській історіографії»¹.

У повоєнний час ця традиція була продовжена О. Оглоблиним, який вважав, що у старшого покоління українських істориків-емігрантів, перше місце серед яких він відводив В. Липинському і Д. Дорошенку, «була можливість сформулювати державницьку концепцію українського історичного процесу, та, завдяки їх широкій і плідній академічній діяльності, їм вдалося виховати нові ряди українських істориків в цьому дусі, і, таким чином, створити *державницьку школу* в

¹ *Плохій С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Пер. з анг. – К., 2011. – С.327-328.

сучасній українській історіографії»². Крім того він називав і С. Томашівського, разом із В. Липинським – основоположником української державницької історіографії³.

Б. Крупницький також писав про новітню державницьку думку школи В. Липинського, як про певний ідеал, до якого почало наблизатися державницьке думання в підрадянській Україні в особі Л. Окіншевича. В. Новицького та М. Слабченка⁴.

І. Лисяк-Рудницький солідаризувався з таким підходом, зауваживши, що історичні праці Липинського започаткували в українській історіографії нову “державницьку школу”, до якої зарахував С. Томашівського, Д. Дорошенка, І. Крип’якевича, Б. Крупницького, В. Кучабського, крім того, вплив Липинського позначився у писаннях істориків М. Слабченка, О. Оглоблина, Л. Окіншевича, М. Петровського⁵. Пізніше Лисяк-Рудницький зазначав, що веде мову не про школу у спеціальному значенні слова, оскільки ті, хто зазнав впливу В. Липинського, не були формально його учнями⁶. Окрім, напевне, Кучабського, який справді, студіював у В’ячеслава Казимировича. Я. Пеленський, визнаючи В. Липинського по праву головним засновником державницької школи, відводить важливе місце у розвитку цієї концепції і С. Томашівському⁷.

Сучасні українські історики також використовують дефініцію «державницька школа» в липинськознавчих студіях. Зокрема, в окремих працях І. Гирича В. Липинський оцінюється

² *Ogloblin O. Ukrainian Historiography 1917-1956 // The Annals of the Ukrainian Academy in of Arts and Sciences in U.S. – New York, 1957. – Vol. V-VI. – №4-1/2. – P. 403.*

³ *Ibidem.* – P.381.

⁴ *Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920-1950). – Мюнхен, 1957. – С.16.*

⁵ *Лисяк-Рудницький І. Вячеслав Липинський // Історичні есе. – К., 1994. – Т.2. – С.139.*

⁶ *Лисяк-Рудницький І. Вячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель // Там само. – С.155-156.*

⁷ *Пеленський Я. Передмова. Вячеслав Липинський і його “Україна на переломі” // Липинський В. Твори. Історична секція. – Т.3. – Філадельфія, 1991. – С.XI.*

як “перший історик державницької школи”⁸, а Т. Осташко вважає, що Липинський «став засновником державницької школи в українській історіографії»⁹. Ф. Сисин широко використовує це поняття у цікавій статті щодо інтелектуального змагання М. Грушевського з новими концепціями В. Липинського¹⁰.

Не важко помітити, що у значній кількості наведених оцінок йдеться про ототожнення поняття «школа» та «напрямок» в історіографії. Лише окремі дослідники вели мову про «державницьку школу» Липинського у схолярному значенні, типовому для позитивістського дискурсу. Тобто про наукову школу як певну даність («об’єктивну даність»), як неформальну інституцію, необхідну масовидну ланку наукового співтовариства. Хоча і такий підхід передбачає розуміння «школи» як «елементарної одиниці науки, що еволюціонує», яка здатна до саморозвитку, еволюції, самовідтворення наукового знання, яка забезпечує спадковість останнього та його розвиток¹¹. Варто солідаризуватися із Я. Грицаком, який ще у першій половині 1990-х років закликав відмовитися від термінологічних суперечок у сенсі визначення сукупності формальних критеріїв окреслення історичної школи, вважаючи це старим позитивістським підходом¹². Цілком очевидно, що завжди будуть існувати явища суспільного життя та історіографічної практики, які не

⁸ *Гирич І.* В’ячеслав Липинський і Михайло Грушевський (До історії політичних та наукових стосунків) // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С.317.

⁹ *Осташко Т.* В’ячеслав Липинський: постать на тлі доби // Укр. іст. журнал. – К., 2007. – №2. – С.113.

¹⁰ *Сисин Ф.* Грушевський проти Липинського: останні думки історика про гетьмана Хмельницького і його добу // Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи: Матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1-3 липня 2012 р.). – К., 2014. – С.85-107.

¹¹ *Огуцзов А.Л.* Научная школа как форма кооперации ученых // Школы в науке. – М., 1977. – С. 248-249.

¹² *Грицак Я.* Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конференції 24-25 жовтня 1994 р. – Львів, 1995. – С.146.

підходитимуть під наперед означені критерії, тим більше певну їхню сукупність.

Звідси виникає потреба подолання епістемологічних утруднень щодо виділення окремої наукової історичної школи В. Липинського. Оскільки сутнісні критерії взяті у схолярному сенсі не дозволяють вести мову про це у формальному розумінні. Так доволі проблематично виявити таку важливу ознаку наукової школи як наявність сталих зв'язків у координатах «вчитель-учні». З іншого боку, спостерігаються доволі відчутні методологічні та концептуальні впливи Липинського на подальший український історіографічний процес. При цьому, їхня присутність відчувається у різних наукових історичних осередках, навіть у вже сформованих історичних школах.

У цьому сенсі може бути у нагоді підхід сучасного російського дослідника Г. Мягкова, який намагається подолати складність емпіричного виявлення шкіл: «Програма. Парадигма. Наукова ідеологія школи – це одна, хоча і найважливіша координата існування наукової школи, інший координатою є буття школи як якогось феномена спілкування, комунікації»¹³. У сучасному наукознавстві йдеться також про феномен «незримого коледжу» як однієї з форм наукової школи. З точки зору сучасних психологів незримий коледж відноситься до вторинного – екстенсивного періоду зростання наукового знання. Він об'єднує вчених, орієнтованих на вирішення сукупності взаємопов'язаних проблем, лише після того як в надрах невеликої компактної групи складеться програма досліджень і будуть отримані вирішальні результати¹⁴.

Вочевидь, перспективним, навіть ключовим аспектом дослідження стає з'ясування механізмів кількох взаємопов'язаних процесів. З одного боку, становлення Липинського як інтелектуала, і передовсім як історика, а з іншого – виявлення «каналів» наукової (ширше – інтелектуальної) комунікації якими поширювалися його ідеї, створювалося поле інтелекту-

¹³ Мягков Г.П. Научное сообщество в исторической науке. – Казань, 2000. – С.113.

¹⁴ Ашахвердян А.Г. Мошкова Г.Ю., Юревич А.В., Ярошевский М.Т. Психология науки. – М., 1998. – С. 106.

ального напруження, у якому формувалася нова парадигма історичного знання. Цьому й може посприяти моделювання/конструювання «віртуальної школи» мислителя через систему інтелектуальних мереж. Відповідно, наукова школа може бути визначена як рухлива структура мереж комунікації (вертикальних, горизонтальних). Отже, тут маємо добру нагоду перевірити продуктивність мережевого методу. Західна наукова традиція якого представлена: соціологією інтелектуальних мереж – мережевою моделлю дослідження інтелектуальної історії Р. Коллінза¹⁵, теорією мережевого суспільства М. Кастельса.

Піонером застосування цих продуктивних підходів в українському випадку є Ірина Колесник. Вона не тільки переконливо доводить їхню новачієність щодо сучасного постнекласичного розуміння моделі історичної науки, у тому числі й феномену наукової школи¹⁶, але й завдяки мережевому підходу по новому дослідила біографію М. Гоголя та культурно-інтелектуальний світ його доби¹⁷.

Прикладом застосування методу мережевого аналізу до постаті В. Липинського може слугувати стаття політолога Ю. Тищуна¹⁸. Проте неповнота фактичних даних при компаративному аналізі біографій В. Липинського та М. Вебера спрацювала не на користь першого.

¹⁵ Коллінз Р. Социология философий: глобальная теория интеллектуального изменения / пер. с англ. Н.С. Розова и Ю.Б. Вертгейм. – Новосибирск, 2002. – 1282 с.

¹⁶ Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – 2009. – Вип.4; *Її ж.* Українська історіографія: концептуальна історія / За ред. В. Смоля. НАН України. Інститут історії України. – К., 2013. – С.453-477.

¹⁷ Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. – К., 2009. – 596 с.

¹⁸ Тишун Ю. В'ячеслав Липинський і Макс Вебер: спроба порівняльного аналізу біографій у контексті теорії інтелектуальних мереж Рендалла Коллінза // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів, 2013. – Вип. 25 – С.39-43.

4.2.2. Основні поняття

Мережева модель поєднує соціологічний, антропологічний та мікроісторичний підходи. У центрі нашої уваги відповідно постає суб'єкт/актор процесу пізнання. Ця модель відповідно має нелінійну структуру. Це швидше багаторівнева конструкція, яку можна описати у системі чотиривимірного або шестивимірного простору.

Запропонована модель передбачає оновлення конвенційних понять, серед яких, безперечно, ключовим є «інтелектуальне співтовариство», як своєрідна «територія буття історика». Інтелектуальні співтовариства мають різну конфігурацію («павутина», «коло», «колесо» тощо). Для В. Липинського, на нашу думку, була характерна «кушова» конфігурація, яка у його постаті сполучала певну кількість різних інтелектуальних середовищ.

Мережа наукового знання виглядає як цілісний інформаційний простір. Складовими частинами моделі-мережі є «мережеві карти», «простір інтелектуальної уваги», «культурний капітал», «інституціональний капітал». Важливою у такій системі є «мережева позиція» історика та інтенсивність його контактів, що визначає швидкість обертання культурного капіталу. На думку Р. Коллінза: «Завдяки особистим контактам також найшвидше відбуваються зрушення в аргументації, тому індивіди, що знаходяться ближче інших до центру даних мереж, користуються перевагою при здійсненні чергових кроків і формулюванні наступних ідей, які й далі будуть утримувати увагу»¹⁹. Модель-мережа історичної науки також структурована відповідними вузловими точками: сфера ідеології, організаційна сфера, сфера міжособистісних контактів тощо.

Важливо простежити життєві траєкторії нашого героя як ланцюжків певних «інтерактивних ритуалів» (interaction ritual chains). Їх студіювання дозволяє побачити появу нових інтелектуальних ідей та їхніх творців/носіїв. При цьому варто враховувати, що існує соціальна причинність творчості й відповідна

¹⁹ Коллінз Р. Социология философий: глобальная теория интеллектуального изменения. – С.35.

детермінація не тільки часу і суб'єкту новаційного наукового знання, але й його змісту²⁰.

Для відповідного функціонування інтелектуальних мереж необхідною передумовою слугують окремі «інтелектуальні поля» – своєрідні площадки для формування інтелектуальних мереж. Окрім інтелектуального капіталу для зростання наукового та соціального значення мислителя важливу роль має його «емоційна енергія» та «емоційний капітал».

Звідси маємо надзвичайно важливу сентенцію, що наукова сфера (власне й історичне знання) представлена не лише текстами/наративами, а й інтелектуальними комунікаціями, інтерактивними ритуалами науковців.

4.2.3. Мови інтелектуальних комунікацій

Розпочнемо з інструментарію комунікативного простору. Переважаючими мовами комунікацій для Липинського були рівнозначно польська та українська, рідше – французька та німецька, вкрай рідко – російська. Рідною мовою для нього, звичайно, була польська. Українською почав спілкуватися дещо пізніше. Зокрема, В. Герасимчук у листі до М. Грушевського (листопад 1906 р.) охарактеризував Липинського, як сина поміщика, одного з найсвідоміших русинів і гарячого патріота, який «перед 2 роками як приїхав до Кракова не знав навіть добре по руськи»²¹. Натомість, Б. Лепкий у спогадах які стосуються осені 1903 р., між іншого зауважив: «Нині не пригадую собі, чи з польської на українську мову перейшли ми при першій зустрічі в мене в хаті, чи пізніше, але згодом наша розговорна мова була не інша, лиш українська. Липинський балакав краще, ніж деякі наддніпрянські земляки, бо балакав – як він казав, «по-сільськи», себто мовою Марка Вовчка без помітних русизмів»²².

²⁰ Там само. – С.108.

²¹ *Листи В. Герасимчука до М. Грушевського / І.Гирич, Н. Самсоник // Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. Василь Герасимчук: життя і творчість (1880-1944).* – Львів, 1994. – С. 73.

²² Моя перша зустріч з Липинським // *Лепкий Б. Вибрані твори: У 2 т. – Т.1.* – К., 2007. – С.505.

Син Б. Лепкого – Лев-Ростислав також зазначав: «Спершу, як пригадую, Липинський говорив ще по польськи, та скоро він перейшов на українську мову, якою володів вільно в кожному навіть складному вислові. Згадував, при тому, що за Збручем, по дворах, українську мову знають добре, що польській інтелігенції вона й не чужа, зате зі справжніми інтелігентами українцями – поганіше: вони рідної мови дома не вживають, а таких що нею говорять почислити можна на пальцях»²³.

Про ставлення до української мови також добре видно з листа Липинського до С. Єфремова: «...Мушу Вам признатися, по прочитанню Вашої «Історії» мені просто заболіло, що я оцеї свій Альманах видаю в польській мові, і хоч знаю-ж я, що це робиться з причин тактичних, і т. ін., але почуваю якесь невдоволення, бо сила Вашої аргументації за значінням і вартістю української мови просто підбиває і захоплює читача»²⁴.

У спілкуванні російською, натомість, попри постійну практику під час навчання у гімназіях, мав помітний дисконформ. Так, у листі від 15 червня 1908 р. Липинський розповідає В. Доманицькому про зустріч в салоні М. Требінської: «Страшенно важко тільки було мені говорити по російськи, але позаяк всі говорили тою мовою, то мені ніяково було самому вириватися»²⁵.

Добре володів французькою, навіть вимагав граматично правильно писати адреси цією мовою. У спілкуванні німецькою мав певні труднощі. У листі до княгині Марії Васильчикової, Липинського зізнається, що не володіє належною мірою німецькою мовою²⁶.

²³ Лепкий Л.-Р. Дещо з причинків до біографії Вячеслава Липинського // Вячеслав Липинський та його доба: Книга третя. – К., 2013. – С.505-506.

²⁴ Листи В.Липинського до С. Єфремова // Листування В.Липинського / ред. Я.Пеленський, Р.Залуцький, Х.Пеленська. – К., 2003. – Т.1. – С.670.

²⁵ Листи В.Липинського до В.Доманицького // Там само. – С.503.

²⁶ Листи В.Липинського до М. Васильчикової // Там само. – С.244.

4.2.4. «Площадки» для мережевих конструкцій

Початкова мережа, як будь-якої людини, включала родинне коло В'ячеслава (власне це родини Казимира Липинського і дядька по матері Адама Рокицького). Передовсім – батьки В'ячеслава: Казимир-Сильвестр-Антоній Володимирович Липинський (1844-1915) та Клара Аполлінаріївна з дому Рокицьких (1853-1918). В'ячеслав був старшим сином Липинських. Окрім нього було ще двоє синів – Станіслав (1884-1954), Володимир (1887-1976) і дочка Ванда (Юліана) (1891-1979). Родинні зв'язки підтримувалися протягом всього життя Липинського, не зважаючи на те, що далеко не всі родичі сприйняли його українську орієнтацію, і долучалися до громадської активності. Місце народження (історична Волинь), походження і особливо сімейне виховання матимуть визначальне значення для становлення світоглядних позицій майбутнього мислителя. Дослідники його біографії одноголосно сходяться на думці про успадкування ним шляхетських цінностей, які можна було прищепити тільки в цьому специфічному соціальному середовищі: ввічливість, вимогливість до себе і інших, відповідальність, надзвичайний розвиток почуття обов'язку, прагнення до інтелектуального домінування²⁷.

Дядько по матері Адам Аполлінарійович Рокицький (1846-1925) відіграв особливу роль у становленні світогляду Липинського. Ще Л. Білас, висловив думку, що саме Рокицький вплинув на формування української національної орієнтації майбутнього українського історика та політичного мислителя (завдяки йому “Липинський не тільки дуже цікавився історією України і козацтва, але й запалав до неї великою любов'ю”). З його оповідань молодий В'ячеслав дізнався, що правобережна полонізована шляхта за своїм походженням є українською і свого часу відігравала роль провідної української державотвор-

²⁷ Білас Л. Краків, Женева і філіяція “Кричевського”. До родовідної мислення В.Липинського // *Липинський В. Твори. Історична секція.* – Т.2. – Філадельфія, 1980. – С.ХСІІІ-ХСІV; *Його ж.* В'ячеслав Липинський – історик // В'ячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994. – С.33.

чої верстви²⁸. Він також був своєрідними ідеалом тієї шляхетської хліборобської верстви, власне Хліборобської України, з якої тільки й могла вирости Українська Держава і Українська Нація. В уяві мислителя це був приклад бездоганного “лицаря меча й плуга” гідний для безпримусового наслідування. Особливо тішило його, напевне, те, що цей ідеал він знайшов у власному найближчому родовідному колі²⁹. Дещо пізніше Адам Рокицький також прислужився й формуванню локальної мережі польських дідичів, зацікавлених в ідеях небожа.

Очевидно, що глибинне розуміння вкоріненості шляхетської традиції в місцевий світ не в останню чергу сприяло тому, що В. Липинський міг публічно заявити: “Ніколи я не вирікався і не вирікаюсь того, що належу до польського шляхетського роду, од віку осілого на Україні. І чого-б я мав цього вирікатись? Шляхтичами польськими були: Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Станіслав Кричевський, Іван Богун, Юрій Немирич, Богдан Стеткевич, Іван Виговський, Мазепа-Колединський, Орлик, Кальнишевський. З культури шляхти польської виросла вся лівобічна гетьманська старшина, а багато з неї було і польськими шляхтичами по походженню. Дякую Богові, що маю в собі кров тих, що сотворили саму ідею, само поняття політичне сучасної нашої України. Щасливий я, що з кровю предків одідичів вроджений, інстинктовний нахил до українства – до боротьби за свою владу на своїй Землі”³⁰. Як

²⁸ Білас Л. В’ячеслав Липинський – історик. – С.34.

²⁹ Детальніше див.: Масненко В. Маєтності В’ячеслава Липинського й Адама Рокицького у Русалівці // Пам’ятки України. – К., 2002. – №2. – С.144-149; Його ж. Адам Рокицький і його роль у житті В’ячеслава Липинського // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія “Історія, економіка, філософія”. (Зб. наук. праць. Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. №2.) – К., 2003. – Вип.7-8. – С.147-153; Його ж. “Лицар меча й плуга”: типовий/нетиповий “кресовий” шляхтич – Адам Аполлінарійович Рокицький // Хроніка 2000. Україна-Польща: діалог у продовж століть. – Ч.2. – К., 2012. – Вип.3 (93). – С.163-177.

³⁰ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Твори. Політологічна секція. – К., Філадельфія, 1995. – Т.6. – Кн.1. – С.XXVIII-XXIX.

видно, тут мислитель сконструював своєрідний взірцевий уявний простір інтелектуальної мережі, на якому будував і презентацію власної ідентичності, а пізніше власної доктрини. У такий спосіб історична ретроспектива виступала своєрідним мережевим підґрунтям не тільки для сьогодення, а й для майбутнього.

Далі була реальна мережа гімназійних товариств, спочатку польського, пізніше – українського.

Продовжити варто з київського періоду навчання. Польська учнівська корпорація в Києві наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. нараховувала близько 150 осіб³¹. Вступивши до неї, гімназист Липинський доволі швидко зайняв особливу позицію, створивши в середовищі цієї організації український гурток. У межах мережевого аналізу така дія може бути потрактована як перший інтерактивний ритуал, спрямований на самоідентифікацію, а ще точніше – самопрезентацію нашого героя. Як зауважено в автобіографії Липинського, наданої для НТШ, саме це започаткувало його участь в українському громадському житті. Такі дії неминуче привели до протистояння з переважною більшістю польського учнівства: «Позаяк цей гурток, що складався з самих римо-католиків, вступив із-за своїх українських тенденцій в гострий конфлікт з рештою корпорації, то його члени стали шукати опертя серед созвучних їм українських елементів між православною російською молоддю київських гімназій. Ці шукання привели до навязання контакту з гуртком, що знаходився під впливом і проводом тодішнього студента київського університету К.В. Квітки»³².

Зрештою весною 1901 р., на великодні свята, у Києві відбувався з'їзд Корпорації польської гімназійної молоді з України, на якому Липинський виступив з пропозицією об'єднання з православною українською молоддю в одну територіальну організацію. Цей напружений драматичний момент був

³¹ Gancarz B. „My, szlachta ukraińska...” Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882-1914 r. – Kraków, 2006. – S.42.

³² Біографія В. Липинського // *Липинський В. З епістолярної спадщини: Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / Упоряд. Т.Осташко, Ю.Терещенко.* – К., 1996. – С.161.

наступним важливим інтерактивним ритуалом, який мав досить суттєвий вплив на подальше усвідомлення нашого героя, на визначення його життєвого сценарію. Не випадково, у вступному слові до своїх епохальних «Листів до братів-хліборобів» він напише: «Вже скоро буде 30 літ, коли, кінчаючи ще в Києві гімназію, сказав я своїм товаришам, синам, як і я, українських шляхтичів-Поляків: ‘ходім всі разом до тих, з ким ми на одній Землі нашій живемо – в українську громаду!’»³³. Однак цей заклик залишився без відповіді, тоді «В. Липинський разом з представником православної молоді Б. Матюшенком покинули з’їзд, причім В. Липинський і ще кілька його однодумців вийшли з польської корпорації, оставшись остаточно в тодішній Київській гімназійній українській громаді»³⁴.

Отже наступним інтелектуальним співтовариством стає українська гімназійна громада. Д. Дорошенко в листі від 14 листопада 1930 р. пише до Липинського про те, що нещодавно читав спомини М. Галагана: «...Він там згадував Вас як члена української гімназійної громади і називав цілий ряд членів громади»³⁵. Справді Микола Галаган пригадував: «Організаційно наша громада охоплювала київські хлоп’ячі гімназії, нашу колегію, деякі дівочі гімназії, реальне училище та київську духовну семінарію. Розділялась вона на окремі гуртки, в яких були організовані середньошкільники територіально близьких шкіл. Всіх тих окремих гуртків я не знав. Пригадую, що той гурток, до якого належав я, складався з учнів першої, другої й четвертої гімназій та нашої колегії. Другий доволі великий гурток був на Печерському, його осередком була п’ята гімназія. Був також гурток на Подолі. ... Серед того більше-менше постійного складу громади середньошкільників з 1900-2 рр. пригадую собі імена таких своїх колишніх товаришів по громаді: Вадим та Борис Шаркови, М. Болотов, М. Навроцький, Б. Матюшенко, Л. Колесницький, Віктор Чеховський, В. Липин-

³³ Липинський В.К. Листи до братів-хліборобів. – С.ХІІ.

³⁴ Біографія В. Липинського. – С.161-162.

³⁵ Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського / За ред. І. Коровицького // Липинський В. Архів. Т.6. – Філадельфія, 1973. – С.395.

ський, Петро Мазюкевич, Настя Грінченківна, М. Косач, С. Драгоманів, Л. Юркевич»³⁶. Оскільки учнівська громада була таємною організацією, то і діяла вона конспіративно. Зібрання відбувалися на рівні окремих гуртків, де молодь читала нелегальні видання, проголошували й обговорювали реферати, ділися враженнями від поточних подій. Галаган так описав одне з типових зібрань, яке відбулося у помешканні Косачів на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці: «Реферат мав нам прочитати К.В. Квітка про українську пісню. В кімнаті сидів бандурист (той самий, що був у нашій колегіальній лікарні). Вступне слово сказала О.П. Косач (Олена Пчілка); потім грав і співав думи бандурист, а К.В. Квітка давав різні пояснення, інтерпретації й оцінку їх в історичній перспективі. Не знаю, може, я й помиляюсь тут, але здається мені та навіть я так думаю, що свій чи то реферат, чи то бесіду К.В. Квітка побудував так майстерно, що вона справила на присутніх величезне враження. Своїми поясненнями К.В. Квітка не тільки розворушував глибини приспаної української свідомості, але й підводив під неї науково-розумову підвалину»³⁷. В цілому учнівська громада була скоріше національною культурно-освітньою організацією, але з часом потрапила під політичний вплив РУП, перетворившись на її молодіжну структуру.

Про активність молодого Липинського на зібраннях київської гімназійної громади свідчать спогади Світозора Драгоманова. Зокрема, він згадував, що Липинський «не пропускав жодного засідання й завжди брав активну участь в обговоренні питань, що стояли на порядку денному, часто виступаючи як референт, або як голова зборів, що вибиралися на кожному засіданні. ... В'ячеслав Липинський вже тоді цікавився питаннями історії України, особливо Правобережжя. Пам'ятаю його реферат про Коліївщину та про участь українців

³⁶ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 рр.): Документально-художнє видання / Передмова Т. Осташко, В. Соловйова. – К., 2005. – С.92-93.

³⁷ Там само. – С.93.

у польських соймаках й соймах»³⁸. Крім того, молодший Драгоманов стверджував, що Липинський мав непоганий голос (тенор), й брав участь у хорі гімназистів, який виступав на Шевченківських святах у приватних помешканнях. Проте, це поодинокі свідчення щодо співочого таланту В. Липинського, яке не підтверджується іншими джерелами.

Активність гімназиста Липинського полягала також у спробі реформувати структуру молодіжних гуртків Києва. Зокрема, він разом з Р. Войцехівським опрацьовував новий статут організації³⁹. У пізнішому листі до В. Доманицького Липинський згадує, що з одним товаришем їздив до Білої Церкви закладати в місцевій гімназії український гурток⁴⁰.

Іншим середовищем спілкування Липинського був літературно-філософський салон/гурток Марії Требінської, який утворився у помешканні її родини на Тарасівській вулиці. Це зібрання мало яскраво український характер. Тут зустрічалися чи не всі представники тодішньої української інтелігенції Києва: О. Левицький, В. Щербина, Є. Чикаленко, В. Науменко, С. Русова, О. Русов, П. Матюшенко, М. Садовський, О. Саксаганський, М. Заньковецька, В. Щербаківський, М. Василенко, О. Моргун тощо⁴¹. На думку Н. Полонської-Василенко центральними фігурами в «салоні» Требінської були два історика: Микола Василенко та Василь Доманицький. Участь у зібраннях брали «люди різних політичних поглядів, яких об'єднували два головних постулати: прагнення свободи для людини, та любові до України. ...Тільки для ворогів України та російських єдинонеділимців не було місця у цьому салоні»⁴².

³⁸ Драгоманов С. Спогади про В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба. Книга третя. – К., 2013. – С. 456.

³⁹ Gancarz B. „My, szlachta ukraińska...” Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882-1914 r. – S.45.

⁴⁰ Листи В.Липинського до В. Доманицького // Листування В.Липинського. – К., 2003. – Т.1. – С.494.

⁴¹ Полонська-Василенко Н. З молодих років Вячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба. Книга третя. – К., 2013. – С. 446-447.

⁴² Там само. – С.449.

Молоде покоління учасників зібрань, до якого належав і Липинський, було представлено дітьми господарки «салону» – Лесею та Дмитром Требінськими, Борисом та Сергієм Матющенками, Івасем, Левком та Петрусем Чикаленками, Яном, Богданом і Максимом Рильськими, Костем Левицьким, Климентом Квіткою. Не важко побачити, що у майбутньому ці молоді люди, в більшості, стануть видатними українськими діячами. На думку Полонської-Василенко, В. Липинський приєднався до гуртка Требінської наприкінці 90-х років, найімовірніше після 1897 р.⁴³ Вона зазначає, що майбутній історик і політичний мислитель «не посідав у гуртку видатного місця: воно належало братам Матющенкам, але він став частим відвідувачем гуртка. Він був мовчазний, з зосередженим виразом чорних очей, він уважно слухав дискусії, жадібно ловив слова керівників»⁴⁴. Останні твердження щодо пасивної позиції Липинського входять у помітний дисонанс із твердженнями С. Драгоманова про надзвичайну його активність у гімназійному середовищі.

Характер зібрань молоді Полонська-Василенко визначала як «дружні сходи...», на яких вона під керівництвом мудрих уважних «дорослих» втягувалася в вищі духові національні, політичні інтереси». «...Це не був власно ні політичний, ні науковий гурток з засіданнями, президією, програмою сходин, не був семінар «вищого типу»: це було таке саме товариське об'єднання, якими були зібрання «дорослих» в Требінської: це був «мікрокосмос» того життя, яким жили дорослі. Молодь збиралася шумно, гомінко, обговорювали різні питання, читали реферати, вели дискусії, сварилися, мирилися, закохувалися,

⁴³ Насправді В. Липинський міг долучитися до гуртка Требінської не раніше 1900 р., оскільки лише із серпня цього року переїхав до Києва і розпочав навчання у І Київській гімназії. І. Передерій також вважає, що це трапилося не раніше осені 1900 р. Див.: *Передерій І. Вячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець. Монографія.* – Полтава, 2012. – С.66.

⁴⁴ *Полонська-Василенко Н. З молодих років Вячеслава Липинського.* – С.450.

пробували сили в науці, мистецтві, писали вірші, і все в широкіх рамках історії, літератури, мистецтва, культури України»⁴⁵.

Наступні «площадки» для формування інтелектуальних мереж стосуються краківського періоду. Як зазначено у автобіографії нашого героя: «Будучи в Краківському університеті, належав В. Липинський до Краківської української академічної громади, стараючись притягти до неї своїх товаришів з Великої України, переважно студентів агрономії, що по походженню свому належали до правобічної польсько-української шляхецької верстви»⁴⁶. Однак вказане твердження Липинського, щодо організаційної структури українського студентства Кракова суперечить сучасним дослідженням українських і польських істориків, які доводять, що Академічна громада у якій гуртувалися студенти-українці існувала до середини 90-х рр. XIX ст. і була відновлена лише у 1911 р.⁴⁷, коли наш герой вже не студіював у Ягеллонському університеті.

Отже основним центрами спілкування українців у Кракові на той час все ж були «Просвіта», власне читальня цієї організації, та кав'ярні Кияка на Ринку і Мрожинського також на Ринку біля Венця. У першому осередку переважали представники старшого покоління, а у кав'ярнях полюблила збиратися молодь. Загальну атмосферу цих зібрань досить яскраво описав В. Герасимчук у листі до М. Грушевського: «Відносини по суті далеко інтимніші, як між молодіжню у Львові, бо нема ніякого поділу на фракції. Дивно дуже, що тут зійшло ся так багато із Закордонної Русі – України (Біла, Чорна, Задніпрянська). Буде їх всіх зі слухачками понад 50 – коли не

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ *Біографія* В. Липинського. – С.162.

⁴⁷ *Новицька Ю.* Українські студентські організації в Кракові за часів Австро-Угорської монархії та Другої Речі Посполитої // *Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика.* – К., 2009. – №5. – С.170-171.

далеко більше. Деякі говорять по-польськи, але суть нашими патріотами»⁴⁸.

Герасимчук інформував і про зібрання української молоді, на якому виступав з рефератом Липинський. «Віче – чи радше сказати вечірок» відбувся у помешканні однієї з слухачок, з находи появи в «Киевских откликах» україномовної статті С. Єфремова. З того, що відбувалося на цьому зібранні, Герасимчук відзначив лише один факт: «Зі всього заслуговав відчит агронома Липинського «Про Правобережну Україну». – оброблений дуже старанно і зі знанням місцевих відносин»⁴⁹. Р. Метик також згадував: «Коли в 1905 р. проголошено в Росії конституцію, Липинський в окремо зібранім гурті придніпрянців, галичан – та студентів з Росії мав відчит в Кракові в приватнім мешканню на актуальну тему»⁵⁰. Це були перші (окрім гімназійних рефератів) зафіксовані у джерелах публічний виступи майбутнього історика, присвячені науковій проблематиці. Перші приклади інтерактивного ритуалу саме такого характеру.

Серед краківського кола спілкування першість належала Б. Лепкому, який познайомив Липинського з ширшим гуртом українців: Голубінкою, Гологурським та ін. Впровадив нашого героя і до «Просвіти», і він незабаром став активним членом української краківської громади»⁵¹. З наддніпрянців приятелями Липинського були: Шемет, Мошковський (з Білої Церкви). Червінський (з Волині). У краківський період відбулося також його знайомство з галицькими діячами: О. Барвінським, С. Томашівським, О. Луцьким, В. Темницьким, Р. Метиком, М. Гаврилком, Н. Гарасимовичем.

Короткочасне навчання у Женевському університеті (жовтень 1906 р. – травень 1907 рр.) вочевидь не привело до

⁴⁸ *Листи В. Герасимчука до М. Грушевського / І.Гирич, Н. Самсоник // Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. Василь Герасимчук: життя і творчість (1880-1944).* – Львів, 1994. – С. 73.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ *Метик Р. Моє знаомство і переписка з В.К. Липинським // В'ячеслав Липинський та його доба. Книга третя.* – К., 2013. – С. 478.

⁵¹ *Лепкий Б. Моя перша зустріч з Липинським.* – С.505.

формування сталих інтелектуальних мереж. Проте, саме в Женеві Липинський познайомився з двома видатними українським громадськими діячами і науковцями, які справили помітний вплив на його подальший життєвий сценарій – Б. Грінченком та С. Єфремовим⁵².

Власне громадська діяльність Липинського базувалася на кількох нових «площадка» інтелектуальних мереж. Їх умовно можна кваліфікувати як «польські» та «українські».

У цьому сенсі було важливим середовище «кресових» землевласників. Почав Липинський із зібрання польських дідичів Уманського повіту. У листі до М. Грушевського від 18 липня 1908 р. Липинський наголошував: “Через свого дядька, теж поміщика, який має багато знайомих і деякі впливи, я запропонував відчит про українство і відносини до нього польсько-української шляхти”⁵³. Це мало місце перед рілльничим з’їздом польських поміщиків в Умані 4 серпня 1908 р., на якому Липинський виступив з рефератом “Шляхта на Україні”, де, аналізуючи історичний досвід, доводив необхідність підтримки українського національно-визвольного руху. 13 серпня того ж року Липинський знову інформував Грушевського: “На другий день після відчиту зібралися ті, що більше заінтересувалися справою, порушеною мною – історичне обосновання “українства” спольщеної української шляхти і єднання на культурнім полі з українськими рухом взагалі, шляхти – чи вважатиме вона себе польською, чи українською – як класу свідомого, а значить з обов’язку і для добра цілої країни і всіх її мешканців, а значить і для себе”⁵⁴. Виступ Липинського слухало понад 40 осіб, у переважній більшості це були поміщики та невелика група міської інтелігенції.

Цей реферат став основою написання програмної праці мислителя “Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów”, виданої 1909 р. у Кракові.

⁵² *Передерій І.* В’ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець. – С.83.

⁵³ *Центральний державний історичний архів України у Києві.* – Ф.1235, оп.1, спр.604, арк.8.

⁵⁴ Там само. – Арк.4.

Основною засадничою ідеєю, викладеної у ній, як зазначав Липинський у автобіографії, була «необхідність для шляхетської земельної верстви на Україні взяти активну участь в політичній і національній відродженню України, бо у протилежному разі Україні погрожує новий вибух соціальних зненавистей і нова руїна, що доведе і цю земельну верству до загибелі»⁵⁵.

У 1908 р. Липинський проголосив свій реферат ще на кількох зібраннях польських землевласників, зокрема, у Києві та Луцьку⁵⁶.

Цікавим осередком соціальних зв'язків Липинського був з'їзд «українців польської культури», який відбувся саме з його ініціативи. Зібрання проходило 21 лютого 1909 р. у Києві в салоні Францішки Вольської, у помешканні на Фундуклеївській вулиці, 10.

У загальних рисах описав перебіг заходу Д. Дорошенко: «З'їзд був цікавий передовсім тим, що учасники його, в нашому звичайному розумінні – поляки (бо римо-католики), проголосили себе «українцями польської культури», і всі дебати проводилися мовою українською». За його словами, вони визнавали «себе громадянами України, тісно зв'язаними всіма своїми інтересами з її господарем – Українським Народом, вони ставали до праці, щоб допомогти тому народові в його політичному, соціально-економічному й культурно-національному відродженні, отже – в справах земського самоврядування, кооперації, просвіти, в домаганні української школи і т.д.»⁵⁷.

В інших спогадах Дорошенко звернув увагу на нелегальний, а тому й таємний характер зібрання: «А щоб забезпечити конспірацію ще більше, учасники з'їзду зранку до вечора не виходили з помешкання, і так цілий день перебували в гостинній домі Вольських, обідаючи в них і вечеряючи. Сам пан Стефан Вольський, здається не брав участі в руху, що його

⁵⁵ Липинський В. З епістолярної спадщини. – С.162.

⁵⁶ Козак М. З життя і діяльності Вячеслава Липинського // Вячеслав Липинський та його доба. Книга перша. 2-е вид. доопр. та доп. Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К., 2010. – С.335.

⁵⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901-1914 роки): Науково-популярне видання. – К., 2007. – С.140-141.

започаткував Липинський, і в справах з'їзду відігравав лише роль господаря дому, але душею цілої тої акції була його дружина, покійна вже Францішка Вольська (з дому Васютинських), жінка надзвичайної енергії, гаряча прихильниця ідей Липинського, таксамо, як і її обидві доньки, панна Софія і панна Марія, які одначе ще дуже молоді дівчата, тільки помагали тоді мамі приймати численних гостей»⁵⁸. Серед майже 35 учасників зібрання Д.Дорошенко, окрім власне його організатора і господарів помешкання, зміг пригадати Антонія Станевича (Луцьк), Антонія і Францішка Васютинських (перший представляв Козятин, а другий – Уманщину), Едварда Пашковського, Леона Радзівєвського, Тадеуша Михальського, Ясинецького (Поділля), графа Володимира Грохольського, графа Люїдгара Грохольського, Богдана Ярошевського, Адама Рокицького (Уманщина), Людвика Сідлецького (Уманщина), Котовича (Поділля), Мазараки, Й. Волошиновського, Хорвата. Український рух на з'їзді представляли Д. Дорошенко, Є. Чикаленко, С. Єфремов та Ф. Матушевський.

По закінченню з'їзду, на наступний день відбувся спільний банкет у ресторані «François», на який окрім поляків було запрошено вже більше українців. Дорошенко пригадував, що були «крім мене й Матушевського, ще Є.Х. Чикаленко, С.О. Єфремов і ще кілька осіб. Виголошували промови, співали, а Едвард Пашковський пригравав на клавирі»⁵⁹. Про цю подію згадується й у щоденнику Є. Чикаленка: «Заходами В. Липинського зійшлося нас вчора душ зо двадцять в ресторані. Нас, українців, співробітників «Ради», було 6 душ, а решта – поляки. ... Вечір минув досить жваво: багато було промов, в яких одні одним говорили компліменти, а чи вийде щось з цього практичного – не знаю. Взагалі треба сказати, що така течія серед польського громадянства на Україні дуже для нас

⁵⁸ *Дорошенко Д.* З перед тридцяти літ (до історії заснування «Przeglądu Krajowego» в Києві) // В'ячеслав Липинський та його доба. Книга третя. – К., 2013. – С. 461.

⁵⁹ Там само. – С.469.

корисна»⁶⁰. Проте, Чикаленко відмітив для себе, що серед поляків є елементи двох відтінків. Одні називають себе українцями польської культури, оскільки вважають себе українцями за походженням, предки яких покатоличилися і спольщилися. «Ці елементи добре ознайомлені з українською літературою і зовсім добре говорять по-українському». Інші вважають себе поляками за походженням, але живучі серед українського народу, мають обов'язок допомогти йому в культурному розвитку. Відповідно вони не використовували у спілкуванні української мови.

Згідно рішень зібрання «українців польської культури» розпочалося видання часопису «Przegląd Krajowy». Членами редколегії були Леон Радзейовський, Богдан Ярошевський, Юрій Янковський. Серед авторів – Леон Васілевський, Юлій Бжовський, Ричард Ватенбург, Д. Дорошенко, С. Єфремов, В. Доманицький, Б. Лепкий, Ст. Вольський, Станіслав Липинський (брат В'ячеслава Казимировича), Вацлав Івановський (відомий білоруський громадський діяч), Юрій Янковський (також білоруський діяч). Секретарем редакції був знову білорус – Ольгерд Бульба. Основною ідеологією видання була ідея "територіалізму", яка передбачала об'єднання соціальних і політичних сил України, не дивлячись на етнокультурні та конфесійні відмінності, спираючись на спільність їхніх крайових інтересів. По суті, це був уже окремий інтелектуальний конструкт (ідея-символ), який став головним інтерактивним ритуалом Липинського, визначальним для його особистого життєвого сценарію. Саме через суспільну артикуляцію цього символу мислитель і громадський діяч намагався чітко означити власне місце у системі інтелектуальних комунікацій тодішнього українського та польського інтелектуального середовища. Вийшло всього 12 номерів часопису, останній подвійний 11-12 номер побачив світло 23 грудня 1909 р. (5 січня 1910 р.). Окрім виконання функцій засновника і фактичного співредак-

⁶⁰ Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). У 2-х т.: Документальне видання. – К., 2014. – Т.І. – С.52.

тора журналу, Липинський опублікував на його сторінках 11 статей публіцистичного і історичного характеру⁶¹.

Українські інтелектуальні середовища до яких належав Липинський представлені кількома осередками. Характерно, що у більшості це були загально-громадські або суспільно-політичні інституції. Власне наукові організації також наявні, але вони були лише частиною інтелектуальних середовищ де розгорталася діяльність мислителя та історика.

Передовсім це загальнокультурне середовище української інтелігенції – «Просвіта». Ще не будучи членом цієї організації, Липинський збирав на її видавничі потреби кошти. Так, у листі 9 вересня 1908 р. він звертався до Б. Грінченка: «Я-б вислав ці гроші (30 крб.) просто до «Просвіти», але це трошки мені ніяково тому, що я досі не рахуюсь ще членом «Просвіти». Отже, як що позволите, то я пришлю на Вашу адресу і гроші, і книжку з квитками»⁶². Цікаво, що наступний лист до цього ж адресата, від 2 жовтня 1908 р., вже свідчить про членство Липинського в «Просвіті». Більше того, він подає і список кандидатів у члени цієї організації, які сплатили внески. Це – М. Лісовська (дружина лікаря з Умані), А. Рокицький (рідний дядько), А. Іванський (поміщик с. Рижанівка Подільської губернії), З. Янковський (поміщик с. Теслучів Волинської губернії)⁶³.

Липинський як дописувач газети «Рада» став відомим широкому колу читачів. У цій щоденній українській газеті, яка видавалася у Києві, у 1908 р. та 1910-1911 рр. побачили світло такі його публіцистичні статті: «На увагу нашим видавництвам. Матеріал до нашої популярно-наукової літератури» (перша його україномовна публікація), «Ще в справі «Історії України» М. Аркаса», «Браття малороссы», «На новий шлях з старими

⁶¹ Дильонтова Г., Філіпович М. Вацлав Липинський – співзасновник і редактор «Przeglądu Krajowego» (1909-1910) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К., Філадельфія, 1994. – С. 72.

⁶² *Листи* В. Липинського до Б. Грінченка // *Листування В. Липинського*. – Т.1. – К., 2003. – С.349.

⁶³ Там само. – С.351.

думками (До польсько-українських відносин на Правобережжі)», «Неправдою світ пройде, але назад не вернешся», «Цікавий документ. (До характеристики майбутнього земства на Правобережжі)», «Лицарі брехні і фальшивих доносів», «Дещо про неофітів», «Пам'яті Василя Доманицького», «Мобілізація російської і польської «чорної сотні» та ін. У листопаді 1912 р. Є. Чикаленко навіть запропонував Липинському статтю редактором газети «Рада», при цьому відмітивши: «Це людина справді нещоденна і, на мою думку, після Грушевського це найталановитіший наш публіцист, а до того людина матеріально незалежна і не потребує посади»⁶⁴. Така пропозиція не була прийнята, оскільки В'ячеслав Казимирович не вважав за можливе, аби українським друкарським органом керував католик.

Своєрідне інтелектуальне середовище українських діячів, у якому Липинський відгравав помітну роль як експерта-історика, сформувалося навколо видавничого проекту популярної «Історії України-Русі» М. Аркаса. В'ячеслав Казимирович долучився до нього лише після виходу у світ першого видання книги, з яким його познайомив В. Доманицький. Можна погодитися з цілком слушною думкою І. Старовойтенко, що їхніми «спільними заходами формувалась концепція другого видання «Історії України-Русі»⁶⁵. Липинський також був активним учасником спеціального «з'їзду» істориків, літераторів та художників у Закопаному (грудень 1908 р.) у справі другого видання цієї книги. На зібранні, окрім Липинського та Доманицького, були присутні Б. Лепкий, Г. Хоткевич, Т. Ліпінський, Г. Маріяш, О. Курилас. Товариство визначило основні пріоритети щодо наукового, художнього та естетичного доопрацювання нового видання, розподілило функціональні обов'язки між членами видавничого колективу. Вже після смерті як автора, так і першого редактора, саме В. Липинський разом з О. Аркасом (дружиною М. Аркаса), Б. Лепким, М. Левитським довели до

⁶⁴ Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). У 2-х т. – К., 2004. – Т.1. – С.245.

⁶⁵ Старовойтенко І. Микола Аркас і Василь Доманицький у творчій співпраці // «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906-1909 рр. – К., 2009. – С.30.

завершення друге видання “Історії України-Русі”, яке вийшло у Кракові 1912 р.

Суто науковим українським середовищем було Наукове товариство ім. Шевченка. До цієї розгалуженої інтелектуальної мережі Липинський долучився через публікацію перших історичних розвідок у виданнях товариства, зокрема на сторінках «Записок НТШ» побачили світло його статті: “Генерал артилерії Великого князівства Руського (з архіву Немиричів)”, “Аріянський сеймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. (Причинок до історії аріянства на Україні)”.

Проте безпосередньої участі у засіданнях Товариства він, очевидно, не брав. Як пізніше згадував у листі до О. Барвінського: «У Львові я бував тоді рідко і тільки на дуже короткий час»⁶⁶. Це зокрема, призвело до прикрого непорозуміння під час конфлікту в Товаристві 1913 р., коли голос Липинського був використаний опонентами Грушевського на Загальних зборах 29 червня. Тому в листі (14 липня 1913 р.) до останнього Липинський був змушений виправдовуватися: «Річ у тім, що не живучи у Львові, я не мав змоги приймати близької участі у внутрішнім життю Наукового Товариства і се життя було і є для мене в деталях невідомим»⁶⁷.

4 березня 1914 р. Липинського було обрано дійсним членом НТШ. У листі до І. Кревецького від 17 квітня 1914 р. В’ячеслав Казимирович висловив щире захоплення від цієї звістки, зауваживши, що Товариство дороге для нього як інституція громадська та наукова. Водночас він висловлював занепокоєння щодо власної спроможності, враховуючи теперішні його “хліборобські” обставини “сповнити ці обов’язки наукові та громадські, які морально накладає на мене супроти нашого Товариства, обрання дійсним членом”⁶⁸. У цьому ж листі з’ясовується, як мало Липинський був обізнаний із діяльністю НТШ. Він звертається з проханням підказати, «як се

⁶⁶ *Листи В. Липинського до О. Барвінського* // Листування В. Липинського. – С.176.

⁶⁷ *Листи В. Липинського до М. Грушевського* // Там само. – С.411.

⁶⁸ *Листи В. Липинського до І. Кревецького* // *Липинський В. З епістолярної спадщини.* – С.47.

водиться в галицьких товариствах, чи складається офіційна, мовляв подяка за обір дійсним членом і на чії руки вона пересилається. Бо я їй-Богу не знаю, а боюсь поступити нетактовно»⁶⁹.

Уже в пореволюційний час, перебуваючи в еміграції, історик намагався поновити зв'язок з цією важливою науковою інституцією. У листі до тодішнього голови НТШ В. Щурата від 11 січня 1923 р. Липинський писав: «Бути членом Наукового Товариства і співробітником його видання – я все вважав для себе найбільшою честю і тільки події останніх літ та зруйноване здоров'я не дозволяли мені прийняти в праці Наукового Товариства такої активної участі, якої я бажав і яку я зачисляв до своїх почесних обов'язків»⁷⁰.

Серед активних членів НТШ найтісніші стосунки Липинський мав із М. Грушевським (до першої світової війни), І. Кривецьким, В. Гнатюком.

Ще більш епізодичною була участь Липинського в Українському науковому товаристві в Києві.

До першої світової війни Липинський уникав участі у партійних структурах. Однак сформувалося певне українське інтелектуальне середовище у межах якого він зміг висловити свої політичні погляди. Йдеться про політичну групу під умовною назвою «Вільна Україна» – ініціаторів створення Союзу визволення України.

4-6 березня 1911 р. у Львові відбулася таємна нарада українських діячів з метою подальшої політизації українського руху і визначення перспектив його розвитку. У зібранні брали участь А. Жук, Л. Юркевич, В. Кушнір, В. Степанківський та В. Липинський. Останнього запросив на цю нараду знайомий ще з гімназійних часів Л. Юркевич. Він характеризував В. Липинського як «викінченого самостійника й націоналіста», що було, за словами А. Жука, прийнято «з великою охотою»⁷¹.

⁶⁹ Там само. – С.48.

⁷⁰ *Листи В. Липинського до Наукового товариства ім.Т. Шевченка // В'ячеслав Липинський та його доба. Книга друга.* – К., 2010. – С. 334.

⁷¹ *Осташко Т. В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби.* – С.116.

Певним наслідком наради стало створення у листопаді 1912 р., за ініціативою А. Жука, Українського інформаційного комітету (УІК). Комітет мав на меті пропаганду справи визволення України в європейському світі й зацікавлення нею офіційних діячів Австро-Угорщини та інших держав. Головою УІК було обрано професора Р. Залозецького, який тоді виконував функції англійського консула у Львові, заступником – В. Бачинського, секретарем – А. Жука. УІК складався у більшості з галицьких суспільно-політичних діячів (В. Панейко, Я. Веселовський, В. Пачовський, І. Петрушевич та ін.). В. Липинський не належав до числа учасників комітету, але підтримував з ними контакти і намагався співпрацювати. Зокрема у грудні 1912 р. він розробив проект важливого політичного документу «Меморіал до Українського [Інформаційного] Комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі».

У передвоєнний час Липинський намагався усаїтнитися у власному маєтку Русалівські Чагарі на Уманщині⁷². При цьому мережа інтелектуальних зв'язків функціонувала лише завдяки листуванню.

Перша світова війна стала своєрідним розривом у функціонуванні інтелектуальних мереж. Перебуваючи у діючій армії, пізніше у тилкових частинах, Липинський втратив більшу частину інтелектуальних контактів. Події революції натомість привели до зміщення інтелектуальних полів мислителя переважно у виразно політичну сферу. Це досить помітно у т.зв. «полтавський» період його життя (1916-1917 рр.). Основні інтелектуальні середовища в яких він перебував на той час локалізувалися саме у цьому місті. Це місцеві – «Український клуб», Комітет з охорони пам'яток історії та культури, Українська військова громада⁷³. В умовах розгортання

⁷² Детальніше див.: Масненко В. Маєток В'ячеслава Липинського Русалівські Чагарі у контексті суспільного хліборобського ідеалу власника // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – Вип. VII – С.344-350.

⁷³ *Передерій І.* В'ячеслав Липинський в українському громадсько-політичному житті у полтавський період діяльності // Український

революції Липинський став одним із лідерів і автором політичної програми Української демократично-хліборобської партії (УДХП).

З 30 червня 1918 р. В. Липинський на дипломатичні службі у Відні як посол Української держави до Австро-Угорщини. Це поодинокий випадок його життєвого сценарію, коли він був причетний до виконанні державних функцій, здійснив у такий спосіб «похід у владу». Він особисто сформував персональний склад посольства, до якого ввійшли: князь І. Токаржевський-Карашевич; миргородський маршалок В. Полетика; відомий меценат і видавець тижневика «Сніп» М. Біленький; шляхтич – А. Марцинчик; дідич з Пінщини Ст. Ванькович; відомий діяч Союзу визволення України А. Жук; відомий український мистецтвознавець і антрополог В. Щербаківський; майбутній особистий секретар В.Липинського та секретар Українського наукового інституту в Берліні М. Савур-Ципріянович.

За час перебування у Відні В. Липинський зустрічався з українськими галицькими діячами, головою Українського парламентського представництва Є. Петрушевичем, міністром І. Горбачевським, послами Ю.Романчуком, К. Левицьким, професорами С. Смаль-Стоцьким і О. Коллесою, бароном М. Васильком, митрополитом А. Шептицьким та ін.

На початку еміграційного періоду В. Липинським було створене власне інтелектуальне середовище в якому він міг реалізувати свою наукову і суспільно-політичну діяльність. Тим самим відбулося відновлення інтелектуальної мережі та її суттєве «перевантаження». Навесні 1920 р. В. Липинський разом з Д. Дорошенком, М. Кочубеєм, А. Монтрезором, С. Шеметом, Л. Сідлецьким (Савою Крилачем)⁷⁴, О. Скоропис-Йолтуховським та М. Тимофіївим створює у Відні Український союз хліборобів-державників (УСХД). Саме В'ячеслав Казимирович був автором програмного статуту і організаційного регламенту

консерватизм і гетьманський рух.: історія, ідеологія, політика. – К., 2012. – Вип.6. – С.66-78.

⁷⁴ Д. Дорошенко та Л. Сідлецький були учасниками, згаданого раніше, з'їзду «українців польської культури» у Києві (лютий 1909 р.).

(1920 р.) цієї монархічно-консервативної організації орденського типу і головою Ради Присяжних. У видавничих справах він проявив себе в неперіодичному збірнику “Хліборобська Україна” (впродовж 1920-1925 років вийшло 5 книжок). Видання було універсальним науковим і суспільно-політичним часописом консервативного напрямку. На його сторінках були опубліковані найбільш вагомі праці В. Липинського цього часу: “Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму”, “Покликання “варягів”, чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Є.Х. Чикаленка “Де вихід?”. Тут же поміщена низка його публіцистичних писань, підписаних псевдонімом, відомим ще з передвоєних часів, В. Правобережець.

Отже відбулася зміна «конфігурації» інтелектуальної мережі. Контакти мислителя стають більш вибірковыми, політично та ідеологічно вмотивованими. З числа його кореспондентів майже зникають українські діячі УНР-рівського табору, соціалістичної орієнтації. Взагалі у цей час він дуже обережно ставився до нових контактів, намагався з'ясовувати через старих приятелів або довірочних осіб моральне та ідеологічне обличчя «неофітів», які намагалися увійти у його життєвий простір.

Коло Українського наукового інституту у Берліні (листопад 1926 – серпень 1927 р., хоча формально співробітником інституту лишався до 1930 р.) було, по суті, єдиною інституцією, де мислитель виявив себе як практикуючий викладач і керівник наукових проєктів. Наукова корпорація УНІ-Б складалася із звичайних членів або дійних, які на постійній основі працювали в Інституті, і незвичайних членів, яких запрошували на певний час. Таким чином була сформована професорська колегія. У середовищі якої, зі слів І. Мірчука «на перше місце висувається постать великого історика і соціолога В. Липинського, який, на жаль, через свою хворобу не зміг розвинути як слід педагогічної діяльності. У всякім разі присутність його в Інституті сильно підіймала значення і

науковий рівень цієї установи»⁷⁵. В'ячеслав Казимирович очолив одну з чотирьох кафедр інституту, а саме кафедру української державності. Окрім звичайних членів кафедри – Липинського та Оляничина, її незвичайними членами були обрані С. Томашівський, який мешкав у Львові, і В. Старосольський, який на той час жив у Празі⁷⁶. Під час роботи в УНІ-Б В'ячеслав Казимирович підготував лекційний курс “Основи теорії форм держави та уряду”, очолював семінар з питань історії боротьби України за державність⁷⁷. Проте, як згадував М. Базілевський, з огляду на зовсім поганий стан здоров'я, Липинський рідко бував в Інституті, а працював вдома, де й відбувалися консультації та соціологічний семінар⁷⁸. Тема дослідження самого Базілевича цілком вписувалася у концептуальний дискурс Липинського – «Можливості організації хліборобського класу в Українській консервативній державі». Цей же учень залишив короткий опис методів праці свого вчителя: «Дбайлива увага Липинського, його короткі критичні зауваження і обширні поради, з чим треба докладніше обзайомитись, як треба підійти до тієї чи іншої проблеми, скеровували працю в одне русло, не дозволяли ще недисциплінованій думці розбиватись на дрібні побічні проблеми. ... Не встиг я і до половини довести своєї роботи, як стан здоров'я Липинського настільки погіршав, що він мусів покинути побудований на багнах Берлін». Далі було заочне керівництво, через листування: «Слідкуючи за листовними звітами з моєї праці, Липинський радив мені докладніше

⁷⁵ Мірчук І. Український Науковий Інститут у Берліні // Сьогоднішнє й минуле. Вісник українознавства. Нова серія. – Мюнхен, 1949. – Ч.І-ІІ. – С.88.

⁷⁶ Передерій І. В'ячеслав Липинський у науковому житті української еміграції 1920-х років // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Історія. – Вип. 99. – К. 2010. – С.36.

⁷⁷ Український науковий інститут у Берліні // Тризуб. – 1927. – Ч.7. – С.14.

⁷⁸ Базілевський М. Вячеслав Липинський. Із циклу “На грані двох світів”// В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. – К., 2013. – С.500.

ознайомитись з соціальними та земельними відносинами в Англії»⁷⁹.

Завершальною «площадкою» життєвого сценарію стало «Братство українських класократів-монархістів, гетьманців», яке після розриву з гетьманом П. Скоропадським 18 серпня 1931 р. заснували В. Липинський разом з невеликим гуртом однодумців – В. Залозецьким, В. Кучабським, М. Кочубеєм, Р. Метельським, М. Савур-Циприяновичем. Мотивація таких дій мала саме інтелектуальний, а не особистий характер. Свій радикальний крок наш герой пояснював принциповими ідеологічними, і навіть світоглядними мотивами. Зокрема, протиріччям між двома непримиренними версіями монархізму: європейської, яку він підтримував, і східної, деспотичної, втіленням якої був П. Скоропадський. Під керівництвом В. Липинського було підготовлене перше число неперіодичного видання нової організації “Збірника Хліборобської України”, в якій поміщалися останні публікації мислителя. Проте перший номер збірника вийшов в світ вже після смерті В’ячеслава Казимировича.

В емігрантський період життя Липинський намагався розширити мапу/географію інтелектуальних комунікацій за рахунок зв’язків із північноамериканською українською громадою. Він безпосередньо, або через О. Назарука, листовно контактував із кількома українськими діячами США та Канади, зокрема з В. Босим, М. Бодругом, С. Гриневецьким, О. Жеребком. Мав спілкування також з редакціями часописів «Америка», «Свобода», «Січ». Кілька американських видань опублікували інтерв’ю з Липинським, фрагменти його праць. Там же побачило світ і перше видання праці «Релігія і церква в історії України».

В еміграції спостерігалось також символічне включення Липинського у різні інтелектуальні співтовариства. Так, його обрали членом Українського історично-філологічного товариства у Празі, низки інших наукових інституцій. Зрозуміло, що за станом здоров’я та загальною завантаженістю мислитель не міг брати безпосередню участь у цих організаціях. Але такі факти

⁷⁹ Там само. – С.503.

були яскравим свідченням ваги його інтелектуального капіталу. Отже навіть символічні інтелектуальні мережі надають важливу інформацію про нашого героя.

В останні роки життя Липинського відбулося його вимушене усамітнення з причини невиліковної хвороби та загострення конфлікту в гетьманському середовищі. Д. Дорошенко у листах до нашого героя називав це «пустинножительством»⁸⁰. Проте у таких умовах продовжувалася взаємодія мислителя з певним інтелектуальним простором. Тут можна цілком прийнятне визначення Р. Коллінза щодо ситуації ізоляції від інтелектуальних мереж: «... Існує шлях від таких соціальних структур до внутрішнього досвіду індивідуального розуму. Група присутня у свідомості індивіда, навіть коли він один: для індивідів, які є творцями історично значимих ідей, саме це інтелектуальне співтовариство є першорядним, коли він(а) знаходиться на самоті. Людський розум як низка думок в окремому тілі конституційований історією особистої участі людини в ланцюжку соціальних зіткнень. Для інтелектуалів це особливі види соціальних ланцюжків і тим самим особливі види розуму»⁸¹.

4.2.5. Мережева мапа – «вчитель-учні»

Щодо «учнівства» самого Липинського як історика маємо доволі складну систему інтелектуальних комунікацій. Це зумовлено тим, що його життєвий сценарій не містив такого обов'язкового для класичного фахівця-історика складника як стаціонарне студіювання.

Проте навчання в Краківському та Женевському університетах (агрономія, соціальні науки, літературознавство) дало Липинському необхідну теоретичну підготовку, методологічну основу для формування його політичних і соціологічних постулатів. Ще Л. Білас досить переконливо описав той польський інтелектуальний/культурний капітал, який набув Липинський-студент в Кракові. Зокрема, можна говорити про вплив концеп-

⁸⁰ Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – С.391.

⁸¹ Коллінз Р. Социология философия: глобальная теория интеллектуального изменения. – С.52.

туальних принципів краківської історичної (консервативної) школи (Й. Шуйського, М. Бобжінського, С. Смольки, В. Калінки), які допомагали пояснити причини падіння польської держави. Не менш значущий потенціал німецької і польської неромантичної течії, у тому числі й в історіографії (Фрідріх Ратцель, Леопольд фон Ранке, Станіслав Закшевський, Шимон Ашкеназі). Не могли залишитися без сліду і лекції економіста С. Грабського, юриста В. Яворського, історика В. Чермака. У Швейцарії Липинський, так само поза сумнівом, познайомився з ідеями італійсько-швейцарського економіста і соціолога В. Парето, Ж. Сореля і інших представників французького інтелектуального світу⁸². У останній рік навчання в Кракові, він слухав лекції відомих польських істориків і літературознавців М. Страшевського, В. Закшевського, Ю. Третьяка.

Власне історична підготовка була реалізовано через самонавчання і практичну роботу в архівах і бібліотеках. Зокрема, Липинський відшукав цінні історичні документи і видання в Архіві стародавніх актів міста Кракова, Ягеллонській бібліотеці, Головному архіві Королівства польського у Варшаві, Бібліотеці Наукового товариства ім. Шевченка в Львові, в приватних зібраннях – Музеї ім. Емеріка гр. Гуттен-Чапського в Кракові, родинному архіві гр. Олізаров в Кисиліні та ін. Одночасно він бачив потребу в отриманні систематичної історичної освіти. У листі до Б. Грінченка у жовтні 1907 р. Липинський цілком самокритично вважав себе ще дилетантом у галузі історії, оскільки не мав систематизованої історичної освіти. Тому в нього виникнула ідея здобути її у стінах Київського університету: «Саме тепер тільки я маю змогу цілком віддатися своїй улюбленій науці – історії, і тому-то я хтів у Києві записатись на іст[орично]-філологічний відділ, але на жаль, той намір мушу тепер залишити, це занадто довга дорога,

⁸² Білас Л. Краків, Женева і філіяція “Кричевського”. До родовідної мислення В.Липинського // *Липинський В.* Твори. Історична секція. – Т.2. – Філадельфія, 1980. – С.XVII-LXIV; *Його ж.* В’ячеслав Липинський – історик // В’ячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 345-36.

тим більше, що і цей рік вже для мене втрачений». Як альтернативний варіант розглядався запис на історію у Львівському університеті, «а по закінченню, маючи вже наукове приготування, гадаю переїхати на стало до Києва і там може, зможу таки, працюючи хоч в деякій часті, сплатити свій ‘суспільний довг’»⁸³. Проте цим планам так і не судилося здійснитися. Від навчання в Львівському університеті Липинський відмовився із-за ускладнень, пов’язаних виданням і рецензуванням книги М. Аркаса “Історії України-Русі”⁸⁴.

Деякі сучасники, зокрема О. Назарук твердили, що саме Томашівський залучив Липинського до дослідження історії. Принаймні їхня співпраця на початковому етапі видалась йому подібною до стосунків вчителя і учня: “...в Кракові галицький історик Стефан Томашівський занявся Липинським, впровадив його в науку історії, навчив його читати історичні документи, заохотив до праці і точно обговорював з ним різні історичні питання, про котрі Липинський писав”⁸⁵. І. Лисяк-Рудницький на таке твердження зауважив, можливо, що Назарук перебільшив вплив Томашівського на Липинського і обидва історики стоять в українській історіографії поруч, як два основоположника “державницької школи”. При цьому їхні наукові інтереси хронологічно та тематично себе взаємно доповняли⁸⁶. Очевидно з цим зауваженням варто погодитися, але факт методичної допомоги з боку Томашівського все ж мав місце. Принаймні, сам В. Липинський, збираючи акти від 1676 р. з історії козаччини, пише у листі до С. Томашівського від 4 січня 1908 р.: “ця справа з йде досить важко, бракує мені до цього і методу та і чисто технічної вправи”. Далі він просить свого кореспондента дати конкретні поради щодо археографічного опрацювання такого типу джерел⁸⁷. Зрештою це була

⁸³ *Листи В. Липинського до Б. Грінченка* // *Листування В. Липинського*. – К., 2003. – Т.1. – С.345.

⁸⁴ *Листи В. Липинського до В.Доманицького* // Там само. – С.513.

⁸⁵ *Назарук О.* Галичина й Велика Україна. – Львів, 1936. – С.55.

⁸⁶ *Лисяк-Рудницький І.* Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту // *Історичні есе*. – К., 1994. – Т.2. – С.221.

⁸⁷ *ЦДДА України у Львові*. – Ф.368, оп.1, спр.17, акр.5-5зв.

допомога більш досвідченого історика-професіонала, проте його молодший колега виявився достатньо здібним, аби самостійно сформулювати засади нової дослідної методології.

В. Герасимчук у 1906 р. пише Грушевському про Липинського як про його потенційного учня⁸⁸. Зрештою це «специфічне учнівство», радше співпраця, набули характеру досить тривалих консультацій протягом 1908-1913 рр., в більшості листовних, вкрай рідко безпосередніх. Проте такі контакти між метром історичного цеху і початкуючим дослідником дали підстави Л. Винару вважати, що В. Липинський у передвоєні часи поділяв головні історіографічні й історіософічні концепції М. Грушевського, зокрема його наголошення народу, як центральної й рушійної сили українського історичного процесу. На підставі цього самого Липинського, у тому часі, невинувато було зараховано до школи Грушевського⁸⁹.

З іншого боку, помітний вплив на входження Липинського в українське наукове і громадське середовище справив В. Доманицький. Саме він під час спільного лікування у Закопаному взимку 1907-1908 рр. спонукав Липинського до наукової та літературної творчості. Очевидно йшлося про психологічне заохочення власним прикладом початкуючого науковця і публіциста до оприлюднення своїх перших дослідницьких студій. Звідси зрозуміло, чому останній вважав себе літературним “хрещеником” свого друга. Як справедливо зазначає І. Гирич, період перебування у санаторії був переломним для Липинського, оскільки “під впливом Василя Доманицького він остаточно вирішив присвятити себе науково-літературній праці на ниві українського письменства”⁹⁰. Цікаво, що В. Доманицький у листі до М. Аркаса від 24 грудня 1907 р. пророкував молодому історику Липинському перспективне майбутнє: “...Може буде другий Антонович, бо й доля їх

⁸⁸ *Листи В. Герасимчука до М. Грушевського...* – С.77.

⁸⁹ *Винар Л.* Вступ. Недрукований лист В.Липинського до М.Грушевського в справі загальних зборів НТШ в 1913 р. // *Укр. історик.* – К., 1991. – №1-2. – С.111.

⁹⁰ *Гирич І.* Вячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів // *Листування В.Липинського.* – Т.1. – К., 2003. – С.86.

однакова: він син поляка-аристократа, але зрікся польщизни і став українцем»⁹¹. Варто враховувати, що дружба і співпраця Липинського з Доманицьким не обмежується лише їхнім особистісним обрієм. Вона принципово важлива як наочний приклад для розуміння особливості українського національного руху початку ХХ ст. Вочевидь вони уособлювали його різні складові: українсько-православну та польсько-католицьку⁹².

Інший бік проблеми полягає у тому, чи були у Липинського-історика учні? Свого часу, Д. Дорошенку довелося виправдовуватися з приводу, що його думки з цієї проблеми на так зрозуміла частина колег. Так, у листі до Липинського від 14 листопада 1930 р. він розповідає про своєрідну заочну полеміку із Мироном Кордубою щодо розвитку української історичної науки, зокрема ролі в цьому процесі самого Липинського і його праць: «...Кордуба приписує мені твердження, ніби я вважаю Петровського, Оглоблина, Окиншевича, Єрошова та інших молодих вчених на Радянський Україні як Ваших безпосередніх учнів, чого в дійсності нема і чого я не казав: те що вони постійно виходять від Ваших праць у своїх розвідках і статтях з історії ХVІІ віку, це не значить, що вони Ваші безпосередні «учні», хоча б уже тому, що щиро чи не щиро признаються до матеріялістичного розуміння історії»⁹³. Звідси виходило, що в умовах підрадянської дійсності апріорі не могло бути істориків, які б самопрезентували себе як учнів Липинського, особи абсолютно неприйнятної для офіціозу з ідеологічних причин.

З іншого боку О. Оглоблін, уже в емігрантські часи, намагався прояснити це питання через загальне поширення державницьких підходів до студіювання українського історичного процесу: «Ціла українська історіографія 1920-х років, і на

⁹¹ «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906-1909 рр. – К., 2009. – С.79-80.

⁹² Детальніше див.: Масненко В. Вячеслав Липинський – літературний «хрещеник» Василя Доманицького: історія їхньої дружби і співпраці // Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина. – Черкаси, 2011. – С.48-61.

⁹³ Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – С.394.

Наддніпрянщині, і в Галичині, і на еміграції, стояла на одних і тих же самих (українських, державницьких) позиціях, ставлячи в центрі своєї уваги й своїх дослідів проблему української державності в її історичному розвитку й у всіх її виявах – політичному, економічному, культурно-національному”⁹⁴. Отже йшлося не про безпосереднє студіювання у Липинського, як одного із основоположників нової методології, а про її привабливість для ширшого історичного цеху. Це була своєрідна “мода” у позитивному значенні цього слова, яка була цілком природною для суспільства, яке щойно намагалося реалізувати модерний проект творення держави. Тим самим історики відгукувалися на актуальні проблеми, що висувалися у процесі бурхливого національного відродження.

Така суспільно-політична, точніше національна заангажованість історичного цеху була зрозуміла і для сучасників. Зокрема, той же О. Оглоблин у автобіографічній праці “Мій творчий шлях українського історика” досить переконливо аргументує зацікавленість історичної думки державницькою тематикою (з огляду на важливість думок наведемо розлогу цитату майже вповні – В.М.): “Інтерес української історіографії 1920-их і почасти (поза межами УССР) 1930-их рр. до періоду Козацько-Гетьманської держави XVII-XVIII стол. цілком зрозумілий. В добу III Української (модерної) держави, її майже чудесного повстання й особливо швидкого падіння, увага історика, зверталася до її попередника – II Української (козацько-гетьманської) держави XVII-XVIII стол., яка постала в наслідок національно-визвольної революції Хмельницького і 135 років пізніше загинула під навалом російського імперіалізму. Історія Хмельниччини була тоді центральною проблемою української історіографії і в УССР (М. Грушевський), і в Галичині (І. Крип’якевич), і на еміграції (В. Липинський)”. Далі історик висловлював власне бачення перспектив історичних досліджень, які зосереджувалися на історії Гетьманщини. Ця

⁹⁴ Оглоблин О. Пам’яті Дмитра Багалія (1857-1932-1957). (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука) // Студії з історії України: статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995. – С.256.

тематика, на його думку, стає провідною і для істориків-економістів, і для істориків права, і для істориків культури. Дослідженням Лівобережної України XVIII ст. найбільше уваги приділяли київська школа М. Грушевського, харківська школа Д. Багалія, одеська школа М. Слабченка, київська історично-юридична школа М. Василенка і численні дослідники (зокрема льокальні), що не належали до цих шкіл. Свої розмірковування Оглоблин завершив таким висновком: «Без всебічного дослідження історії Козацько-Гетьманської держави неможливо було прокласти шлях і навести мости до новітньої історії України»⁹⁵. Таким чином державницька проблематика виступає як доволі продуктивне знаряддя конструювання континуїтету історичної традиції, особливо важливого при формуванні національної спільноти. У цих міркуваннях, для нас важливо те, що перерахувавши найважливіші історичні школи, Оглоблин, не виокремлює окремої «школи Липинського».

А як виглядала ситуація за межами УСРР, передовсім у емігрантському середовищі? О. Оглоблин поділяв українських істориків-емігрантів на кілька наукових поколінь. Зрозуміло, що В. Липинського було зараховано до першої генерації, причому йому було відведене першорядне місце. Серед репрезентантів наступного, другого покоління виявлено й учнів Липинського. Але Оглоблин доволі нечітко їх ідентифікує, приховує за загальною формулою: «учні Липинського і Дорошенка – Б. Крупницький, Д. Оляничин, С. Наріжний»⁹⁶. При розповіді про творчість Домента Оляничина згадується, що він був студентом Липинського в Українському науковому інституті в Берліні⁹⁷. І. Лоського, ще одного з ймовірних учнів Липинського, Оглоблин відніс до третього покоління емігрантських істориків до якого «належали молоді студенти першого покоління вчених».

⁹⁵ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Олександр Мезько-Оглоблин. Дослідження та матеріали (до століття народження історика). – Нью-Йорк; Острог; Київ; Торонто, 2000. – С.127.

⁹⁶ Оглоблин О. Українська історіографія 1917-1956. Пер. з анг. – К., 2003. – С.101.

⁹⁷ Там само. – С.116.

В Українському науковому інституті в Берліні Липинський вперше, і в останнє, керував науковою роботою студентів-студентів першою категорії (з закінченою вищою освітою): Д. Оляничина, який досліджував матеріали державного архіву з історії відносин між Прусією та Україною та В.Кучабського, який опрацьовував питання української політичної науки⁹⁸. За відомостями, які наводить у своїх спогадах М. Базілевський, В.Липинський «крім моєї праці, ... керував роботою Кучабського, частино Оляничина, також Лоського»⁹⁹. Саме цих дослідників, попри нетривалий час їхнього студіювання у метра, з формальної точки зору можна вважати його учнями. Крім того, подальша наукова праця цих вчених також базувалися на державницьких методологічних принципах.

Отже безпосередніми учнями Липинського були лише Д. Оляничин, В. Кучабський, І. Лоський, М. Базілевський. Але при цьому варто враховувати, що схолярні зв'язки між учителем і учнями не мали сталих форм. Більше того, досить часто вони мали заочний характер.

4.2.6. Моделювання інтелектуальних мереж

Для виявлення «мережових мап» життя Липинського доречно знову скористатися підходами Р. Коллінза.

Отже, вертикальні міжгенераційні мережі мислителя складаються із двох рівнів. Рівень (І) включає у себе осіб старшої генерації, які потенційно могли бути «вчителями» щодо Липинського, але цю роль у безпосередньому смислі вони не відіграли, в силу специфіки своєї мережевої позиції та інтелектуального статусу (точніше – в силу розбіжностей із життєвим сценарієм нашого героя). Проте інтелектуальний/культурний капітал створений ними був основою для становлення його як інтелектуала, у тому числі й як історика. До рівня (І) належать, передовсім: М. Грушевський, С. Томашів-

⁹⁸ *Потульницький В.* Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К., 1992. – С.38.

⁹⁹ *Базілевський М.* Вячеслав Липинський. Із циклю “На грані двох світів” // Вячеслав Липинський і його творчість. – Нью-Йорк, 1961. – С.55.

ський, М. Аркас, М. Василенко, А. Рокицький. Б. Лепкий, Є. Чикаленко, О. Барвінський, В. Біднов, В. Гнатюк, Б. Грінченко, І. Франко, А. Шептицький, С.Єфремов, Ф. Матушевський тощо. Рівень (II) включає представників молодшої генерації, які були вже споживачами культурного капіталу Липинського. Це, передовсім, його учні: Д. Оляничин¹⁰⁰, В. Кучабський, І. Лоський, М. Базілевський. Опосередкованими споживачами його ідей стали наступні покоління українських істориків.

Горизонтальні інтелектуальні мережі складаються, переважними чином, із представників одного з Липинським покоління. Це – В. Доманицький, Б. Матюшенко, І. Кривецький, О. Назарук, Д. Дорошенко, Д. Антонович, Б. Барвінський, А. Жук, С. Шемет, А. Монтрезор, В. Винниченко, І. Кривецький та ін.

Конкурентні (суперницькі) інтелектуальні мережі надзвичайно важливі для продукування новачійних наукових та суспільно-політичних концептів. Р. Коллінз вважає наукове структурне суперництво іманентною властивістю інтелектуальних полів: «Інтелектуальні групи, ланцюжки «вчитель – учень» і лінії суперництва між сучасниками разом створюють те структурне поле сил, в якому і відбувається інтелектуальна діяльність»¹⁰¹. У випадку Липинського конкурентні мережі формували: Б. Ярошевський¹⁰², М. Грушевський, С. Томашів-

¹⁰⁰ Детальніше про нього див.: Полонська-Василенко Н. Пам'яті Домета Оляничина (6.VII.1891-25.VI.1970) // Український історик. – 1970. – Ч.4. – С.83-89; Тетеріна-Блохін Д. Видатний український історик-архівіст Домет Оляничин (19.08.1891 – 25.06.1970) (до 115-ряччя з дня народження) // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”, Луцьк, 17-19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х т. / Гол. ред. І. Коцан. – Луцьк, 2007. – Т.1. – С.139-155.

¹⁰¹ Коллінз Р. Социология философий: глобальная теория интеллектуального изменения. – С.51-52.

¹⁰² Детальніше див.: Гирич І. Конфлікт між В. Липинським і Б. Ярошевським у тижневику «Przegląd Krajowy» (листи В.Липинського до Б.Ярошевського (1910) та Б.Ярошевського до М.Грушевського (1914)) // Укр. археографічний щорічник. Зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С.619-662.

ський, О. Назарук, Д. Донцов. Як бачимо, в більшості це знакові постаті, які мали потужний інтелектуальний капітал і вагому мережеву позицію, що були співмірними з капіталом і позицією нашого героя. Характерною ситуацією стало переміщення вказаних осіб у конкурентну позицію після тривалого періоду приятельських, навіть дружніх, стосунків з Липинським. Причини цього явища, так само як й ініціаторів початку конфліктів називають різні. Але, на нашу думку, спільним для всіх випадків було передовсім інтелектуальне суперництво, а потім уже особисте.

Ф. Сисин дуже образно і проникливо описав структурне суперництво Липинського з Грушевським. Він вважає, що історичним поглядом останнього «був кинутий виклик та з'явилася довгострокова загроза його статусу як найбільш впливово історика України» з появою історичних праць Липинського. Початок цього був покладений ще 1912 р., з виходом у світ збірника «Z dziejów Ukrainy». Хоча це видання навряд чи могло конкурувати за значимістю із «magnum opus Грушевського», проте воно було лише першою частиною більшого наукового проекту, опертого на принципово нове бачення історичного процесу, яке свідчило про розрив із народницькою історичною концепцією¹⁰³. Поява ж останньої історичної монографії Липинського «Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті», датованої 1920 р. зробила цей виклик більш очевидним. На думку Ф. Сисина: «І сам тон книги, і її політичний меседж розгнівали позитивіста і народника Грушевського»¹⁰⁴. Як наслідок у другій частині 9-го тому «Історії України-Руси» розгортається критика державницького трактування Хмельниччини: «Коли Грушевський брався за перо, щоб написати свої «Загальні завваження», його непокоїло

¹⁰³ Сисин Ф. Грушевський проти Липинського: останні думки історика про гетьмана Хмельницького і його добу // Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи: Матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1-3 липня 2012 р.). – К., 2014. – С.88-90.

¹⁰⁴ Там само. – С.94.

спростування тез державницької школи, перш за все Липинського»¹⁰⁵.

Зрештою, таке суперництво виявилось корисним для всіх сторін комунікації.

4.2.7. Саморефлексія.

Липинський про своє інтелектуальне середовище

Сам Липинський приділяв дуже велике значення особистим знайомствам і контактам. Більше того, він навіть вважав, що від цього може залежати успіх загальноукраїнської справи. Так, у листі до О. Шаповала від 31 березня 1925 р. пристає на думку свого адресата: «Ви маєте велику слушність, кажучи, що перешкодою для зближення Українців між собою єсть наше почуття ніяковості в зав'язуванню знайомств. Дійсно, коли-б ми хотіли себе взаємно ближче пізнати, події останніх літ на Україні напевне складалися-б інакше і доля наша була б інша»¹⁰⁶.

Обговорюючи умови праці в берлінському УНІ з Д. Дорошенком Липинський із задоволенням писав: «Те, що ми будем зватись «членами», а не «професорами» Інституту, дуже мені подобається. Протестую тільки рішуче проти того, щоб я один тільки репрезентував «ученість» в Інституті. На це Ви і наші два доктори маєте значно більше даних, ніж я хлібороб і жовнір»¹⁰⁷.

Мислитель з розумінням ставився до потреби продовження справи впровадження нового розуміння «філософії історії» з політично-державницького погляду. У листі до Д. Оляничина від 27 квітня 1925 р. він писав: «Щиро тішуся, що Вас ці питання інтересують, і що Ви, дасть Бог, будете це діло продовжувати, бо на писання такої історії вже в викінченій

¹⁰⁵ Там само. – С.99.

¹⁰⁶ Лист В. Липинського до О. Шаповала / Публікація Т. Осташко, Ю. Терещенка // Український консерватизм і гетьманський рух.: історія, ідеологія, політика. – К., 2000. – №1. – С.353.

¹⁰⁷ Листи В.Липинського до Д.Дорошенка // Листування В.Липинського. – К., 2003. – Т.1. – С.625.

формі перевищує сили не тільки одної людини, але й одного покоління»¹⁰⁸.

Для Липинського була надзвичайно важлива участь у наукових громадських інституціях, передовсім у наукових товариствах. Ще на початку своєї громадської і наукової кар'єри він зв'язався Б. Грінченку: «Ви в своєму листі згадали про українське наукове Товариство у Києві, се для мене така спокуса – я саме мрію про працю в такій науковій чи просвітній інституції, хоча спеціально що до наукового товариства, то гадаю, що зараз ще бракує мені до такої праці наукового приготування»¹⁰⁹.

У пору своєї зрілості, як свідчить лист до В. Біднова від 18 березня 1926 р. він позитивно відреагував на інформацію про своє обрання до УІФТ у Празі: «Великою для себе честю вважаю вибір в Члени Товариства... Не тільки честю, але й великою приємністю, бо серед Членів Т[овариств]ва бачу моїх добрих знайомих на полі української праці з давніх літ»¹¹⁰.

4.2.8. «Віртуальна школа» vs класична

Проведений мережевий аналіз показав різноманітність і насиченість інтелектуальних співтовариств В. Липинського. Загальна тенденція, яка простежується в розвитку його життєвого сценарію полягає у свідомому виборі українського інтелектуального простору, у тому числі й наукового. Проте сукупність знакових інтерактивних ритуалів, яка й привела його до цього кроку, складалася певною мірою як вимушена дія. Адже польська спільнота Правобережжя, до якої намагався апелювати із своїми меседжами Липинський, в більшості їх не почула, починаючи від гімназійної корпорації і завершуючи середовищем землевласницьким. Відтоді його мережева мапа переходить на власне українські координати.

¹⁰⁸ Оляничин Д. З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р. // Наукові Записки УВУ. – Мюнхен, 1965-1966. – Ч.8. – С. 141.

¹⁰⁹ *Листи* В. Липинського до Б. Грінченка // *Листування В.Липинського*. – К., 2003. – Т.1. – С.345.

¹¹⁰ *Листи* В. Липинського до В. Біднова // Там само. – Т.1. – С.197.

Нескладно побачити, що Липинський, починаючи від молодого віку, намагався відігравати роль активного комунікатора, більше того – своєрідного «порушувача спокою» тих соціальних мереж де він був представлений. Проте це не завжди вдавалося. У випадку, втрати лідерства, або неможливості його посісти, він припиняв активну діяльність і намагався ввійти у нову мережу, й зайняти там провідні позиції, або принаймні наблизитися до центру цього інтелектуального співтовариства. У цьому сенсі досить показова його співпраця з Грушевським у передвоєний час. В окремих мережах він не виявляв активності, задовольняючись формальною присутністю. Це зокрема, помітно щодо його членства в «Просвіті», НТШ тощо.

Мережевий аналіз також показав, що різнорідність (не однорідність) систем інтелектуальних зв'язків мислителя. Тут окрім суто наукових контактів, була присутня величезна кількість взаємин громадсько-політичного, державного, особистого характеру. Більше того, навіть науковий сегмент не обмежувався лише історичною сферою. Тут представлений широкий спектр соціогуманітарного знання. Така особливість комунікацій, вочевидь, не сприяла формуванню суто «історичної школи» мислителя. Відбулося, як можна наочно уявити, своєрідне «розчинення» інтелектуального капіталу Липинського в широкому науковому колі. Однак серед його контрагентів було чимало істориків, переважно українських, частково польських.

Опираючись на визначення Р. Коллінза, що «успіх інтелектуала залежить від кількох головних складників: культурного капіталу, емоційної енергії та його мережевої позиції в інтелектуальному співтоваристві»¹¹¹ більш рельєфно з'ясовуються складники «харизми» нашого героя як мислителя нової генерації. Отже, вдала «мережева позиція» Липинського, активність його зв'язків з різними інтелектуальними середовищами та окремими інтелектуалами дозволяли накопичити величезний «культурний капітал», який і визначив його високу статусну ідентичність. З іншого боку, йому повсякчас бракувало «інституційного капіталу» – власних осередків наукової

¹¹¹ Коллінз Р. Социология философий: глобальная теория интеллектуального изменения. – С.83.

комунікації. Крім того, видання які він ініціював і редагував: «Przegląd Krajowy» та «Хліборобська Україна» були радше осередками громадсько-політичної, ніж наукової комунікації.

Спираючись на проведений мережевий аналіз можна висловитися з приводу значимості ідей Липинського, їхньої притягальної сили, яка вже діє майже століття. Цікаве пояснення щодо привабливості культурного капіталу окремих видатних мислителів знову знаходимо у Р. Коллінза: «Великою інтелектуальною працею є та, яка створює більший простір у якому можуть працювати послідовники. Це означає те, що саме недосконалості великих доктрин є джерелом їхньої привабливості»¹¹². Щодо нашого героя, то Ю. Бойко ще у 60-х роках ХХ ст. запропонував аналогічне пояснення: «...геніяльність здогадки Липинського, яка, хоч і потребує дальших доказів і угрунтувань, захоплює своєю консеквентністю»¹¹³.

Отже, моделювання через систему інтелектуальних мереж «віртуальної школи» В. Липинського, як репрезентанта нової для української історіографії державницької (елітарно-консервативної) доктрини історичного процесу, знімає багато гносеологічних утруднень, які містилися у класичному (схоларному) тлумаченні організаційних форм наукового простору.

¹¹² Там само. – С.81.

¹¹³ Ю.Б. І. Франко і М. Грушевський // Наукові записки. – Мюнхен: УВУ, 1965-1966. – Ч.8. – С.4.

4.3. Дмитро Яворницький і формування Катеринославської/Дніпропетровської наукової школи українознавства

Упродовж останніх десятиліть непересічний талант Дмитра Яворницького як ученого, педагога, організатора й керівника все частіше ставав предметом наукових досліджень, що свого часу дало всі підстави дніпропетровському історика С.Абросимовій вести мову про сформованість в українській історіографії певного напрямку – «яворницькознавства»¹. В межах цього порівняно молодого наукового напрямку ще чимало цікавої проблематики, яка потребує додаткового вивчення.

Незважаючи на сформований вже досить потужний історіографічний пласт стосовно життя та діяльності Д.Яворницького, у зв'язку з 160-річчям від дня народження цього визначного дослідника маємо підстави констатувати, що ця неординарна постать в контексті формування Катеринославської–Дніпропетровської наукової школи українознавства вивчалась лише побічно. Цього цікавого аспекту життя і творчості «енциклопедиста козаччини» в історіографічному сенсі торкалася С.Абросимова, яка погоджувалася з точкою зору історика Г.Мернікова, що було б перебільшенням вважати Д.Яворницького фундатором власної наукової школи. На підтвердження цієї думки наводились висловлювання деяких аспірантів ученого, зокрема П.Матвієвського, котрий зазначав, що про учнів Д.Яворницького дуже важко вести мову. Водночас С.Абросимова поділяла думку Г.Швидько та О.Удода, що Д.Яворницький мав вплив на наукову творчість відомого українського історика і етнографа К.Гуслистоного, який вважав Дмитра Івановича своїм учителем².

¹ Абросимова С. Академік Дмитро Яворницький: життя і творчість вченого в українській історіографії (за матеріалами ювілейної конференції) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 2. – Ч. 1. – К., 2006. – С. 430.

² Абросимова С. Дмитро Яворницький // Історіографічні дослідження в Україні. Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст. Вип.15. – К., 2005. – С. 287.

В історіографії вже відмічалось, що теоретичні проблеми наукової школи здобули висвітлення у працях Л.Винара, В.Вашенка, І.Колесник, Г.Мернікова, С.Михальченка. Утім, ця тема ще не вичерпана. Важливість вивчення вищезазначеного аспекту продиктована й тим, що в на пострадянському просторі, термін «наука школа», як цілком справедливо відмічав В.Онопрієнко, перетворився «в певний бренд, котрий нерідко заміняє поняття науки і наукової праці». У практиці вищої освіти і науки зазначений термін у ряді випадків використовується без заглиблення в саму його суть, що веде до девальвації, міфологізації і навіть бюрократизації поняття. Проте «наукова школа» має розглядатися в чіткій системі аналітичних координат системного аналізу. При цьому слід акцентувати увагу на структурах наукової школи як формі самоорганізації науки з її традиціями та інноваціями, що розвиваються від «наукового батька» до його учнів, «наукових дітей» та учнів учнів, тобто «наукових онуків» та її функцій: освітній, дослідницькій та інноваційній. Вельми перспективним уявляється застосування й мережевого аналізу, розробленого І.Колесник³. З цього погляду розглянемо процес формування Катеринославської–Дніпропетровської наукової школи українознавства та місце і роль у ньому Д.І.Яворницького.

Найважливішою передумовою формування наукової школи є наявність у ній інтелектуального лідера, який вже має певний науково-освітній статус, досвід творчої роботи в певному науковому напрямку, висуває низку креативних ідей, що зумовлюють науково-освітній й організаційний поступ, нарешті неформальний авторитет в інтелектуальному співтоваристві. Уже в дореволюційний період усі ці прикмети були притаманні Д.Яворницькому, який був магістром історії, мав великий і плідний досвід роботи в рамках наукових, культурно-просвітницьких та освітніх інституцій, зокрема таких, як Обласний музей ім. О.Поля, Катеринославська учена архівна комісія,

³ Колесник І. Українська історіографія. Концептуальна історія. – К., 2013. – С. 157–171, 453–475; Онопрієнко В. Научные школы: проблема традиций и инноваций // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 4. – К., 2009. – С. 139, 148, 150.

Катеринославське товариство «Просвіта», українські часописи «Запоріжжє» та «Дніпрові хвилі», учительські курси тощо. Участь Д.Яворницького в цих установах утворила колективну складову його української інтелектуальної комунікації. Водночас Дмитро Іванович широко листувався з багатьма українськими діячами в галузях історії, етнографії, фольклористики, археології, краєзнавства, літератури, літературознавства, мовознавства, музики, театру, образотворчого мистецтва, видавничої справи, національного руху Наддніпрянщини.

Різнобічна діяльність Д. Яворницького здобула визнання у громадськості вже напередодні Першої світової війни. Яскравим підтвердженням цього стала подія, що відбулась у Катеринославі 24 листопада 1913 р. Тоді у приміщенні міської управи під головуванням Катеринославського повітового предводителя дворянства В.В.Малами пройшло спільне засідання Катеринославської ученої архівної комісії і ради Обласного музею ім. О.Поля, присвячене ювілейним урочистостям з нагоди 30-ї річниці літературно-ученої діяльності Д.Яворницького⁴.

Зі вступним словом «Д.І.Яворницький – історик Запорозжя» до зібрання звернувся голова Катеринославської ученої архівної комісії князь М.П.Урусов. Затим прозвучали три змістовні доповіді: «Значення етнографічних праць Д.І.Еварницького» А.С.Синявського, «Д.І.Еварницький як археолог і організатор музею» В.Біднова та «Значення історичних праць Д.І.Еварницького» Д.Дорошенка. Д.Яворницький виступив з цікавою промовою, яка була зустрінута довгими і бурхливими оплесками, а багато-хто з присутніх розчулився до сліз. Урочистості тривали чотири з половиною години (з 13.00 до 17.30) і це не випадково, бо на адресу ювіляра надійшло понад 150 телеграм, а на засідання прийшло багато бажаючих особисто привітати Дмитра Івановича. Це стало переконливим

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України. Відділ рукописів (далі – *ІР НБУ. ВР*). Ф. 225, спр. 227; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії НАН України. Відділ архівних наукових фондів, рукописів та фотознімків (далі – *ІМФЕ. ВАНФРФ*). Ф. 8 – 10/1132, арк. 2, 3.

свідченням розгалуженої комунікативної мережі, яка уособлювала інтелектуальне співтовариство Д.Яворницького⁵.

Зазначений день став публічним визнанням заслуг Дмитра Івановича. Ювілейні урочистості були мірилом популярності знаного вченого, і виявили широкі масштаби його інтелектуальних зв'язків. Так, поздоровлення з ювілейною датою надійшли у вигляді адрес та телеграм від самоврядних установ міст, ради музею, вчених архівних комісій, наукових товариств, товариств народних учителів, просвітянських товариств та їх філій, факультетів університетів, класичних гімназій та духовних семінарій, військових гарнізону, навіть групи послів.

Для Д.Яворницького було особливо приємно почути визнання його заслуг як науковця. У цьому контексті вельми важливими є привітальна телеграма від М.Грушевського, який підписав її на пошану «заслуженому досліднику Запорозжя» від імені Наукового товариства в Києві; вітальна телеграма від Київської археографічної комісії, підписана її головою В.Іконніковим, в якій високо оцінювалися «вчені заслуги» ювіляра. Своїми привітальними телеграмами підтвердили визнання заслуг Д.Яворницького як вченого професори Харківського університету, декан історико-філологічного факультету Новоросійського університету О.Доброклонський та інші науковці. Очевидець події чітко визначив її значення, назвавши культурним святом, «котре єднає людей високих ідеалів і просвіти»⁶.

Цей ювілей продемонстрував широту інтелектуальних комунікацій, зокрема українських, які, завдяки Д.Яворницькому стікалися в Катеринослав. Уже сам факт наявності цих зв'язків свідчив про затребуваність тієї справи з дослідження й популяризації історичних знань про рідне минуле, котра стала сенсом життя визначного енциклопедиста козаччини, який сформувався у визнаного науково-освітнього й культурного лідера катеринославського укрїнства.

⁵ *ИМФЕ. ВАНФРФ.* Ф. 8 – 10/1132, арк. 2, 3.

⁶ Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І.Яворницького (далі – *ДНІМ*). Арх – 33523/КП – 111952; *ДНІМ*. Арх – 34536/КП – 113661; *ДНІМ*. Арх – 34574/КП – 113899; *ДНІМ*. Арх – 34511/КП – 111940; *ИМФЕ. ВАНФРФ.* Ф. 8 – 10/1132, арк. 8.

Заснування Катеринославського університету влітку 1918 р. розширило і збагатило інтелектуальні контакти Д.Яворницького, який на раді історико-філологічного факультету під головуванням професора М.Любавського був обраний на посаду професора молодого вищого навчального закладу⁷. Свідченням нового статусу Дмитра Івановича став лист ректора Катеринославського університету професора М.Лебедева, в якому професор запрошувався на засідання Ради Катеринославського університету, котре мало розпочатися ввечері 2 вересня 1918 р.⁸.

Очевидно, професор Д.Яворницький зберігав за собою членство у раді Катеринославського університету до організаційної трансформації цього ВНЗ в Інститут народної освіти. Принаймні, прізвище вченого знаходимо у складі Ради новоствореного на базі університету Катеринославського ІНО (з 1 травня 1920 р.)⁹.

У Катеринославському університеті втілилася в життя давня мрія Д.Яворницького – читати професорські лекції з університетської кафедри. Вже 20 вересня 1918 р. він як професор прочитав першу вступну лекцію для студентів Катеринославського університету – «Українсько-руське козацтво перед судом історії»¹⁰. Тим самим була започаткована його вертикальна інтелектуальна науково-освітня комунікативна лінія з системної підготовки кадрів вищої школи. Її розвиток відбувався в процесі читання авторитетним дослідником університетських курсів лекцій.

На історико-філологічному факультеті Катеринославського університету Д.Яворницький викладав курс «Історія місцевого краю» по чотири години на тиждень для слухачів і слухачок в осінньому й весінньому семестрах на I та II курсах.

⁷ *ІР НБУ. ВР. Ф. X, спр. 6553, арк. 9 зв.*

⁸ *Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького.* – Вип. 1: Листи вчених до Д.І.Яворницького / упоряд.: С.В.Абросимова, А.І.Перкова, О.В.Піцик, Н.Г.Чередник; вступ. ст. С.В.Абросимової, А.І.Перкової; перед. слово Б.Т.Карапиша. – Дн-ськ, 1997. – С. 293.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – *ЦДАВО України*). Ф. 166, оп. 2, спр. 250, 14, арк. 67 зв.

¹⁰ *ІР НБУ. ВР. Ф. I, спр. 22039, арк. 1.*

Лекційні заняття проводилися по понеділках (від третьої – четвертої години дня), вівторках, четвергах і п'ятницях (від другої – третьої години дня). Практичні ж заняття професор Д.І.Яворницький вів у народному музеї ім. О.Поля по недільних днях від 10-ї – 12-ї години першої половини дня. Як бачимо, навчальні заняття Дмитра Івановича зі студентами молодших курсів відбувалися п'ять днів на тиждень, що створювало необхідні передумови для системної роботи студентства над матеріалом та інтелектуального діалогу з професором¹¹.

Рукопис лекційного курсу Д.Яворницького «Історія місцевого краю», котрий читався в Катеринославському університеті в 1920–1921 рр., а це 707 сторінок тексту, засвідчує, що в ньому професор виходив далеко за межі історичного краєзнавства, тісно пов'язуючи місцеву історію з історією України, всесвітньою історією, історією первісного суспільства, археологією та етнографією, використовуючи історіографічні екскурси¹². Все це дає можливість твердити, що Д.Яворницький був прихильником фундаментальності викладання та широкого залучення міждисциплінарних зв'язків. Такий підхід був продуктивним в процесі пошуку й відбору талановитої студентської молоді для подальших занять наукою.

Належна широта і глибина осягнення предмету в професорських лекціях мала доповнюватися самостійною роботою студентів, котра, звичайно суттєво ускладнювалася за умов відсутності в тодішньому університеті необхідного бібліотечного фонду. Попри це, професор Д.Яворницький надавав студентам кожного курсу, хоч і невеликі, спеціальні списки рекомендованої літератури («посібників»), помітне місце серед них посідали і праці самого професора¹³.

Не підлягає сумніву, що Д.Яворницький відіграв ключову роль у започаткуванні в Катеринославському університеті українознавства, особливо його історичної компоненти. Першорядне значення в цьому мало відкриття у 1918 р. кафедри історії місцевого краю і Запорожжя, на якій Дмитро Іванович став

¹¹ *ІР НБУ. ВР. Ф. І, спр. 22162, арк. 1–2.*

¹² Там само. Ф. І, спр. 22345, ч. 1–3.

¹³ *ІР НБУ. ВР. Ф. І, спр. 22162, арк. 1–2.*

працювати професором. Наявність цього факультетського підрозділу обумовило формування нової інтелектуальної горизонтальної лінії науково-освітніх контактів ученого¹⁴.

Важливо, що, роблячи українознавство надбанням вищої історичної освіти в Катеринославському університеті, Д.Яворницький розвивав її на ґрунті української мови, котра являла собою консолідуючо-сміслову основу всіх його вертикальних і горизонтальних інтелектуальних комунікацій в університеті. За споминами Є.Єнджеєвича, україномовні лекції професора в Катеринославському університеті справляли величезне враження на студентів. Задля посилення емоційного впливу на своїх слухачів Дмитро Іванович часто читав по пам'яті поезії або наспівував думи¹⁵.

Таким чином, незважаючи на непрості часи революції і громадянської війни, в науково-освітній діяльності Д.Яворницького постали нові вертикальні й горизонтальні інтелектуальні комунікативні зв'язки з метою популяризації історичних знань. Особливу роль при цьому відігравали інституційні зміни, зокрема заснування Катеринославського університету, кафедри історії місцевого краю і Запорозжя історико-філологічного факультету. У цей час навколо професора почало гуртуватися коло патріотично налаштованих науково-педагогічних працівників та студентів, хоча в 1917–1920 рр. матеріальні та кадрові умови для формування наукової школи українознавства були ще недостатніми.

Від початку 1920-х рр. науково-освітня діяльність Д.Яворницького інституційно була пов'язана з Катеринославським (а з 1926 р. – Дніпропетровським) Інститутом народної освіти, який в 1920 р. постав на місці реорганізованого Катеринославського університету і функціонував до 1933 р. 1 січня 1921 р. в Катери-

¹⁴ Заруба В. М. Постаті (Студії з історії України. Книга друга). – Дн-ськ, 1993. – С. 39; Яценко В. Я. Д.І.Яворницький і суспільно-політичне життя Катеринослава у 1917–1920 рр. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / редкол.: С.І.Світленко (відп. ред.) та ін. – Дн-ськ, 2005. – Вип. 3. – С. 39.

¹⁵ Єнджеєвич Єжи. Володар дивовижного світу // Чабан М. Сучасники про Яворницького. – Дн-ськ, 1995. – С. 58 – 59.

нославському ІНО створили кафедру історії України, керівником якої був Д. Яворницький. Варто зазначити, що на той час у Катеринославському ІНО не вистачало кадрів. Так, в іменному списку викладачів цього вищого навчального закладу на березень 1921 р. налічувалося лише 43 особи, серед яких тільки два професора-історика: Д.Яворницький та М.Злотников. Поряд із ними можна назвати лише ще одного викладача з університетським дипломом історика, яким був В.Євстаф'єв¹⁶. Таким чином, на перших порах навряд чи можна вести мову про кафедру історії України Катеринославського ІНО в повному розумінні цього слова.

Судячи з архівних матеріалів, у 1923/24 н.р. підрозділ здобув таку назву – кафедра історії України і історії місцевого краю, що не дивно, бо професор Д. Яворницький вже мав добре розроблений і апробований навчальний курс «Історія місцевого краю». На кафедрі велась і наукова робота, яку проводили професор Д.Яворницький і викладач І.Степанов¹⁷. У наступному навчальному році кадрова ситуація залишалася незмінною. Так, у звіті за осінній триместр по факпрофобразу 1924 р., в переліку кафедр, при яких велась науково-педагогічна робота, по кафедрі історії України (вже без «історії місцевого краю») знову зазначено лише дві особи – професор Д.Яворницький та викладач І.Степанов. Подібна мало чисельність була притаманна всім 34 кафедрам тодішнього Катеринославського ІНО¹⁸.

За даними С.Абросимової, у квітні 1924 р. на прохання самого Д.Яворницький його звільнили від читання лекцій в Катеринославському ІНО. За припущенням цієї ж дослідниці, зазначений факт можна пов'язати з набуттям кафедрою статусу науково-дослідної і переведенням підрозділу з КІНО до Катеринославського крайового, а з 1926 р. – Дніпропетровського

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 2, спр. 250, арк. 65.

¹⁷ ІР НБУ НАНУ. Ф. І, спр. 22345, ч. 1 – 3; ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 3, спр. 291, арк. 3 зв., 15 зв.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 4, спр. 633, арк. 182 зв.–183.

крайового історико-археологічного музею, де він функціонував під керівництвом Дмитра Івановича до 1930 р.¹⁹

Архівні матеріали Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.Яворницького доводять, що ще 20 лютого 1924 р. засідання Бюро Всеукраїнського комітету сприяння вченим розглянуло заяву Д.Яворницького про звільнення від обов'язків професора по Катеринославському ІНО із збереженням йому особливої винагороди декретованого вченого від Наркомпросу пожиттєво. Супровідний лист із протоколу № 7 зазначеного засідання надійшов ученому 2 квітня 1924 р. А 15 квітня того ж року Д.Яворницькому направили супровідний лист Катеринославської секції наукових працівників Спілки робітників освіти про відправлення йому виписки з протоколу № 14 засідання Президії Укр- головпрофосвіти від 3 квітня 1924 р. щодо звільнення його від читання лекцій у Катеринославському ІНО²⁰.

Напевно, витоки ситуації, що склалася, слід шукати і в тій суспільно-політичній атмосфері несвободи, яка почала утверджуватися в країні вже в першій половині 1920-х рр. У зазначений період поширювалася практика написання характеристик на викладачів ІНО, обов'язковим пунктом яких була «політична лояльність» до більшовицької влади. Ті ж викладачі, котрі виявляли опозиційність, або ворожість до існуючого режиму, «намічались до заміни»²¹.

Незабаром після політичного процесу над змінюхівською інтелігенцією, що відбувся у Києві 1924 р., партійне керівництво в Катеринославі отримало «Політзвіт по Катеринославському ІНО за осінній триместр, що закінчився». В цьому документі є вельми промовиста характеристика й на Д.Яворницького: «Єварницький Д.І. Професор. Українознавство. За ідеологією

¹⁹ Абросимова С. Дмитро Яворницький // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 15. – С. 286.

²⁰ ДНІМ. Арх – 33176/ КП – 111462; Там само. Арх – 33175/КП – 111461; Там само. Арх – 33178/ КП – 111464; Там само. Арх – 33180/КП – 111466.

²¹ ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 4, спр. 633, арк. 95, 96 зв., 97, 98 зв.

чорносотенець. Запропонований до заміни...»²². Напевно, такий висновок не залишився поза увагою. Наслідком цілком могла бути «власна заява» Д.Яворницького, яка фактично відлучала його від педагогічної роботи зі студентством у Катеринославіському ІНО²³.

Поряд із вищезазначеним не можна не враховувати й соціально-економічний чинник. Досить прикметною є оцінка ситуації у квітні 1924 р. ректором Катеринославіського ІНО М.Кашкаровим: «Скорочення жалування і невеликі ставки поставили оплату педагогічного персоналу ІНО в дуже тяжке становище. Наслідком цього став ухід ряду викладачів»²⁴.

За вказаних обставин стає цілком зрозумілим, чому Бюро Катеринославіського ІНО прохало відомого вченого «залишитися і вести заняття в музеї» і тим самим пішло на компроміс²⁵. Адже професор Д.Яворницький представляв ключову фігуру в галузі українознавства Катеринославіського ІНО.

Є підстави стверджувати, що Д.Яворницький пішов назустріч керівництву ІНО і продовжив співпрацю з вищим навчальним закладом. Так, у звіті методкома факпрофобра за період з 10 вересня по 10 грудня 1924 р. прізвище відомого професора знаходимо в числі тих, хто був причетний до організації функціонування вечірніх курсів ІНО для членів робітпосу і запропонував свій навчальний курс – «Основні проблеми краєзнавства». Поруч із Дмитром Івановичем свої пропозиції надали професори М.Бречкевич та М.Злотников, які в той час очолювали кафедри всесвітньої історії і історії Росії відповідно²⁶.

²² Савчук В. Інтелігенція Дніпропетровщини в «обіймах» влади: 20–30-ті роки ХХ століття // Реабілітовані історією: у 27 т. / голов. ред. кол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]. Дніпропетровська область: [у 2 кн.]. – Кн. 1 / обл. ред. кол.: Бородін Є. І. (голова) [та ін.]. – Дн-ськ, 2009. – С.790.

²³ Абросимова С. Дмитро Яворницький // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 15. – С. 286.

²⁴ ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 4, спр. 633, арк. 48.

²⁵ Там само. Ф. 166, оп. 4, спр. 633, арк. 116; ДНІМ. Арх – 33181/ КП – 111467.

²⁶ ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 4, спр. 633, арк. 174, 182 зв.

Велике значення для подальшого й динамічнішого розвитку науково-освітньої мережі Д.Яворницького мало здобуття вченим академічного звання члена-кореспондента ВУАН у 1924 р. Уже того ж року під керівництвом ученого було створено науково-дослідну кафедру українознавства, котра інституційно підпорядковувалася безпосередньо ВУАН. Організаційно нову кафедру перевели з Катеринославського ІНО до Катеринославського крайового, а з 1926 р. – Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею.

Про діяльність Д.Яворницького на чолі науково-дослідної кафедри українознавства свідчить «Відчит Голови Катедри Українознавства для докладу в пленумі Укрголовнауки в Харкова 24 грудня 1924 р.». З цього змістовного документа дізнаємось, що Дмитро Іванович проводив системну й різноманітну науково-освітню роботу. За 1924 р. він систематизував великий етнографічний матеріал, зібраний впродовж багатьох попередніх років та підготував його для друку. До того ж тривали роботи і в галузі фольклористики. Так, Д.Яворницький особисто наспівав декілька десятків народних українських пісень, котрі були покладені на ноти в Києві у ВУАН М.Гайдаєм, харківським аспірантом Б.Ткаченком та місцевим учителем співів О.Соловйовим. Своїм досвідом у справі збирання етнографічного матеріалу по селах України вчений поділився у своїй доповіді у ВУАН.

Як керівник кафедри українознавства і вчений-історик Д.Яворницький приділяв увагу евристичній діяльності в архівах. Зокрема, він знайшов і проаналізував декілька архівних документів періоду XVIII ст., що стало підставою для написання наукової праці «Колонізація колишніх північних окраїн вольностей запорозького козацтва».

Важливим напрямом діяльності вченого залишалося історичне краєзнавство. У звітний період ним було підготовлено до друку курс з історії місцевого краю, що охоплював період від передісторичних часів до кінця XV ст. Окрім того, професор Д.Яворницький викладав курс з історії місцевого краю студентам III курсу Катеринославського ІНО. Лекційний матеріал закріплювався студентами на семінарських заняттях, які проводилися професором у формі археологічних розкопок. Під

час останніх, котрі здійснювалися на хуторі Суслівці, поблизу Верхньодніпровська, знайдені кістки мамонта.

Археологічні розкопки під керівництвом Д.Яворницького проводилися і в інших місцях. Так, біля Кам'янського заводу було теж знайдено кістки мамонта, а неподалік від с. Любимівка, на лівому березі Дніпра – могилу кам'яного віку, неолітичного періоду.

Д.Яворницький впроваджував серед студентів творчі завдання. З цією метою ним було започатковано семінар «підвищеного типу». В його рамках під керівництвом професора студенти ІНО склали декілька археологічних мап у районах, близьких до Катеринослава. Через такий же семінар студент П.А.Козар, на підставі архівних і опублікованих документів, підготував працю «Як склався стан лоцманів у запорозькі часи, як він розвивався далі і нарешті зберігся до нашої доби». Здібного студента було представлено в аспіранти при кафедрі українознавства, що свідчило про прагнення Д.Яворницького розпочати підготовку кадрів вищої кваліфікації.

Із поля зору Д.Яворницького не зникала діяльність серед учительства. У 1924 р. він зробив доповіді в Нікополі на курсах по перепевірці для вчителів Нікопольської округи про подорожі по Дніпровських порогах, по місцях колишніх Запорозьких Січей, розповів історію урочища «Кам'яний Затон» на лівому боці Дніпра, супроти Нікополя. Для цих же слухачів вчений прочитав лекцію з історії місцевого краю.

Лекційну роботу серед учителів Д. Яворницький проводив і в Катеринославі. Для вчителів усіх округів він прочитав курс лекцій з історії місцевого краю «з світовими картинами», тим самим впроваджуючи наочні методи в процесі перепідготовки учительських кадрів²⁷.

Усе вищезазначене свідчить, що 69-річний Д.Яворницький вів активну науково-педагогічну діяльність, яка характеризувалася творчими підходами та новими відкриттями. Започаткування кафедри науково-дослідного характеру відкрило ширші можливості для здійснення наукових досліджень у різних галузях українознавства.

²⁷ ДНІМ. Арх – 774/КП – 38762; ДНІМ. Арх – 771/11/КП – 38754.

Завданням саме цього підрозділу стало дослідження різних аспектів українознавства з культурологічним спрямуванням та підготовка науковців у цій царині. Структурно науково-дослідна кафедра українознавства спочатку поділялася на дві секції. Першу з них – археології, етнографії та історичної географії України й історії Запорозжя – очолив професор Д.Яворницький, а другу – економічної і соціальної історії України – професор М.Злотников, колишній приват-доцент Петроградського університету, який належав до першої генерації кадрів вищої кваліфікації Катеринославського інституту народної освіти, а в 1923–1928 рр. – проректор Катеринославського (Дніпропетровського) ІНО²⁸.

Незабаром у підрозділі заснували ще одну секцію – загальної історії у зв'язку з історією України на чолі з професором М.В.Бречкевичем, уже знаним істориком-славістом, спеціалістом зі стародавньої та середньовічної історії, який переїхав із Казанського університету до Катеринослава ще в 1923 р. В наступному 1926 р. на кафедрі запрацювали чотири секції: історії України (керівник – проф. Д.Яворницький), історії робітничого руху на півдні України (проф. М.Злотников), словесно-етнографічна (проф. П.Єфремов), загально-історична (проф. М.Бречкевич)²⁹.

Кафедра українознавства на чолі з професором Д.Яворницьким стала важливим інтелектуальним осередком науково-педагогічного осягнення українознавчих студій, на базі якого набули розвитку горизонтальні (між колегами) і вертикальні (між учителями і учнями) інтелектуальні зв'язки. Сам Дмитро Іванович вирізнявся активністю й результативністю роботи. Він підготував до друку такі видання, як курс «Історія місцевого краю», «Культурні багатства прекрасного Катеринославського музею», розпочав написання монографії «Колонізація колишніх

²⁸ Академік Дмитро Іванович Яворницький // *Заруба В.М.* Постаті (Студії з історії України. Книга друга). – Дн-ськ, 1993. – С. 40–41.

²⁹ Академік Дмитро Іванович Яворницький // *Заруба В.М.* Постаті (Студії з історії України. Книга друга). – С. 41; *Портнов А.* Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К., 2011. – С. 19.

північних країв вольностей запорізького козацтва», читав курс «Джерела до історії запорізького козацтва». Поряд з видатним дослідником велику науково-дослідну й викладацьку роботу проводили його однодумці: професор М.Злотников, А.Новак, І.Степанов. Вони писали наукові розвідки, читали курси лекцій, вели спецкурси і спецсемінари, популяризували історичні знання з історії України в робітничих аудиторіях, клубах, у сільській місцевості³⁰.

Наявність кількох професорів надавала можливість успішно направляти роботу молодих учених (А.Новак, І.Степанов) та здійснювати наукове керівництво аспірантами (К.Гуслистий, П.Матвієвський, П.Козар, Т.Гавриленко, Т.Скубицький), які розпочали дослідження в галузях історії, археології, етнографії, фольклору³¹. Відтак інтелектуальне ядро навколо Д.Яворницького розширилося.

Напевно, не випадково в 1925 р. за ініціативою Д.Яворницького було організоване Наукове товариство в Катеринославі, яке стало філією ВУАН. Дмитра Івановича обрали почесним президентом, головою-президентом – Ю.В.Коршуна, секретарем – П.Єфремова. Товариство проводило зібрання, заслуховувало й обговорювало доповіді, лекції. Д.Яворницький ініціював ряд його засідань. Зокрема, 15 лютого 1925 р. з ініціативи вченого товариство провело одне з них, присвячене початку книгодрукування в Україні. 7 червня того ж року Наукове товариство відмітило 150-річчя ліквідації Нової Січі. Розпочалося засідання доповіддю Д.Яворницького «Запорозьке козацтво перед судом історії». Засідання товариства сприяли професійному зростанню молодих дослідників, зокрема П.Козара, Д.Чернявського та ін., які формувалися під впливом Дмитра Івановича³².

³⁰ Академік Дмитро Іванович Яворницький // *Заруба В.М. Постаті (Студії з історії України. Книга друга).* – С. 41.

³¹ *Абросимова С. В. Енциклопедист козащини* // *Укр. іст. журн.* – К., 2005. – № 4. – С. 31.

³² Академік Дмитро Іванович Яворницький // *Заруба В.М. Постаті (Студії з історії України. Книга друга).* – С. 42.

Важливо, що формування наукової школи українознавства відбувалося в Катеринославі–Дніпропетровську під керівництвом Д.Яворницького не тільки в процесі наукових та освітніх практик, а й за умов ідейної й культурної спадкоємності наукового керівника і учнів, єдиного емоційного фону. В цьому контексті цінними є спогади М.Костюка, за якими Дмитро Іванович мав добру звичку запрошувати після роботи в музеї до свого кабінету молодих науковців: П.Матвієвського, П.Козаря, Ф.Сап'яна, В.Грінченка, В.Коломійця.

У неформальній атмосфері «козацький батько» звертався до учнів «утнути козацьких пісень». Тон задушевним козацьким співам задавав своїм тенором сам Д.Яворницький. Така ж тепла атмосфера панувала у стосунках між учителем та його учнями під час роботи Дніпробудівської експедиції. Після розкопок Дмитро Іванович збирав під наметом молодих археологів, спочатку читав їм лекцію з історії місцевого краю, а згодом у супроводі кобзаря І.Бути співав з однодумцями народні пісні про Дмитра Байду, Петра Сагайдачного та Петра Калнишевського³³.

Творча постать Д.Яворницького привертала увагу багатьох українських учених. 15 вересня 1924 р. з листом до Дмитра Івановича звернувся дослідник давньої історії України, співробітник ВУАН і Київського ІНО В.Пархоменко, який за умов скорочення штатів мав намір переїхати до Катеринослава, де розраховував обійняти посаду помічника директора місцевого музею та професора Катеринославського ІНО. У 1926–1929 р. Володимир Олександрович активно співпрацював з Дмитром Івановичем. У Дніпропетровському ІНО він посів посаду професора, став керівником семінару підвищеного типу з історії України і водночас очолив відділ історії кочовиків Степу Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею. У 1927 р. В.О.Пархоменко взяв участь у першій Дніпрогесівській археоло-

³³ Костюк М. Спогади писаря козацького батька / упоряд., передм. та прим. Миколи Чабана. – Дн-ськ, 2008. – С. 50.

гічний експедиції, що розгорнула розкопки під керівництвом Д.Яворницького³⁴.

У той період Д.Яворницький був обраний почесним головою Дніпропетровського наукового товариства при ВУАН. До діяльності у цьому товаристві прилучився й В.О.Пархоменко, якого в 1927 р. обрали його головою. Він розширив коло наукових контактів, мав постійний зв'язок з ВУАН. Як і Дмитро Іванович, В.Пархоменко був у постійному творчому пошуку. Однією з творчих задумок професора стало обґрунтування розробки нової дисципліни – «Історія Східної Європи»³⁵.

У 1928 р. українські вчені-однодумці організували урочисте засідання на пошану пам'яті видатного українського вченого-енциклопедиста М.Максимовича. Промовистим фактом є те, що з доповідями про історичні, лінгвістичні та гуманістичні погляди Михайла Олександровича виступили Д.Яворницький, П.Єфремов, В.Пархоменко та ін. Втім, уже влітку того ж року у В. Пархоменка склалися «неприємності», через які він збирався залишити Катеринослав.

Формування наукової школи українознавства в Дніпропетровську відбувалося у складних суспільно-політичних умовах трансформації авторитарного радянсько-комуністичного режиму в тоталітарний радянсько-комуністичний режим особистої влади Й.Сталіна. Д.Яворницький та його однодумці перебували в полі зору Державного Політичного Управління. В жовтні 1928 р. ДПУ отримало інформацію про зміст антирадянської розмови між Д.І.Яворницьким і професорами В.Пархоменком та Г.Євреїновим, у ході якої, за даними доповідної записки окривділу ДПУ про політичний стан Дніпропетровського округу з 1 січня по 1 жовтня 1928 р., Дмитро Іванович висловився таким чином: «Не довго залишилось радовладі панувати.

³⁴ *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького.* – Вип. 1. – С.419, 825; *Іваненко В. В.* Очищення правдою. Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя. – К., 1997. – С. 201; *Портнов А.* Володимир Пархоменко. Дослідник ранньої історії Русі. – Львів, 2003. – С. 19.

³⁵ *Портнов А.* Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К., 2011. – С. 53–54.

Скоро Україна звільниться від ярма кацапів. Ми повинні роз'яснити селянству, хто його друг, хто ворог...»³⁶.

Плідна співпраця між ученими була перервана внаслідок арешту В.Пархоменка 30 вересня 1929 р. Дніпропетровський ОКРвідділ ДПУ УРСР інкримінував професору Дніпропетровського ІНО участь у «підпільній контрреволюційній організації» «Спілка визволення України», за завданням якої він нібито проводив контрреволюційну роботу у Дніпропетровському науковому товаристві. Із протоколу допиту В.Пархоменка від 10 жовтня 1929 р. стало відомо про коло осіб «ширих» українців, які ставилися співчутливо до всього українського. До цього кола знайомих ученого належали й професори, зокрема П.Єфремов, С.Ринський та Д.Яворницький. За рішенням засідання «Судової Трійки» від 28 січня 1930 р. Володимира Олександровича ув'язнили в концтабір терміном на 10 років³⁷.

Наприкінці 1920-х рр. настали непрості часи і для інших професорів Дніпропетровського ІНО інтелектуального кола Д.Яворницького. Про їх долю в тоталітарній державі вже згадувалося в сучасній українській історіографії. Зазначимо, що талановитий дослідник-славіст М.Бречкевич у 1930 р. дістав тавро «буржуазного реакційного професора» не сумісне з посадою в радянській вищій школі. Незабаром він позбувся посади професора в ДІНО і був змушений виїхати за межі радянської України. Дещо пізніше, у 1932 р., така з доля спіткала й професора М.Злотникова, який, після обвинувачень у «буржуазності», був змушений переїхати до Москви³⁸.

³⁶ *Витяг з доповідної записки окрвідділу ДПУ про політичний стан Дніпропетровського округу з 1 січня по 1 жовтня 1928 р. // Реабілітовані історією: у 27 т. Дніпропетровська область: [у 2 кн.]. – Кн.1. – С.144; Іваненко В. В. Очищення правдою. Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя. – К., 1997. – С. 201; Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – С. 54–55.*

³⁷ *Повернення з небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті / упоряд.: В.В. Ченцов, А.І.Голуб, Є.М.Лисан. – Дн-ськ, 1995. – С. 15–16, 18–20.*

³⁸ *Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – С. 27–28.*

Незважаючи на вищезазначене, на початку 1930-х рр. науково-дослідна кафедра українознавства (тоді здобула назву кафедри Преісторії України), очолювана академіком Д.І.Яворницьким, ще функціонувала і забезпечувала інституційне підґрунтя формування наукової школи українознавства. Свідченням цього є листи українського історика Т.Гавриленка, який у 1930–1933 рр. працював науковим співробітником у цьому підрозділі, представляючи його при ВУАН за дорученням Дмитра Івановича. Так, у листі від 29 березня 1930 р. Теодор Матвійович запропонував Дмитру Івановичу скликати прилюдне засідання кафедри у ВУАН наприкінці квітня – на початку травня, при цьому одну доповідь міг зробити Д.І.Яворницький стосовно археологічних розшуків на Дніпрелльстані, а другу – сам Т.Гавриленко³⁹. З Наукового архіву Президії НАН України відомо, що такий матеріал уже був апробований Д.Яворницьким, котрий наприкінці 1929 р. на засіданні ВУАН доповідав про діяльність своєї науково-дослідної археологічної експедиції за три роки її роботи⁴⁰.

У подальшому Т.Гавриленко тримав Д.Яворницького в курсі справ стосовно кафедри. Так, у листі від 4 травня 1931 р. він писав академіку про перетарифікацію всіх співробітників і про те, що Д.Яворницького вже поставлено на платню. Представник кафедри у ВУАН прохав свого керівника вислати звіт кафедри за 1930 р. і подати план роботи підрозділу на 1932 р. Він також опікувався виділенням приміщення для кафедри при ВУАН та відрядженням до Дніпропетровська⁴¹.

У черговому листі від 1932 р. Т.Гавриленко сповіщав Д.І.Яворницького про проект тематичної збірки «Невільництво на Україні», яку мала видати кафедра преісторії України у

³⁹ *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І.Яворницького / упоряд.: С.В.Абросимова, Н.Є.Василенко, А.І.Перкова та ін.; вступ. ст. С.В.Абросимової / під заг. ред. Н.І.Капустіної. – Дн-ськ, 1999. – С. 117, 416.

⁴⁰ *Науковий архів Президії НАН України*. Ф. Р-251, оп. 1, спр. 31, арк.100.

⁴¹ *Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького*. – Вип. 2. – С.117–118.

1933 р. та про факт схвалення в усіх інстанціях плану роботи кафедри на наступний рік. Сам історик активно працював, прочитавши 16 доповідей – частково з преісторії, а більше – з історії Запорозжя. Принагідно Теодор Матвійович просив академіка підтвердити, чи дійсно на Хортиці Січі не було, про що він чув з вуст Дмитра Івановича під час однієї з екскурсій⁴².

3 листа Т.Гавриленка від 1 квітня 1933 р. відомо про надходження до нього листів і мапи від Д.Яворницького. Він просив Дмитра Івановича «завітати колись до Києва, відбути засідання, втягнутися глибше в роботу катедри»⁴³. Проте суспільно-політична обстановка в країні на початку 1930-х рр. не була сприятливою. В той період тоталітарний режим приступив до інституційного руйнування інтелектуальної науково-освітньої мережі і початків наукової школи українознавства Д.Яворницького.

Свідченням цього стала ліквідація кафедри українознавства, що очолювалася відомим ученим. Серед причин припинення діяльності цього науково-дослідного підрозділу, як і ще трьох таких же в Україні, називалися не плановість роботи у розробці наукових питань та в організації підготовки аспірантів, неузгодженість у роботі, паралелізм, розпорошеність кадрів тощо. Водночас не менш важливим чинником для влади було й те, що закриття кафедри сприяло б боротьбі проти «старих буржуазних концепцій», актуалізації тематики досліджень, звичайно, в контексті боротьби за утвердження марксистсько-ленінського висвітлення історичного процесу⁴⁴.

Як бачимо, на рубежі 1920-х – на початку 1930-х рр. інтелектуальне коло дніпропетровських професорів навколо Д.Яворницького, яке представляло ядро його науково-освітньої мережі, важливу складову її горизонтальних зв'язків, було штучно зруйноване зусиллями комуністичного тоталітарного режиму. Така була плата за утвердження в країні моністичної ідеології, політики, освіти і науки.

⁴² Там само. – С. 118.

⁴³ Там само. – С. 119.

⁴⁴ Удод О. А. Кость Гуслистый – історик України. – К., 1998. – С. 25.

Формування наукової школи українознавства в Катеринославі–Дніпропетровську мало на меті підготовку кадрів вищої кваліфікації і забезпечення професійної спадкоємності поколінь. У 1920-х – на початку 1930-х рр. Д.Яворницький прищеплював у своїх учнів науковий інтерес до історії, археології, етнографії та мовознавства, що, безсумнівно, сприяло становленню мережі вертикальних інтелектуальних зв'язків по лінії вчитель–учні. Важливе значення для згуртування інтелектуального оточення Д.Яворницького мала не тільки спільна праця в рамках науково-дослідної кафедри та в структурі музею, а й у ході розгортання робіт комплексної науково-дослідної археологічної експедиції на Дніпробуді в 1927–1932 рр.⁴⁵

У 1920-х рр. до плеяди наукової молоді, пов'язаної з Дмитром Івановичем, належав В.Білий, який наприкінці 1924 р. працював завідувачем етнографічного відділу Катеринославського крайового музею, а восени наступного року вступив до аспірантури науково-дослідної кафедри українознавства. У 1926 р. він перепрофілювався і розпочав навчання в аспірантурі на кафедрі мовознавства і літератури в Київському ІНО, згодом став працювати у ВУАН.

Листи Володимира Васильовича до Дмитра Івановича періоду 1925–1937 рр. містять інформацію про його зацікавленість в археологічних розкопках, участь у публікаціях наукових рукописів та спогадів визначного вченого, збиранні для нього етнографічного, лексичного матеріалу та першоджерел до історії Катеринослава – Дніпропетровська тощо⁴⁶.

В.В.Білий належав до прихильників українських ідейних переконань. У відповідному дусі він виховував і свого сина. «...Росте справжнім козаком», – з гордістю писав він про нього своєму вчителю 8 травня 1925 р. Безсумнівно, такий вчений не міг бути непоміченим відповідними органами більшовицької влади, про що В.Білий згадував у листі до Д.Яворницького від 10 вересня 1927 р.: «Моя справа закінчилась і не дуже погано і не дуже добре для мене, хоч перехвилювався, звісно, чимало».

⁴⁵ *Абросимова С. В.* Енциклопедист козаччини... – С. 32.

⁴⁶ *Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького.* – Вип. 1. – С.61, 64, 65, 66, 67, 68, 788.

Останній лист Володимира Васильовича надійшов учителю 16 лютого 1937 р. Подальші наукові й людські контакти між ними перервалися через арешт і розстріл талановитого вченого В.Білого, обвинуваченого в належності до української націоналістичної організації серед наукових працівників АН УРСР⁴⁷.

До наукової молоді інтелектуального кола Д.Яворницького належав український археолог і краєзнавець В. Грінченко, який 1925 р. вступив до Катеринославського ІНО, працював у Катеринославському краєвому–Дніпропетровському крайовому історико-археологічному музеї і брав активну участь у Дніпробудівській археологічній експедиції. Його листи до «батька, Дмитра Івановича» періоду 1928–1932 рр. містять цікавий матеріал про організацію і проведення археологічних розкопок⁴⁸.

Одним з учнів Д.Яворницького був П.Козар. У 1924 – 1926 рр. він навчався в аспірантурі при Катеринославському ІНО і під керівництвом Дмитра Івановича розробляв тему «Як склався стан лоцманів в запорозькі часи та як він далі розвивався і наскільки зберігся до нашої доби». У 1925–1931 рр. молодий вчений працював завідувачем історико-археологічного відділу Катеринославського–Дніпропетровського музею, у 1927–1928 рр. брав активну участь в експедиціях Етнографічної комісії ВУАН, а в 1927–1930 рр. працював у складі Дніпробудівської експедиції. Результатом досліджень ученого став нарис «Дніпровські лоцмани», що побачив світ у 1929 р.

Листування П.Козара з Дмитром Івановичем періоду 1925–1930 рр. свідчить, що він належав до найближчих співробітників свого учителя, виконував ряд його наукових доручень. У процесі цієї роботи Павла Антоновича цікавили книжкові й музейні колекції, археологічні старожитності. У 1928 р. він приступив до самостійних розкопок.

Українські ідейні погляди П.Козара призвели до його трьох арештів періоду 1928 – 1931 рр. «за антирадянську агітацію і зв'язки з куркулями» і навіть до ув'язнення. Так, листи до Дмитра Івановича від 9 та 28 січня 1929 р. свідчать, що молодий вчений перебував у камері, де була зібрана «ціла

⁴⁷ Там само. – С. 62, 63, 69, 788.

⁴⁸ Там само. С. 134–148, 797.

Академія». Навіть за таких умов П.А.Козар не гаяв часу і збирав лінгвістичний матеріал (слова і прізвища) для наукового словника Д.Яворницького. Влітку того ж року він уже мав можливість відновити розкопки. У листах періоду від 29 червня 1929 – 30 серпня 1930 р. науковець неодноразово сповіщав свого учителя з сіл Привольне, Августинівка, Федорівка про хід польових археологічних досліджень, які проводили А.Добровольський, М.Міллер, П.Смолічев, В. Грінченко, він особисто та ін.⁴⁹

Талановитим учнем Д.Яворницького виявився К.Гуслистый, який із небагатьох за умов тоталітарного режиму зміг продовжити справу вчителя. У 1928–1930 рр. він навчався в аспірантурі під керівництвом Дмитра Івановича. Аспірант ретельно вивчав курси, що викладав Д. Яворницький на кафедрі українознавства. Важливе значення на цьому початковому етапі дослідницької діяльності молодого вченого мало опрацювання наукових праць Д.Яворницького, опанування його методичного інструментарію. На жаль, закриття кафедри українознавства у Дніпропетровську змусила К.Гуслистого перевестися до аспірантури при науково-дослідному інституті української культури в Харкові⁵⁰.

Діяльність Д.Яворницького та його колег і учнів-однодумців потрапила в поле зору ДПУ УСРР. Так, у щотижневому зведенні цього органу від 21–27 серпня 1927 р. йшлося про агітацію професури на Дніпровському будівництві. За цим документом, були отримані дані про те, що члени археологічної експедиції професор Д.Яворницький, професор В.Пархоменко та аспірант Дмитра Івановича В.Білий «на чолі з самим Еварницьким агітували селян проти Радвлади». Випадки такої агітації співробітники ДПУ спостерігали в с. Лоцманська-

⁴⁹ Козар П. На Дніпрельстан через пороги. Вибране / упорядн. і вступ. ст. Миколи Чабана. – Дн-ськ, 2000. – С. 6–7, 9; *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. – Вип. 1. – С. 243, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 807–808.

⁵⁰ Удод О. А. Кость Гуслистий – історик України. – С. 25–26.

Кам'янка, Кодак, Мандриківка, Волоське, Звонецьке, Войськове, Миколаївське-Наддніпрянське та ін.⁵¹

Із щотижневого зведення секретного відділу цієї ж установи від 4–10 вересня 1927 р. стало відомо про існування в Дніпропетровську «шовіністичного угруповання», яке створив навколо себе з наукових працівників «дуже видний професор, історик і етнограф» Д.Яворницький. До складу цього угруповання, за даними ДПУ УСРР, входили професор В.Пархоменко, інспектор П.Козар, музейний працівник (він же аспірант Дніпропетровської науково-дослідної кафедри українознавства – *Авт.*) П.Матвієвський, науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею В.Чапля (Чапленко). З погляду агентурних матеріалів, це була «дрібно-буржуазна, хуторянська націоналістична група, що намагалася керувати громадською діяльністю українських кіл Дніпропетровська»⁵².

Стеження за Д.Яворницьким тривало й надалі. Так, щотижневе зведення ДПУ УСРР від 4–10 серпня 1929 р. стверджувало, що розробляються «праві шовіністичні кола, що групуються навколо професора Яворницького...». «Крупним осередком шовіністичної роботи» названо Музей ім. О.М.Поля, директором якого працював Д.Яворницький⁵³.

Таким чином, упродовж 1917 – початку 1930 рр. в Катеринославі–Дніпропетровську почала формуватися наукова школа українознавства. Лідруючу роль у цьому процесі відіграв визначний дослідник з історії козаччини Д.Яворницький, який вже в дореволюційний період сформувався як український вчений, навколо якого утворилася науково-освітньо-культурна інтелектуальна мережа комунікацій. Як визнаний науковець, він вів широке листування з багатьма українськими діячами в галузях історії, етнографії, фольклористики, археології, краєзнавства, літератури, літературознавства, мовознавства, музики, театру, образотворчого мистецтва, видавничої справи, національного руху Наддніпрянщини. Виняткову комунікативну

⁵¹ Даниленко В. Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927 – 1929 рр. – К., 2012. – С. 173–174.

⁵² Там само. – С. 177–178.

⁵³ Там само. – С. 563.

роль відігравала наукова й організаційна діяльність «енциклопедиста козаччини» в Обласному музеї ім. О.М.Поля, у Катеринославській вченій архівній комісії, Катеринославській «Просвіті» тощо. Все це створювало сприятливі передумови для появи в Катеринославі наукового напрямку українознавства.

Важливе інституційне значення в процесі формування наукової школи українознавства мало відкриття кафедри історії місцевого краю і Запорозжя історико-філологічного факультету в Катеринославському університеті (1918–1920 рр.), а з тим кафедри історії України, кафедри історії України і історії місцевого краю, знов кафедри історії України, які функціонували в структурі Катеринославського Інституту народної освіти. Особливо важливе значення мало відкриття в 1924 р. науководослідної кафедри українознавства, яка інституційно підпорядковувалася безпосередньо ВУАН. Організаційно нову кафедру перевели з Катеринославського ІНО до Катеринославського кураєвого, з 1926 р. – Дніпропетровського історико-археологічного музею.

Відкриття зазначеної кафедри активізувало наукові розробки вчених-україністів, дало можливість приступити до підготовки кадрів вищої кваліфікації через аспірантуру. В цей період формування наукової школи українознавства набуло нових імпульсів. Навколо Д.Яворницького формується інтелектуальне ядро професорів та коло молодих учених, які об'єднуються єдиними науковими завданнями, проблемно-тематичними інтересами, ідейно-культурною єдністю. Втім, перехід від авторитарного до тоталітарного режиму особистої влади призвів на рубежі 1920 – 1930-х рр. до посилення репресій стосовно кадрів професури, які групувалися навколо Д.Яворницького, а з тим у першій половині 1930-х рр. заблокував подальший поступ наукової школи українознавства в Дніпропетровську. Відтак процес її формування був не повним і не завершеним.

5. Культурні та історіографічні місії генерацій істориків

5.1. Історики покоління шляхетської революції в Речі Посполитій (середина XVI ст.)

Шляхетська революція, що набирала обертів від часів Радомської конституції 1505 р. сягнула свого апогею за королювання останнього Ягелона. Консервативна природа революцій виразно позначилася на езекуційному русі (тут *executio* зрозуміле як виправлення-повернення первісних / природних прав) залюбованого у минулому. До того ж повсюдне зацікавлення античністю прищеплювало партикулярному і по-середньовічному випадково-прецедентному політичному проекту польської монархії все більше універсалістських рис*, що відбилося і в поширенні самоіменування «Річ Посполита» та різноманітних міркувань про її Місію, обраність та взірцевість.

Відтак, панування (1548 – 1572) Сигізмунда-Августа принесло цілу низку історіографічних проектів, причому жоден з них не мав активної офіційної підпори. Тоді розквітли історіографічні таланти Мартина Бельського, Станіслава Оріховського, Мартина Кромера, першого польського теоретика історіографії Станіслава Іловського та першого ренесансного історика Великого князівства Литовського Августина Ротундуса. У шерезі тих «перших», значущими для українознавства, були ще й політико-етнографічний трактат т.зв. Михалона Литвина «Про нрави татар, литовців і московитів» (рукопис 1550 р., відомий лише фрагментарно за видруком 1615 р.) і перша спроба картографування Дніпра (мапа 1550 р., створена за наказом Сигізмунда-Августа, не збереглася)¹.

* Див. тойбіанські трактування «універсальної держави» як втілення ідеальної (або найближчої до ідеалу) і загальноприйнятної моделі.

¹ Buczek Karol. Ze studiów nad mapami Beauplana // Wiadomości Służby Geograficznej. – Warszawa, 1933. – Z.1. – S.25-26. Підставою існування мапи є згадка в рахунках короля Сигізмунда-Августа. Бучек припускав, що ця карта могла послужити джерелом-натхненням для мапки-врізки Дніпра на загальній Радзивілівській мапі ВКЛ 1603/1613 рр.

Утім, перш ніж перейти до аналізу творчості цього покоління істориків Корони Польської, згадаємо новий закордонний виклик у справі пізнання східноєвропейських теренів. Мова йде про працю *Зігмунта Герберштейна* (1486 – 1566) «*Regum Moscoviticarum comentarii*» / «Записки про московитські справи», уперше надруковану у Відні 1549 р. Протягом XVI ст. вона мала 10 оригінальних латиномовних видань, а також перекладів сучасними мовами: німецькою – 7 видань, по одному італійською, чеською плюс полономовний екстракт у виданні М.Бельського 1564 р., про який буде сказано нижче. Нині в Україні зазвичай уживане сучасне російськомовне видання².

Можна також запідозрити, що мапа 1550 р. могла мати відношення до згаданого трактату Михалона Литвина.

Про зацікавлення Сигізмунда-Августа Україною писав у життєписі папського нунція/легата Джованні-Франческо Коммендоні співробітник останнього *Антоніо-Марія Граціані* (Graziani, 1537 – 1611). Адже, коли нунцій повернувся з мандрівки (восени 1564 р. виїхавши з Любліна через Холм і Белз прибув до Львова, згодом відвідав Кам'янець-Подільський і Хотин, далі вдався на сплюндроване кількома днями перед тим татарами Правобережжя, не заїжджаючи до Києва подався до Острога, далі на Луцьк, звідки знову прибув до Львова; звідси через Ярослав, Перемишль і Тарнов прибув до Пйотркова на сейм, що розпочався 6.I.1565 р.): «Король прибувшого легата щонайприємніше прийняв, багато йому ставив запитань про людність, що між Дніпром і Дністром мешкає, і там, де Королівство Польське з Волощиною, Московією і Татарами межує». Папський дипломат відповідав явно за Меховітою (пасажі про подиву гідні багатства Поділля) і пробував зацікавити короля боротьбою з турками за гирло Дністра, через яке зручно було б торгувати українським хлібом з венеціанцями, див. скорочений польський переклад: *Zbiór pamiętników historycznych o dawnéy Polsce*. – Т.І. – Warszawa, 1822. – S.81-89 (оригінальна назва твору, написаного з нагоди смерті «героя» 1584 р. – «*De vita Joannis Francisci Commendonii Cardinalis*», Париж, 1647; передруки 1669, 1685 etc). У власній, виданій вже у XVIII ст., автобіографії Граціані дещо докладніший, див.: *Antonii Mariae Gratiani... De scriptis invita Minerva ad Aloysium fratrem libri XX...* – Т.ІІ. – Florentiae, 1746. – P.147-159 (опис українських земель у 16-й книзі).

² *Герберштейн С.* Записки о Московии. – М., 1988.

Хоча українські землі знаходилися на периферії уваги австрійського дипломата, але книга його пробудила інтерес до «руських» сюжетів, запровадила для них новий нараційний стандарт. Не дивно, що твір Герберштейна знайшов жваву реакцію істориків Польського королівства. Уже особисто знайомий з автором М.Кромер користав з його доробку. І надалі рідко який письменник, котрий писав про східні володіння Речі Посполитої, обходився без тексту Герберштейна.

5.1.1. Кромер: історія для світу

Проте повернемось до справи синтези історії Польського королівства. Її, вже «спраглому» за історією суспільству, презентував наймасштабніший історик свого покоління в Короні – *Мартин Кромер* (бл.1512 – 1589)³. Цей «сноб»⁴ з німецьких міщан польського Підкарпаття змолоду зорієнтувався на «вчену кар'єру», зробив собі «ім'я» за кордоном, в Італії, а з поверненням до Корони отримував дипломатичні доручення та був знаний як правовірний католицький ортодокс. Відтак, ще навесні 1544 р. король Сигізмунд-Август мав з Кромером розмови щодо написання історичної праці. Сприяли цьому проекту й інші високі офіціали – коронний канцлер Ян Оцеський та підканцлер Ян Пшерембський.

Відтак, 1555 р. широко знана в Європі «міжнародна» друкарня Й.Опорина в Базелі віддрукувала довгоочікувану, «сучасну» та «офіційну», синтезу історії Польського королівства – «*De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*» / «Про походження

³ Останній за часом біографічний нарис та огляд біоісторіографії про нього див.: *Stasiak A.M. Ideal monarchy w pismach Marcina Kromera.* – Olsztyn, 2003. Відомо також, що дисертацію про М.Кромера вже тривалий час готує Александер Малецький з Познані. 2012 р., в зв'язку із 500-річним ювілеєм М.Кромера, відбулися конференції в Лідзбарку Вармінському-Ольштині «*Marcin Kromer i jego czasy (1512-1589)*» та Кракові «*Marcin Kromer (1512-1589) – polski Liwiusz z Bieczy*». Див. також мій нарис про Кромера в: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України... – Ч.1. – С.169-174.

⁴ *Grzybowski S. Marcin Kromer czyli kariera snoba // Pisarze staropolscy.* Sylwetki. – Т.2. – Warszawa, 1997. – С.43-70.

та діяння Поляків книг 30»⁵. Хронологічно вона була доведена до 1506 р.

Про популярність праці можна судити за перевиданнями. Уже в 1558 р. у Базелі вийшло 2-е (зміни були, але незначні)⁶, а в 1568 р. – 3-є (досить суттєво доопрацьоване за рахунок нових для Кромера історіографічних джерел). У 1582 р. в Базелі вийшов непогоджений з автором передрук 1-го видання. Відповіддю на нього стало 5-е видання 1589 р. у Кельні під титулом «Polonia» – воно було доповнене різними творами самого Кромера, інших авторів (Б.Ваповського, К.Варшевицького, Р.Гейденштейна, Калімаха, С.Карнковського, Я.-Д.Соліковського) та мапою В.Гродецького⁷.

Скорочений конспект історії «від Кромера» (хроніка + мова на погреб Сигізмунда I Старого) під власним іменем видав перемишлянин *Ян Гербурт* (1524 – 1577)⁸. Книжка вийшла у Базелі в 1571 р. під титулом «Cronica sive historiae Poloniae compendiosa ac per certa librorum capita ad facilem memoriam recens facta descriptio» / «Хроніка або історія Польщі

⁵ Класичний огляд історії едичії та рецепції твору Кромера див.: *Barycz H.* Dwie syntezy dziejów narodowych przed sądem potomności. Losy «Historii» Jana Długosza i Marcina Kromera w XVI i pierwszej połowie XVII wieku; *Його ж.* Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego... – S.71-130.

⁶ Після нього базельський професор медицини і філолог Генріх Панталеон видав німецький переклад твору Кромера під новою назвою «Mitnächtlicher Völckeren Historien...» / «Історія північних народів» (Базель, 1562). Лютеранською реакцією на хроніку Кромера можна вважати і твір Філіпа Меланхтона «Epistola de origine gentis Henetae, Polonicae seu Sarmaticae» / «Лист про походження роду Венетів, Поляків або Сарматів», який був надрукований разом із мапою Польщі В.Гродецького (Базель, 1558).

⁷ Про це впливове видання див.: *Błażewicz P.* «Polonia» Marcina Kromera (Kolonia 1589) jako historyczna kreacja obrazu szesnastowiecznej Rzeczypospolitej // *Piśmiennictwo pragmatyczne w Polsce do końca XVII wieku na tle powszechnym.* – Olsztyn, 2006. – S.85-99.

⁸ *Schirmer E.* Ueber Jan Herbut, Castellan von Sanok, und seine Chronik // *Jahresbericht des k.k. II. Obergymnasiums in Lemberg für das Schuljahr 1889.* – Lemberg, 1889.

скорочена та за головною частиною вірних книг для творення пам'яті щойно зроблений опис».

У читачів цей твір був, можливо, популярнішим за свій вірець. Тут варто зауважити, що Гербурти були знаним шляхетським домом з Руського воєводства, причому зі специфічною родовою чеснотою «мудрих», відтак їх зацікавлення історіографією мало спеціальне значення для її сприйняття на теренах Польської Русі. 1573 р. у Парижі видано французький переклад згаданої хроніки-екстракту. Латиномовний варіант твору Я.Гербурта перевидавався у Базелі 1584 та 1615 рр., у Гданську – 1609 і 1647 рр. та у Кенігсберзі – 1658 р.

У 1568 та 1570 рр. готувались переклади Кромера польською мовою, але до видання не дійшло (здається, на перешкоді стало передусім протестантське віровизнання перекладачів). Лише 1611 р. русин (походив з околиць Самбора у Перемиській землі, був вірним греко-католицької церкви) *Мартин Блажовський* (? – бл.1628) власним накладом у Кракові видав свій переклад під титулом «O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach koronnych polskich ksiąg XXX»⁹.

Зауважимо, що цей перекладач мав намір стати продовжувачем Кромера, але жодних слідів існування такого продовження наразі не виявлено. Блажовський-історик відомий також як автор невеликого віршованого публіцистичного твору з часів рокошу М.Зебжидовського – «Tłumacz rokoszowego powiatu ruskiego» (Краків, 1607). У ньому автор, зокрема, висловлював сумнів у слушності покарання Наливайка.

До кінця XVI ст. хроніка Кромера лишалася поза конкуренцією, а взагалі-то до категорії історіографічного антикваріату вона переходить лише у другій половині XVII ст.¹⁰. Наступне (покромерове) покоління істориків фактично цілком зосеред-

⁹ *Kromer M. O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach Koronnych Polskich: ksiąg XXX. Przez Marcina Błazowskiego z Błazowa: Wyrażnie na Polski język przetłumaczone, przydatkami i dowodami niektórymi poniekaąd utwierdzone, i własnym onegoż kosztem z druku na świat podane.* – Kraków, 1611.

¹⁰ *Barycz H. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego...* – S.121-123.

лося на жанрі «новітньої» історії, себто часах, неохоплених «живим класиком».

З перспективи «української історіографії» відзначимо незначний інтерес Кромера до «руської спадщини». Це з урахуванням, що пошавлення інтересу до неї у кромерових сучасників вже окреслилося¹¹.

5.1.2. Протестанти і М.Бєльський: історія для «народу»

Причому, особливо жваво руською спадщиною цікавились протестанти. Адже наближення до народу, його мови та первісної традиції належало до «родзинок» цього віровчення.

Так, представити загалу староруську вченість, у т.ч. і поховану в київських монастирях, закликав С.Оріховського *Анджей Моджевський* (Фрич-Моджевський, 1503 – 1572). Протестантський виклик увів «руський досвід» у коло міжнародної інтелектуальної полеміки навколо «первісної чистоти» релігійних догматів, а отже і природної суспільної організації. Ось і в 1563 р. у Кельні виданий розлогий теологічний твір львівського проповідника і каноніка *Йоанна Арундіненсиса* (Ян з Тржцяни/Тростини, бл.1510 – 1567) «De religione sacrosancta, de ecclesia, ac ceremoniis...» / «Про релігію святу, про церкву і церемонії...». Написаний у формі діалогу між русином-рутен-

¹¹ Цікаво, що слабкість «руських сюжетів» кромерової хроніки завважили і перші читачі з західноукраїнських теренів Польської Корони. Так, С.Оріховський, знаний «руський» патріот, у листі від 24.VIII.1556 р. писав Кромеру про незадоволення шляхти Русі зауваженнями, зробленими про неї хроністом, див.: *Orichoviana. Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski. 1543-1566 / Edid. Joseph Korzeniowski. – Vol.I. – Cracoviae, 1891. – S.449.* Ймовірно, ближчим Оріховському був підхід його іншого приятеля – *Якуба Пишлуського* (бл. 1512 – 1554), який у своїх «*Leges et statuta regni Poloniae*» (Краків, 1553) вмістив окремий розлогий розділ про права підпорядкованого польським королям «*Руського Князівства*».

Нарікали на Кромерові «неслушні» і «непристойні» «кроніки» і у ВКЛ, див. відповіді Сигізмунда-Августа як великого князя литовського на прохання і відозви княжат, панят і всієї шляхти ВКЛ на Віленському сеймі 1559 р.: *Русская историческая библиотека. – Т.XXX: Литовская метрика. – Юрьев, 1914. – С.271.*

цем, поляком, німцем і латинянином, в якому дуже активний «русин» Арундіненсіса розвивав, зокрема, аргументацію того таки С.Оріховського-Роксолана.

Відтак не дивно, що з кола ще однієї зірки протестантизму – Шимона Будного (бл.1530 – 1593)* – вийшов у світ голосний фальсифікат-апокриф (1560-х рр.): *лист половця Івана Смери до великого князя руського Володимира Великого, нібито віднайдений у православному Супрасльському монастирі «на дванадцяти мідних таблицях вибитим, літерами та язиком старим руським»*¹². Цей твір містив посилення на, напевно так само фіктивну, руську хроніку згаданого Станіслава Будзинського.

Отже «винайдення» потрібної історії просувалось цілком успішно. Зрештою, народжений біля Галича класик польської літератури *Миколай Рей* (1505 – 1569), оспівуючи у своєму «Звіринці» (1562) знаного львівського хорунжого Станіслава Даниловича, писав¹³:

*Kto czytał ruskie dzieje, ten sie snadnie sprawi,
Jacy tam ludzie byli, a rycerze prawi;
Stąd bywali hetmani, bywali książęta,
A wielki warchoł bywał, niż ta ziemia wzięta*

(Хто читав руські історії, той легко пересвідчиться, / Які там люди були і лицарі справжні; / Звідти бували гетьмани, бували князата, / І великий буян бував, через що та земля взята [себто завойована]) [підкресл. – Д.В.].

Відтак читати «руську історію» стає популярним!

* Крім Ш.Будного, до твору були причетні Андрій Колодинський (диякон православний, згодом аріанин, який «знайшов» «Лист половця Івана Смери») і Станіслав Будзинський.

¹² *Малышевский И.* Подложное письмо половца Ивана Смеры великому князю Владимиру святому. – К., 1876; *Kamieniecki J.* Szymon Budny – zapomniana postać polskiej reformacji. – Wrocław, 2002. – S.74-77. Орест Левицький, вказує інше фікційне місце знаходження «Листа» – в руській церкві *Спасителя у перемиській землі, недалеко Старого Самбору, де похований галицький князь Лев Данилович*, див.: *Lewickij O.* Socynjanie na Rusi // *Reformacja w Polsce.* – R.II (1922), nr 7. S.206.

¹³ *Mikołaja Reja z Nagłowic Zwierzyniec*, 1562. – Kraków, 1895. – S.164.

Але повернімося ще до Кромера. Поза вищезгаданим, можна казати й про «централізм» та «загальнодержавність» кромерових візій, за що його згодом звано «Першим усеполяком»¹⁴. Між іншим, власне за це Кромера, ще за життя, критиковано з Литви та Пруссії – найпотужніших у Речі Посполитій осередків партикуляризму.

За масштабом постаті, серед сучасних Кромеру співвітчизників-історіографів, найбільше прав бути названим його «конкурентом» має, мабуть, *Мартин Бельський* (первісно М.Вольський, бл.1495 – 1575). 1551 р. він видав у Кракові першу в Короні Польській працю з всесвітньої історії – «Kronika wszystkiego świata». Причому, це також була перша хроніка, друкована польською мовою.

Тут слід зауважити, що потреба у слов'яномовних синтезах світової історії на той час вже окреслилася. Зокрема, у Празі 1541 р. видруковано чеський переклад Буріяна Собка з Корніц популярної праці Йоганна Каріона (Johannes Carion, 1499 – 1538) – «Knieha kronyk o wsselikich znamenitych wessech od počatku swěta zběhlych...» / «Книга хронік про всілякі знамениті речі, які від початку світу трапилися»*. У православному світі типологічно близькими до цього жанру були т.зв. «Хронографи» (через це згодом т.зв. 2-а руська редакція 1617 р.** так охоче запозичувала для хронографа матеріали з тексту М.Бельського, за московським перекладом видання з 1564 р., здійсненим 5.I.1584 р. шляхтичем з Великого князівства Литовського Амброжієм Брежевським¹⁵).

¹⁴ Grzybowski S. Marcin Kromer czyli kariera snoba... – S.58.

* Першодрук самого Й.Каріона – *Виттенберг*, 1532.

** Класична 1-а редакція 1512 р. хронографу подавала всесвітню історію ще як *історію православного світу*. До речі, виклад подій тут закінчувався падінням Константинополя перед турками 1453 р. (таким чином, цілком ігнорувався ренесансний концепт «середніх віків» – 1453 р. відділяв давнину-античність від сучасності-новочасності).

¹⁵ Попов А. Обзор хронографов русской редакции. – Вып.2. – М., 1869. – С.87-88. У титулі перекладу Брежевського «Хроніка» замінене на «Космографія»: «Космографія, описаніе всего света...». Про самого А.Брежевського (Березовського) відомо, що він на Волині вивчив

У 1554 та 1564 рр., так само в Кракові, виходили наступні, все більш розширені та доповнені видання згаданого твору Бельського. Останнє, зокрема мало 966 сторінок великого формату, і саме в ньому з'являється опис Московії, ґрунтований на праці З.Герберштейна. Щодо цікавого з української перспективи питання про знайомство М.Бельського зі староруським світом варто згадати дослідження В.Децик-Зенби¹⁶. Авторка доводить, що слідів користування Бельським руськими літературними джерелами немає, його рецепція Русі запозичена з Герберштейна.

Хроніка Польського королівства, що завершувала первісний текст М.Бельського, була доведена до 1548 р., себто до смерті та урочистого погребу Сигізмунда I Старого. У 2-му виданні до попередньої оповіді власне цієї частини-хроніки додано лише згадку про смерть у 1553 р. колишнього патрона історика – Петра Кміти, у 3-му – доповнень не було взагалі.

Книжка мала невисокі «наукові» вартості (здебільшого М.Бельський ішов за текстами Меховіти, Деція та Ваповського), автор був більше оповідач, ніж дослідник (оцінка класика польського літературознавства Вацлава А. Масієвського), мав нахил до енциклопедизму – «гаргантюїський апетит до читання»¹⁷. Іміджу праці серед католицьких кіл суттєво шкодило протестантське віровизнання автора (відтак часто книгу зберігали, відірвавши титульну сторінку). Серед доповнень 3-го видання знайшов місце і розлогий нарис поширення Реформації Європою (здійснений за працею Й.Слейдануса¹⁸).

Слов'янська (польська) мова твору забезпечила М.Бельському широку популярність серед східних слов'ян, у тому

латини та інших «вільних наук» відомого московського емігранта А.Курбського.

¹⁶ *Decyk-Zięba W.* Czy Marcin Bielski znał literaturę staroruską? // *Slavia Orientalis*. – T.XXXVII. – №2. – Warszawa, 1988. – S.289-293.

¹⁷ *Śnieżko D.* «Kronika wszytkiego świata» Marcina Bielskiego. – S.24.

¹⁸ *Sleidanus J.* De statu religionis et rei publicae Carolo V caesare commentarii. – Argentorati, 1555.

числі й в Україні¹⁹. Тут варто зауважити, що орієнтація на твори «простою» мовою мала тоді обмежену «вчену» перспективу, адже, як писав 1609 р. польський сучасник: *«Помиляються усі, котрі пером домовим речі важкі посполитій людині пишуть: простий не зрозуміє; а вчений – Латинські [твори] читати волисть»*²⁰.

Проникнення «Kronik'i wszytkiego świata» на «коронну» Україну полегшувалося й тісними зв'язками її автора з тим-таки світом «трьох руських воєводств» (Руського, Подільського та Белзького) долюблінської Корони Польської²¹. Жвава ж російська рецепція була обумовлена тим, що, попри критичність Бельського щодо московських порядків, він у своїй праці (3-є видання 1564 р.) вмістив окремий розділ (книгу) про Московію, а відтак прирівняв її до інших європейських держав, яким також відведено було по розділу*. Велике значення мало й те, що М.Бельський мав талановитого спадкоємця – сина Йоахима, головний твір котрого, про який мова попереду, згодом майже витіснив з читацького ринку Кромера.

¹⁹ Про рецепцію праць М.Бельського в Україні див.: *Лев В.* Український переклад хроніки Мартина Бельського // *Праці Українського наукового інституту.* – Т.ХХІХ. – Серія фільологічна, кн.4. – Варшава, 1935; *Selicki F.* Kronikarze polscy w latopisarstwie i dawnej historiografii ruskiej // *Slavia Orientalis.* – Warszawa, 1965. – №2. – S.143-178.

²⁰ *Valerius Maximus.* O Dziejach i powieściach pamięci godnych Ksiąg Dziewięć, Które dla Rzymian teskliwych z Historyków rozmaitych, Greckich i Łacińskich krótko zebrał, Ludzi Świata niemal wszytkiego co przed nim żyli, Cnoty, Rozum, Postępki, Rzeczyposp: Rząd, Poselstwa, Zwyczaje, Chytróści, Zdrady, Swawolą etc. ukazując / [переклад і доповнення з польської історії – А.Варгоцького]. – Kraków, 1609. – S.nlb; *Śnieżko D.* «Kronika wszytkiego świata» Marcina Bielskiego... – S.13.

²¹ *Starnawski J.* Marcin Bielski – piewca ziemi Przemyskiej // *Rocznik Przemyski.* – Т.ХХХV:1999. – Z.3. – S.11-12.

* Певною мірою, доповненням до цього стали ще й окремі розділи про сучасний стан військової справи у московитів, татар, волохів і самих поляків у пізнішому творі М.Бельського – *«Sprawa Rycerska...»* (Краків, 1569).

5.1.3. Іловський: перший теоретик

Це велике покоління історіографів останнього Ягелона дало країні й першого «вітчизняного» теоретика історіографії. Ним був *Станіслав Іловський* (? – 1589) – відомий грецист і гуманіст загальноєвропейського формату. Він став автором невеличкої (11 стор.) праці «*De historica facultate libellus*» / «Книжечка про можливості історії» (Базель, 1557), що була приєднана до його перекладів грецьких письменників Деметрія Фалернського і Діонісія Галікарнаського²².

До збірки також входили трактат падуанського професора Франческо Робортеллі «*De facultate historica*» / «Про можливості історії» (1548²³) та витяг з 4-ї книги Христофора Милеуса «*De scribenda universatis rerum historia*» / «Про писання всесвітніх діянь історії» (1548; 1551). Незважаючи на вплив тексту Робортеллі, який, зокрема, обговорював історіографічні настанови давньогрецького автора – Лукіана з Самосати, праця польського теоретика історіографії мала цілком самостійний характер.

За Іловським, принципи, на яких повинен був створюватись історичний твір, сформульовані таким чином: 1) не включати в твір брехні та вимислів; 2) не збільшувати похвал

²² *Traktat polaka Stanisława Howskiego o historii jako nauce* // *Historyka*. – T.VI. – Kraków, 1976. – S.91-98; *Leśnodorski B. Polski Makiawel* // *Ludzie i idee*. – Warszawa, 1972. – S.38-61; *Геїумтор А.* Теория исторической науки в Польше XVI в. // *Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения*. – М., 1976. – С.32-43; *Вирський Д.С.* Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. – Київ-Кременчук, 2001. – С.104-107; *Lewandowski I.* *Penu historicum. Łacińskie traktaty metodologii historii w dawnej Polsce (do końca XVII wieku)*. – Poznań, 2014. – S.102-119 (S.120-128 – польський переклад трактату С.Іловського).

²³ Про цей важливий для річпосполитської історіографічної традиції твір див.: *Dziuba A.* *Teoria historiografii w «De historica facultate» Francesco Robortello* // *Roczniki humanistyczne*. – T.XLIX, zeszyt 3. – Lublin, 2001. – S.51-59; мій переклад цієї статті див.: *Дзюба А.* Теорія історіографії в «*De historica facultate*» Франческо Робортелло // *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. – Вип.2, ч.1. – К., 2006. – С.144-152.

володарям і не підносити до небес власні діяння, не обтяжувати брехнею вчинків ворога і не замовчувати, якщо він здійснив щонебудь славне; 3) не користуватись найвищим ступенем (себто не оцінювати *a la* «най-, най-, най-»), не вводити неправдоподібне – це справа не історика, а поета; 4) не бавитись лестощами; 5) не насичувати розповідь розчуленістю; 6) не проводити суду, оскільки оцінку вчинків людей минулого треба залишити читачу; 7) не оточувати похвалами і не закидати образами; 8) не вдаватися до спорів із попередниками щодо правдоподібності; 9) не видобувати напучень з опису подій минулого, бо встановлювати життєві правила належить до обов'язків філософа-мораліста, а не історика.

На жаль, праця Іловського, як видається, мала досить обмежений вплив та не увійшла до канону лектури річпосполитських історіографів*. Слідів її рецепції в Україні наразі не виявлено, чому, можливо, посприяло те, що Іловський походив і, поза мандрівками Європою, жив у найвіддаленішому від України регіоні Польського королівства – Великопольщі.

5.1.4. Хроніки «свого часу»: Оріховський *etc*

Жанр сучасної історії став справжньою візитівкою «шляхетської революції» середини XVI ст. Об'єктивно цьому сприяв і новий формат «парламентської хроніки» (щоденників

* Те саме можна сказати про пізніші теоретичні студії згаданого періоду: трактат філософа з Замойської академії *Адама Бурського* (1560 – 1611, кузен Ш.Шимоновича) «*Recensio iudicii Dionysii Halicarnasaei de historia Thucydidis eiusdemque historiae defensio*» / «Огляд суду Діонісія Галікарнаського щодо історії Фукідида з тієї таки історії захистом» (рубіж XVI/XVII ст., рукопис у варшавській Bibl. Narod., nr BOZ 1585); промову *Яна Фірлея*, виголошену в березні 1604 р. у Гейдельберзькому університеті («*Oratio de studia historico*» / «Промова про вивчення історії»); трактат *Бартоломія Кекермана* «*De natura et proprietatibus historiae*» / «Про природу та властивості історії» (Ганау, 1610); *Шимона Старовольського* «*Penu historicum*» / «Страва історична» (Венеція, 1620; Рим, 1653); *Конрада Грасера* з Торуні «*Isagoge historica*» / «Вступ до історії» (1623); *Йоахима Пасторія* «*De dignitate historiae*» / «Про гідність історії» (Елблонг?, 1651). Зрештою, це специфічна ознака цілої доакадемічної доби в історіографії.

сеймів, взірцевих промов тощо), що мав обслуговувати утилітарні потреби «шляхетської демократії»²⁴.

З усім своїм гострим відчуттям злободенності започаткував цей новий для країни історіографічний жанр *Станіслав Оріховський* (1513 – 1566). Поза моїми працями про цю постать²⁵, нагадаємо і про найбільшу збірку сучасних українських перекладів з Оріховського²⁶ та останні польські монографії про нього²⁷. Як і багато в чому іншому, в історіографії цей славний «Роксолан»^{*} займає перехідне місце. Йому належить чимало починань, але до класиків історіописання цього «трибуна шляхетського» навряд чи можна зарахувати.

Першою пробою Оріховського на поприщі історіографії стала праця про т.зв. «курячу війну» 1537 р. – «*Contiones in maximo totius Regni Poloniae conventu apud Leopolim de republica habitae*» / «Зібрання максимальне цілого Королівства Польського сейму під Львовом про державний лад». Вона виглядала

²⁴ Цікаві витвори цього роду див.: *Ponętowski J.* Krótki rzeczy polskich sejmowych pamięci godnych komentarz przez Jana Ponętowskiego z łączyskiej ziemie w 1569 r. uczyniony. – Kraków, 1858 (першодрук – Краків, 1569); *Dyaryusz sejmu piotrkowskiego*, R. P. 1565 poprzedzony kroniką 1559-1562. – Warszawa, 1868.

²⁵ Див. зокрема: *Вирський Д.С.* Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель...; *Його ж.* Пам'ятка ренесансного історіописання в Україні: «Аннали» С.Оріховського-Роксолана // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип.3. – Харків, 2001. – С.31-38; *Його ж.* Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять. – К., 2013.

²⁶ *Оріховський С.* Твори / упоряд. В.Литвинов. – К., 2004. – 672 с.

²⁷ *Kaim A.* Ekumenia w dobie Renesansu. Jedność Kościoła w ujęciu Stanisława Orzechowskiego. – Lublin, 2002 (з його «свіжіших» статей див.: *Kaim A.* Stanisław Orzechowski i dylematy chrześcijańskiego humanizmu // *Rocznik Przemyski*. – T.XLVII (2011). – Z.2. – S.11-30); *Koehler K.* Stanisław Orzechowski i dylematy humanizmu renesansowego. – Kraków, 2004; *Krzywoszyński P.* Stanisław Orzechowski – ideolog demokracji szlacheckiej. – Poznań, 2010.

^{*} Означення себе «*Gente Roxolani, Natione Vero Poloni*» Оріховський виніс навіть у титули видань своєї праці про Петриківський синод 16.II.1552 р. та Варшавський синод 13.III.1561 р. (три видання – Краків, 1561 – подвійний друк; Кельн, 1563).

як «документальна збірка» промов безпосередніх учасників подій. Видана як окремий рік-хроніка, без хронологічного зв'язку із попередніми, у нижчезгаданому виданні «Анналів» Оріховського за 1611 р.²⁸

Певний розголос мала також вірцева промова Роксолана на смерть коронного гетьмана Я.Тарновського (1561). Власне то була доволі докладна біографія цього «культового магната» – стовпа держави часів шляхетської революції.

Утім, найбільша історична праця Оріховського «Annales» (1553/1556²⁹) – хроніка перших років панування Сигізмунда Августа; з семи (?) її порічних розділів збереглося п'ять перших (з 1548 до 1552 рр.) – залишилася незавершеною та вийшла

²⁸ Польський переклад 1767 р. пера Сигмунта-Александера Влинського, цілком за виданням 1611 р. див.: *Stanisława Okszyca Orzechowskiego, Kroniki Polskie. Od zgonu Zygmunta I-go.* – Warszawa, 1805. – S.176-267.

²⁹ Бібліотека Курницька Польської Академії Наук у Познані (далі – *Bibl. Kórn.*) – Rps 262: «Annales Stanislai Orichovii ab excessu Sigismundi I-mu». Наприкінці тексту віднотовано, що «*Annalis quinti*» / «річник п'ятий» закінчено 24.VI.1556 р. Отже, чи були ті 6-й та 7-й річники? Крім того, є лист з 1.X.1556 р. А.Моджевського до Оріховського, де він пише: «...Знаю, що пишеш *історію справ громадських*. Але, прошу тебе, відклади усі справи на інші часи. Візьмися за те, що зараз є найважливішим і найбільш необхідним...» (цит. за: *Kot S. Andrzej Frycz Modrzewski. Studium z dziejów kultury polskiej w. XVI.* – Kraków, 1919. – S.158). Згодом, у листі до Анджея Дудича від 25.VII.1566 р. Роксолан пояснював – «зараз настали обставини, котрі пристало вірніше у забуття закопувати», через це він як історик «стратив серце і занехаяв працю» (*Orichoviana. Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski. 1543-1566.* – Vol.I. – S.661).

Кехлер взагалі приймає за рік написання «Анналів» 1553 р. (див.: *Koehler K. Stanisław Orzechowski i dylematy...* – S.316). 1553 р. це рік написання листа Оріховського до короля Сигізмунда-Августа, в якому згадано про працю (завершення праці?) над «Анналами» (див.: *Orichoviana. Opera inedita...* – S.422-423). Отже, робота над хронікою Оріховського тривала принаймні від 1553 до 1556 рр. (перший етап – 1553-го; а після видруку хроніки Кромера у 1555 р. плюс, можливо, й у зв'язку із новим витком справи з одруженням Роксолана – другий етап – у 1556-му?), а може і в ще ширших хронологічних рамках.

друком лише зусиллями Я.-Щ.Гербурта у 1611 р.³⁰. Цікавий тут період знає і ще одне перевидання «Анналів» – Гданськ, 1643. У новіші часи твір неодноразово перевидавався (Лейпциг, 1712; Краків, 1767; Варшава, 1805; Вроцлав, 1826; Сянок, 1856; Варшава-Вроцлав-Краків, 1972).

Цікаво зрештою, що в роду Оріховських хронікарські зацікавлення Роксолана спадкував його двоюрідний брат – *Валента Оріховський* († 1588), суддя земський перемиський. Він є найвірогіднішим укладачем збірки матеріалів до історії сеймів та безкоролів'я 1563-1576 рр.³¹.

Більш нещасливо склалася доля історіографічного доробку вправного опонента Роксолана за знаною дискусією щодо унії Корони Польської та Великого князівства Литовського – *Августина Ротундуса* (Мелеського, бл.1520 – 1582)³². Цей поєвропейськи вишколений правник (студіював у Віттенберзі, Кракові, Падуї та Фераррі) десь після 1551 р., з інспірації короля та великого князя Сигізмунда-Августа (а отже паралельно з М.Кромером і С.Оріховським, які також претендували на королівську протекцію), взявся за укладання нарису історії Литви, згідно з сучасними ренесансними нараційними нормами.

На жаль, той рукописний твір (незавершений) – «*Cronica sive historia Lituaniae*» / «Хроніка або історія Литви» (оповідав про події від початків литовської історії до смерті останнього Ягелона) – згодом загинув і знаний лише з дрібних уривків та витягів³³. Утім, бібліотекою та наробками Ротундуса, вірогідно,

³⁰ *Annales Stanislai Orichovi Okszi.* – Dobromili, 1611.

³¹ Рукопис Бібліотеки Національної в Варшаві (далі – *Bibl. Narodowa*). – sign. III.3081 (mf BN 5225).

³² *Baryczowa M.* Augustyn Rotundus Mieleski wójt wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy // *Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII wieku.* – Wrocław, 1976. – S.77-154; *Antoniewicz M.* Protopłaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii. – S.215-218.

³³ Щодо автентичності тих витягів також точиться дискусія, пов'язана з можливою фальсифікацією у XIX ст. хронічки німецького історика середини XVII ст. Йогана-Фридерика Рівіуса (мешкав якийсь час у Литві), за посередництва тексту якого і дійшли ті витяги з Ротундуса. Про оригінальні історичні погляди Ротундуса певне уявлення дає вищезгадана полеміка з Оріховським, див.: *[Rotundus A.] Rozmowa*

широко скористався М.Стрийковський (перший, власне, патрунував останнього)³⁴. Зауважимо, що «литовський сюжет» у річ-посполитській історіографії торував широкий шлях «руським джерелам», усталюючи інтерес до них цілої «національної» (загальнодержавної) історіографічної спільноти.

Наприкінці зауважимо, що за часів «мирного короля» Сигізмунда-Августа у підлеглий йому країні трохи підупав вже знайомий нам жанр друкованих реляцій. Так, хіба що переможна битва з росіянами під Улою 1564 р. дочекалася видавця (і то в Німеччині). Цю реляцію до своєї історії Лівонської війни долучив Тілман Бреденбах (1526 – 1587) («*Historia belli Livonie, quod Magnus Moscovitarum Dux contra Livones gessit, per Tilmannum Bredenbachium conscripta. Una cum brevi narratione praeclarae ejus victoriae, qua paucis abhinc mensibus Litواني vicissim Contra Moschovitas potiti fuerunt*»). Левен [Lovanii], 1564; перевидання: Кельн, 1564; Антверпен, 1564; Ниса Сілезька, 1565). Латиномовний лист-реляцію героя кампанії 1564 р. литовського гетьмана польного Г.Ходкевича видав у Відні, разом із своїм вітальним віршем, Йоанн Миліус³⁵. Вірш на цю тему видав на студіях в Італії Вавжинець Гослицький («*De victoria Sigismundi Augusti serenissimi et potentissimi Regis Poloniae*», Падуа, 1564). Зрештою, віршований опис битви на Улі 1564 р. залишив (в рукописі) і М.Стрийковський³⁶.

Polaka z Litwinem, 1564. – Kraków, 1890; *Stanisława Orzechowskiego i Augustyna Rotundusa debata o Rzeczypospolitej / wybór i opracowanie K.Koehler*. – Kraków, 2009. Плюс ще маємо, написаний десь десятиліттям пізніше, відомий історичний вступ Ротундуса до латинського видання II-го Литовського Статуту – «*Epitome principium Lituaniae*» / «Короткий виказ князів Литовських» (від Полемона/Публія Лібона до Стефана Баторія).

³⁴ Питання про вплив Ротундуса на Стрийковського досі лишається відкритим, через брак прямих свідчень такого впливу.

³⁵ *Mylius J. Victoria de Moschis repertata a Gregorio Chodcievito*. – Vienna, 1565.

³⁶ *Wojtkowiak Z. Odnaleziony tekst Macieja Strykowskiego o bitwie z Moskwą 1564 roku i inne rewelacje w zbiorach rosyjskich i nie tylko*. – Poznań, 2010; *Дзярновіч О.І.* Поэма Матея Стрыйковского «Битва под Улой» (1564 г.): образный ряд и событийная конкретика // *Studia*

До цього ж, так само цікавою «журналістською» темою була Люблінська унія 1569 р. У зв'язку із нею привертають увагу т.зв. «*Nowiny Lubielskie 1567 r.*» / «Новини Люблінські» (Люблін, 1567), у яких автор-поляк (шляхтич коронний) говорить про те, що литвини за щастя лічити повинні прилучення до польських вольностей³⁷.

5.2. Максим Ковалевський: похід у владу

*«Говорити проти моїх переконань
ніколи не спадало мені на думку»*

Максим Ковалевський

Максим Максимович Ковалевський був не лише відомим істориком, юристом, соціологом, а й впливовим політичним діячем Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Його шлях у політику був типовим для вихідця з ліберальної за поглядами поміщицької родини та представника прогресивної університетської професури того часу.

Важливі аспекти громадсько-політичної роботи М. Ковалевського до сього часу не знайшли достатнього висвітлення у науковій літературі. Між тим у його спогадах, листуванні та інших джерелах чітко відрефлексовані усі рівні усвідомлення ним та його соратниками ролі і завдань політичної діяльності: пізнавальний (величезна кількість політико-правових фактів вивчаємого періоду), емоційний (почуття, переживання, настрої нашого героя та його оточення), оціночний (характеристика суспільно-політичних умов, цілей та результатів діяльності окремих політиків, партій, соціальних груп).

Становлення та розвиток політичних переконань, набуття великої кількості політико-правових знань, що у підсумку сприяло зверненню М. Ковалевського до громадсько-політичної роботи, відбувалося синхронно з формуванням інших ціннісних орієнтирів, усвідомленням як власних, так і групових інтересів, цілей та потреб. Продиктовані М. Ковалевським мемуари, написані ним праці (насамперед соціологічні та правові), а також листування засвідчують адекватне розуміння ним політичних проблем того часу, своєї власної спроможності впливати чи не впливати на їх позитивне вирішення.

Формування політичних поглядів будь-якої людини розпочинається у підлітковому віці. Виробленню активної громадянської позиції майбутнього науковця та політика сприяло у першу чергу сімейне виховання та родинні традиції¹. Непотрібно

¹ Племінник та спадкоємець Є. П. Ковалевський писав про дядю: «Родові та сімейні традиції він цінив, зберігаючи у ладу сімейні

спеціально говорити про патріотизм у його родині, відомій багатьма воїнами-героями (серед них П. С. Нахімов). Батько Максим Максимович-старший, який сам у молодості воював проти Наполеона, брав сина на усі урочисті заходи, присвячені Вітчизняній війні 1812 р.²

На формування політичних поглядів М. Ковалевського вплинули ліберальні (а наприкінці життя антикріпосницькі) погляди його батька, який 30 років виконував обов'язки предводителя Харківського губернського дворянства³. У дитинстві хлопчик не бачив від батьків та інших родичів «проявів дворянського самодурства»⁴.

Вважаємо, що дещо запізніле (лише у 1905 р.) рішення М. Ковалевського-молодшого активно займатися політикою зумовлено і прикладом батька, який за часів правління Олександра I відмовився служити при імператорському дворі. Максим Максимович-молодший пояснював його рішення так: «Занадто дорожив становою честю. Він дорожив нею настільки, що вважав нижче себе відправлення будь-яких придворних обов'язків»⁵.

Водночас серед найближчих родичів були відомі державні діячі, в тому числі власник сусіднього маєтку, міністр освіти, член Державної ради Є. Ковалевський, котрий спілкувався з підлітком під час своїх нечастих візитів на малу батьківщину, пророкуючи йому «блискуче майбутнє»⁶.

Гувернер І. Гранжан вчив свого єдиного учня республіканським та революційним гаслам та пісням («Марсельєза»),

папери, портрети, листування, старовинні грамоти та ін.». Див.: М. М. Ковалевский. Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин: [сб.]. — Пг., 1917. — С. 43.

² Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — М., 2005 — С. 56.

³ Там само. — С. 52.

⁴ Там само. — С. 56.

⁵ Там само. — С. 56.

⁶ М.М. Ковалевский. Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин. — С. 10.

заохочував до читання книг Вольтера, Ж. Ж. Руссо, інших просвітителів⁷.

Реформи імператора Олександра II, в тому числі лібералізація суспільного життя, спричинили кардинальні зміни в усіх сферах суспільного життя. Серед інших факторів формування радикальної громадянської свідомості багатьох представників молодого покоління можна назвати ліберальну та революційну літературу і публіцистику 1860-х – 1870-х рр.

Ознайомлення М. Ковалевського з новітніми ідеями на час його навчання у 3-й Харківській чоловічій гімназії, коли він зачитувався книгами прогресивних авторів та ліберальними журналами 1860-х – 1870-х рр. Окрім сімейної бібліотеки, підліток користувався книгами свого родича – професора Харківського університету Г. Риндовського⁸.

Лекції та особисте спілкування з Д. Каченовським та іншими прогресивно мислячими викладачами і студентами під час навчання у Харківському університеті завершило формування ліберального політичного світогляду М. Ковалевського. Частина викладачів університету доводила слухачам необхідність реформ у Росії. У лекціях Д. Каченовського пропагувалися загальноліберальні ідеї (критичне ставлення до російського самодержавства, ідеї розширення виборчого права та місцевого самоуправління, встановлення конституційної монархії подібно до англійської), чітко простежувалися антипатія до німецької метафізики та симпатія до українофільства⁹.

Молодь завжди більш активно сприймає нові ідеї. Нові суспільно-політичні умови, зокрема введення Статутом 1863 року широкої університетської автономії, радикалізували студентську молодь 60-х – 70-х рр. XIX ст. Студентство 1860-х – 1870-х рр. демонструвало нові стандарти інтелектуальної поведінки. М. Ковалевський же був типовим представником покоління «шестидесятників».

⁷ Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 52.

⁸ Там само. — С. 58.

⁹ Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX — 20-ті рр. XX ст.). — Харків, 2013. — С. 178.

Одними з маркерів «шестидесятників» було сприйняття ідей лібералізму, позитивізму, дарвінізму, «вульгарного» матеріалізму, утопічного соціалізму та анархізму у досить своєрідному поєднанні. Остаточне сприйняття М. Ковалевським ідей позитивізму, частково утопічного соціалізму та анархізму, на наш погляд припадає на студентські роки (1868–1873 рр.). Під впливом ідей П. Прудона юнак замовив собі каблучку, на якій було викарбовано: «Свобода, рівність, взаємність»¹⁰.

Як не дивно, перша закоханість у харківську діячку Є. Ковальську, також сприяла становленню М. Ковалевського як громадського активіста. Намагаючись здобути прихильність Єлизавети Миколаївни наш герой вів заняття в організованому нею гуртку, в т. ч. читав там реферати про утопічний соціалізм¹¹.

Сприйняттю та поширенню новітніх ідей не в останню чергу сприяло стажування молодих науковців в європейських університетах. Окрім підвищення загального фахового рівня власної освіти стажисти безпосередньо знайомилися з європейськими ліберальними порядками та новітніми ідеями.

Після закінчення Харківського університету у червні 1873 р. М. Ковалевський в якості університетського стипендіату стажувався у Берлінському та Сорбонському університетах¹². На його переконання, перебування у Західній Європі позитивно впливало на світогляд науковців Російської імперії: «Європейська думка пропонувала нові рішення. Повернувшись з двохрічних, а то багаторічних офіційних відряджень чи добровільних подорожей на Заході, молоді професори та викладачі розпочинали читання [лекцій] з зовсім новими завданнями, які посягли у них близьке знайомство з європейською наукою та життям»¹³.

Після захисту в 1877 р. у Московському університеті магістерської дисертації М. Ковалевський був залишений викладати історію держави та права Росії, історію держави та права

¹⁰ Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 78.

¹¹ Там само. — С. 75.

¹² Там само. — С. 100–109, 121–133.

¹³ Ковалевский М. М. Дмитрий Андреевич Дриль // Вестник Европы. — 1910. — №12. — С. 427.

європейських держав, конституційне право, порівняльне правознавство. Усе життя він дотримувався ліберальних ідей, намагався донести їх студентам, виступаючи за поступове перетворення абсолютної монархії на конституційну, проведення низки реформ та загальну демократизацію суспільства. Максим Максимович у лекціях та особистому спілкуванні зі студентством високо оцінював англійську конституційну монархію, яку вважав багато у чому зразковою¹⁴.

Подальшому викладанню лекцій доктора правознавства завадили доноси ряду студентів, організовані інспектором Бризгаловим. Доноси стали приводом для звільнення його, одного з самих блискучих викладачів Московського університету у 1887 р.¹⁵. До речі, під таємним наглядом поліції професор перебував з 1877 року і до кінця життя, навіть мешкаючи довгий час за кордоном¹⁶.

Добровільний виїзд М. Ковалевського за кордон також свідчить про часткове неприйняття ним, палким прихильником політичних свобод та конституційної монархії, існуючих імперських порядків. Це неприйняття дійсності було пасивним на протязі більшої частини життя ученого. Нами не зафіксовано жодних спроб якось змінити суспільний порядок, що склався, аж до 1905 р. Наприклад, він навіть не намагався оскаржити своє несправедливе звільнення з Московського університету у проханні «на височайше ім'я» (імператора Олександра III) чи у суді.

¹⁴ Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 78.

¹⁵ *Державний архів Російської Федерації* (далі – ДАРФ). — Ф. 102. — Оп. 78 (1882 р.). — Спр. 772. — Арк. 1–2; Оп. 82 (1886 р.). — Спр. 760. — Арк. 1–2; Оп. 90 (1892 р.). — Спр. 796. — Арк. 2–3.

¹⁶ Фонд 102 (поліції) ДАРФ містив численні повідомлення поліцейських агентів про М. М. Ковалевського. Як свідчить каталог архіву та документи справ, що збереглися, спостереження за політиком велося постійно у Російській імперії, Франції та інших країнах аж до його смерті та похорон. Між тим О. С. Соколов стеження охоранки за вченим обмежує 1877–1905 рр. Див.: *Соколов А. С.* Американская тема в научно-литературном наследии М. М. Ковалевского // *Американский ежегодник*. 1989. — М, 1990. — С. 172.

Пошук нових форм самореалізації привів М. Ковалевського до масонів. Дуже швидко вчений зайняв керівні посади у масонських ложах: «Космос», «Відродження», «Полярна зірка». Урядову заборону масонських лож він пояснював «побоюванням уряду як би армія не підкорилася його [масонству] впливу»¹⁷. До речі, будучи за кордоном, М. Ковалевський не намагався окрім масонських лож приєднатися до іншої таємної політичної організації.

Знайомство (подекуди дружба) М. Ковалевського з революціонерами (К. Маркс, Ф. Енгельс, П. Лавров, В. Ульянов, Г. Плеханов, В. Чернов, С. Петлюра, М. Грушевський, А. Луначарський та інші)¹⁸ не стало приводом до його залучення у лави революціонерів. Участь науковця у революційних справах до повернення у Росію у 1905 р. обмежувалася фінансовою допомогою, пошуком адвокатів, науковими розвідками¹⁹.

При усій своїй схильності до науки М. Ковалевський не був повністю кабінетним ученим. М. Карєєв у спогадах про М. Ковалевського наголошував на зв'язку між політичною ситуацією в Росії та творчістю ученого, вважаючи хибною думку про нього як «об'єктивіста найчистішої води», оскільки «сам вибір» дослідницької тематики «показує, що ним керувала не одна вчена зацікавленість», а «також інтерес до суспільного життя»²⁰. І далі: «Ковалевський був істориком-політиком, якщо під політикою розуміти прагнення до впливу на суспільне життя в ім'я певних ідеалів»²¹. Його постійно хвилювала політична ситуація у Вітчизні. Тому, коли склалися умови для активної

¹⁷ Ковалевский М. Масонство // Русские ведомости. — 1907. — №241. — 21 окт. — С. 4.

¹⁸ *Енциклопедія історії України*. — К., 2007. — Т. 4. — С. 377; *Деятели СССР и революционного движения России*: энцикл. словарь Гранат. — М., 1989. — С. 517.

¹⁹ Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 105, 106, 109-113, 119, 163, 170-171, 179, 182-201, 237, 262, 264-272, 289, 295-296, 299, 300 та ін.

²⁰ Кареев Н. И. М. М. Ковалевский как историк и социолог // М. М. Ковалевский. Учёный, государственный и общественный деятель и гражданин. — С. 173.

²¹ Кареев Н. И. М. М. Ковалевский как историк и социолог. — С. 173.

участі у політичній діяльності, вчений у серпні 1905 року повернувся з-за кордону.

М. Ковалевський розумів недосконалість існуючого світу та необхідність політичних змін ще з часів студентства. Проте до 1905 р. він намагався уникати публічної політики, обмежившись у лекціях, наукових та публіцистичних розвідках обережною критикою існуючого ладу. У листуванні та інших джерелах до цього року не простежуються бажання ученого перейти до активної, публічної політичної роботи.

Переходу від позиції зовнішнього спостерігача за суспільно-політичною ситуацією до ролі активного учасника у політичних іграх сприяло ряд факторів. Революційні події, що розгорталися у Російській імперії з січня 1905 року, примушували урядові кола оголосити початок реформування застарілої політичної системи.

Скликання імператором Миколою II парламенту створювало умови для нового виду політичної діяльності. Як доктор російського законодавства М. Ковалевський прекрасно розумів всю складність та обмеженість такого виду роботи народного представника у Росії. Тому вчений вагався чи брати участь у виборах до I-ї Державної думи. За порадою він звернувся до В. Ключевського. Знаменитий історик вважав, що професійна депутатська діяльність може стати ефективним засобом позитивних перетворень у російському суспільстві. Свій візит до колишнього колеги по Московському університету М. Ковалевський описував так: «Мені хотілося дізнатися від Ключевського, чи піде уряд на розширення прав Думи. Ми проговорили години дві, і я, як тепер, пам'ятаю його завершальні слова: 'Проект Думи, це – гутаперчевий пухир, який можна роздувати у різні боки'. Якщо так, подумав я, то наше представництво чекає та ж доля, що і представництво інших країн. Уряд давав мало, депутати вимагали більшого і добилися переходу влади до своїх рук. Адже і англійський парламентаризм розпочався з простого допуску уповноважених графських міст до вислухування урядових пропозицій і подання ні для кого необов'язкових порад»²².

²² Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 352.

Особисті мотиви М. Ковалевського походу у владу, як й інших відомих науковців, були різними. Прагматична мотивація зумовлювала їх участь у політичному житті для досягнення суто практичних результатів, спрямування політичних подій і своїх дій в інтересах групи реформаторів та суспільства в цілому. Не випадково, що російські ліберальні буржуазні партії на початку ХХ ст. були засновані переважно професорами, які вважалися у суспільстві «лівими». Прогресивно налаштована професура становила кістяк активних депутатів парламенту та Державної Ради.

М. Ковалевський, який неодноразово у своїх соціологічних, юридичних, історичних працях, лекціях та публіцистиці піднімав питання ефективності державного управління, його відповідності інтересам широких народних мас, а також ролі особистості в історії, краще був вмотивований для активної політичної роботи.

Залученню до активної політичної діяльності сприяли такі особисті риси характеру М. Ковалевського як загострене почуття справедливості, схильність до лідерства. До того ж його власні життєві цінності та політичні переконання співпали з поглядами більшості університетської професури Росії того часу.

Прикметне, що у М. Ковалевського була повністю відсутня корислива мотивація. Він не прагнув використати свою участь у політичній діяльності для отримання владних повноважень, забезпечення свого власного матеріального благополуччя чи досягнення відповідного визнання у суспільстві. Ми переконані у безкорисливості бажання М. Ковалевського принести користь простому народу. Ідея служіння простому народу, як відомо, була поширеною серед різночинної інтелігенції. Особлива місія інтелігенції як «мислячого пролетаріату» (відома назва статті Д. Писарева) стала однією з ціннісних установок у свідомості освічених кіл Російської імперії тих часів.

У джерелах особового походження мотив «залишити свій слід в історії» не був визначальним. Науковець, на нашу думку, і так прекрасно розумів свій внесок у гуманітаристику. Показово скромна оцінка М. Ковалевським своєї ролі у політичному житті Росії міститься у вступі до мемуарів: «Історичній ролі у подіях мого часу я, зрозуміло, не грав. Але я бачив багато що за своє

життя, був поставлений у сприятливі умови, щоб пізнати деякі сторони європейського і російського життя, що залишаються прихованими від людей, які дістають свої відомості з газет і журналів. Мені б хотілося, щоб ці спостереження, ці зустрічі, це іноді тісне спілкування з ученими, літераторами, політиками не пропало дарма. У моїх книгах більш-менш спеціального характеру я менше всього ділився з читачем тим матеріалом з конкретної психології, який мені довелося накопичити під час мого поневіряння по білому світові»²³.

М. Ковалевський не прагнув зробити кар'єру державного службовця. Він, за свідченням небожа, «не надавав значення різним титулам та зовнішнім відзнакам. Всілякого роду ордени... він не тільки не надівав, але навіть не зберігав»²⁴.

Нова урядова політика викликала у М. Ковалевського надії на лібералізацію політичної системи, зокрема зміну імперського законодавства, що посилило для нього привабливість політичної (у першу чергу депутатської) діяльності.

М. Ковалевський вважав скликання Державної думи великим шансом для перетворення абсолютної монархії Романових на конституційну²⁵. У доповіді, оголошеній на засіданні Харківського юридичного товариства 11 вересня 1905 р., він закликав висувати кандидатури у депутати майбутнього парламенту «людей упевнених, які свідомо відносяться до великої місії» та «здатні надати корисні поради з численних складних питань щодо перетворення Російської імперії»²⁶.

Вчений розглядав парламент як можливий ефективний засіб вільного та ефективного вирішення багатьох важливих суспільних проблем. Він оцінював І Державну Думу не лише як головний законодавчий орган влади, а як представницьку орга-

²³ Там само. — С. 47.

²⁴ М. М. Ковалевский. Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин. — С. 43.

²⁵ Ковалевский М. М. Действительная природа Государственной думы: Доклад, прочитанный на заседании Харьк. юр. общества 11 сентября 1905 г. — Харьков, 1905. — С. 28–29.

²⁶ Ковалевский М. М. Действительная природа Государственной думы. — С. 28–29.

нізацію, в якій депутати делеговані більшістю населення для захисту своїх інтересів. Тому науковець виступав за зміну виборчого закону, що дозволило б більше громадян допустити до участі у виборах²⁷.

Як юрист за фахом сам М. Ковалевський був найбільше придатний саме для законотворчої роботи. Важливими також залишалися проблеми легітимації суспільних змін, контроль за урядовою політикою, формування нової політичної еліти, здатної на справжні демократичні перетворення у країні.

М. Ковалевський був самим активним депутатом I-ї Державної Думи від Харківської губернії.

У своїй депутатській роботі діяч був у порівнянні з іншими народними представниками більш самостійним в силу свого характеру, глибоких знань у сфері політики та законодавства, офіційної неналежності до жодної з парламентських фракцій.

Не будучи офіційно членом партії конституційних демократів, М. Ковалевський фактично працював разом з парламентською фракцією цієї партії. Політик не завжди дотримувався внутрішньої фракційної дисципліни: «К.-д. відносилися до мене з обережністю, не завжди упевнені в тому, що я голосуватиму з ними в унісон. І, проте, мене обрали головою і членом багатьох комісій» парламентських²⁸. Отже, Максим Максимович обрав собі таку модель поведінки, яка б унеможливлювала суттєвий вплив інших учасників політичного процесу на нього.

М. Ковалевський виступав у I-й Державній Думі 62 рази з більшості питань, що обговорювалися. Знаменитими стали його виступи з питань: про смертну кару, про амністію, про свободу зборів, про друку, про політичну відповідальність Кабінету міністрів тощо²⁹.

Неодноразово у промовах депутат посилався на досвід парламентаризму і законодавства в Англії, США, Франції та

²⁷ Ковалевский М. М. Действительная природа Государственной думы. — С. 11–14.

²⁸ Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 367.

²⁹ *Собрание речей* гг. депутатов Государственной Думы I и II созыва. — СПб., 1908. — Кн. 1. — С. 20, 52–55, 85–90, 104, 129–131, 251–253, 293–297.

інших західних країнах. З цим досвідом Максим Максимович знайомився не лише зі книжок, а і безпосередньо під час подорожей по західних країнах, під час зустрічей з їх провідними політичними діячами та міністрами.

Після поїздки у 1882 р. до США М. Ковалевський, наприклад, позитивно оцінив високий рівень захисту громадянських прав: «Ніде... права людини та громадянина у такій мірі не поставлені вище закону як в Америці»³⁰. Він називав Англію кращим взірцем монархії, наголошуючи, що «англійські порядки цілком можуть пристосуватися до демократичного ладу та більш широкого рівноправ'я національностей» в інших країнах³¹.

Учений проявив себе і як талановитий публіцист, редактор і видавець журналів «Вестник Европы», «Критическое обозрение», газети «Страна». Публікація промов, листів, звернень збільшувала суспільний резонанс тієї чи іншої суспільної проблеми, слугувала засобом тиску на провладні кола: «Мої промови часто служили мені матеріалом для статей. Бажаючи вплинути на хід дебатів... задарма розсилав мою газету значному числу депутатів, без відмінності партій»³².

Найбільше таких публікацій у газеті «Страна» («Равенство»), де М. Ковалевський друкував, окрім своїх та інших депутатів промов, різноманітних листів, звернень, статті на актуальну політичну та історичну тематику: «жіноче питання», репресії щодо революціонерів, ліквідація станової нерівності тощо.

М. Ковалевський активно виступав проти введеної урядом смертної кари, вважаючи головним конституційним правом навіть злочинця «право на життя»³³. Намагаючись призупинити

³⁰ Ковалевский М. Национальный характер североамериканцев // Рус. ведомости. — 1883. — №72. 14 марта. — С. 2.

³¹ Ковалевский М. Женский вопрос // Страна. — № 94. — 1906. — 9 июня. — С. 1–2.

³² Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 367. Особисте листування, наприклад с С. Ю. Вітте (Російський державний історичний архів. Ф. 1622. — Оп. 1. — Спр. 1008. — Арк. 1), підтверджують ці слова.

³³ Страна. — 1906. — №141. — 23 авг. — С. 1.

застосування смертної кари на той час, доки відповідний законопроект опрацьовувався у парламенті, він запропонував депутатам звернутися з відповідною петицією до царя. Зібравши декілька тисяч підписів депутатів та інших громадських діячів, М. Ковалевський сам відвіз петицію до літньої резиденції Миколи II (Петергоф). Але «ніякої відповіді на неї не послідувало»³⁴.

Виступаючи проти застосування смертної кари до революціонерів, М. Ковалевський в той же час негативно оцінював діяльність останніх по поглибленню політичної кризи у Росії. У листі до свого друга і колишнього колеги по Московському університету О. Чупрова від 14 грудня 1905 р. М. Ковалевський жорстко критикує і поведінку відомих політиків з ліберального табору за дестабілізацію ситуації усередині країни: «Ліберальні земці усі простягають руку наліво, незважаючи на заподіювані їм образи, бояться виявити класовий інтерес, скаржачись, що їх грабують або збираються грабувати, повторюють, як папуги, узятую напрокат формулу ‘загальний, рівний, прямий і таємний’, не розуміючи або не бажаючи зрозуміти, що при ній вибір забезпечений тим, хто пообіцяє селянинові землю дарма. Уся ця ліберально-демократична комедія з урочисто-надутим Муромцевим у ролі голови і каркаючим Кокошкіним у ролі конституційного радника, з Милюковим, який пробирається у дамки, і Петрункевичем, який мріє доки тільки про портфель, справляє враження суцільної мерзенності. Господа ці всього бояться – навіть того, щоб називати речі по імені: бунт матросів – бунтом, а грабіж садиб – грабунком. Я марно пропонував їм... подібного роду резолюції. У них бракувало сміливості прийняти їх... У кого є гроші, перевозять їх за кордон, кваплячись... Паніка і розчулення перед власною великодушністю! А народ, озлоблений економічними настроями, що породжуються страйками, накидається з люттю на студентів, жидів та інтелігенцію, яка у свою чергу нічого не знаходить іншого, як обзивати його чорною

³⁴ Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 368.

сотнею і хуліганями, або ще заявляти, що усі шаленства черні викликані підбурюванням»³⁵.

Політична, в тому числі партійна, боротьба, на переконання М. Ковалевського не повинна мати наслідком делегітимацію влади монарха та поширення незаконних та хуліганських форм поведінки громадян. Тому М. Ковалевського так вразила агресивна поведінка студентів під час його лекції у Російській школі суспільних наук (Париж, 24 листопада 1905 р.): «Після мого приїзду студенти школи попросили мене прочитати їм лекцію про російські події, а потім зажадали від мене звіту, як я смію не бути республіканцем у Росії. Лекція закінчилася оплесками і свистами... Я припинив читання, і школа закрита не то тимчасово, не то назавжди. І до кращого. Тепер уже ніхто не хоче вчитися й усі зайняті тільки тим, щоб впроваджувати в інших чесні переконання наклепом і фізичним насильством. Червоні хулігани коштують чорних»³⁶.

Вчений розумів причини масових протестів проти існуючої влади, проте їх не підтримував. У тому ж листі до О. Чупрова від 14 грудня 1905 р. він так описав революційні події: «Я виніс враження наче з будинку божевільних, в якому одні страйкарі знають, що роблять, а революціонери до них примазуються, запевняючи, що вони орали. Самі ж страйкарі домагаються зовсім не восьмигодинного робочого дня, оскільки найбільш розумні усвідомлюють, що наслідком буде закриття фабрики... Вони розраховують на психічну дію, що їх страйк чинить на уряд, який здається ним перебільшено слабким»³⁷.

М. Ковалевський виступав за таку демократизацію політичної системи, яка б передбачала свободу критики та наявність урядової опозиції; реальний захист конституційних прав та свобод. Він вирізняв прийнятні (парламентські, опозиційна преса, петиції) та недопустимі (бойкот, терор, повстання, революція) форми політичного протесту.

³⁵ «*Слушателей будет много...*». Русская высшая школа общественных наук в Париже по письмам М. М. Ковалевского. 1901–1905 гг. // Исторический архив. — 1993. — № 6. — С. 176.

³⁶ Там само. — С. 176.

³⁷ Там само.

М. Ковалевський очолював думську делегацію на міжпарламентській конференції. Вже після приїзду до Лондона делегація дізналась про розпуск Думи імператором. Промова М. Ковалевського на конференції у британському парламенті неодноразово переривалася аплодисментами. Завдання вже розпущеної І-ї Державної думи промовець визначив так: «Врятувати велику країну від режиму свавільства та насилля»; «забезпечити мирний розвиток російського народу», «дати державі нові основи свободи та закону»³⁸.

Після повернення з Лондону до Петербургу М. Ковалевський відмовив князю П. Долгорукову підписати Виборзьку відозву від 9 (22) липня 1906 р., в якій 180 депутатів колишньої І-ї Державної думи закликали населення до громадянського спротиву. Свою відмову він пояснював тим, що інше рішення позбавило б його перед власною совістю права вважати себе доктором з державознавства: «Ніхто з фахівців цієї науки не може допустити заклику підданих до неплатежу податків і до відмови нести військову повинність»³⁹. Політик особливо засуджував дії, спрямовані на послаблення державності. Легітимність інститутів влади, представником одного з яких М. Ковалевський на той час через розпуск Думи перестав бути, слугувала для нього однією з гарантій стабільності держави.

Ставлення М. Ковалевського до уряду на чолі зі П. Столипініним було різко критичним. Після замаху на прем'єр-міністра у своїй газеті Максим Максимович публічно звернувся до нього з такими словами: «Людина, яка знайшла у собі достатньо сили волі, щоб залишитися на своєму небезпечному посту, що вже коштував йому тяжких жертв, заслуговує того, що йому сказали прямо: Ви помиляєтесь — бажаючи добра батьківщині, Ви готуєте їй страшенні лиха... Ви отримали у спадок накопичену десятиріччями ненависть. Вона породжена нездійсненими надіями, невиконаними обіцянками, прикладами волаючого безправ'я, спричиненого Вашими попередниками, та

³⁸ *Равенство*. — 1907. — №1. — 18 июля. — С. 2.

³⁹ *Ковалевский М. М. Моя жизнь. Воспоминания*. — С. 373.

грубого насилля, в якому самі Ви не без вини»⁴⁰. І далі про помилкову урядову політику так: «Не можна виховувати суспільство у дусі поваги до влади, до закону в обстановці розстрілів та погромів. Не можна вимагати, щоб воно виступило діяльним фактором у боротьбі з підпільними рухами, якщо Ви відняли у нього віру у здобуття свободи шляхом відкритого та сміливого слова, яке сказано у середовищі представників, посланих народом. Ви спричинили у ньому усвідомлення, що мета виправдовує засоби, та позбавили самих себе можливості справедливого протесту проти аморальності тих заходів, з якими ваші вороги борються з Вами»⁴¹.

Характерною рисою політика були чесність та відкритість. Максим Максимович вважав нижче своєї гідності «коригувати» переконання залежно від ситуації: «Говорити проти моїх переконань ніколи не приходило мені у голову»⁴².

На виборах по Харківській губернії до II-ї Думи М. Ковалевському не вистачило всього трьох голосів для того, щоб пройти у виборщики. Невдачу на виборах він значною мірою пов'язував з власною передвиборною діяльністю. Політик виступав за урядовий викуп поміщицьких земель та за вільний вихід з общини. Звісно, що через такі радикальні гасла частина землевласників Харківського повіту проголосували проти М. Ковалевського.

Незабаром М. Ковалевський був делегований до Державної ради Петербурзьким університетом. Перший раз це сталося під час додаткових виборів у лютому 1907 р. замість професора-фізика І. Боргмана⁴³. У жовтні 1909 вчений був обраний знову на 9-річний термін⁴⁴.

⁴⁰ Ковалевский М. Откровенное объяснение // Страна. — 1906. — №141. — 23 авг. — С. 1.

⁴¹ Ковалевский М. Откровенное объяснение. — С. 1.

⁴² Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 366.

⁴³ Зоць С. А. Общественно-политическая деятельность и государственно-политические взгляды М. М. Ковалевского: дис... канд. ист. наук : 07.00.02. — Орёл, 2007. — С. 74.

⁴⁴ Там само.

У Державній раді Максим Максимович став лідером «лівих» («прогресивної групи»), багато років працюючи у комісіях законодавчих пропозицій та соціального законодавства⁴⁵. Професор гаряче захищав суд присяжних, виступив проти поширення загальноімперського законодавства для Фінляндії (бо не враховані місцеві традиції, звичаї)⁴⁶.

М. Ковалевський у політиці намагався дотримуватися принципів плюралізму, толерантності, компромісу. Його поведінка у політичному бомонді відзначалася також і такими рисами, як висока загальна та політична культура, глибока обізнаність у політичних та законодавчих питаннях.

На відміну від наших сучасних політиків, котрі всіляко демонструють на публіці своє несприйняття політичних опонентів, М. Ковалевський рідко опускався до відвертих звинувачень на їх адресу⁴⁷. М. Туган-Барановський наголошував, що М. Ковалевський мав політичних, але не особистих ворогів, оскільки не був здатний «до особистої ворожнечі чи ненависті»⁴⁸.

Депутатський мандат та членство у Державній Раді допомагали Максиму Максимовичу клопотати перед владою стосовно заарештованих та засуджених⁴⁹.

У січні 1906 р. М. Ковалевський став одним з організаторів та керівників партії демократичних реформ. У програмі партії проголошувалися такі завдання: земельна реформа, у тому числі обмеження великого землеволодіння та наділення безземельних та малоземельних селян-орендарів ділянками з державного

⁴⁵ Кони А. Ф. М. М. Ковалевский в законодательной деятельности // Вестник Европы. — 1916. — №4. — С. XVII; Зоць С. А. Общественно-политическая деятельность и государственно-политические взгляды М. М. Ковалевского. — С. 74.

⁴⁶ Кони А. Ф. М. М. Ковалевский в законодательной деятельности. — С. XXV.

⁴⁷ Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. — С. 402–405 та ін.; М. М. Ковалевский. Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин. — С. 52.

⁴⁸ М. М. Ковалевский. Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин. — С. 52.

⁴⁹ Там само. — С. 51.

земельного фонду; розширення прав парламенту, який мав бути двопалатним; нове виборче законодавство з «загальним, рівним, прямим та закритим» голосуванням; розширення місцевого самоуправління, що передбачало автономію окремих областей (у першу чергу Царства Польського та Великого князівства Фінляндського); загальна безоплатна та обов'язкова початкова освіта; реальне дотримання політичних прав і свобод, в тому числі рівність усіх громадян незалежно від статі, національності та віросповідання, свобода слова та віросповідання, право на зібрання та створення політичних спілок та товариств, свобода виїзду за кордон тощо⁵⁰.

Після припинення діяльності партії наприкінці 1907 р. Максим Максимович відійшов від активної партійної роботи. Частково це пояснюється проблемами зі здоров'ям та його великим навантаженням як громадського діяча. На той час поряд з викладанням у ряді петроградських вишів він головував у Вільному економічному товаристві, Петербурзькому юридичному товаристві, Російському відділенні Міжнародного товариства миру, був активним членом товариства англійського прапору, літературно-політичного гуртка імені О. І. Герцена, Петроградського товариства народних університетів, Товариства зближення Росії з Америкою, Товариства англо-російського зближення тощо.

Зниження політичної активності М. Ковалевського головним чином було обумовлене певним розчаруванням поведінкою політичною еліти та пасивністю народних мас: «Пора, нарешті, дати собі звіт у тому, що всяка соціологічна теорія, що передбачає настання відомих політичних наслідків від зростання ідей, техніки і відповідних змін у народній психиці, народному виробництві та обміні, незмінно відштовхується від тієї думки, що люди докладуть свідомі зусилля щодо поліпшення свого матеріального і духовного стану, а не сидітимуть, склавши руки, в очікуванні, що хід подій обернеться в їх сторону і зіграє для них ту ж роль, яку добра погода грає у побуті землероба. Пасивність є межа народу, покликаного не до самовизначення своїх доль, а до підпорядкування начальству. Вона непримирен-

⁵⁰ *Вестник Европы*. — 1906. — №4. — С. 786–793.

на з самим існуванням представницької системи, все значення якої і полягає в тому, що вона відкриває для підданих можливість самодіяльності... Залишити вибори напризволяще рівнозначно передачі бюрократії колишнього керівництва справами держави, рівнозначно визнанню свого розумового і морального убозтва, своєї нездатності бути громадянином, а не простим обивателем. Відмова від боротьби за те, з чим ми зв'язуємо благо нашої батьківщини, є акт зради народові, зради власному переконанню, зради і всьому своєму минулому. Це — акт ганебний, в якому не можна буде виправдовуватися жодними посиленнями на те, що депутати безпорадні проти чиновної запруды, що здійснюється членами Державної ради, проти невловимого впливу якихось вищих сфер і самозваних рятівників Вітчизни, усіяких блаженних, войовничих ченців, гіпнотизерів-шарлатанів⁵¹, обійдених підвищенням честолобців і всіх тих паразитів, які живуть зрадою народних інтересів і підлабузництвом перед вищими світу сього»⁵².

Максим Максимович прекрасно розумів неможливість «проведення усіх накреслених реформ у дві-три парламентські сесії»⁵³. Однак, на його переконання, «здаватися, не випробувавши всіх засобів боротьби, рівносильно ганебній втечі з того поля битви, яким є вибори»⁵⁴.

На гранитному пам'ятнику, що встановлений на могилі М. Ковалевського, окрім крайніх дат його життя та назв головних його праць, вигравірувані слова: «Історику та вчителю права, борцю за свободу, рівність та прогрес». У цьому написі вся сутність громадсько-політичної діяльності М. Ковалевського. Вчений-теоретик, який змінив своє ставлення до влади. Ідеолог російського лібералізму, який у 1905 році перейшов від пропаганди реформ до спроб втілення своїх планів реформування суспільства, працюючи у владних структурах Російської імперії до своєї смерті. На цьому тернистому шляху теорії та

⁵¹ Натяк на Г. Ю. Распутіна.

⁵² *Ковалевский М.* Задача прогрессивных партий на будущих выборах // Русское слово. — 1912. — №48. — 28 февр. — С. 2.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

практики державного будівництва М. Ковалевський проявив себе принциповим та відповідальним політиком, вмілим партійним організатором, талановитим публіцистом.

5.3. Віктор Петров (1894–1969): історик і влада

Віктора Платоновича Петрова (псевдоніми – В. Домонтович, В. Бер, В. Плят, А. Семьонов та ін.) безумовно можна вважати видатним представником гуманітарної думки ХХ ст. – літературознавець, філолог, фольклорист, етнограф, історик, археолог, філософ, а також талановитий письменник. Він був одним із найяскравіших українських інтелектуалів свого часу, що мав енциклопедичну ерудицію, надзвичайну широту наукових інтересів та пізнань. В той же час В. Петров не став «зіркою першої величини» на небосхилі української науки. Його можна сміливо зарахувати до «другого плану» української гуманітаристики¹. Однак без таких «зірок другої величини» неможливо в цілому досягнути становлення і розвиток української науки і культури ХХ ст.

Визнаний свого часу в літературних та наукових колах, В. Петров, в силу різних життєвих колізій і обставин, був «виключений» із інтелектуального простору СРСР та української діаспори, а його багатогранна літературна, філософська, наукова спадщина забута. Сьогодні він залишається не надто відомим не тільки у світі, але й у себе на батьківщині – в Україні.

¹ Про істориків «другого плану» див.: *Андрєєв В.М.* Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // *Укр. істор. журн.* – 2007. – №4. – С. 102-122; *Андрєєв В.М., Чермошенцева Н.М.* Саул Боровий: життя заради науки // *Укр. істор. журн.* – 2009. – №4. – С. 143-163; *Андрєєв В.М.* Історик «другого плану» в персональній ієрархії українського історичного співтовариства // *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки.* 2009. – Вип. 4. – С. 295-302; *Андрєєв В.Н.* Віктор Петров (1894-1969): от признания к забвению и от забвения к признанию // *Слава и забвение: парадоксы биографики: сборник научных статей / отв. ред. Л.П. Репина.* – СПб, 2014. С. 42-63; *Траш Н.А.* «Историк второго плана» в структуре персональной историографической иерархии (на примере развития дореволюционной исторической науки) // *Человек второго плана в истории.* – Вип. 1. – Ростов-на-Дону, 2004 тощо.

В останні два десятиліття життя і творчість інтелектуала привертає все більше уваги дослідників². Утім, в українському інтелектуальному співтоваристві він більше відомий як письменник (більшість своїх літературних творів підписував псевдонімом «В. Домонтович»). Ім'я В. Петрова-Домонтовича стоїть в одному ряду з такими видатними українськими прозаїками, що заклали основи українського інтелектуального роману, як В. Підмогильний, А. Кримський, Є. Плужник та М. Могилянський. У 1920-і рр. Віктор Платонович був близький до кола неокласиків, підтримував тісні стосунки з О. Бургардтом, М. Драй-Хмарою, М. Зеровим, М. Рильським, П. Филиповичем. У той же час В. Петров є однією з найбільш суперечливих фігур української гуманітаристики – мислитель й донині залишається «людиною в чорній мантиї»³, «загадкою, ребусом, своєрідним сфінксом чи навіть Мефістофелем» української культури⁴.

² Агеєва В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. – К., 2006; Андреев В.М. Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії вченого. – Дніпропетровськ, 2012; Брюховецький В. Віктор Петров: верхи долі – верхи і долі. – К., 2013; Грегуль Г.В. Українська біографічна проза першої половини ХХ ст.: жанровий аспект (за творами В. Петрова, С. Васильченка, О. Ільченка, Л. Смілянського): Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – К., 2005; Загоруйко Ю. Письменник Віктор Петров. – К., 1993; Зубань В.І. «Аліна і Костомаров» та «Романи Куліша» В. Петрова в контексті українського культурного життя 20-х років ХХ століття: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – Харків, 2003; Куриленко І. А. Екзистенціалістська модель українського інтелектуального роману 20-х років ХХ століття: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – Харків, 2006; Мазуренко І. Метаморфози Віктора Петрова (В. Домонтовича): Фрагменти життя і творчості за документами доби // Січеслав. – Вип. 2. – Дн-ськ, 2004. С. 88-94; Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К., 1997; Портнов А. Віктор Петров і його критики // Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К., 2011. С. 143-181 тощо.

³ Агеєва В. Поетика парадокса... – С. 5.

⁴ Павличко С. Роман як інтелектуальна провокація // Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту. – К., 1999. – С. 3-16.

Думаю, що така репутація В. Петрова склалася саме завдяки його не простим стосункам із владою тоталітарної доби в СРСР та життєвим стратегіям які науковець обирав для себе. Той таємничий або, навіть, зловісний фльор, що огортав образ вченого та письменника, під час й після життя, безпосередньо пов'язаний з поверховим знанням його інтелектуального спадку та малодослідженими сторінками біографії (в першу чергу – сумнозвісне співробітництво з НКВС у 1930-ті та радянською розвідкою в 1941–1950 рр.).

Отже, спробуємо, розглянувши життя та творчість інтелектуала, реконструювати його відносини з радянською владою, зрозуміти їх характер та з'ясувати як вони впливали на життя, творчість, вертикальну і горизонтальну кар'єру вченого.

Народився майбутній інтелектуал 10 жовтня 1894 р. (за старим стилем) у Катеринославі (нині – м. Дніпропетровськ) у родині священика. Всі відомі предки майбутнього інтелектуала, як по батьківській, так і по материнській лінії були церковнослужителями та священиками⁵.

Оскільки за радянських часів для вдалої кар'єри та самореалізації у будь-якій сфері бажаним було пролетарське коріння, В. Петров, протягом життя був змушений приховувати своє соціальне походження. У 1920–1930-ті це могло привернути увагу відповідних органів і серйозно зашкодити не лише кар'єрі, а й життю. Таким чином, в різноманітних анкетах та автобіографіях він неодноразово вказував, що народився в сім'ї вчителя⁶.

У 1913 р. В. Петров закінчив Холмську чоловічу гімназію і вступив на історико-філологічний факультет Київського університету. Тут на здібного студента звернув увагу професор історії та теорії літератури В. Перетц, який зібрав навколо свого семінару обдаровану українську молодь. З семінару професора В. Перетца вийшла блискуча плеяда літераторів і вчених. Так, серед його учнів були І. Огієнко, П. Филипович, М. Зеров,

⁵ Чабан М. З роду Петрових: матеріали до історії роду письменника В. Домонтовича (Віктора Петрова). – К., 2012.

⁶ Див. *Автобіографія Петрова* Віктора Платоновича / Вступне слово та примітки В. Корпусової // Слово і час. – 2002. – №10. – С. 51-52.

О. Білецький, М. Драй-Хмара, К. Копержинський, О. Дорошкевич, М. Гудзій, Б. Якубський, В. Отроковський і багато інших – імена, що залишили в українській післяреволюційній літературі та науці помітний і глибокий слід⁷.

Крім того, відвідуючи семінари та лекції відомого українського фольклориста й літературознавця, професора кафедри російської мови та літератури (з 1922 р. академіка АН УСРР) А. Лободи, студент В. Петров захопився і вивченням українського фольклору⁸. Також його учителем став доцент, а в майбутньому ректор (1919–1920), Київського університету М. Грунський⁹.

Часто, разом з П. Филиповичем, М. Драй-Хмарою, М. Рильським, П. Тичиною, В. Отроковським, О. Бургардтом, Ю. Нарбутом та ін., В. Петров з'являвся й на регулярних зборах у кабінеті професора Б. Якубського¹⁰.

Результатом студентських наукових студій В. Петрова стала дипломна робота «Н.М. Языков, поэт пушкинской плеяды. Жизнь и творчество», за яку талановитий випускник був удостоєний срібної медалі й «залишений в університеті при кафедрі російської мови і літератури для підготовки до професури як професорський стипендіат»¹¹.

⁷ Костюк Гр. Поет-учений // Филипович П. Література. – Нью-Йорк; Мельборн, 1971. – С. 559.

⁸ Березовський І. Визначний дослідник // Народна творчість та етнографія. – 1970. – №6. – С. 57-62.

⁹ Див.: Диплом про закінчення В. П. Петровим Університету Св. Володимира // Українська біографістика: зб. наук. праць / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біографічних досліджень; редкол.: В.І. Попик (відпов. ред.) та ін. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 312-313; Ульяновський В. «В пустелі мені з'явився біс», або про темну мантию Віктора Петрова // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1-2. – С. 180; Його ж. Віктор Петров: осягнення Сковороди // Київська старовина. – 2001. – № 4 (340). – С. 105, 108.

¹⁰ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Книга перша. – Едмонтон, 1987. – С. 143.

¹¹ Див.: Автобіографія Петрова Віктора Платоновича... С. 51; Диплом про закінчення В.П. Петровим Університету Св. Володимира... – С. 312-313.

У 1918 або на початку 1919 р. університетський товариш В. Петрова П. Филипович познайомив його з лідером «неокласиків», майбутнім визначним українським літературознавцем, поетом та перекладачем М. Зеровим¹². Микола Костянтинівич справив на свого нового знайомого неабияке враження – «незрівняний промовець, блискучий полеміст, ефектний оратор»¹³.

Коло неокласиків (М. Зеров, М. Рильський, М. Драй-Хмара, О. Бургардт, П. Филипович), які черпали натхнення в скарбниці світової культури, стало органічним оточенням для В. Петрова. Термін «неокласики» було випадково та дуже умовно прикладено до невеличкої групи поетів та літературознавців, які гуртувалися навколо журналу «Книгар» (1918–1920), а пізніше – навколо видавництва «Слово»¹⁴. Молоді інтелектуали зважувалися на відкритий бунт, епатаж, розрив з традицією, проголошення гасел «чистого мистецтва», культивування позбавленої суспільного змісту художньої форми, оспівування земних насолод. Вони відмежовувались від так званої пролетарської культури, прагнули наслідувати мистецтво минулих епох, у творчості віддавали перевагу історико-культурній та морально-психологічній проблематиці¹⁵.

Згодом, характеризуючи неокласиків, В. Петров писав, що гуртківства в тім середовищі не існувало, а М. Зеров був тільки центром тяжіння. Не було ні зборів, ні організацій, ані «основних завдань». Вони давали повний простір один одному й ніколи не окреслювали спільної для всіх рамки. Їх зустрічі були зустрічами друзів. Ніхто нікого й ні до чого не зобов'язував, що гарантувало міцність зв'язків¹⁶. На його думку: «Трактат про

¹² Домонтович В. Болотяна Лукроза // Київські неокласики / упоряд. В. Агеєва. – К., 2003. – С. 276, 290-291.

¹³ Там само. – С. 280-281.

¹⁴ Див.: Брюховецький В. С. Микола Зеров. Літературно-критичний нарис. – К., 1990. – С. 5; Дашкевич Я. «Книгар» – журнал епохи революцій і контрреволюцій // Україна: наука і культура. – 1991. – Вип. 25. – С. 26-37.

¹⁵ Агеєва В. Поетика парадокса... – С. 18-25.

¹⁶ Петров В. Микола Зеров та Іван Франко. До історії історико-літературних взаємовідносин // Рідне слово: вісн. літератури, мистецтва і науки. – Мюнхен; Карлсфельд, 1946. – Чис. 6. – С. 31-46.

«неокласиків» був би трактатом про дружбу. Всякий інший виклад був би хибний»¹⁷.

В. Петров, як й інші майбутні неокласики, цікавився французьким та російським символізмом, в той же час приваблював його й досвід німецького експресіонізму. 1918 р. з'являються перші публікації молодого вченого. Так, у київському «Голосі життя» було надруковано його розвідки присвячені впливам Ф. Достоевського на творчість Д. Мережковського та поезії О. Блока¹⁸.

Отже, у роки навчання в університеті відбувалося становлення В. Петрова як вченого та літератора. Про нього можна сказати, що він, як і неокласики, належав до нового покоління української інтелігенції, до нового типу митця-дослідника, «поета-архівіста, музейного працівника, аналітика, складача словників, колекціонера документів»¹⁹.

Б. Крупницький, який познайомився з В. Петровим у Київському університеті, згадував: «В моїй уяві й по сьогодні залишилася постать тодішнього, київського В. Петрова: малий на зріст, але жвавий, рухливий, гострий на язик, з вічною усмішкою на устах, веселий, жартівливий. Виглядало так, ніби в безтурботнім студентським житті не могло бути якихсь трагічних конфліктів або подій»²⁰. Такий собі «веселий скалозуб». Взагалі сучасники характеризують В. Петрова як дуже дотепну, доволі іронічну особистість, «майстра парадоксу», щедрого на точні й часто вбивчі оцінки та характеристики. Його, за постійну іронію та гострий язик, побоювалися і, навіть, недолюбливали²¹.

На початку 1920-х у зруйнованому громадянською війною та знесиленому голодом Києві життя інтелектуала часто було вкрай складним і безрадісним. У ті часи молодий науковець був змушений п'ятнадцять разів змінювати місце роботи. 1922 р.

¹⁷ Домонтович В. Болотяна Лукроза. – С. 300.

¹⁸ Агеева В. Поетика парадокса... – С. 18-25.

¹⁹ Домонтович В. Болотяна Лукроза. – С. 276-277.

²⁰ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова // Україна (Париж). – 1953. – Ч. 9. – С. 730.

²¹ Костюк Г. Зустрічі і прощання. – С. 142.

В. Петров, рятуючись від голоду, на запрошення М. Зерова переїхав у Баришівку. Тут він «заступив» місце О. Бургардта, який повернувся до Києва. В ще не розкуркуленому заможному містечку на Переяславщині М. Зеров, О. Бургардт та В. Петров не лише зберегли себе від київського голоду, а й ще мали можливість творити. Завдяки саме цій обставині, на думку Н. Полонської-Василенко, Баришівка повинна навіки залишитися у пам'яті українського народу²².

Баришівський період називають другим етапом формування кола неокласиків. Саме тут зав'язалася дружба В. Петрова та М. Зерова, тут він зблизився з П. Филиповичем. Тоді ж він познайомився й з дружиною М. Зерова – Софією Федорівною (дівоче прізвище Лобода, вона була родичкою академіка А. Лободи). Вона згадувала, що у В. Петрова та М. Зерова було багато спільних інтересів і вони могли годинами розмовляти про нові книги, іноді сперечалися (палко, доброзичливо й часто дуже смішно), адже смаки у них були різні²³.

За припущенням сучасних біографів В. Петрова його «інтимний роман» із С. Зеровою міг розпочатися десь наприкінці 1920-х.²⁴ Проте, сам Віктор Платонович рахував їх близькі стосунки від 1930 р. про що згадував у листах до неї²⁵. Свою любов він проніс через все життя. За це згодом В. Петрову часто безпідставно дорікали. Віктор Петров і Софія Зерова одружилися тільки в 1957 р.²⁶

У 1920-ті В. Петров робить доволі вдалу наукову кар'єру та стрімко піднімається сходами службової драбини. У 1919–1920 рр. він працював секретарем Комісії Всеукраїнської

²² Полонська-Василенко Н. Київ часів М. Зерова та П. Филиповича. Київські неокласики. – К., 2003. – С. 179.

²³ Зерова С. Спогади про Миколу Зерова // Київські неокласики. – К., 2003. – С. 103.

²⁴ Агєєва В. Поетика парадокса... – С. 26.

²⁵ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (м. Київ) (Далі – ЦДАМЛМУ). – Ф. 243. – Спр. 151. – Арк. 60; Там само. – Ф. 243. – Спр. 152. – Арк. 116–117.

²⁶ Корпусова В. Із останнього життя Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича): «він був людиною покликання, а не визнання» // Українська біографістика : зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 343.

академії наук (ВУАН) зі складання історичного словника. У 1923–1927 рр. – навчався в аспірантурі Київського інституту народної освіти. З 1921 р. працював науковим співробітником, а згодом став секретарем (1924–1927) і керівником (1927–1930) Етнографічної комісії ВУАН, редагував її різні видання (в 1925–1929 рр. разом з А. Лободою був редактором «Етнографічного Вісника» тощо).

В цей час інтелектуал також вдосконалює й свою професійну майстерність поєднуючи глибокі наукові дослідження в галузі етнографії, фольклористики та літературознавства з літературною творчістю. Знайомі відзначали, що він умів розподіляти час між абсолютно різними заняттями²⁷.

У 1920-ті рр. остаточно зміцніли наукові зацікавлення В. Петрова в фольклористиці та етнографії. Так, він публікує низку своїх досліджень, рецензій, заміток²⁸ та ін.

Велике значення В. Петров надавав і розробці методики народознавства, збору масових етнографічних джерел²⁹. Проте, він не був і суто теоретиком та кабінетним дослідником. У

²⁷ Див.: Гуменна Д. Дар Евдотії. Іспит пам'яті. – К., 2004. – С. 462.

²⁸ Див.: Петров В. Нова генетична теорія походження заговорів (Н. Познанский, Заговоры, П., 1917) // Записки історико-філологічного Відділу УАН. – 1923. – Кн. II-III. – С. 230-236; Його ж. До студій над коротенькими піснями // Етнографічний вісник (далі – ЕВ). – 1926. – Кн. 2. – С. 148-151; Його ж. Л. Морган. Дома и домашняя жизнь американских туземцев // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – Кн. 3-4. – К., 1935. – С. 19-73; Його ж. Академік Ф.М. Колесса і його книга «Українська усна словесність» // Народна творчість. – 1940. – №6. – С. 17-27; Його ж. Місце фольклору в краєзнавстві // ЕВ. – Кн. I. – 1925. – С. 12-24; Його ж. Міфологема сонця в українських народних віруваннях і візантійсько-геленістичний культурний цикл // ЕВ. – 1927. – Кн. IV. – С. 88-119; Його ж. Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі // ЕВ. – Кн. IX. – 1930. – С. 197-238; Його ж. М. Ф. Сумцов як історик етнографії // Записки історико-філологічного Відділу УАН. – 1926. – Кн. VII-VIII. – С. 7-15; Його ж. Д.І. Яворницький. Некролог // Вісті Академії наук УРСР. – 1940. – №7-8. – С. 107-109 та ін.

²⁹ Див.: Березовський І. Визначний дослідник // Народна творчість і етнографія (далі – НТЕ). – 1970. – № 6. – С. 57-62.

1920–1930-ті рр. учений активно займався польовими дослідженнями. Так, наприкінці 1920-х Етнографічною комісією під керівництвом А. Лободи та В. Петрова було розроблено масштабний проект комплексного дослідження пережитків професійних об'єднань на Україні. В рамках цього проекту В. Петров як керівник став натхненником і організатором вивчення таких явищ, як лоцманство і чумацтво. Результатом роботи співробітників Комісії стали унікальні дослідження опубліковані у двох випусках «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань» які побачили світ у 1929³⁰ та 1931 рр.³¹. Серію планувалося продовжити збірками «Вільні матроси», «Гончарі», «Цехові пережитки на Україні»³².

Свою увагу Комісія передусім зосередила на дніпровських лоцманах, адже ця корпорація, на думку редакторів «Матеріалів», була одною з найцікавіших серед професійних об'єднань України. Термінового дослідження вимагали тогочасні реалії – будівництво Дніпрогесу. Затоплення дніпровських порогів та навколишніх територій, разом з новими умовами життя, прирікали цю професію та соціальну інституцію на зникнення³³.

Отже, для вивчення дніпровських лоцманів й було організовано Експедицію Етнографічної комісії при ВУАН³⁴. Експедиція розпочала свою роботу у вересні³⁵. Дослідження проводилися у лоцманських селах – Лоцманська-Кам'янка,

³⁰ *Матеріали до вивчення виробничих об'єднань*. – Вип. 1. Дніпровські лоцмани. – К., 1929.

³¹ *Матеріали до вивчення виробничих об'єднань*. – Вип. 2. Чумацтво. – К., 1931.

³² *Рубан О.* Етнографічна комісія Академії наук України // НТЕ. – 1999. – № 4. – С. 131.

³³ *Лобода А.* Передмова // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 1. – С. III.

³⁴ *Лобода А.* Передмова. – С. III; *Звідолення Етнографічної комісії УАН за рік 1927* // БЕК. – 1928. – № 7. – С. 2; *Звідолення Етнографічної комісії УАН за рік 1927* // ЕВ. – 1928. – № 7. – С. 140.

³⁵ *Звідолення Етнографічної комісії УАН за рік 1927* // БЕК. – 1928. – № 7. – С. 2; *Звідолення Етнографічної комісії УАН за рік 1927* // ЕВ. – 1928. – № 7. – С. 140.

Старий Кодак, Широке та Сурські хутори³⁶. Вже у листопаді 1927 р. учасники проекту на засіданні Етнографічної комісії зробили доповіді про результати експедиції³⁷. Також, зі звіту Комісії, знаємо, що «наслідком експедиції підготовлено до друку збірник на 12 друк. арк., що незабаром має почати друкуватися»³⁸. Дослідження тривали й у 1928–1929 рр.³⁹

Під час експедицій В. Петров познайомився й тісно спілкувався з академіком Д. Яворницьким⁴⁰. Дмитро Іванович тоді керував Дніпробудівською археологічною експедицією (1927–1932), що була унікальним явищем в історії археології та відіграла особливу роль в історії світової та вітчизняної науки⁴¹.

Тоді ж В. Петров відвідав і Дніпропетровськ, в якому він народився. Для нього, ймовірно, ця поїздка була ще й пов'язана із спогадами про отчий дім, батьків, родину, дитинство. Свої враження про місто, експедицію та її учасників, про первозданний вигляд Дніпра та його пороги, В. Петров написав через

³⁶ *Звідолення* Етнографічної комісії УАН за рік 1927 // БЕК. – 1928. – № 7. – С. 1; *Звідолення* Етнографічної комісії УАН за рік 1927 // ЕВ. – 1928. – № 7. – С. 139-143.

³⁷ *Звідолення* Етнографічної комісії УАН за рік 1927 // БЕК. – 1928. – № 7. – С. 1.

³⁸ Там само. – С. 2.

³⁹ *Звідолення* Етнографічної комісії ВУАН за рік 1928 // БЕК. – 1928. – № 10. – С. 10; *Лобода А.* Передмова... – С. III; *Звідолення* Етнографічної комісії ВУАН за рік 1928 // БЕК. – 1928. – № 10. – С. 10; *Звіт* Етнографічно-Фольклорної комісії ВУАН за рік 1929 // БЕК. – 1930. – № 15. – С. 20; *Звіт* Етнографічно-Фольклорної комісії ВУАН за рік 1929 // БЕК. – 1930. – № 15. – С. 20; *Науковий архів* Інституту археології НАН України (далі – *НА ІА НАНУ*). – Ф. 18. – Спр. 163.

⁴⁰ *Ковалева І.Ф.* Жизнь, проведенная в могиле: Исповедь археолога. – Дн-ск, 2008. – С. 94-95.

⁴¹ Див.: *Ковалева І. Ф.* Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепрогэсовской экспедиции Наркомпроса УССР). – Дн-ск, 1980; *Ляшко С.Н.* Днепрогэсовская археологическая экспедиция 1927–1932 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки // *Проблеми археології Подніпров'я: міжвузівський збірник наукових праць.* – Дн-ськ, 2003. – С. 14-27.

багато років у романі «Без ґрунту»⁴², уривки з якого друкувалися у 1942–1943 рр. на сторінках редагованого ним журналу «Український засів» та літературного місячника «Арка» у 1947 р. (окремою книжкою твір вийшов 1948 р.).

Підсумком масштабних досліджень стало цінне видання, що вийшло під редакцією В. Петрова та А. Лободи – «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Дніпровські лоцмани»⁴³. Ця експедиція під керівництвом В. Петрова мала непересічне наукове значення.

Наприкінці 1920-их В. Петров був вже визнаним авторитетом у галузі фольклористики та етнографії. Заслуги вченого відзначило Державне російське географічне товариство у Ленінграді, нагородивши його малою срібною медаллю (золоту отримав А. Лобода)⁴⁴. У наступному 1928 р. вчений був обраний дійсним членом цього товариства⁴⁵.

Також В. Петров проводить й низку літературознавчих та історико-філософських досліджень. У 1920–1930-ті рр. він звертався до вивчення життя і творчості таких особистостей, як Г. Сковорода, М. Гоголь, П. Куліш, М. Костомаров, Марко Вовчок, Леся Українка, М. Коцюбинський, М. Рильський⁴⁶ та ін.

⁴² Див.: Без ґрунту // Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту: Романи. – К., 1999; Домонтович В. Без ґрунту. Повісті. – К., 2000.

⁴³ Див.: Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії / Андреев В., Білівненко С., Белов О. та ін.. – Херсон, 2012. – С. 25-47.

⁴⁴ Лист-повідомлення до В.П. Петрова від Державного російського географічного товариства від 19.04.1927 р. (упорядник док. В.М. Корпусова) // Українська біографістика... – Вип. 4. – С. 314.

⁴⁵ Автобіографія Петрова Віктора Платоновича... С. 52; Лист-повідомлення до В.П. Петрова від Державного російського географічного товариства від 30.11.1928 р. (упорядник док. В.М. Корпусова) // Українська біографістика... – Вип. 4. – С. 315.

⁴⁶ Див.: Петров В. Етика Гр. Сковороди. (А. Ковалівський. Розвиток етичних поглядів Гр. Сковороди) // Записки історико-філологічного Відділу УАН. – 1926. – Кн. V. – С. 239-243; його ж. Гр. Сковорода і його теорія нероблення // Життя і Революція. – 1926. – Кн. V. – С. 49-55; Його ж. Особа Сковороди // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва Україні (далі – ЦДАМЛМУ). – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 42. – 144 арк.; Його ж. Антропологія Сковороди // ЦДАМЛМУ. –

Персонажі, що потрапляють у поле зору В. Петрова, з тих чи інших причин замислюються над його «улюбленими» темами або опиняються перед проблемами, ідентичними його власним. Саме тому в оцінках Г. Сковороди, П. Куліша та М. Костомарова дуже багато особистого: він оцінює їх з власної перспективи, тонко відчуючи навіть на відстані років. Причина цього – ідентифікація себе з предметом дослідження. Мабуть не випадково в одному з його текстів з'являється твердження про те, що кожний автор, який писав про інших, пише тільки про себе. Герої В. Петрова створюють єдиний ряд, що замикає особистість самого автора. Практично в усіх роботах персонажі знаходяться в складній екзистенційній ситуації, на переломі, вони неординарні і протиставляють себе навколишньому світові, вони – диваки і маргінали⁴⁷.

У 1930 р. П. Петров захистив докторську дисертацію про Пантелеймона Куліша⁴⁸ – одну з найбільш суперечливих постатей українського руху XIX ст. Ступінь доктора філологічних наук («доктор історії літератури») йому було присуджено у травні 1930 р. в Києві на засідання Комісії з присудження вчених ступенів при Уповноваженому Головнауки. Оponentами на захисті виступили В. Перетц та А. Лобода. Обидва опоненти дали високу оцінку дисертаційній роботі В. Петрова⁴⁹.

Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 25-30; *Його ж.* «Чорна Рада» П. Куліша як роман соціальний // Література. – Т. I. – К., 1928. – С. 130-141; *Його ж.* Аліна і М. Костомаров. До історії їх життєвих взаємин. – Харків, 1929; *Його ж.* «Лісова пісня» Лесі Українки // *Леся Українка*. Твори. – Т. VIII. – К., 1929. – С. 155-177; *Його ж.* Марко Вовчок – «Мовчуще божество» // Авангард. – Вып. I. – К., 1930. – С. 25-30; *Його ж.* Гоголь і німецький романтизм // *М.В. Гоголь*. Твори. Петербурзькі повісті. – Т. IV. – К., 1931. – С. 3-72 тощо.

⁴⁷ Матвієнко С. Опосередковане зізнання: Віктор Петров та його «особа Сковороди» // Слово і час. – 2002. – №10. – С. 55.

⁴⁸ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість // Збірник історико-філологічного Відділу УАН. – №88. – К., 1929.

⁴⁹ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (м. Київ) (далі – *ІР НБУВ*). – Ф. 285. – Спр. 1306. – Арк. 8.

У 1924 р. В. Петров дебютував як прозаїк – оповідання «Розмови Екегартів з Карлом Гоцці»⁵⁰. У 1928 р. вийшов його перший роман «Дівчина з Ведмедиком»⁵¹. Крім того, незабаром були опубліковані романізовані біографії «Аліна і Костомаров» та «Романи Куліша» (написані на основі матеріалів, зібраних В. Петровим для дисертаційного дослідження)⁵². Тут автор крізь призму взаємовідносин героїв з жінками колоритно змалював епоху романтизму⁵³. Дані роботи знаходяться на стику наукового і художнього твору. На думку самого вченого-письменника це були перші в українській літературі твори написані в цьому жанрі⁵⁴.

«Дівчину з Ведмедиком» критика зустріла прохолодно, однак і особливого цькування теж не було. На книгу низкою рецензій⁵⁵ відгукнулися тогочасні авторитетні видання⁵⁶. Рецензенти одноголосно дорікали автору за відкритий еротизм творів⁵⁷. По іншому і бути не могло, адже творчість

⁵⁰ Див.: Агеєва В. Мовні ігри В. Домонтовича // Дівчина з ведмедиком. Болотьяна Лукроза. Оповідання та нариси. – К., 2000. – С. 3-20; *Її ж*. Передмова // Домонтович В. Вибрані твори. – К., 2008. – С. 9.

⁵¹ Домонтович В. Дівчина з ведмедиком. – К., 1928.

⁵² Агеєва В. Передмова // Домонтович В. Вибрані твори. – С. 9.

⁵³ Див.: Петров В. Романи Куліша. Біографічні нариси. Ол. Милорадовичівна, Марко Вовчок, П. Глібова, М. Рентель. – Харків, 1930.

⁵⁴ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова. – С. 731.

⁵⁵ Див.: Майфет Г. Віктор Домонтович. Дівчинка з ведмедиком. Неправдоподібні істини. К.: Сяйво, 1928. 199 с. // Червоний шлях. – 1929. – № 7. – С. 239-241; Державин В. М. Іцковіч. Література в світлі історичного матеріалізму // Критика. – 1929. – № 3. – С. 134-137; Якубовський Ф. В. Домонтович. Дівчинка з ведмедиком // Життя й Революція. – 1929. – № 4. – С. 188-189; Старинкевич Є. Домонтович Віктор. «Дівчинка з ведмедиком» (рецензія) // Красне слово. – 1929. – № 4; Хуторян А. Дівчинка з ведмедиком. Неправдоподібні істини. К.: Сяйво, 1928. 199 с. // Критика. – 1929. – № 4. – С. 103-105 тощо.

⁵⁶ Див.: Листування Юрія Шевельова і Григорія Костюка (1950–1988). № 9. Ю. Шевельов до Г. Костюка. [Нью-Йорк], 24.07.[19]84 // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія / Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – К., 2010. – Т. 5. – С. 374-375.

⁵⁷ Шерех Ю. Шостий у гроні // Юрій Шерех. Поза книжками із книжок. – К., 1998. – С. 77-114.

В. Домонтовича 1920–1930-х рр. не мала нічого спільного з соціалістичним реалізмом. Однак більш проникливі й сумлінні критики відзначали завершеність форм і психологічну достовірність його творів⁵⁸.

Незважаючи на вдалу кар'єру стосунки інтелектуала з владою не були безхмарними. Політичні репресії кінця 1920–1930-х рр. забрали практично всіх друзів В. Петрова – М. Драй-Хмару, М. Зерова, П. Филиповича. Ті, що вціліли мусили залякано мовчати. М. Рильський був змушений у своїх віршах прославляти радянську владу.

Для В. Петрова, ймовірно, все почалося 1928 р., разом із нищівним наступом на Академію наук. Саме тоді було розпочато «викриття» академіка С. Єфремова. У 1929 р. В. Петров мав брати участь у процесі цькування академіка А. Кримського – планувалося видати «викривальну» брошуру «Науково-політична діяльність А. Кримського»⁵⁹. Однак така «творчість» давалася науковцю важко й він так і не дописав її. Усний виступ проти А. Кримського, мабуть, не переконав владу в лояльності автора⁶⁰. Ймовірно, через це, коли в жовтні Етнографічна комісія отримала запрошення на з'їзд філологів у Празі⁶¹, В. Петрову Народний комісаріат освіти не видав дозволу на поїздку⁶².

На процесі СБУ С. Єфремов, даючи зізнання, серед інших членів антирадянського гуртка згадав і В. Петрова⁶³. Зрозуміло, що на такий факт органи мусили якось реагувати. 1930 р. комісія, що проводила чистку апарату Академії наук, прийшла до висновку про необхідність зняття В. Петрова з посади

⁵⁸ Агеева В. Поетика парадокса... – С. 35.

⁵⁹ *ЩДАМЛМУ*. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 36.

⁶⁰ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – К., 2000. – С. 292.

⁶¹ *Звіт* Етнографічно-Фольклорної комісії ВУАН за рік 1929 // БЕК. – 1930. – № 15. – С. 24.

⁶² Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – Ч. II (1931-1941). – С. 99.

⁶³ Білокінь С. Таємниці архівів не вічні... // Сучасність. – 1998. – № 10. – С. 65.

керівничого Етнографічної комісії за допущення «політичних вивихів та перекручень», як у своїх роботах так і в деяких матеріалах комісії. Проте, вердикт був дещо пом'якшений у зв'язку з тим, що В. Петров визнав свої помилки і останнім часом «виявляв громадянську активність». Було прийнято рішення залишити його на «некерівній посаді» наукового співробітника⁶⁴.

Наприкінці 1920-их – 1930-ті рр. доволі популярним та дієвим методом розправи з науковцями та їх ідеями стає так зване «концентричне цькування». Так, інтелектуалів змушували викривати одне одного й самих себе, повністю або частково на різноманітних засіданнях, зборах, на сторінках наукових та популярних видань тощо. Яскравим прикладом такого «концентричного цькування» є «Матеріали дискусії на лінгвістичній ділянці загально-ідеологічного фронту у ВУАН по циклу літератури, мови й мистецтва» 1931 р.⁶⁵

Об'єктом різкої критики стали й наукові праці В. Петрова. Особливого цькування під час «Дискусії» зазнали роботи вченого про П. Куліша. Безпосередню критику монографії В. Петрова та його наступних публікацій подав О. Дорошкевич у доповіді 20 травня 1931 р. «Куліш у буржуазно-ідеалістичному освітленні»⁶⁶. Доповідач зауважив, що навколо постаті П. Куліша відбувається загострення ідеологічного протистояння буржуазних (до яких було віднесено С. Єфремова, Д. Дорошенка, Б. Грінченка, М. Зерова, М. Хвильового, Д. Донцова) та марксистських (Є. Кирилюк, В. Коряк, А. Річицький, Є. Гірчак) учених. Основні звинувачення в бік В. Петрова полягали в тому, що методологія його дослідження не відповідає діалектичному матеріалізмові. Також критик не погоджувався і з висновками В. Петрова, адже той підносив П. Куліша «на чоло українського буржуазного руху, ігноруючи роль Шевченка, селянства, складні класові перетинки тієї доби», зробив з нього «борця за ідею державної самостійності нації», «декласував» та «демократизував» його. О. Дорошкевич пропонував розглядати П. Куліша

⁶⁴ Павличко С. Роман як інтелектуальна провокація... – С. 7-8.

⁶⁵ *ІР НБУВ*. – Ф. Х. – Спр. 1572-14580.

⁶⁶ Там само. – Спр. 14578. – Арк. 165-210.

не як «дрібномаєтного», а «середньوماєтного» поміщика й, відповідно, ідеологію П. Куліша («хуторянство») – як ідеологію середньوماєтного буржуазного поміщика.

У відповідь на критику В. Петров виступив із самовикривальним, критичним переглядом свого наукового доробку про П. Куліша. Вчений у своїй доповіді «Куліш у 50-і роки» висловився про готовність переписати наново свою книгу на основі єдиної вірної марксистської ідеології⁶⁷. В. Петров був змушений відмовитись від своїх попередніх висновків і переосмислити «класову сутність» П. Куліша. Дослідник намагається продемонструвати перехід П. Куліша від феодальних позицій першої половини 1850-их рр. на буржуазні в другій половині 1850-их, але залишаючи «елементи дрібнобуржуазних нашарувань на буржуазних теоріях Куліша». В. Петров так і не переписав свою монографію. Утім, він з «оновлених» методологічних позицій опрацьовує новий сюжет біографії П. Куліша (неопублікована стаття «Куліш та Кирило-Мефодіївське товариство»⁶⁸).

Також щоб довести свою відданість режимові вчений був змушений друкувати ідеологічно витримані статті та виступати з доповідями, в яких перевтілювався в прихильника марксистсько-ленінської методології⁶⁹. Скоріш за все це була певна форма тогочасного існування інтелектуала, певна гра з владою – демонстрація лояльності в обмін на життя, свободу, можливість працювати. Втім, цю діяльність В. Петрова не можна вважати наскрізь кон'юнктурною. Адже більшість його робіт було написано з позицій вченого, а не палкого неофіта-марксиста, на

⁶⁷ Там само. – Спр. 14577. – Арк. 123-158, 159-164.

⁶⁸ Там само. – Спр. 17931. – 36 арк.

⁶⁹ Див.: *Петров В.* Проти ревізії вчення К. Маркса про родові суспільства // Україна. – Кн. 1-2. – К., 1932. – С. 61-72; *Його ж.* Расова теорія та її критика // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – Кн. 2. – К., 1934. – С. 49-71; *Його ж.* Буржуазная фольклористика и проблема стадийности // Советский фольклор. – 1936. – Кн. I-II. – С. 31-50; *Його ж.* Расовая теория в современной германской фольклористике. Первая сессия Фольклорной сессии ИААЭ АН СССР, апрель 1936. Доклад // Советский фольклор. – 1936. – Кн. IV-V. – С. 430 тощо.

основі великої кількості опрацьованого фактичного матеріалу. Насамперед це стосується праць присвячених критиці теорій німецьких археологів Л. Лінденшмідта, М. Муха, Г. Коссіні, Г. Вільке та ін. Окрім необхідних посилань на Леніна та викривання буржуазної науки, що «поставлена на послуги імперіалізму», цим роботам В. Петрова притаманні глибоке знання зарубіжної історіографії та ґрунтовний аналіз концепцій німецьких учених. В часи тотального контролю над наукою, для радянських дослідників чи не єдиною можливістю долучитися до надбань західної історіографії та поділитися своїми міркуваннями з колегами була «критика буржуазних теорій». Таким чином це дозволяло В. Петрову з одного боку безкарно «бути в курсі» того, що відбувається в інтелектуальному просторі «ворожого табору», а з іншого демонструвати свою відданість владі.

Крім того, доводячи свою прихильність більшовикам, В. Петров пише повість про М. Щорса, яку було надруковано у журналі «Штурм» під псевдонімом Семьонов А.⁷⁰ В таких умовах письменник був змушений припинити публікувати свої художні твори. Наступним його романом був «Доктор Серафікус». Утім, приватне видавництво «Сяйво», в якому планувався його вихід, було закрито і роман тоді не вийшов (побачив світ у 1947 р.). Останнім романом В. Домонтовича став «Без ґрунту». Для В. Петрова, який в першу чергу був ученим, неможливість писати і публікувати свої художні творіння не стала великою драмою й він «з головою поринув» у науку.

Археологія та давня історія України стають новою сферою зацікавлень В. Петрова. З 1933 р. В. Петров працював науковим співробітником, а з 1939 р. став завідувачем сектору дофеодальної і феодальної археології Інституту історії матеріальної культури (далі – ІМК) УРСР (з 1938 р. – Інститут археології АН УРСР). А 1941 р. В. Петрова призначили директором Інституту

⁷⁰ Семьонов А. Щорс (уривки з повісті) // Штурм. – 1936. – № 4. – С. 8-23; № 5. – С. 31-43; № 6. – С. 38-55.

українського фольклору АН УРСР⁷¹. Отже, кар'єра науковця знов піднімалася вгору.

Свої перші археологічні дослідження В. Петров розпочав у 1930-ті рр. Так, у 1934 р. він брав участь у розкопках на Житомирщині поблизу села Райки⁷². Невелике слов'янське місто XI-XIII ст. (Райковецьке городище) було майже повністю розкопане археологом Т. Мовчанівським. В. Петров безпосередньо вивчав городище, вів щоденник, а згодом намагався осмислити все побачене та втілити свої думки в окремій науковій праці⁷³. Матеріали здобуті в ході розкопок дали можливість реконструювати повсякденне життя воєнно-феодалного замку, зробити цікаві спостереження щодо його господарства та соціальної структури населення, наочно побачити картину загибелі захисників та мешканців міста під час Батиєвої навали.

Проте, основні наукові зацікавлення вченого були пов'язані з трипільською культурою. У 1936 р. він досліджував трипільське поселення Городськ на Житомирщині. В результаті вчений виділив й інтерпретував пізньотрипільські пам'ятники, так званого городського типу. Також дослідник звернув увагу на широке коло зв'язків жителів поселення з віддаленими регіонами території розселення носіїв трипільської культури⁷⁴.

1937–1938 рр. В. Петров працював у Трипільській експедиції Інституту історії матеріальної культури на поселенні Коломийщина І, де керував окремими розкопками⁷⁵. Наступного 1939 р., вивчаючи пам'ятки трипільської культури, він брав

⁷¹ Див.: Толочко П.П. Віктор Петров – дослідник українського етногенезу // *Петров В. Походження українського народу*. – К., 1992. – С. 4; Його ж. Слово про В.П. Петрова – видатного українського археолога // *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова*. – Київ-Львів, 1997. – С. 6.

⁷² *НА ІА НАНУ*. – Ф. 20/Р. – Папка № 29. 1-4 картки; Там само. – Ф. 20/Р. – Папка № 37; Там само. – Ф. 20/Р. – Папка № 48. – 3 арк.

⁷³ Див.: *ЦДАМЛМУ*. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 123. – 200 арк.

⁷⁴ *Петров В.П. Поселення в Городську (Розвідувальні розкопки 1936 р.) // Трипільська культура*. – К., 1940. – Т. I. – С. 339-379.

⁷⁵ Див.: *НА ІА НАНУ*. Ф. ІА/Трипільська експедиція. – 1938. – 3 арк.; *НА ІА НАНУ*. – Ф. ІА/Трипільська експедиція. – 1939. – 1-25 арк.

участь у розкопках, що проводилися Лубенською археологічною експедицією Інституту археології⁷⁶.

Науковець одним із перших звернув увагу на наявність у трипільської культури поселень-гігантів. Розмірковуючи про великі розміри поселення Володимирівка, він був абсолютно впевнений в тому, що в даному випадку село почало переростати в місто. Згодом, вивчаючи скіфську релігію і міфологію разом із дослідником трипільської культури М. Макаревичем, він визначив у антропоморфній пластиці раннього етапу трипільської культури зображення змієної Богині з скіфської генеалогічної легенди. Крім того, досліджуючи етногенез слов'ян, В. Петров вважав, що трипільці не можуть бути безпосередніми предками українців. Однак, на його думку, вони залишили багату спадщину в економічному і духовному житті місцевого населення⁷⁷.

В. Петрову належить пріоритет й у вивченні відкритої В. Хвойкою культури «полів поховань», пізніше відомої під назвою зарубинецької (III ст. до н. е. – II ст. н. е.) та черняхівської (III–V ст. н. е.). Наприкінці 1930-х рр. він став ініціатором створення колективу дослідників для вивчення цих культур, на його думку, безпосередньо пов'язаних з проблемою етногенезу слов'ян. За задумом ученого результатом масштабних досліджень повинна була стати колективна кількатомна робота. Матеріали, які були оброблені та підготовлені до друку, перешкодила видати війна⁷⁸.

⁷⁶ *НА ІА НАНУ.* – Ф. ІА/Трипільська експедиція. – 1939. Лубенська археологічна експедиція 1939 р. – 1-20 арк.

⁷⁷ Див.: *Петров В. П.* Поселення в Городську (Розвідувальні розкопки 1936 р.) // *Трипільська культура...* – С. 339-379; *Петров В. П., Макаревич М. Л.* Скифская генеалогическая легенда // *Советская археология.* – 1963. – №1. – С. 20-31; *Петров В.* Скіфи. Мова і етнос. – К., 1968; *Його ж.* Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика. – К., 1972; *Його ж.* Походження українського народу. – К., 1992.

⁷⁸ Див.: *Толочко П. П.* Віктор Петров – дослідник українського етногенезу. – С. 4; *Його ж.* Слово про В. П. Петрова – видатного українського археолога. – С. 6; *Андрєєв В. М.* Скіфська генеалогічна легенда в інтерпретаціях Віктора Петрова // *Південний архів: збірник*

У 1930-ті рр. особливу увагу дослідника привертала народна творчість і побут первісної епохи. В. Петров у низці своїх робіт досить переконливо доводив, що форми художньої творчості первісної епохи в значній мірі визначалися не одними лише конкретними обставинами життя людини, а також і характером первісної ідеології, системою поглядів на світ, природу, суспільство⁷⁹ та ін. Інтерес до даної проблематики зберігався у В. Петрова протягом всієї наукової діяльності.

Про авторитет В. Петрова як дослідника історії первісності свідчить той факт, що його, єдиного з українських учених, у 1939–1940 рр. ленінградський Інститут історії матеріальної культури (далі – ІМК) запросив взяти участь у написанні колективної монографії з історії первісного суспільства. Наприкінці 1930-х рр. сектор палеоліту та неоліту ІМК розробив проект створення колективної двохтомної праці «Історія первісної культури»⁸⁰. Радянські науковці мали написати історію «первіснообщинної формації». Концептуальною основою праці стала схема Ф. Енгельса – перший том отримав назву «Дикость», а другий «Варварство». Перший складався з десяти розділів⁸¹, другий – з чотирнадцяти⁸².

наукових праць. Історичні науки. – Вип. 31-32. – Херсон, 2009. – С. 15-29; *Його ж.* Віктор Петров: «скіфський сюжет» інтелектуальної біографії // Укр. істор. журн. – 2010. – №2. – С. 190-202.

⁷⁹ Див.: *Петров В.* Вогнезрубна система хліборобства та хліборобський культ вогню. – К., 1933; *Його ж.* 3 студій про передкласове суспільство (Ловецькі і хліборобські культи). – К., 1933; *Його ж.* Русская крестьянская сказка и идеология родового общества, б/д. Машинопис, 59 арк. // Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мовознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі – НАФРФ ІМФЕ). – Ф. 1. – Од. зб. 310; *Його ж.* К вопросу о генетическом изучении охотничьих игр // Советская этнография (далі – СЭ). 1935. – Т. VI. – С. 140-177; *Його ж.* К вопросу о генетическом изучении охотничьих игр // СЭ. – 1935. – Т. VI. – С. 140-177.

⁸⁰ Научный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук (г. Санкт-Петербург) (далі – *НА ИИМК РАН*). – Ф. 312. – Оп. 1. – Д. 838. – Л. 1-8.

⁸¹ *НА ИИМК РАН*. – Ф. 312. – Оп. 1. – Д. 837. – Л. 1-13.

В проєкті брали участь переважно лєнінградські вчені. Це був потужний колектив дослідників (С. Бібіков, П. Борисковський, О. Брюсов, Н. Берегова, О. Гушин, О. Золотарьов, Є. Кагаров, Є. Кричевський, О. Окладников, М. Гитлиц, Т. Пассек, О. Рогачев, Ю. Францев) під керівництвом визначного археолога, учня Ф. Вовка П. Єфименка. Вочевидь нова праця з історії первісного суспільства мусила «виправити» «не вповні» марксистську фундаментальну монографію П. Єфименка «Дородовое общество» (1934). В. Петрова до проєкту було залучено як «автора по договору»⁸³.

Учений мусив написати для обох томів видання розділи присвячені духовній культурі первісного суспільства. Він підготував план-проспект для першої книги⁸⁴, який було затверджено на засіданні відділу⁸⁵ й до кінця 1939 р. розділ «Духовная культура» був готовий⁸⁶. Ця робота на сьогодні залишається неопублікованою й невідомою переважній більшості дослідників⁸⁷.

Для другої книги В. Петров почав працювати над планом-конспектом свого розділу. Він планував висвітлити такі цікаві та малодосліджені на той час аспекти первісної культури, як релігія, культи, обрядовість, міфологія, мистецтво, татуювання та спотворювання тіла, першопочатки науки, лікування тощо⁸⁸. Нажаль планам дослідника здійснитися не судилося, адже у подальшому задум сектора палеоліту та неоліту лєнінградського відділення ІІМК реалізувати не вдалося. Імовірно цьому зашкодила війна.

Наприкінці 1930-их – початку 1940-х В. Петров не полишав і своїх студій з фольклористики. Так, він став організатором та координатором проєкту створення підручника з українського фольклору. Сам науковець написав кілька розділів до цього підручника – «Обряди квітнення жита. Русалії»,

⁸² Там само. – Л. 36-78.

⁸³ Там само. – Л. 91-92.

⁸⁴ Там само. – Д. 838. – Л. 10.

⁸⁵ Там само. – Д. 837. – Л. 166-167.

⁸⁶ Там само. – Д. 838. – Л. 18-20.

⁸⁷ Там само. – Ф. 35. – Оп. 2. – Д. 317.

⁸⁸ Там само. – Ф. 312. – Оп. 1. – Д. 837. – Л. 166-167.

«Заговори», «Обрядова поезія календарного циклу (Весняні, літні, осінні й зимові обрядові пісні й звичаї)», «Обрядова поезія родинно-побутового циклу. Голосіння»⁸⁹, збирався написати «Фольклор часів докласового суспільства»⁹⁰. Крім того, вчений рецензував розділи написані авторським колективом.

Хвиля сталінських репресій кінця 1930-х рр. не обминула й В. Петрова. 8 червня 1938 р. науковця заарештували⁹¹. Так він опинився у Третньому відділі УДБ НКВС УРСР, який створювався як контррозвідка та для боротьби з ворожими діями в армії та на флоті. З матеріалів слідчої справи дізнаємося, що оперуповноважений відділу сержант Френкель розглянувши матеріали «о преступной деятельности гр. Петрова Виктора Платоновича» прийшов до висновку про необхідність проведення попереднього слідства⁹². Крім того, було прийнято постанову про те, що його перебування на свободі може вплинути на хід слідства та обрати «мерой пресечения способов уклонения от суда следствия по отношению к обвиняемому Петрову В.П. содержание под стражей в с/и Киевской тюрьмы»⁹³.

Довідка на арешт ученого (за підписами начальника 3-го відділу капітана держбезпеки Ратинського та начальника 7-го відділення молодшого лейтенанта держбезпеки Солопова) є цікавим, унікальним і одночасно типовим для тоталітарної епохи документом: «Петров В. П. выходец из семьи служителя религиозного культа – отец в прошлом архиерей. Убежденный монархист-черносотенец, в прошлом состоял в реакционной черносотенной организации «Двуглавый Орел». Имел тесную связь с руководителем контрреволюционной шпионской органи-

⁸⁹ *НАФРФ ИМФЕ.* – Ф. 8-2. – Спр. 130. – 63 арк.; Там само. Ф. 8-2. – Спр. 131. – 42 арк.; Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 131а. – 83 арк.; Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 132. – 45 арк.; Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 133. – 52 арк.; Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 134. – 56 арк.; Там само. – Ф. 8-2. – Спр. 135. – 23 арк.

⁹⁰ Там само. – Ф. 8. – Спр. 1205а. – Арк. 1-2.

⁹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – *ЦДАГОУ*). – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 56393. – Арк. 9.

⁹² *ЦДАГОУ.* – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 56393. – Арк. 1.

⁹³ Там само. – Арк. 2.

зацией «Азбука», заложенної черносотенцем Шульгиным. Для «Азбуки» передав ряд шпionських матеріалів. В роки громадянської війни брав активну участь в вербовці офіцерів і відправці останніх на Дон для боротьби з Радянською владою. Контрреволюційно налаштована особистість. Петров В.П. підлягає арешту»⁹⁴. Отже, тепер органи, пригадали науковцю все, в тому числі й його походження.

Утім, незважаючи на безглуздість більшості звинувачень вони «тягнули» на вищу міру покарання. Проте, менш ніж через два тижні, 21 червня його звільнили⁹⁵. На останній постанові архівно-слідчої справи В. Петрова червоним олівцем у верхньому лівому кутку аркуша написано: «Освободить. 20. VI. 38». Далі з тексту бачимо, що заступник начальника 7-го відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР, молодший лейтенант держбезпеки Латков, розглянувши матеріали слідства прийшов до висновку, що «следствием не добыто достаточных материалов для привлечения его к судебной ответственности» й тому «следственное дело по обвинению Петрова Виктора Платоновича прекратить»⁹⁶. Після інкримінованих злочинів, це звільнення виглядає дещо несподіваним та не зовсім зрозумілим. Також, поки що, не має відповіді й на питання про те, чому заарештовував й проводив слідство, принаймні спочатку, 3-й відділ, а звільняв з-під варті 4-й.

Причини, такого «гуманізму» НКВС, а також того, як інтелектуал зміг уникнути репресій у той час, коли багато його друзів та колег стали жертвами більшовицького терору, залишаються невідомі. Можливо тоді розпочалася його співпраця з «органами». Утім, його вербування могло відбутися й набагато раніше. Дослідники життя та творчості В. Петрова припускають, що це сталося ще 1930 р. коли проходила чистка рядів ВУАН, а під час арешту 1938 р., відбулося «підвищення кваліфікації» або перекваліфікація, зміна статусу співробітника⁹⁷.

⁹⁴ Там само. – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 56393. – Арк. 4-5.

⁹⁵ Там само. – Арк. 8.

⁹⁶ Там само. – Арк. 6.

⁹⁷ Див.: Білокінь С. Довкола тасмниці // Петров В. Діячі української культури (1920-1940 рр.): жертви більшовицького терору. – К., 1992. –

Ймовірно, що саме тоді, на передодні Другої світової війни, вчений дав згоду на службу в зовнішній розвідці, за кордоном, у середовищі німецьких військових. Так В. Петров із звичайного «секретного співробітника» у ВУАН перетворився на людину з військовим званням і ризикованими перспективами розвідувальної діяльності⁹⁸. Цілком можливо, що вже через рік-півтора він виконував завдання радянської розвідки. Зі спогадів Д. Гуменної дізнаємося, що В. Петров тоді відвідав нещодавно «приєднану» до СРСР Західну Україну⁹⁹. Проте, з якою метою подорожував В. Петров не відомо: «Коли сипнули наші до Західної України, – і Віктор Платонович їздив до Львова. Я запитала, які вражіння, що бачив, що робив? Відповідь була: «Пив вино». А інші стільки всякого розказують...»¹⁰⁰. Проте, на жаль, документи про розвідницьку діяльність В. Петрова досі залишаються засекреченими й необхідних для конкретних висновків даних, які б підтверджували або спростовували всі ці припущення, дослідники поки не мають.

1941 р., незважаючи на не вповні відповідні характеристики, В. Петрова, після смерті попереднього керівника закладу, призначили директором Інституту українського фольклору АН УРСР. Фактично це було повернення вченого до вже знайомої йому, по Етнографічній комісії, організаційної, керівної роботи в галузі фольклористики та етнографії. Інститут українського фольклору АН УСРР (з 1937 р. – АН УРСР) був створений 1936 р. на базі народознавчих підрозділів ВУАН, що були реорганізовані в Спілку інституцій історії матеріальної культури АН УСРР. У своєму складі інститут мав три сектори: словесного фольклору, музикального фольклору та рукописних фондів. Інститут започаткував періодичні видання – «Український фольклор» (1937–1939), «Народна творчість» (1939–1941).

С. 3-23 та ін.; *Його ж.* Масовий терор як засіб державного управління в УРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 302; *Агєєва В.* Поетика парадокса... – С. 38-41.

⁹⁸ *Корогодський Р.* На межі... // *Домонтович В.* Без ґрунту. Повісті. – К., 2000. – С. 462.

⁹⁹ *Гуменна Д.* Дар Евдотії. – С. 465.

¹⁰⁰ Там само. – С. 462-463.

Попередниками В. Петрова на цій посаді були – громадський та державний діяч А. Хвиля (1936–1937, той самий, що замовив М. Рильському та Л. Ревуцькому «Пісню про Сталіна») та фольклорист і літературознавець Ю. Соколов (1939–1941).

В січні-лютому 1941 р. до президії АН УРСР поступило подання групи академіків на чолі з Ф. Колессою про обрання В. Петрова в дійсні члени АН УРСР¹⁰¹. Колеги характеризували науковця як «одного из лучших знатоков фольклора и наиболее выдающегося специалиста в области этнографии»¹⁰².

Після початку війни СРСР з Німеччиною, науковець, разом з іншими працівниками української Академії наук, був евакуйований до Уфи. В 1941–1943 рр. Уфа стала центром наукового, культурного та літературного життя України. Тут перебували не лише вісімнадцять академічних інститутів, а й спілка композиторів, художників, письменників України, меморіальні музеї Т.Г. Шевченка та М.М. Коцюбинського тощо. Сюди ж було перевезено й національні реліквії України (рукописи класиків української літератури, рідкісні книги XVII–XVIII ст. тощо)¹⁰³.

В евакуації вчений продовжував активну наукову діяльність. Так, він брав безпосередню участь у масштабному дослідницькому проєкті Інституту суспільних наук – «Українці в Башкирії». Загалом в рамках цієї теми протягом 1941–1943 рр. було проведено сім експедицій та індивідуальних поїздок у різні райони Башкирії, де були українські поселення¹⁰⁴.

У вересні 1941 р. В. Петров очолив групу першої розвідувальної експедиції, яка проводила дослідження в українських та татарських селах. До складу експедиції, окрім самого В. Петро-

¹⁰¹ Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (м. Київ) (далі – *ВРТФ ІЛ НАНУ*). – Ф. 137. – Од. зб. 6263. – 2 арк.

¹⁰² Заява В.П. Петрова в ВАК СРСР // Українська біографістика. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 321–322.

¹⁰³ *Бабенко В.* Українці Башкортостану за чотири століття // Українці Башкирії: у 2 т. Т. 1. Дослідження і документи. – К.; Уфа, 2011. – С. 13.

¹⁰⁴ *Попов П.М.* До історії вивчення українського населення Башкирії. Вступна стаття // Українці Башкирії: у 2 т. – Т. 1. – С. 47–63.

ва, увійшли: відомий башкирський художник-живописець К. Девлеткильдєєв; місцевий краєзнавець М. Касьянов; українські письменники О. Копиленко та П. Панч. Учасники експедиції вивчали усну народну творчість, образотворче мистецтво, матеріальний побут українських переселенців¹⁰⁵. Результатом досліджень 1941–1943 рр. стала колективна монографія «Українці Башкирії», що була готова до друку в червні 1943 р.¹⁰⁶

Наприкінці 1941 р. до будинку, де працювали евакуйовані науковці, під'їхала машина, з якої вийшли кілька молодих людей, які побажали побачити В. Петрова. Вченого посадили в машину і повезли в невідомому напрямку. Ця подія справила сильне враження на колектив. Ніхто вже й не сподівався коли-небудь побачити В. Петрова. Однак, на подив колег, вже наступного ранку зниклий зайняв своє місце за робочим столом. На численні запитання він відповів, що його мобілізують і відправляють на фронт¹⁰⁷. Починався новий етап життя Віктора Петрова.

Отже, наприкінці 1920-х – початку 1940-х рр. В. Петров був однією з найяскравіших фігур серед українських гуманітаріїв. Його горизонтальна кар'єра вченого була блискучою. Науковець домогся серйозних успіхів у кількох дисциплінах – літературознавстві, фольклористиці, етнографії, археології. Також він став одним з найбільш яскравих українських письменників свого часу. Очевидним є й зростання вертикальної кар'єри вченого. В. Петров доволі швидко просувався у посадовій ієрархії академічних установ – від секретаря та аспіранта до керівника комісії та директора інституту. Навіть, 1941 р. в евакуації, під час чергових виборів, він претендував на отримання звання академіка. Ймовірно, що це стало можливим за умови лояльного ставлення до радянського ладу, співпраці з режимом або, навіть, співробітництва з «відповідними органа-

¹⁰⁵ Див.: *Петров В.П.* Щоденник експедиційної групи Інститута суспільних наук АН УРСР по темі «Українці в Башкирії» 20.IX.1941 м. Уфа // *Українці Башкирії*: у 2 т. – Т. 1. – С. 439-457.

¹⁰⁶ Див.: *Від упорядників* // *Українці Башкирії*: у 2 т. – Т. 1. – С. 3-8.

¹⁰⁷ *Брайчевський М. В.П. Петров (В. Домонтович) // Домонтович В. Без ґрунту. Повісті. – К., 2000. – С. 511.*

ми». Проте, стосунки інтелектуала з владою не можна вважати однозначними і кваліфікувати їх як віддане служіння. Досліджуючи інтелектуальну біографію В. Петрова спостерігаємо відсутність завзяття та великого бажання догодити режимові, не надто переконливий тон викривальних виступів проти «ворогів», підкреслене дотримання наукових позицій у критиці буржуазних учених, нехтування принципами соціалістичного реалізму в літературній творчості тощо.

* * *

Характерною особливістю біографії В. Петрова протягом 1942–1949 рр. стало поєднання творчої діяльності з розвідницькою. Незважаючи на цю обставину інтелектуал продовжував плідно працювати як науковець, публіцист і письменник.

Діяльність і життя В. Петрова під час війни залишається загадкою по сьогодні. За офіційними даними він, відомий вчений із світовим ім'ям і знанням кількох іноземних мов, в той час коли над країною нависла смертельна загроза, добровільно виявив бажання брати участь у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Сам В. Петров неодноразово підтверджував своє добровільне й свідоме рішення стати розвідником¹⁰⁸. Згодом йому чимало дорікатимуть за співробітництво з радянськими спецслужбами, тавруватимуть як «провокатора», «комуністичного шпигуна закамуфльованого під третьорядного літератора і вченого», «зрадника», «українського перевертня»¹⁰⁹.

Утім В. Петров, виконуючи завдання радянської розвідки, все ж таки боровся з фашизмом, принаймні до 1945 р. І в цьому він не був чимось особливим. У 1930-ті чимало визначних

¹⁰⁸ Див.: *Шудря М.* На два фронти // Українська біографістика. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 426–427; *Кравченко Н.* Збагнення // Українська біографістика. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 410.

¹⁰⁹ Див.: *Антонович М.* Стара болюча тема // Українське слово. – 1988. 18 груд. – С. 2–3; *Відвідини з далекого і не так далекого краю* // Свобода. – 1988. – 25 листоп. (Чис. 224). – С. 1, 4; Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини // *Дашкевич Я.* Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 479–499; *Москаленко М.* Микола Зеров: доля і доробок // *Зеров М.* Українське письменство. – К., 2003. – С. 1267; *Портнов А.* Віктор Петров і його критики. – С. 165–176.

особистостей у протистоянні з «коричневою чумою» йшли на співпрацю з радянською розвідкою. Можна навести цілу низку імен блискучих західних інтелектуалів, які через власні переконання стали агентами радянських спецслужб – К. Філбі, Е. Блант, Г. Берджесс, Д. Маклейн, Д. Кернкросс, А. Харнак та багато інших. Крім того, для В. Петрова, як згадують його знайомі, Україна не була порожнім звуком, і він, як міг, дбав про її майбутнє. Але чомусь саме в нашій історіографії В. Петров викликав таку бурну реакцію.

Після відповідної підготовки, В. Петрова почали готувати до переходу через фронт. І тут науковець розкрився як воєнний аналітик. Вчений-розвідник, проаналізував хід війни по зведеннях військової преси (в основному газети «Красная звезда») і цього було достатньо, щоб виявити «коридори», де не було німецьких військ. У лютому 1942 р. В. Петров перейшов через лінію фронту. Перехід здійснював самостійно, без провідника¹¹⁰. За легендою В. Петров був мобілізований і відправлений на фронт у якості військового перекладача. Згідно з планом операції, розвідник з'явився в першому ж захопленому німцями населеному пункті й повідомив про себе все, що передбачалося легендою, яка в основному відповідала його автобіографії. Так він опинився в Харкові¹¹¹.

Точної інформації про справжні розвідницькі завдання, покладені керівництвом на В. Петрова, не маємо. За чисельними спогадами післявоєнних київських та московських знайомих Віктора Платоновича, він дещо розповідав про це. Згідно цим свідченням, завданням В. Петрова було очолити український уряд, якщо б німці побажали такий створити¹¹². Але реалізувати задум з українською «автономією» не вдалося через зміни загальної ситуації – окупанти після поразки під Москвою відмовилися від співпраці з українськими націоналістами.

Інше завдання В. Петрова – ліквідація Гітлера. Акція була ретельно підготовлена, але не реалізована: завадила змова гене-

¹¹⁰ Кравченко Н. Збагнення. С. 408-409.

¹¹¹ Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги): спогади : в 2 т. Т. 1: В Україні. – Х.; Нью-Йорк., 2001. – С. 333.

¹¹² Кравченко Н. Збагнення... С. 410.

ралів, спрямована проти фюрера (подробіці Віктор Платонович не розповідав, тільки начебто говорив, що це завдання було пов'язане з Вінницею, де, як відомо, перебував бункер фашистського лідера, куди він приїжджав під час війни)¹¹³.

На окупованій території В. Петров вдало легалізувався. З урахуванням того, що розвідник змушений був часто переїжджати з місця на місце, зв'язок з ним був ускладнений. Тим не менш, він працював досить активно і зумів передати в Центр ряд інформаційних повідомлень, які отримали високу оцінку керівництва¹¹⁴. Згодом він отримав офіцерський чин – фенріх.

Подєйкували, що під час німецько-румунської окупації Одеси тут бачили В. Петрова в однострої німецького офіцера¹¹⁵. Крім того, є відомості й про те, що він з'являвся в Кременчуці, Ялті, Севастополі та інших містах¹¹⁶.

Достеменно відомо, що в липні 1942 р. В. Петров був у Кременчуці й зустрічався з українським письменником У. Самчуком¹¹⁷. Ця зустріч започаткувала їх багаторічну дружбу та співпрацю.

«На переломі 1942/1943 років», В. Петров у складі делегації українських науковців з окупованої Радянської України побував у Німеччині задля ознайомлення «з високим станом німецької ‘культури’». У Берліні він зустрівся із своїм старим приятелем Б. Крупницьким. Тоді ж В. Петров познайомився з відомим українським істориком культури, філософом та громад-

¹¹³ *Брайчевський М. В.П. Петров... – С. 381; Кравченко Н. Збагнення... – С. 410-411; Махно Є. Подвижник науки. Зі спогадів про Віктора Платоновича Петрова // Українська біографістика. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 366-367; Рошаль-Строева М. КГБ и археология. Воспоминания археолога и писателя Георгия Федорова [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://http://www.proza.ru/2011/05/12/891>.*

¹¹⁴ *Білокінь С. Довкола таємниці // Петров В. Діячі української культури (1920-1940 рр.) – жертви більшовицького терору. – К., 1992. – С. 3-23; Агєєва В. Поетика парадокса... С. 42-43.*

¹¹⁵ *Зленко Г. Загадка Віктора Петрова // Чорноморські новини. – 2007. – 10 жовт. – С. 4.*

¹¹⁶ *Білокінь С. Довкола таємниці. – С. 5.*

¹¹⁷ *ВРТФ ІЛ НАНУ. – Ф. 195. – Од.зб. 292. – Арк. 1; Шевельов Ю. Я – мене – мені... – С. 333.*

ським діячем, директором Українського наукового інституту професором І. Мірчуком¹¹⁸. Восени 1943 р. в окупованому Кіровограді з В. Петровим, одягненим у німецьку військову форму, випадково зустрілися його колеги по роботі в Інституті археології – Є. Махно та її чоловік М. Слободянюк¹¹⁹.

Лідери Націонал-соціалістичної партії великого значення надавали пресі, яка була потужним засобом пропаганди «нового порядку» на окупованих територіях. В. Петров як співробітник служби пропаганди мусив писати листівки, редагувати брошури, консультувати керівництво з приводу різноманітних проєктів. У 1942–1943 рр. він редагував літературний журнал «Український засів».

В. Петров інтенсивно працював, писав багато статей анти-радянського змісту. Так, з-під його пера вийшли праці про представників української культури, що стали жертвами більшовицького терору¹²⁰. В цих публікаціях В. Петров викривав злочини радянського режиму спрямовані проти українців та їх культури.

У складні воєнні роки В. Петров також активно працював як літератор. Так, він пише свої оповідання «Князі», «Відьма», «Емальована миска», «Трипільська трагедія», «Курортна пригода», «Без назви», «Професор висловлює свої міркування», «Професор і Іван Закутній діють» та ін. Взагалі письменника В. Петрова-В. Домонтовича охоче публікують різні українські видання (крім «Українського засіву» – «Краківські вісті», «Земля», «Дозвілля» тощо)¹²¹.

Також, він працював над своїм останнім романом «Без ґрунту». В основу твору було покладено тему «епох і кінця

¹¹⁸ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова. – С. 731.

¹¹⁹ Див.: Корнієнко К. Особлива людина (Віктор Платонович Петров) // Українська біографістика. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 392; Кравченко Н. Збагнення... – С. 410; Махно Є. Подвижник науки. Зі спогадів про Віктора Платоновича Петрова... – С. 371.

¹²⁰ Петров В. Невідомі статті. На засланні в Уфі // Кур'єр Кривбасу. – 2011. – № 254/255. – С. 231-250; Андрєєв В.М. Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії вченого. – С. 121.

¹²¹ Див.: Домонтович В. Проза: в 3 т. / ред., вступ. ст. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк, 1988. – Т. 3. – С. 124-140, 141-146, 152-159, 179-189, 500-501.

епохи»¹²². Уривки з цього твору опублікували в «Українському засіві». Критика загалом позитивно ставилася до його творчості. Це була кульмінація творчості В. Домонтовича як прозаїка – «Без ґрунту» став одним з кращих творів української літератури першої половини ХХ ст.¹²³

Німецька влада, для свого затвердження в окупованій Україні не лише силою зброї та терору, а й щоб підвести під своє панування теоретико-ідеологічне підґрунтя, усіляко заохочувала дослідження, які підкреслювали культуртрегерську роль німців в історії та підтверджували їх право перебування на українській території. З точки зору гітлерівських ідеологів в цьому не могло бути жодних сумнівів, адже ще у III–V ст. н. е. тут існувала потужна Готська держава, яка захищала народи Європи від диких східних орд, а зараз цю місію виконує «великий III Рейх» із його доблесним вермахтом обороняючи європейську цивілізацію від більшовизму.

У таких умовах В. Петров не припинив й наукової роботи. Він продовжує студії в галузі стародавньої історії України та археології. Як і раніше його цікавить проблема культури полів поховань (черняхівська та зарубинецька). Вчений пише доволі цікаву розвідку «Готи на Україні та культура полів поховань»¹²⁴. В романі «Без ґрунту» зустрічаємо історичні екскурси майже дослівно взяті саме з цієї роботи (такі суто наукові екскурси в художніх творах стали ознаками авторського стилю письменника). Ця глибока за змістом стаття була першою спробою вченого викласти своє бачення проблеми зміни археологічних культур, етногенетичних та культурно-історичних процесів на території України наприкінці I тис. до н. е. – першій половині I тис. н. е. Також автором було поставлено питання етнічної ідентифікації носіїв зарубинецької та черняхівської культур.

¹²² Шостий у гроні. В. Домонтович в історії української прози // *Шевельов Ю.* Вибрані праці: в 2 кн. Кн. 2. – К., 2009. – С. 848-849.

¹²³ *Загоруйко Ю.А.* Художня проза В. Петрова (В. Домонтовича): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.02 «Українська література». – К., 1993. – С. 15.

¹²⁴ *Петров В.* Готи на Україні та культура полів поховань // *Український засів.* – Х., 1942. – Чис. 1. – С. 61-65.

Саме тут вперше з'являється поняття епоха, яке згодом дослідник сформулює та розів'є в другій половині 1940-х рр. у теорію епох на сторінках своїх історіософських праць.

В. Петров писав все це не дарма, адже тут не слід забувати, що він був розвідником і мусив виконувати покладену на нього місію. Крім того, необхідно відмітити, що вчений у своїй розвідці, зробивши «реверанс» у бік німецької науки та расової теорії, вміло обминув етнічні проблеми й до кінця не висловив власної думки, щодо етнічної ідентифікації носіїв культури полів поховань. Він, так би мовити, покладається на авторитетну думку німецьких вчених. Але, очевидно, що він, як науковець, не особливо покривив душею. Згодом, у 1960-ті рр., В. Петров, виділяючи основну «прадавньослов'янську» лінію місцевого етногенезу, не заперечував важливої ролі готів в етнічних процесах на території України в I тис. н. е., утім, як і дако-фракійців, сарматів та інших прийшлих етносів¹²⁵.

У 1942–1943 рр. В. Петров, продовжуючи свої довоєнні дослідження культури полів поховань, навіть хотів видати кількатомну серію археологічних матеріалів (до друку було підготовлено чотири томи). Розробка цього проекту проводилася ще до війни, але її не було доведено до свого логічного завершення. Отже, вчений відновив роботу. До друку було підготовлено чотири томи¹²⁶.

У роки війни вчений продовжував свої дослідження з української етнографії та фольклористики. Так виходить низка його робіт з етнографії, фольклористики, літературознавства науково-популярного та інформативного характеру в дозволеніх німецькою владою різноманітних українських виданнях¹²⁷.

¹²⁵ Петров В. Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика. – К., 1972. – С. 213.

¹²⁶ Петров В. Готи на Україні... – С. 64-65.

¹²⁷ Петров В. Потебня-фольклорист (Спроба реконструкції системи методологічних поглядів Потебні) // Український засів. – Х., 1943. – Чис. 4. – С. 110-130.; В. П. О. Олесь – співець України // Український вісник. – Берлін, 1944. – 10 верес. (№ 18/19) (142/143). – С. 5-7; Його ж. Поворот до Європи: Сучасний стан української поезії // Голос. – Берлін, 1943. – 11 лип. (№ 28). – С. 3; Його ж. Сучасний стан

1943 р., разом із відступаючою німецькою армією, В. Петров рухається на Захід. Так, спочатку він опинився у Львові де його запросили на посаду керівника кафедри етнографії Українського наукового інституту, а трохи згодом – у Берліні. В 1944–1945 рр., разом з Ю. Шевельовим, учений був науковим співробітником Українського наукового інституту в Берліні (УНІ). УНІ до кінця війни залишався одним з найбільших наукових та освітніх центрів української еміграції в Німеччині. Із закладом співпрацювало чимало відомих українських науковців – М. Антонович, З. Кузеля, В. Кубійович, Б. Крупницький, В. Кучабський, І. Мірчук, Я. Рудницький та ін. В. Петров працював на кафедрі української етнографії та краєзнавства, яку очолював З. Кузеля. Він також працював у видавництві УНІ, викладав та продовжував дослідницьку діяльність. Учений встиг підготувати для студентів УНІ й видати циклостилом ґрунтовний посібник німецькою мовою, який був присвячений основним проблемам вивчення первісного фольклору¹²⁸. Крім того, він співпрацював з багатьма газетами, що давало можливість непогано заробляти¹²⁹.

Також є відомості про те, що В. Петров влаштувався на службу до пропагандистського осередку «Вінета» (структурний підрозділ східного відділу Міністерства народної освіти і пропаганди рейху)¹³⁰.

української поезії: (З реферату на конференції українських письменників у Харкові) // Краківські вісті. – 1943. – 24 лип. (№ 159). – С. 2-3; *Його жс.* Українська мова – літературна мова // Педагогічний інформаційний бюлетень. – Полтава, 1943. – 15 трав. (№ 2). – С. 4-5; *Його жс.* Жниварські обряди і звичаї українського народу // Земля. – Пляуен, 1944. – 1 верес. (Чис. 2). – С. 2 та ін.; *Його жс.* О. Олесь – співець України // Український вісник. – Берлін, 1944. – 10 верес. (№ 18/19) (142/143). – С. 5-7; *Його жс.* Поворот до Європи: Сучасний стан української поезії // Голос. Берлін, 1943. – 11 лип. (№ 28). – С. 3 та ін.

¹²⁸ Petrov V. Grundprobleme des Studiums der primitive Volkskunde. – Berlin, 1944.

¹²⁹ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова. – С. 732.

¹³⁰ Самчук У. На коні вороному... – С. 234-235.

Наприкінці весни 1945 р. стало відомо, що Саксонія та Тюрінгія відходять до радянської зони окупації. УНІ припинив своє існування. Українські емігранти почали залишати Лейпциг. В. Петров, разом із З. Кузелею, поїхали залізницею¹³¹.

1941–1945 рр. – період інтелектуальної біографії В. Петрова тісно пов'язаний з його розвідницькою діяльністю на користь радянських спецслужб. Очевидно, що умови життя в окупованій Україні та Німеччині наприкінці війни, робота у службі пропаганди нацистської влади не надто сприяли плідній творчій діяльності науковця та письменника. Однак мислитель, не зважаючи на всі примхи долі та труднощі, саме в цей час став відкрито висловлювати свої ідеї щодо власного бачення історичного процесу, почав формулювати свою історіософську концепцію – «теорію епох», вперше виклав думку про існування на території України кінця I тис. до н. е. – першої половини I тис. н. е. культур елліністичного типу, намагався реалізувати свій довоєнний проект публікації зводу пам'яток зарубинецької та черняхівської археологічних культур (до друку було підготовлено чотири томи), продовжував свої студії з етнографії, фольклористики та історії первісного суспільства, займався викладацькою діяльністю, співпрацював з українськими та німецькими вченими та науковими інституціями на окупованій території та в Німеччині, видав низку художніх творів тощо.

* * *

У 1945–1949 рр. вчений працював у середовищі української еміграції в Баварії. Це була так звана епоха ді-пі (з англ. Displaced Persons, скорочено: D. P.). Виникнення терміну пов'язано з подіями Другої світової війни. Так визначалися особи які мали статус біженців. Табори переміщених осіб, табори ді-пі – скупчення «переміщених осіб» на території Західної Німеччини й Австрії, окупованих у 1945 р. американськими, британськими й французькими військами. В таборах для переміщених осіб опинилося багато українців. За однією з пізніших версій, В. Петров, як розвідник, мусив вжитися у

¹³¹ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова. – С. 735.

емігрантські кола, стати їх лідером та утримати від виїзду з післявоєнної Німеччини до Америки¹³².

В. Петров, перебуваючи у післявоєнній Німеччині, став одним з організаторів МУРу (Мистецького українського руху). Заснування письменницької організації МУР, який об'єднав письменників-емігрантів було, безперечно, найяскравішою сторінкою українського літературного процесу другої половини 1940-х рр. Представники української інтелігенції, опинившись в еміграції, попри всі несприятливі зовнішні обставини прагнули консолідувати розпорошені сили, налагодити видавничу діяльність. Влітку 1945 р. у німецькому місті Фюрті (поблизу Нюрнбергу) опинилося кілька українських вчених і літераторів – Ю. Шевельов (Шерех), В. Петров, Ю. Косач, І. Майстренко, І. Костецький. Це були інтелектуали – здібні, освічені і допитливі. В коло їхніх зацікавлень потрапляло все, що хвилювало тоді розбурханий війною західноєвропейський, головне філософський, мистецький і літературний світ. Дискутуючи над цими проблемами, зорієнтовуючись у їхньому неусталеному теоретичному хаосі, накреслюючи свої умоглядні схеми, вони пробували знайти там місце й для української літератури та мистецтва¹³³.

МУР будувався на засадах елітарності й повинен був стати об'єднанням творців, а не «поденників і кололітературних нездар»¹³⁴, тому не всі бажали отримувати членські квитки. Взагалі членами МУРу стали понад 70 осіб. Роль ідеолога новоствореної організації виконував Ю. Шевельов¹³⁵.

Основним завданням МУРу було: «У високомистецькій досконалій формі служити своєму народові і тим самим завоювати собі голос та авторитет у світовому мистецтві». Декларувалася повна свобода творчості, толерантність до різних

¹³² *Шудря М.* На два фронти. – С. 425-426.

¹³³ *Костюк Г.* Зустрічі і прощання. Спогади. Кн. II. – Едмонтон–Торонто, 1998. – С. 462.

¹³⁴ МУР і я в МУРі (Сторінки зі спогадів. Матеріали до історії української емігрантської літератури) // *Шевельов Ю.* Вибрані праці: В 2-ох кн. – Кн. II. – К., 2009. – С. 569.

¹³⁵ *Самчук У.* Планета Ді-Пі. Нотатки й листи. – Вінніпег, 1979. – С. 23.

мистецьких напрямків, відкидалися жодні претензії на адміністративне керування літературою¹³⁶.

За час свого існування МУР розгорнув активну видавничу діяльність. Проте, через брак коштів жодне з них не було періодичним. Так, почали виходити «Арка», «Мур», «Рідне слово», «Літературно-науковий вісник», «Українська трибуна», «Хорс», «Заграда», «Звено», серія «Мала бібліотека МУРу тощо. Найбільш представницьким та найцікавішим періодичним виданням МУРу безумовно був місячник «Арка», що виходив у Мюнхені. Шість номерів 1947 р. вийшли за редакцією В. Домонтовича, Ю. Косача, Б. Нижанківського, З. Тарнавського, Ю. Шевельова та п'ять випусків 1948 р. за редакцією Ю. Шевельова. На відміну від інших часописів позитивістського, національно-ізоляціоністського характеру «Арка» мала напрям «модерний, інтелектуальний, естетський і позапартійний». Це було найпрофесійніше видання свого часу, відкрите до неукраїнського світу, де друкувались твори письменників різних напрямів, наукові статті на різноманітні теми, огляди культурних новин і подій у світі театру, кіно, виставок тощо.

Подолання ізольованості української культурного життя в еміграції, інтеграція в європейську та світову культуру – завдання, які ставила перед собою принаймні частина «мурівців». На думку В. Петрова, ні в якому разі не можна копіювати Європу, адже це прирече українську культуру на «провінціальщину». Стверджуючи себе, як українців, здобуваємо місце й пошану в Європі¹³⁷. В. Петров, для презентації здобутків української культури в Європі й для ознайомлення українських митців із європейськими досягненнями, виношував плани створення «журналу чужою мовою, насамперед німецькою»¹³⁸.

МУРу лише на деякий час вдалося об'єднати письменників-емігрантів. Проте, проіснувавши всього чотири роки (1945–1949), він став феноменом українського громадського та літературного життя, в тому числі й завдяки організаційній, редакторській, літературній діяльності В. Петрова.

¹³⁶ ВРФТІЛ. – Ф. 195. – Спр. 1589. – 4 арк.

¹³⁷ Самчук У. Плянета Ді-Пі... – С. 31.

¹³⁸ Там само. – С. 163.

У складних умовах післявоєнної Німеччини інтелектуал жив активним творчим життям, багато публікувався. Видаються та перевидаються його художні твори – романи «Доктор Серафікус»¹³⁹, «Без ґрунту»¹⁴⁰ та оповідання¹⁴¹. Також він друкував свої літературознавчі та філософські праці¹⁴².

¹³⁹ Домонтович В. Комаха й Тася. З роману «Доктор Серафікус» // Рідне слово. – Мюнхен, 1946. – Ч. 12. – С. 17-31; *Його ж.* Доктор Серафікус. – Мюнхен, 1947.

¹⁴⁰ Домонтович В. Без ґрунту (III) // Арка. – 1947. – Чис. 2/3. – С. 38-42; Без ґрунту (III) // Арка. – 1947. – Чис. 4. – С. 25-27; Без ґрунту. – Регенсбург, 1948.

¹⁴¹ Бер Віктор. Зоряні мандрівники. Тіхо Браге й Йоган Кеплер // Час. – 1947. – Чис. 1/2. – С. 23-30; Домонтович В. Апостоли // Хорс. – 1946. – Чис. 1. С. 3-7; *Його ж.* Мої Великодні. З записок мандрівника // Слово. – 1946. – Чис. 16. – С. 16-19; *Його ж.* Помста // Заграва. – 1946. – Чис. 2. – С. 3-6; *Його ж.* Розмови Екегартові з Карлом Гоцці // Мур : альманах. – 1946. – Чис. 1. – С. 93-100; *Його ж.* Болотяна Лукроза II. З приводу «Спогадів про неокласиків» Юрія Клена // Рідне слово : вісн. літератури, мистецтва і науки. – 1947. – Чис. 9/10. – С. 34-38; *Його ж.* Передвеликоднє. Весна 1947 року // Українська трибуна. – 1947. – Чис. 26 (50). – С. 4; *Його ж.* Письменник і генерал // Пу-гу. – 1947. – Чис. 37. – С. 7-11; *Його ж.* Приборканий гайдамака. Оповідання про Саву Чалого (розділи 1-2) // Похід. – 1947. – Чис. 1. – С. 7-11; *Його ж.* Болотяна Лукроза // Календар-альманах. – Мюнхен, 1948. – С. 13-24; *Його ж.* Приборканий гайдамака. Оповідання про Саву Чалого (розділ 3) // Українська трибуна. – 1948. – С. 3-4; *Його ж.* Самотній мандрівник простує по самотній дорозі. Вінсент Ван Гог (1833–1890) : Біографічна новеля // Арка. – 1948. – Чис. 5 (11). – С. 25-34; *Його ж.* Спрага музики. Бенвенута й Райнер Марія Рільке. Біографічна новеля (Фрагмент) // Українська трибуна. – 1948. – Чис. 38. – С. 3; *Його ж.* Дивна історія // Наш вік. – 1949. – Чис. 1. – С. 15-18; *Його ж.* Мовчуше Божество. Біографічна повість про Марка Вовчка // Час. – 1949. – Чис. 12-20; *Його ж.* Я й мої черевики // Життя. – 1949. – Чис. 2. – С. 22-25; *Його ж.* Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти // Життя. – 1949. – Чис. 3. – С. 6-12; *Його ж.* Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти // Життя. – 1949. – Чис. 4. – С. 19-26; *Його ж.* Святий Франціск із Ассізі (1182–1226) // Пу-гу. – 1949. – Чис. 29. – С. 2-4 та ін.

¹⁴² Бер В. Засади поетики. Від «Ars poetica» Є. Маланюка до «Ars poetica» доби розкладеного атома // МУР. – 1946. – 36. 1. – С. 7-23; *Його ж.* Екскурси в мистецтво // Рідне слово. – 1946. – Чис. 6. – С. 57-

Плідною була наукова діяльність В. Петрова. Він був серед 12 вчених, які на нараді в листопаді 1945 р. в Аугсбурзі прийняли рішення про створення Української вільної академії наук (УВАН), що мала об'єднати всі найкращі українські наукові сили «на вигнанні»¹⁴³. В. Петрову, як знаному авторитету в галузі етнографії, фольклористики та літературознавства було доручено очолити Етнографічну групу¹⁴⁴.

Плідною була співпраця В. Петрова з Науковим товариством ім. Т. Шевченка (НТШ), яке відродило свою діяльність в

65; *Його ж.* Сучасні духові течії в Європі (1. Новіші вчення про всесвіт) // Час. – 1946. – Чис. 42. – С. 2-3; *Його ж.* Сучасні духові течії в Європі (2. Новіші вчення про походження людини) // Час. – 1946. Чис. 43. С. 2-3; *Його ж.* Проблема епохи // Орлик. – 1947. – Чис. 10 (Травень). – С. 4-8; *Його ж.* Сучасний образ світу: Криза класичної фізики // Арка. – 1947. – Чис. 1. – С. 2-6; *Веріго Борис.* [Віктор Петров] Маса, техніка й лібералізм (з приводу книги Хозе Ортеги і Гассет «Повстання мас») // Орлик. – 1948. – Чис. 3 (Березень). С. 33-35; *Петров В.* Драматична поема Лесі Українки «Кассандра» // Рідне слово. – 1946. – Чис. 3/4. – С. 69-76; *Його ж.* Історіософічні етюди // МУР. – 1946. – Зб. 2. – С. 7-19; *Його ж.* Микола Зеров та Іван Франко. До історії історико-літературних взаємовідносин // Рідне слово. – 1946. – Чис. 6. – С. 31-46; *Його ж.* Проблеми літературознавства за останнє 25-ліття (1920–1945) // Світання. – 1946. – Чис. 2. – С. 43-52; *Його ж.* «Проблема Олеся» // Рідне слово. – 1946. – Чис. 7. – С. 20-28; *Його ж.* Провідні етапи розвитку сучасного шевченкознавства (з приводу книги П. Зайцева «Життя Тараса Шевченка», Львів, 1939) // Шевченко та його доба. Зб. 1: Праці Шевченківської конференції 1946 року. – Аугсбург, 1947. – Ч. 1. – С. 1-37; *Його ж.* Історіософічні етюди // МУР. – 1947. – Зб. 3. – С. 7-10; *Його ж.* Християнство і сучасність // Орлик. – 1947. – Чис. 2 (Лютий). – С. 15-18; *Його ж.* Естетична доктрина Шевченка: до постановлення проблеми // Арка. – 1948. – Чис. 3/4 (9/10). – С. 38-40.

¹⁴³ *Атаманенко А.* «Бюлетень» Української Вільної Академії Наук 1946-1947 рр. як джерело до вивчення діяльності УВАН у Німеччині // Вісті УВАН. – Ч. 3. – Нью-Йорк, 2004. – С. 31-32.

¹⁴⁴ *Омельченко В.* Українська вільна академія наук у Німеччині та Українська вільна академія наук у США (1945–1988) // 125 років Київської української академічної традиції (1861–1986). – Нью-Йорк, 1993. – С. 88.

Західній Німеччині 1947 р.¹⁴⁵ Досвід роботи в ЕК ВУАН був перенесений на ґрунт українських таборів, для чого В. Петровим та З. Кузелею були розроблені окремі анкети та видано посібник для збирання матеріалів з народної медицини. Однак планам Етнологічної комісії НТШ завадили труднощі емігрантського життя¹⁴⁶.

Беззаперечний авторитет вченого в галузі етнографії засвідчений його активною участю наприкінці 1940-х рр. у реалізації проекту «Енциклопедії українознавства», який під егідою НТШ акумулював кращі сили українських науковців на еміграції (Мюнхен–Нью-Йорк, 1949. Т. I Ч. I–III). Вона стала на свій час свідоцтвом наукової зрілості такої полідисциплінарної галузі знання як українознавство та не втратила наукової ваги й по сьогодні. В. Петров був редактором відділу «Етнографія» (Ч. I), сам написав низку статей. Також він став автором розвідок з історії стародавнього світу та археології (Ч. II).

9 квітня 1949 р. на Других загальних зборах НТШ у Мюнхені Головою правління було обрано З. Кузеля, а його заступниками – професорів В. Петрова та М. Чубатого¹⁴⁷.

В. Петров у цей час також займався й викладацькою роботою в статусі доктора та професора різних українських вишів (Український вільний університет (УВУ), Православна Богословська Академія Української Автокефальної Православної Церкви, Український технічно-господарський інститут). Викладав він філософію, філософію історії, патрологію, українознавство, зокрема етногенез українського народу та український фольклор¹⁴⁸.

¹⁴⁵ *Кубійович В.* Наукове товариство ім. Шевченка у 1939-1952 рр. // Український історик. – 1973. – № 1-2 (37-38). С. 32.

¹⁴⁶ *Кузеля З., Одарченко П.* Історія української етнографії // Енциклопедія українознавства: в 2 т. – Т. I. – Мюнхен–Нью-Йорк, 1949. – Ч. I. – С. 194.

¹⁴⁷ *Кубійович В.* Наукове товариство ім. Шевченка у 1939-1952 рр. – С. 30.

¹⁴⁸ *Корпусова В.* Невідома сторінка біографії Віктора Петрова (Домонтовича) // Наукові праці Нац. б-ки ім. В.І. Вернадського. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 865.

Для українських студентів В. Петровим було написано кілька підручників. В співавторстві з Д. Чижевським вийшов підручник з історії української літератури (Мюнхен, 1948)¹⁴⁹.

У видавництві УВУ В. Петрову вдалося надрукувати свою книгу «Український фольклор»¹⁵⁰. Концепція, покладена в основу цієї книги, полягає в твердженні про тотожність фольклору та ідеології, про те, що в «первісному фольклорі усну словеснісну творчість аж ніяк не можна відокремлювати од світогляду первісного суспільства, мистецько-фольклорний матеріал од етнографічного»¹⁵¹. На книгу відгукнулася критика, що позитивно оцінювала «нову концепцію» фольклору¹⁵².

В. Петров продовжує займатися питаннями слов'янського і українського етногенезу, в основному в теоретичній площині. Основними його роботами стали «Походження українського народу»¹⁵³ та «Антропологічні особливості українського народу»¹⁵⁴. Найбільш рельєфно основні положення етногенезу українців та слов'ян були сформульовані В. Петровим у 1946 р. у лекції «Походження українського народу», прочитаній українському студентському товариству в Регенсбурзі й виданій циклостилем. Тут В. Петров у концентрованій та узагальнюючій формі спробував викласти на конкретному історичному матеріалі своє концептуальне бачення давньої історії України.

¹⁴⁹ Петров В., Чижевський Д., Глобенко М. Українська література // Мірчук І. Історія української культури. – Мюнхен; Львів, 1994.

¹⁵⁰ Петров В. Український фольклор (Заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклу). – Мюнхен, 1948. На правах рукопису.

¹⁵¹ Там само. – С. 1.

¹⁵² Ковалів П. Нова концепція в дослідженні фольклору (з приводу праці: Віктор Петров. Український фольклор // УВУ. 1947. С. 1-142. Видання цикльостильне) // Орлик. – 1947. – Чис. 9 (Вересень). – С. 27-31.

¹⁵³ Петров В. Походження українського народу. – К., 1992.

¹⁵⁴ Петров В. Антропологічні особливості українського народу (Початок) // Орлик. – 1947. – Чис. 5 (Травень). – С. 15-18; Його ж. Антропологічні особливості українського народу (Закінчення) // Орлик. – 1947. – Чис. 6 (Червень). – С. 16-19.

Також учений проводив просвітницьку роботу в українському середовищі в таборах для переміщених осіб¹⁵⁵. Цей вид діяльності В. Петрова високо оцінювався його колегами та ширшим колом українського громадянства в еміграції.

В цей же час В. Петров постає і як філософ. Свої філософські роботи він переважно підписував псевдонімом «Віктор Бер». Мислитель став автором своєрідної концепції історичного часу – теорії епох. У 1940-і рр., у статтях «Історіософічні етюди», «Наш час, як він є», «Засади історії», «Проблеми епохи», «Сучасний образ світу. Криза сучасної фізики», «Засади естетики», «Християнство і сучасність», В. Петров виклав основні положення своєї історіософії. Його концепція ґрунтувалася на дискретному, циклічному баченні історичного процесу та знаходилася в руслі основних тенденцій розвитку європейської історіософської думки 1920-х – 1940-х рр., безпосередньо перебувала в інтелектуальному контексті ідей М. Бердяєва, Г. Вельфліна, М. Данилевського, А. Дж. Тойнбі, З. Фройда, М. Фуко, М. Хвильового, Д. Чижевського, Ф. Шміта, О. Шпенглера й екзистенціалістів.

Соціокультурними чинниками, котрі вплинули на історіософське розуміння В. Петровим закономірностей історичного процесу були умови післявоєнної руїни, світоглядна криза західноєвропейського суспільства, неспроможність наявних тоді концепцій пояснити історичну реальність тоталітарної доби, звернення європейської суспільної думки в пошуках шляхів виходу з пізнавальної кризи до циклічних теорій та концепцій. Гостра суспільна реакція на атомні бомбардування 1945 р., власний інтелектуальний досвід, переживання за долю української та європейської культури, за майбутнє світу та людства зумовили гуманістичний характер філософських поглядів В. Петрова, пріоритет моральних цінностей над технічним прогресом, звернення до християнства.

Одночасно з ним над темою культурно-історичних епох працював і Д. Чижевський¹⁵⁶. В. Петров спростовував принцип

¹⁵⁵ Хроніка // Рідне слово. – 1946. – № 3/4. – С. 108.

¹⁵⁶ Чижевський Д. Культурно-історичні епохи. – Авгсбург–Монреаль, 1978 (Slavistica; № 78).

безперервності історії. Основним стрижнем його теорії стали «дискретність часу і відособленість окремих епох, зв'язок між ними за принципом заперечення і відмови від ідеї розвитку». «Історичний процес не являє собою безперервного потоку буття. Цей потік розчленовується на певні градації часу», – така основна думка В. Петрова про історичний час. Таким чином, епоха – самодостатній і закритий в собі рамками панівної ідеології «відтинок часу». Також у цих творах В. Петрова піднімається питання кризи техногізованого суспільства, про руйнування ідеологій і страху людства перед катастрофою, яка може стати останньою. Подібно філософам-екзистенціалістам, автор жалкував, що людина проігнорувала Чудо і Віру. Дослідивши філософські тексти В. Петрова, американський учений І. Фізер прийшов до висновку про разючу схожості двох історіософій – Віктора Петрова і Мішеля Фуко. Так, він написав: «Віктор Петров, український енциклопедист нашого часу, ерудит широкого інтелектуального діапазону, мало кому відомий на Заході і цілком недооцінений на своїй батьківщині. Був би він французьким ученим, то, ймовірно, говорили б про нього як про попередника Фуко»¹⁵⁷.

На основі «теорії епох» учений розробив схему давньої історії України («передісторії українського народу») та етногенезу українців як складової європейської історії. Це відкривало новий шлях розвитку для вітчизняної історичної науки й могло спричинити «революцію» в українському історіописанні. Утім, інтелектуальна ініціатива вченого не була сприйнята сучасниками й по сьогодні залишається за межами основних напрямів теоретичних та практичних пошуків істориків¹⁵⁸.

Концепцію було викладено В. Петровим в роботі, що побачила світ вже після смерті автора – «Етногенез слов'ян.

¹⁵⁷ Фізер І. Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів // Наукові записки. Філологія / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 1999. – С. 42.

¹⁵⁸ Про концепцію В. Петрова детальніше див.: Андреев В.М. Історична концепція В. Петрова: немарксистський дискурс марксистської історіографії // Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2014. – С. 53-68.

Джерела, етапи розвитку и проблематика» (1972). Основні ж положення були сформульовані ним у лекції «Походження українського народу» (опублікована 1992 р). Своє дослідницьке кредо щодо етногенезу В. Петров висловив в наступних рядках: «Коли ми говоримо, що ми є автохтонами на нашій землі, що ми живемо на ній не з VI ст. після Різдва, а ще ... з III тис. до Різдва, ми повинні ... усвідомити, що між нами і населенням неолітичної України лежить кілька пройдених нашими предками епох, кілька етапів етнічних деформацій... Наша автохтонність ...не була плодом і наслідком лише біологічної зміни і біологічного відтворення поколінь, що в русі часу, протягом тисячоліть, послідовно змінювали один одного... У грозах і бурях знишень, у бурхливих змінах і зламах створювався український народ, що став таким, яким ми його знаємо»¹⁵⁹.

Привертає увагу й написана В. Петровим у 1944 р. книга явно антирадянського характеру – «Українські культурні діячі – жертви більшовицького терору». В 1955 р. «Українська літературна газета» (Мюнхен) розпочала її друкувати, а 1959 р. ця праця вийшла окремою книжкою у нью-йоркському видавництві «Пролог». 1992 р. книга В. Петрова була перевидана вже в незалежній Україні¹⁶⁰. Текст цієї роботи є запереченням радянського комунізму на філософському рівні з позицій гуманізму та націоналізму. Автор завзято аргументував на користь розриву з комунізмом, як ворожою людству ідеологією. Ця брошура – мартиролог української літературної еліти, жертв сталінських репресій, і аналіз більшовизму як системи. Сучасний дослідник В. Брюховецький ввів у науковий обіг інший (ранній) варіант цієї праці, вступна частина якої є більш глибокою в розкритті фундаментальних підвалин більшовицького терору¹⁶¹.

¹⁵⁹ Петров В. Походження українського народу. – К., 1992. – С. 55.

¹⁶⁰ Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.) – жертви більшовицького терору. – К., 1992.

¹⁶¹ Українська інтелігенція – жертва большевицького терору // Петров Віктор. Розвідки: в 3 т. / упоряд. В. Брюховецький. – Т. 2. – К., 2013. – С. 655-715.

В. Петров в цей час працював на радянську розвідку. Важко сказати, чи бачив він своє майбутнє в радянській системі, але, так чи інакше, цей етап його біографії та творчої діяльності полягає в реалізації європейського вектору української культури. Однак відверте намагання В. Петрова-Домонтовича поєднати національну традицію з загальними тенденціями розвитку європейської культури не забезпечувало його від закидів у нестачі патріотизму, дехто з сучасників зауважував, що більшість його художніх творів («Сірко», «Доктор Серафікус» та ін.) могли б бути опубліковані й в СРСР.

В. Петров ніколи не демонстрував свої політичні погляди, але співробітничав з виданнями різної політичної орієнтації. Він «завжди намагався закріплювати авторитет антирадянщика, але інтелектуального антирадянщика та націоналіста»¹⁶². Формально його можна було б віднести до демократичного крила української еміграції. Однак можливо припустити наявність у В. Петрова й радянськофільських настроїв, як і в його близьких друзів Юрія Косача та Ігоря Костецького. Більше того, сьогодні є очевидним, що останні також мали зв'язки із радянськими спецслужбами¹⁶³.

Загадковим було завершення діяльності радянського розвідника в Німеччині. Істинна причина припинення місії В. Петрова невідома. 18 квітня 1949-го він вийшов зі своєї мюнхенської квартири і більше там не з'явився. Тоді в колах української еміграції почали розповсюджуватися різні чутки про те, що В. Петров був убитий бандерівцями, покінчив життя самогубством, що його викрали радянські спецслужби і, нарешті, що він шпигун-зрадник.

Це зникнення для багатьох було болісною втратою. Наприкінці 1940-их Докія Гуменна висловила кілька цікавих думок про В. Петрова-Домонтовича, що його творчість стала зрозумілою тільки після його зникнення. Вона записала: «Мене... здивувала двозначність його оповідання «Сірко». Там

¹⁶² Брюховецький В. День, що може вмістити вічність // Обрії особистості: Книга на пошану Івана Дзюби / упор. О. Гнатюк, Л. Фінберг. – К., 2011. – С. 199.

¹⁶³ Там само. – С. 189.

же репатріація освітлена в позитивному дусі. А стиль «Апостолів». А безперспективність інтелігенції в «Серафікусі». А філософські етюди. А Марко Вовчок. Він же скрізь показав себе в'юном – для того, щоб робити своє наукове діло, увесь час звивався. Тепер, збагнувши безперспективність, що американці можуть дати, знов наладнав стосунки... Чи людина це великих діл і принципів, – чи це те болото, з якого не може витягти ноги Україна»¹⁶⁴.

В. Брюховецький вважає зникнення В. Петрова заздалегідь та тонко спланованою операцією радянської розвідки, мета якої – посіяти страх і недовіру, кинути підозри як на ОУН, так і на демократичне крило української еміграції¹⁶⁵.

Дискусії про В. Петрова та його подальшу долю тривали сім років поки відомий археолог М. Міллер, переглядаючи радянський довідник «Археология в СССР» О. Монгайта, випадково знайшов інформацію про В. Петрова. У цьому виданні було вміщено іменний покажчик – реєстр дослідників які згадуються в роботі. Свої висновки М. Міллер опублікував у емігрантській пресі¹⁶⁶.

З цього часу співпраця зниклого інтелектуала з радянською розвідкою стає очевидною, втім природа цих взаємин залишається таємницею і по нині. Утім, для більшості в українській еміграції він стає зрадником. Діяльність В. Петрова як радянського археолога, його монографії залишилися непомітними в наукових колах діаспори. На думку У. Самчука, як письменник В. Домонтович та мислитель В. Бер В. Петров здійснив самогубство у 1949 р.; в СРСР він не здобув фактично нічого, його діяльність як археолога фактично була замовчувана і він помер у Києві майже непомітно для зовнішнього світу¹⁶⁷.

Агентом КДБ або особою запламованою співпрацею з фашистами він залишався і для багатьох непосвячених у СРСР. Вочевидь, що остаточна відповідь про діяльність та завдання,

¹⁶⁴ ВРФТІЛ. – Ф. 234. – Од. зб. 1. – Арк. 80.

¹⁶⁵ Брюховецький В. День, що може вмістити вічність. – С. 195.

¹⁶⁶ Міллер М. В справі зникнення проф. В. Петрова // Шлях перемоги. – 1956. – 8 лип. (Чис. 28). – С. 2.

¹⁶⁷ Самчук У. Планета Ді-Пі... – С. 235.

які виконував В. Петров-розвідник, по сьогодні зберігається в архівах українських та російських спецслужб.

Таким чином, даний період інтелектуальної біографії В. Петрова, незважаючи на тяжкі зовнішні обставини та співпрацю з радянською розвідкою, виявився надзвичайно плідним. Мислитель, який практично «ви́пав» із сфери радянського ідеологічного контролю, отримав унікальну можливість вільно висловлювати свої думки та творити. Саме тоді, на сторінках своїх праць, він постає як ідейний ворог тоталітарних систем (ставив поруч фашизм і комунізм).

В цей час він реалізовувався як учений, намагаючись втілити в життя свої довоєнні проекти з археології, історії, етнографії та фольклористики.

Наполегливо популяризує В. Петров досягнення української культури на Заході та його твердження висловлені в публіцистичних, культурологічних та літературознавчих творах. Він стверджує, що українці не провінціали у Європі, а носії великої культури, що є невід'ємною складовою європейської цивілізації й мусить зайняти в ній належне місце. Також, у зв'язку з цим доволі цілісно виглядає особа В. Петрова й в ролі організатора українських наукових осередків, українського інтелектуального життя та літературного процесу в Німеччині.

Як історіософ В. Петров став автором оригінальної теорії історичного часу, що йшла в загальному руслі розвитку європейської філософської думки. Теорія В. Петрова є авторською, створеною самостійно, під впливом спостережень за буремною історією першої половини ХХ ст., а також переживань власного життя на тлі глобальних світових змін.

Зміг інтелектуал в цей час реалізуватися й як письменник. Саме тоді йому вдалося опублікувати більшість власних творів – романи «Без ґрунту» й «Доктор Серафікус» та цілу низку оповідань.

В. Петров безперечно був інтелектуалом «першого плану» в українському емігрантському середовищі другої половини 1940-х рр. Можна стверджувати, що творча діяльність В. Петрова-Домонтовича є знаковою для «емігрантського ренесансу», який характеризується сприйняттям європейських інтелектуальних досягнень з українською національною традицією.

* * *

Де перебував В. Петров з квітня 1949-го до січня 1950 р. невідомо. Його перший лист з Москви до С. Зерової датується 29 січня 1950 р. Колишній розвідник повідомив про свої плани приїхати в Київ. Також, дізнаємося, що В. Петров після свого повернення відвідував Київ і бачився з коханою жінкою¹⁶⁸, опрацьовував наукову літературу¹⁶⁹.

З 1950 р. В. Петров перебуває в Москві й влаштовується в ПМК АН СРСР (нині – Інститут археології РАН) на посаду молодшого наукового співробітника, адже після того, як він нібито перейшов на бік ворога його позбавили всіх наукових звань, а документи, що підтверджують кваліфікацію, були втрачені під час війни.

В інституті В. Петров був зарахований до сектору слов'яно-руської археології. Тут він потоваришував із молодшим колегою-археологом Г. Федоровим, який згодом став відомим ученим і письменником та його дружиною кінорежисером М. Рошаль-Строевою (після заміжжя – Рошаль-Федорова, учениця С. Ейзенштейна, режисер фільмів «Белый пудель» (1956), «Орлиный остров» (1961) та ін.).

У московський період учений, як і раніше, багато працював по 11–12 годин на добу. В інституті він зазвичай з'являвся двічі на тиждень, виступав з доповідями, звітував про виконану роботу. Основним напрямом його наукової праці було написання узагальнюючої монографії про підсічне землеробство¹⁷⁰, а з 1953 р. додалася ще й підготовка звітів про археологічні розкопки.

Найбільше часу та сил у В. Петрова забирала робота над «Підсічним землеробством». Цю книгу він почав писати ще у 1930-ті. Учений дослідив комплекс джерел – письмові та етнографічні, фольклорні, мовні, археологічні. Вінцем дослідження В. Петрова стала монографія «Підсічне землеробство» (1968) – енциклопедичне зведення джерельної бази, її опрацювання та систематизація, докладна характеристика термінології, конкрет-

¹⁶⁸ ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Спр. 151. – Арк. 11.

¹⁶⁹ Там само. – Арк. 26.

¹⁷⁰ Петров В. П. Подсечное земледелие. – К., 1968.

них форм й послідовності етапів процесу праці на землі, їх відбиття у мові та фольклорі, релігійних віруваннях та забобонах. високо оцінив цю працю вченого. На думку провідного спеціаліста у галузі слов'яно-руської археології П. Третьякова, нічого подібного ані у вітчизняній, ані в іноземній науці досі не було¹⁷¹.

Також під час перебування в Москві В. Петров відновлює свої студії з історії суспільних, політичних та правових вчень. В центрі уваги науковця опинилися визначні мислителі нового часу Т. Гоббс¹⁷² та Г. Гроцій¹⁷³. Утім, ці проекти так і не отримали свого подальшого продовження та публікації.

У Москві у Віктора Платоновича знову з'явилася можливість продовжити свій довоєнний науковий проект видання корпусу археологічних матеріалів культури полів поховань. Після Другої світової війни в СРСР поживаються інтерес археологів до цієї культури. Німеччина зазнала поразки у війні й тепер настав час переглянути «расову теорію» та погляди «фашистських науковців» на культуру полів поховань. В цей час проблеми походження слов'ян виходять на перший план радянської археології та історії. Особливе місце в етногенезі слов'ян відводилося зарубинецькій та черняхівській культурі¹⁷⁴.

В. Петров звернувся до директора Інституту слов'янознавства АН СРСР П. Третьякова й до одного з найавторитетніших в ті часи в СРСР вчених, також спеціаліста в галузі слов'яно-руської археології та історії Б. Рибаківа. Так В. Петров відновив роботу над своїм давнім проектом. Тепер участь у підготовці матеріалів повинні були взяти археологи з Києва, Москви, Кишинєва, Смоленська та ін.¹⁷⁵

¹⁷¹ *Звернення інститутів археології та мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР до ВАК СРСР // Українська біографістика*. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 335.

¹⁷² *ЦДАМЛМУ*. – Ф. 243. – Спр. 63.

¹⁷³ Там само. – Спр. 64.

¹⁷⁴ *Андрєєв В. М.* Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії... – С. 175.

¹⁷⁵ Там само.

В. Петров фактично виконував функцію координатора проекту. Видання передбачалося зробити в рамках збірника «Материалы и исследования по археологии СССР». Планувалося підсумувати весь відомий на той час зарубинецький та черняхівський археологічний матеріал. Утім, робота над проектом затягнулася на кілька років й том присвячений зарубинецькій культурі побачив світ 1959-го, а черняхівській – 1960 р. і т. д.¹⁷⁶.

Крім того, в 1955 р. у вченого з'явилося нове наукове захоплення – скіфська мова. А з 1956 р. він починає вивчати ще й давньопруську¹⁷⁷.

Під час роботи в інституті В. Петров своєї археологічної експедиції не мав і тому із задоволенням брав участь в польових дослідженнях на запрошення своїх колег. З 1953-го до 1965 р. він не пропустив жодного польового сезону.

В ІМК В. Петрова вважали людиною з КДБ – «генералом або генерал-майором» служби безпеки. Про розмови й чутки, що розповсюджувалися навколо особи В. Петрова в інституті, серед колег, також красномовно свідчать рядки написані відомим археологом, а на той час ще молодим науковцем О. Формозовим: «...києвлянин В.П. Петров усердно служив окупантам, достиг даже поста бургомистра в Харькове, но в конце сороковых годов объявился в Москве, получил место в ИИМК и вновь занялся археологией. Очевидно, это разведчик высокого класса»¹⁷⁸. Проте, на думку Г. Федорова, він був людиною порядною, освіченою та досвідченим археологом¹⁷⁹.

В. Петров у московський період свого життя кілька разів змінював місце проживання, винаймаючи житло в місті та його околицях. Переїзди завдавали чимало прикрощів та незручностей ученому, проблеми з поштовим сполученням та пропис-

¹⁷⁶ Там само. – С. 175-176.

¹⁷⁷ *ЦДАМЛМУ*. – Ф. 243. – Спр. 153. – Арк. 145-146.

¹⁷⁸ *Формозов А.А.* Русские археологи в период тоталитаризма: историогр. очерки. – М., 2006. – С. 77.

¹⁷⁹ *Рошаль-Строева М.* КГБ и археология. Воспоминания археолога и писателя Георгия Федорова [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://http://www.proza.ru/2011/05/12/891>.

кою. Навіть одного разу він прийняв пропозицію пожити на дачі тестів Г. Федорова¹⁸⁰ – відомих радянських кінорежисерів Г. Рошалья та В. Стросвої¹⁸¹.

Весь час перебування у Москві В. Петров не полишав думки про повернення в Київ, з приводу чого ще навесні 1952 р. почав шукати зближення зі своїм старим приятелем М. Рильським. Він сподівався, що той піде на реорганізацію Інституту мистецтвознавства фольклору та етнографії АН УРСР, на створення двох закладів замість одного й поступиться директорством в одному з них В. Петрову¹⁸².

Утім М. Рильський довго мовчав. Судячи з усього зустріч старих друзів відбулася в середині лютого – на початку березня 1953 р. в Києві. Учений все ж отримав пропозицію зайняти посаду завідувача відділом етнографії. Але справу так і не було вирішено¹⁸³.

В той же час науковець вів боротьбу за підтвердження свого вченого ступеня доктора філологічних наук та статусу дійсного члена АН УРСР, що дозволило б вирішити багато життєвих проблем. В. Петров звернувся по допомогу до М. Рильського, Л. Славіна та П. Попова, які були свідками присудження йому дійсного члена АН УРСР, адже без вченого ступеня доктора це було неможливо. Утім й ця проблема ще довгий час залишалася не розв'язаною¹⁸⁴.

Московський період інтелектуальної біографії став часом повернення В. Петрова не лише в СРСР, а й у радянську науку. Інтелектуал більше не писав художніх творів й займався виключно наукою. Весь час перебування у Москві він намагався переїхати в Київ та, хоча б частково, повернути свій довоєнний науковий статус. Утім, йому так і не вдалося вповні легалізуватися в радянському науковому просторі. Влада,

¹⁸⁰ Кравченко Н. Збагнення... – С. 410-411.

¹⁸¹ Андреев В. М. Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії... – С. 186.

¹⁸² ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Спр. 152. – Арк. 12.

¹⁸³ Там само. – Арк. 67-67 зв.

¹⁸⁴ ВРФ ІЛ НАНУ. – Ф. 137. – Од. зб. 6263; ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Спр. 152. – Арк. 16, 22, 23.

використавши його, не поспішала повертати довоєнний статус, не дозволяла повернутися в Київ. В цей час В. Петрова можна визначити як ученого «другого плану» в персональній ієрархії наукового співтовариства СРСР, інтелектуал знаходився «у тіні» своїх більш відомих та удачливих колег.

В. Петров зосередився на проблемах зарубинецької та черняхівської культур. Науковець відновив свою практику польових археологічних досліджень, працюючи в експедиціях московських та київських археологів. Він також намагався реалізувати свій довоєнний проект публікації зводу пам'яток культури полів поховань. Проте, тоді було зроблено лише початкові кроки у реалізації задуманого.

Безумовним здобутком цього періоду біографії вченого стала його монографія «Подсечное земледелие», яка побачила світ лише в 1968 р. й фактично стала унікальним дослідженням побудованим на широкій джерельній базі.

* * *

Останній період життя В. Петрова став досить плідним для нього як науковця. Йому в цілому вдалося завершити, оформити та репрезентувати результати своїх наукових пошуків в багатьох напрямках вітчизняної гуманітаристики. Символічно, що його легітимізації як вченого та реалізації наукових проєктів відбулася саме на Батьківщині.

1956 р. В. Петров отримав від влади дозвіл переїхати до Києва. Після повернення він жив у невеликій кімнаті комунальної квартири у С. Зерової на вул. Леніна (нині Б. Хмельницького)¹⁸⁵. Вчений влаштувався старшим науковим співробітником в ІА АН УРСР у слов'янський відділ. Утім, працював він у Науковому архіві, імовірно, за усним наказом або домовленістю, як науковий керівник. В. Петров мав право, як до мобілізації, працювати керівником наукового відділу, що відповідало б чинному законодавству. Посада наукового керівника архіву формально відповідала закону¹⁸⁶.

¹⁸⁵ Кравченко Н. Збагнення... – С. 407.

¹⁸⁶ Корпусова В. Із останнього життєпису Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича): «він був людиною покликання, а не визнання» // Українська біографістика. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 343.

Праця в архіві як допоміжному структурному підрозділі багатьма недооцінювалася, вважалася другорядною. Науковий архів та археологічні фонди були місцем вигнання співробітників, яких адміністрація вважала неперспективними, небажаними, або непередбачуваними. Але в цілому становище науковця покращилось – він був вже не молодшим, а старшим науковим співробітником, оформив шлюб з коханою жінкою С. Зеровою, вирішилася проблема з житлом.

К. Корнієнко, завідувач бібліотеки Інституту археології, допомогла В. Петрову отримати помешкання у Києві (її чоловік був членом ЦК Компартії України – завсектором літератури та мистецтва, заслуженим діячем мистецтв України, потім головним редактором журналу «Мистецтво», ректором Театрального інституту)¹⁸⁷. Вона звернулася до генерала КДБ Б. Шульженка, від якого стало відомо, що таких людей як В. Петров в Україні на той час було всього тринадцять. Жінка за допомогою генерала змогла «вибити» для вченого двохкімнатну квартиру у відомчому будинку заводу ім. Є.О. Патона Інституту електрозварювання¹⁸⁸. Тепер В. Петров, від воєнних років, вперше мав власну квартиру, де міг спокійно працювати. Саме тоді, як згадують очевидці, він зізнався, що одержав від життя все, чого можна було бажати.

В архіві поважали та розуміли В. Петрова¹⁸⁹. Однак певні кола в Інституті археології ставилися до В. Петрова відверто зневажливо й вороже, імовірно розуміючи, що він є уособленням високих стандартів «старої» науки¹⁹⁰. Іноді зневажливе ставлення деяких колег переростало у хамство¹⁹¹. Загалом в інституті ставлення до В. Петрова було неоднозначним. Для археологічної молоді залишалась невідомою сутність його етнографічних праць і мало хто чув про В. Петрова як пись-

¹⁸⁷ Там само. – С. 341.

¹⁸⁸ Корнієнко К. Особлива людина (Віктор Платонович Петров) // Українська біографістика. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 395.

¹⁸⁹ Там само. – С. 341.

¹⁹⁰ Рутківська Л. Незабутні зустрічі // Українська біографістика. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 388.

¹⁹¹ Кравченко Н. Збагнення... – С. 403-404.

менника та історика літератури. Серед археологів поширилося багато чуток стосовно розвідницької діяльності В. Петрова: дехто сприймав його як героя, інші ставилися обережно й навіть упереджено, або з таємною ворожістю. Багато хто вважав його «сексотом»¹⁹².

В. Петров же в ІА АН УРСР тримався індиферентно, навіть іноді здавалося, що він не вважає себе співробітником цієї установи. Тільки й того, що займає тут окрему кімнату, де працює. Заглиблюючись в наукові проблеми, Віктор Платонович ніби не помічав оточуючих. На засіданнях в Інституті теж не бував, а водночас цікавився справами Інституту мовознавства. Його бажання усамітнитися, поводитися більш відчужено, очевидці пояснюють умовами тогочасного існування в тоталітарній радянській системі¹⁹³.

Проте В. Петрова поважали та цінували як вченого за компетентність, енциклопедичну ерудицію і професіоналізм. До кола його наукового спілкування входили – українські археологи В. Баран, О. Бодянский, М. Брайчевський, А. Брайчевська, Д. Березовець, В. Бідзіля, Д. Блифельд, В. Гончаров, В. Даниленко, В. Довженко, В. Богусевич, В. Корпусова, Н. Кравченко, Н. Лінка, Є. Махно, Л. Рутківська, І.Самойловський, О.Тереножкін та ін. Не поривав учений зв'язків і з російськими колегами.

У 1965 р. В. Петрова несподівано нагородили радянським орденом Великої Вітчизняної війни 1-го ступеня – визнали заслуги розвідника. До речі в «органах» В. Петрова знали та пам'ятали. Так, за спогадами К. Корнієнко, коли у справі В. Петрова вона була на прийомі у Б. Патона, то в приймальні побачила молодого чоловіка який, почувши про В. Петрова, ввічливо та делікатно сказав: «Я знаю В.П. Петрова, ми з ним зустрічалися в Мюнхені. Передайте йому вітання»¹⁹⁴. Вона ж згадає й наступний сюжет пов'язаний з розвідницькою місією науковця: «Одного разу за дружнім столом у родині відомого кінорежисера Тимофія Васильовича Левчука ми обмінювалися

¹⁹² Корпусова В. «Третє» життя В. П. Петрова: «Він був людиною покликання, а не визнання» // Слово і час. – 2002. – №10. – С. 71-72.

¹⁹³ Рутківська Л. Незабутні зустрічі. – С. 387.

¹⁹⁴ Корнієнко К. Особлива людина... – С. 392-396.

враженням після перегляду його фільму «Два роки над безоднею» (про українського розвідника Івана Кудрю), і я розповіла про В.П. Петрова. Присутній серед нас генерал-лейтенант КДБ СРСР Степанов (консультант названого фільму) сказав, що саме він супроводжував до кордону в розвідку Петрова. Передайте йому вітання»¹⁹⁵.

А ось наукових досягнень В. Петрова, чомусь підтверджувати не хотіли. Відновити ступінь доктора не допомагали навіть клопотання впливових знайомих та друзів. Утім учений продовжував боротися за повернення свого наукового статусу. Це було йому потрібно не стільки для престижу, як для можливості залишити в друкованих монографічних працях свої ідеї. Без наукового ступеня В. Петрову було дозволено друкувати тільки статті з археології, лінгвістики та етнографії¹⁹⁶.

Боротьба тривала кілька років. Коли ж стало зрозумілим, що повернення не буде, В. Петров вдався до іншої тактики – домагається нового захисту дисертації. Дисертацію Віктору Платоновичу довелося захищати повторно. Як годиться, 72-річний здобувач здав «кандмінімуми» – з історії партії та іноземної мови. Досконало володіючи німецькою В. Петров на іспиті отримав «добре». Кажуть, екзаменаторам не сподобалася вимова. Екзаменаційна історія В. Петрова стала академічним анекдотом року: «До берлінської вимови в Києві є деякі претензії!»¹⁹⁷.

4 жовтня 1966 р. в газеті «Радянська Україна» вийшло оголошення про захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (за сукупністю робіт) В. Петрова на тему: «Язык. Этнос. Фольклор». Захист було призначено на 14 жовтня 1966 р. Офіційними опонентами було призначено О. Білецького, Є. Кирилюка та П. Попова. Голова ради І. Білодід вирішив зробити захист у два етапи, але на одному засіданні (спочатку захист кандидатської, а потім докторської)¹⁹⁸.

¹⁹⁵ Там само. – С. 396.

¹⁹⁶ Корпусова В. «Третє» життя В. П. Петрова... – С. 73.

¹⁹⁷ Кравченко Н. Збагнення... – С. 406.

¹⁹⁸ Андреев В. М. Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії... – С. 250.

Для повоєнного наукового загалу масштабність наукового надбання В. Петрова виявилася лише на захисті, який викликав велику зацікавленість та увагу наукових співробітників усіх гуманітарних інститутів. Завдяки цій події внесок В. Петрова в науку вже не можна було замовчувати. За свідченням очевидців захист пройшов із тріумфом. Це був його перший післявоєнний тріумф на Батьківщині. Рішення ради було одноголосним щодо обох дисертацій (20 – «За»). Незабаром й ВАК СРСР своїм рішенням від 13 травня 1967 р. підтвердив присудження В. Петрову ступеня доктора філологічних наук¹⁹⁹.

У так званий «другий київський період» В. Петров, не зважаючи на вік та проблеми зі здоров'ям вів активне наукове життя, брав участь в археологічних експедиціях, наукових конференціях, публікувався, продовжував свої давні наукові проекти.

Основною сферою професійної діяльності В. Петрова залишається археологія, в центрі уваги дослідника знаходяться пам'ятки зарубинецької та черняхівської культур. Вчений брав участь в польових дослідженнях у другій половині 1950-их – першій половині 1960-их, здійснював початкову обробку, інтерпретацію та публікацію матеріалів, опрацьовував архівні фонди. Так вченому вдалося наблизитись до здійснення свого давнього задуму, щодо публікації корпусу археологічних матеріалів культури полів поховань. В 1959 р. нарешті побачили світ «Материалы и исследования по археологии СССР. Памятники зарубинецкой культуры»²⁰⁰. Наступним став збірник про черняхівську культуру²⁰¹. Частина досліджень, вміщених у томі, була присвячена введенню у науковий обіг нових, здобутих під час розкопок останніх років, матеріалів. В 1963 р. вийшов черговий том «Матеріалів» – «Славяне накануне образования Киевской Руси»²⁰².

¹⁹⁹ Там само. – С. 251.

²⁰⁰ *Материалы и исследования по археологии СССР (МИА). № 70: Памятники зарубинецкой культуры.* – М.; Л., 1959.

²⁰¹ *МИА.* – № 82: Черняховская культура. – М., 1960.

²⁰² *МИА.* – № 108: Славяне накануне образования Киевской Руси. – М., 1963.

Отже, давній проект В. Петрова, щодо видання корпусу матеріалів культури полів поховань реалізовувався та розвивався. Публікувалися археологічні джерела з розкопок кінця XIX – першої третини XX ст., вводилися у науковий обіг матеріали нових розкопок, що розширювало джерельну базу й готувало підґрунтя для подальших досліджень, дозволяло реконструювати маловивчені сторінки історії, вирішувати різноманітні наукові проблеми.

В 1950–1960-ті В. Петров продовжував свої дослідження у царині скіфології. Історія скіфів опинилася в сфері його наукових інтересів у зв'язку з дослідженнями українського та слов'янського етногенезу. Основні положення своєї оригінальної концепції історії та етногенезу скіфів він виклав у лекції «Походження українського народу» (1947). Надалі дослідник розвинув свої погляди у низці робіт²⁰³. Логічним завершенням його скіфознавчих студій стала монографія «Скіфи. Мова і етнос»²⁰⁴. Дослідник рішуче відстоював тезу про тубільне походження скіфів. У своїх роботах вчений послідовно доводив, що скіфська мова не є іранською. На його думку, це була самостійна мова, одна зі східної групи індоевропейських мов, яка мала найближчу спорідненість з мовами сусідніх територій. Проте, вважав він, царські скіфи були іранізовані внаслідок тривалого перебування в Передній Азії.

У 1940–1960-ті рр., як і сьогодні, більшість дослідників визнавала іраномовність скіфів і подібні спроби В. Петрова спростувати усталені в історіографії точки зору вимагали від

²⁰³ *Петров В.П., Макаревич М.Л.* Об изображении на древнерусском браслете (XII–XIII вв.) // Краткие сообщения Института Археологии АН УССР. – 1962. – Вып. 12. – С. 43–47; *Його ж.* Скифская генеалогическая легенда у Геродота, Диодора Сицилийского и Валерия Флакка // Советская археология. – 1963. – № 1. – С. 20–31; *Його ж.* Из этнонимии и топонимии Северного Причерноморья // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса, 1962. – Вып. 4. – С. 227–238; *Його ж.* Скіфська релігія. Імена скіфських божеств у Геродота // Археологія. – 1963. – Т. 15. – С. 19–32; *Його ж.* Давні слов'яни та їх походження: До проблеми слов'янського етногенезу // Укр. істор. журн. – 1963. – № 4. – С. 36–44.

²⁰⁴ *Петров В.* Скіфи. Мова і етнос. – К., 1968.

ученого непересічної наукової сміливості й впевненості у своїй правоті. Адже будь-які спроби окремих учених зруйнувати усталені уявлення про «іранство» скіфів отримували досить різку відсіч з боку скіфологів та іраністів. Переважно вчені-скіфологи залишалися на старих позиціях і не поділяли поглядів В. Петрова. Утім, висновки дослідника підтримав український археолог М. Брайчевський²⁰⁵. Таким чином, у вітчизняній скіфології В. Петров став першим у дослідженнях мовної архаїки Північного Причорномор'я, поставивши під сумнів постулат іраномовної єдності скіфів.

Вінцем багаторічної роботи В. Петрова стала монографія «Підсічне землеробство» (1968)²⁰⁶ – енциклопедичне зведення джерельної бази, її опрацювання та систематизація, докладна характеристика термінології, конкретних форм й послідовності етапів процесу праці на землі, їх відбиття в мові та фольклорі, релігійних віруваннях та забобонах. Наукова вартість монографії полягає у вивченні підсіки як історичної форми землеробства, якій в історіографії приділялося значно менше уваги, чим орному землеробству.

В 1960-ті В. Петров активно працював над дослідженням слов'янського етногенезу, провадив ґрунтовні дослідження в галузі індоєвропейського, переважно балто-слов'янського, мовознавства, топоніміки, гідронімії та ономастики. Підсумком багаторічних студій вченого стала монографія «Етногенез слов'ян»²⁰⁷, яка була розширеним і переробленим варіантом його книги «Походження українського народу» (1947). В. Петров одним з перших у сучасній історіографії здійснив спробу розглянути комплекс історичних, лінгвістичних та археологічних джерел, щодо походження та історичного розвитку давніх слов'ян.

²⁰⁵ Брайчевский М.Ю. «Русские» названия порогов у Константина Багрянородного // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 22–23.

²⁰⁶ Петров В. П. Подсечное земледелие. – К., 1968.

²⁰⁷ Петров В. Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика. – К., 1972.

«Етногенез слов'ян» було підготовлено до друку в 1960-ті. Для цієї монографії В. Петрова стало характерною рисою оригінальне осмислення теоретико-методологічних проблем. Автор намагався адаптувати свою теорію епох до реалій радянської науки. Поняття епохи в цій монографії вченого не представлено так рельєфно, як це було в 1947 р. Це можна побачити навіть у змісті книги²⁰⁸. Утім, виходячи зі структури тексту та логіки викладу, автор дотримується своєї концепції.

Фактично це була спроба вийти за рамки жорстких догматів формаційного підходу та обов'язкового цитування класиків марксизму-ленінізму. Безумовно, вчений робив необхідні посилання, але переважно на Ф. Енгельса та лише тоді коли це було доречним та співпадало з логікою його наукових висновків.

Зменшення ідеологічного тиску на науку було наслідком відлиги та так званої «тихої» ревізії теорії історичного матеріалізму, розробкою ідей «пізнього» К. Маркса про диференціацію магістрального шляху історичного розвитку в давнину. Так, наприклад, у радянській та світовій науці розгорнулася так звана «друга» дискусія про «азіатський спосіб виробництва» («перша» відбулася в СРСР у другій половині 1920-их – на початку 1930-их рр.), яка переросла в обговорення багатьох актуальних проблем теорії історичного процесу. Науковцями висловлювалися цікаві ідеї в тому числі й про нелінійність та поліваріантність історичного процесу²⁰⁹.

²⁰⁸ Там само. – С. 214.

²⁰⁹ Див.: Семенов Ю.И. Теория общественно-экономических формаций и всемирный исторический процесс // Народы Азии и Африки. – 1970. – № 5. – С. 82-95; Його ж. Марксистско-ленинская теория общественно-экономических формаций и всемирная история // Актуальные проблемы марксистско-ленинского учения об общественно-экономических формациях. – М., 1975. – С. 53-87; Його ж. Разработка проблем истории первобытного общества в Институте этнографии АН СССР в «эпоху» Бромлея (воспоминания и размышления) // Этнографическое обозрение. – 2001. – № 6. – С. 3-20; Хазанов А. М. О связи линейности и локальности с образом жизни // Советская этнография. – 1974. – № 6. – С. 58-61.

Сьогодні не викликає особливих сумнівів, що радянська історіографія не була методологічним монолітом. Але під вуаллю з цитат «класиків» приховувалися ті чи інші трактування марксизму, національний романтизм, структуралізм, школа «Анналів» та щось на стільки оригінальне й індивідуальне, що навіть важко дати визначення²¹⁰. Така тимчасова лібералізація наукової думки дала можливість друкувати наукові твори подібні до «Етногенезу слов'ян» В. Петрова або «Біля джерел слов'янської державності» та «Походження Русі» М. Брайчевського²¹¹. Ці праці вигідно відрізняються від багатьох сучасних досліджень на аналогічну тематику, в першу чергу, оригінальністю теоретико-методологічних підходів та своєю історичною спрямованістю²¹².

Етногенез слов'ян, за В. Петровим є дискретним, складним та суперечливим процесом. На думку дослідника, зміни форм етносу, що відбуваються в рамках епох, мають стрибкоподібний характер. Кожний наступний етап етногенезу не є тотожним попередньому. Етнос періодично трансформується, адже він є явищем формаційно-історичним і природно пов'язаний з усіма змінами історичного процесу. Отже, етногенез учений розглядає не лише як явище безперервне з його генетичними зв'язками та опосередкуваннями, а й з точки зору дискретності, криз, катаклізмів, зламів та переходу в новий стан. Етнос періодично зазнає певних змін, трансформацій, змінює свої форми, що втілюються в елементах матеріальної культури та мови. Навіть сьогодні, дослідники проблем

²¹⁰ *Бойцов М. А.* Вперед, к Геродоту! // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. – М., 1999. – Вып. 2. – С. 31.

²¹¹ *Брайчевський М. Ю.* Біля джерел слов'янської державності (соціально-економічний розвиток черняхівських племен). – К., 1964.

²¹² *Кравченко Н.* Древняя история славян в концепциях современной украинской историографии. Два методологических подхода // Слов'янські культури в Європейській цивілізації: до 60-річчя д-ра іст. наук проф. Алексеева Юрія Миколайовича. – К., 2001. – С. 181.

слов'янського етногенезу вважають, що методологічний підхід В. Петрова не втратив своєї актуальності²¹³.

Також в цей час він продовжує свої етнографічні та фольклористичні студії, дослідження з ідеології родового суспільства. В 1960-ті рр. В. Петров підготував монографію «Первобытное мышление и фольклор. Представление о рождении и смерти эпохи первобытнообщинного (родового) строя»²¹⁴. Він планував вихід фундаментальної праці «Мислення родового суспільства (на підставі археологічних і етнографічних джерел)» на 1971 р. Основою для неї мали бути, судячи з назви твору, два дослідження написані раніше. Археологічні та етнографічні джерела були ґрунтовно опрацьовані вченим у неопублікованих працях «Матери-родоначальницы. Антропоморфные изображения матерей-родоначальниц» та «Основные проблемы фольклора и идеологии первиснообщинного периода». За життя В. Петров так й не дочекався видання монографії. Лише в 2006 р. книга побачила світ²¹⁵. Проблема первісного мислення привертала увагу дослідника протягом майже всього наукового життя, про що свідчать його, як опубліковані, так і неопубліковані праці²¹⁶.

Крім того, В. Петров продовжує вивчати казку²¹⁷, обрядовий та календарний фольклор²¹⁸.

До останнього його науковим захопленням була давньо-пруська мова. Проект створення словника давньопруської мови залишився незавершеним, у НА ІА НАНУ зберігається 8 ящиків

²¹³ Бондаренко Н. С. Славянский этногенез и становление украинского народа (историографический анализ). – К., 2007. – С. 89.

²¹⁴ Петров В.П. Язык. Этнос. Фольклор: автореф. по совокупности работ на соискание ученой степени кандидата филол. Наук. – К., 1966. – С. 61.

²¹⁵ Петров В. Матери-родоначальницы. Антропоморфные изображения матерей-родоначальниц // Мислення родового суспільства (на підставі археологічних і етнографічних джерел). – К., 2006. – С. 91-96.

²¹⁶ Див.: Андрєєв В. М. Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії...

²¹⁷ ЦДАМЛМУ. – Ф. 243. – Спр. 23, 24, 35, 115-118.

²¹⁸ Див.: Там само. – Спр. 21, 22, 67-69, 117; Петров В. Обрядовий фольклор календарного циклу та його общинно-виробничі основи // НТЕ. – 1966. – № 1. – С. 28-32.

створеної В. Петровим картотеки²¹⁹. Свідченням того, що український вчений знаходився на вістрі тогочасного історичного мовознавства є п'яти томний словник пруської мови – «Прусский язык. Словарь», який в 1975–1990 рр. видав визначний московський лінгвіст В. Топоров. До речі за цей труд він був удостоєний звання академіка АН СРСР.

Також, В. Петров брав участь у роботі Комісії з топоніміки та ономастики УРСР (створена 1960 р.). Був членом Одеського археологічного товариства. Плідною була співпраця В. Петрова з «Українською радянською енциклопедією». У 1963–1964 рр. він став автором близько 30 статей на тему «Слов'яно-руська міфологія», а також рецензував статі інших авторів, запрошувався на засідання Головної редколегії УРЕ.

Широкими були наукові зв'язки В. Петрова. Так, у листопаді 1958 р. Інститут російської літератури (Пушкінський Дім) АН СРСР (м. Ленінград) запросив його на чергову Загальносоюзну нараду з проблем сучасної фольклористики²²⁰. Співробітництво пропонував ученому Інститут греко-римських старожитностей Німецької академії наук (м. Берлін, НДР) у 1963 р.²²¹ Канадський інститут ономастичних досліджень у 1967 р. запросив його до участі в IX Міжнародному конгресі ономастичних досліджень (за підписом проф. Яра Славутича, Слов'янський лінгвістичний університет Альберти)²²². 1965 р. Відділення суспільних наук АН Латвійської РСР, Інститут мови та літератури АН Латвійської РСР, Інститут історії АН Латвійської РСР, історико-філологічний і географічний факультети Латвійського державного університету ім. П. Стучки, Топонімічна комісія Московської філії Географічного товариства АН СРСР запросили на конференцію по топоніміці північно-західної зони СРСР (заплановано на травень 1966 р.)²²³ тощо.

1966 р. В. Петров доклав чимало зусиль до видання вибраних поезій М. Зерова, став автором коментарів. С. Зерова

²¹⁹ *НА ІА НАНУ*. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 266.

²²⁰ *ЦДАМЛМУ*. – Ф. 243. – Спр. 191. – Арк. 12.

²²¹ Там само. – Арк. 27.

²²² Там само. – Арк. 26.

²²³ Там само. – Арк. 32.

відмічала, що Віктор Платонович багато зробив для відновлення доброї пам'яті друга²²⁴.

Жив вчений бідно, пенсії, яку вдалося оформити, він не отримував. Лише останні два роки життя він мав докторську зарплатню (350 крб.), а до того – ставку наукового співробітника (150 крб.). Його дружина Софія Федорівна отримувала мізерну пенсію. Вчений світового рівня іноді не мав у кишені навіть декількох карбованців і мусив їх позичати²²⁵.

До роботи В. Петров ставився дуже відповідально та пунктуально. Приходив в інститут з точністю до хвилини, не палив, не тинявся по коридорах, багато не говорив, але багато працював²²⁶. Своїм прикладом виховував інститутську молодь, до якої ставився доброзичливо, прихильно, незмінно уважно та привітно. Проте, не допускав панібратства та амікошонства й був стражем абсолютного робочого порядку у відділі²²⁷. Як і раніше Віктор Платонович не втрачав почуття гумору та любив радощі життя, як і замолоду, любив випити та пожартувати²²⁸.

Незадовго до смерті він хотів розповісти про свою розвідницьку діяльність в пресі. Проте не встиг. Помер він 8 червня 1969 р. за своїм домашнім робочим столом, чекаючи кореспондента і працюючи над своєю останньою монографією «Етногенез слов'ян». Поховали В. Петрова, за його бажанням, на Лук'янівському військовому кладовищі в Києві.

Дослідник до останнього активно працював й встиг зробити поважний внесок у археологію, давню історію, скіфологію, етнографію та мовознавство. Є підстави стверджувати, що всі ці полідисциплінарні дослідження були підпорядковані основній науковій меті – створення цілісної концепції слов'янського етногенезу. Хоча й не всі твердження В. Петрова можуть бути

²²⁴ Зерова С. Спогади про Миколу Зерова // Київські неокласики. – К., 2003. – С. 130.

²²⁵ Корпусова В. Із останнього життєпису Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича)... – С. 360.

²²⁶ Корнієнко К. Особлива людина... – С. 392.

²²⁷ Кравченко Н. Збагнення... – С. 407.

²²⁸ Брайчевський М. В.П. Петров (В. Домонтович) // Українська біографістика. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 380.

прийнятті сучасною наукою, але загалом, завдяки комплексному підходу, чіткості та виваженості зроблених висновків, вони зберігають свою актуальність і сьогодні. Хоча вчений встиг опублікувати окремі монографії, великий обсяг його наукового спадку залишається в рукописах; а кілька цікавих наукових проектів – незавершеними.

Останній період життя В. Петрова був безпосередньо пов'язаним із ІА АН УРСР. Його наукова діяльність також переважно була зосереджена на археології, він брав участь у розкопках, керував загонами археологічних експедицій. В цей час Віктору Платоновичу вдалося реалізувати свій довоєнний проект створення зводу пам'яток зарубинецької та черняхівської культури, який друкувався на сторінках «МІА». Публікація археологічних джерел та досліджень цих культур мала велике значення для археології та вирішення у майбутньому наукових проблем пов'язаних з вивченням історичних процесів на території України кінця I тис. до н. е. – першої половини I тис. н. е. – етнічна приналежність носіїв зарубинецької та черняхівської культури, їх ролі у етногенезі слов'ян, проблеми ранньої історії слов'янства, питання хронології та зміни археологічних культур тощо.

В. Петров зробив поважний внесок й у вирішенні проблем походження слов'ян. Вчений не заперечував поліетнічний характер черняхівської спільноти, але вважав її основою місцеве населення – антів, а згодом й дулібів. Питання чи входили анти або венеди до черняхівської спільноти, чи якоюсь мірою до київської археологічної культури, по сьогодні залишається відкритим. Також, В. Петров одним із перших звернув увагу на часовий розрив між пам'ятками черняхівської культури та Київської Русі, а тому вважав, що пошук пам'ятників проміжного типу є актуальним завданням тогочасної археології. Крім того, він висловив кілька цікавих та цінних спостережень про проникнення на територію заселену носіями матеріальної культури корчакського типу, черняхівського населення, що залишило по собі археологічні свідчення, про схрещення двох культурних потоків.

Підсумком наукових студій стала монографія В. Петрова «Етногенез слов'ян», в якій автор одним з перших в радянській

науці здійснив спробу розглянути комплекс історичних, лінгвістичних та археологічних джерел, щодо походження та історичного розвитку давніх слов'ян. Дослідник намагався адаптувати розроблену ще в 1940-і рр. теорію епох до реалій радянської науки. По суті це була спроба вийти за рамки жорстких догматів формаційного підходу, що стало можливим в умовах хрущовської відлиги. Можна зробити висновок, що у впровадженій В. Петровим методології етногенетичних досліджень, схемі слов'янського етногенезу та полідисциплінарних дослідженнях з конкретних проблем ранньої історії слов'ян не знайшлося місця для концепту «єдиної давньоруської народності», що активно нав'язувався офіційною радянською наукою.

Повернення В. Петрова у радянську науку було доволі складним. Багато часу та здоров'я в цей період біографії В. Петрова забрала багаторічна боротьба за повернення статусу доктора наук, без якого науковець не мав можливості повноцінно публікуватися та реалізовувати задумане. Влада використала науковця, але свої «борги» не поспішала повертати.

Утім В. Петров не зламався, а продовжував працювати. Він не змінив своїх поглядів, не перетворився у слухняного, безвольного раба тоталітарної держави, не скотився до банального прославлення режиму та «стукацтва». Натомість, він зберіг себе та свою здатність вільно мислити, а перебуваючи за кордоном своїми антирадянськими творами завдав радянській владі шкоди більше ніж можна було очікувати.

Здається, що Віктор Платонович, як і один з його улюблених героїв Григорій Сковорода, правда дещо перефразувавши, міг би сказати: «Влада ловила мене та не спіймала».

5.4. Кость Штеппа vs Влада. Арешт і слідство (1938–1941)

Обставини арешту й хід слідства над К.Штеппою упродовж 1938–1939 рр. було достатньо повно нами досліджено в 1999 р. на основі архівно-кримінальної справи вченого¹. Проте тоді ми не мали у своєму розпорядженні низки важливих джерел, які б проливали додаткове світло на ті трагічні обставини, зокрема спогадів Костя Тодосьовича «Ежовщина», «Чистка в Росії» (у співавторстві з Ф.Гоутермансом). Не були опрацьованими й деякі архівні матеріали Державного архіву Російської Федерації. Арешт К.Штеппи вивчали й інші науковці². Проте, на нашу думку, тепер можемо доповнити й уточнити це питання, зокрема використовуючи свідчення самого професора.

18 березня 1938 р., у день Паризької комуни, К.Штеппа був заарештований співробітниками НКВС на своїй квартирі й звинувачений в антирадянській діяльності³. Як пригадував учений, все відбулося традиційно: «Когда мы все заснули, нас разбудил стук в дверь. Стук хорошо известный советским людям. Почти всегда под утро.

В комнату вошли двое, один в штатском, другой в форме речной флотилии. Третий, наш дворник, в замешательстве остановился у двери и, как будто, не решался переступить порога.

Тот, что был во флотской форме, назвал мою фамилию, имя, возраст, место рождения. Потребовал паспорт, сверил его с какой-то запиской. После этого протянул мне ордер, который я от волнения, не мог даже прочитать, и начал обыск»⁴.

К.Штеппі інкримінували націоналістичну діяльність у стінах Ніжинського ІНО, організацію повстанських загонів на

¹ Див. *Верба І.В.* Кость Штеппа // Укр. істор. журн. – К., 1999. – № 3. – С. 109–110; № 4. – С. 98–104.

² *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). – Джерелознавче дослідження. – К., 1999.

³ Архівно-слідча справа К. Штеппи // *ДА СБУ*. – Спр. 49863 ФП. – Т. 1. – Арк. 6.

⁴ *Штеппа К.Ф.* «Ежовщина» // XX век. История одной семьи. Материалы к истории русской политической эмиграции. – Вып. VIII. – М., 2003. – С. 50–51.

Київщині й Чернігівщині та проведення шпигунської діяльності на користь однієї з іноземних держав⁵. Як згодом з'ясувалося, ще в 1937 р. у Чернігові облуправління НКВС знешкодило начебто українську контрреволюційну націоналістичну організацію, керівне ядро якої знаходилося у Києві. За свідченнями учасника цієї «організації» Є.Полтарьова, саме К.Штеппа з Києва через свого брата Вольдемара, котрий повернувся із заслання, давав вказівки націоналістичному підпіллю на Чернігівщині⁶.

Це стало відомо пізніше, а під час арешту сім'я не знала за що заарештували історика. Дружина К.Штеппи одразу ж писала у Ніжин професору І.Турцевичу: «Вы наверное слышали, что Константина Федосеевича арестовали. Поймите мое горе! А у меня ведь после ареста на другой день родилась дочь Элеонора. Чудесное дитя! Но в какой несчастливый день родилась!.. Верю в то, что он вернется, т.к. абсолютно не знаю причин для его обвинения [...] его духовного происхождения... Но ведь в этом он не виноват. Не знаю, как доведу до конца ребят. Хорошие ребята, но хватит ли средств»⁷.

І справді, сім'я опинилася у критичному становищі. Дружині довелося взяти на свої плечі турботу тепер уже про трьох дітей і старих батьків, яким було вже за 80 років⁸. Сім'я опинилася на межі голодного існування: уся платня Костя Тодосьовича в університеті, Київському педінституті та в Українському науково-дослідному інституті педагогіки (УНДІП), де він працював до арешту, були втрачені. Щоб вижити, дружині довелося продавати домашні речі, а через кілька місяців, залишивши доньку-немовля на руках старших дітей, почала вчителювати. Але, зважаючи на значний педагогічний стаж, який мала Валентина Леонідівна, її мізерної платні вистачало хіба що на хліб і воду. Старших дітей – Аглаю і Еразма – у

⁵ ДА СБУ. – Спр.49863ФП. – Т.1. – Арк. 9.

⁶ Там само. – Арк. 1–2.

⁷ Верба І., Зозуля С. Листування проф. К. Штеппи з проф. І.Турцевичем // Схід–Захід: історико-культурологічний збірник. – Вип.5. – Харків, 2001. – С. 254.

⁸ ДА СБУ. – Спр. 49863 ФП. – Т. 1. – Арк. 231–233 зв.

школі почали цькувати і «проробляти» на різних зборах. Це вплинуло на здоров'я дітей, вони почали хворіти, а маленька Елеонора після страшної і голодної зими 1939 року померла. «Отец никогда не увидел ее – она умерла в возрасте 13 месяцев», – пригадувала донька історика Аглая⁹.

Довгих півтори роки «режисери» з НКВС утримували К.Штеппу в слідчому ізоляторі Лук'янівської в'язниці. Сьогодні добре відомо, за якими задалегідь кваліфіковано відпрацьованими на попередніх відкритих і закритих процесах сценаріями це відбувалося. Важко описати всі фізичні й моральні муки, яких зазнав історик за цей час. Ясно одне, до певного часу К.Штеппа не визнавав себе винним. Але його гнітили думки про долю родини. Декілька разів він звертався до тюремного начальства з проханням дозволити побачення із сім'єю, але його благання весь час залишалися марними. Пізніше учений згадуватиме: «Мой первый следователь – Шапиро, начальник самого страшного Третьего отдела НКВД, ведавшего делами о шпионаже, терроре и подобных вещах, встретил меня обычным вопросом: признаю ли я себя виновным в антисоветской деятельности?»

Я пытался отвечать уклончиво, в том смысле, что если, мол, считать контрреволюционной деятельностью ошибки в изложении курса, в формулировках, так же как и замечания или высказывания в частных беседах, то, конечно, я должен быть признан контрреволюционером, и т.д. в этом же духе.

На это последовала непечатная брань моего следователя, а после этого – начало следственного воздействия.

Из приемов воздействия ко мне лично применены только «конвейер» и «лишение сна» – об «уговаривании» и «устрашении» я не говорю.

Я подвергался допросу почти без перерыва с 18 марта (ареста) до 10 мая – в течении почти пятидесяти дней.

Спать мне приходилось по два или три часа в сутки и то, не лежа, а полусидя, в промежутках между допросами.

⁹ *Горман А.К.* Из воспоминаний // XX век. История одной семьи... – С.255.

Бывали же и такие сутки, когда я не мог заснуть хотя бы на один всего час... Это довело мои нервы до состояния крайнего напряжения, и я не знаю, подействовали бы потом избиения, так как я начал терять всякую чувствительность, всякое вообще ощущение внешнего мира.

За это время у меня змінилось тринадцять слідователів», – описував він жажливі місяці, проведені у слідчому ізоляторі¹⁰. Через шість місяців ізоляції і тривалих допитів, зламаний фізично та виснажений морально, він почав давати перші свідчення, визнавши себе винним і причетним до антирадянської української націоналістичної організації. Але слідчі змусили вченого «зійнаватися» далі. Уже 5 вересня 1938 р. він заявив, що ще в Ніжині разом із М.Петровським вони створили націоналістичну організацію, в яку переважно входила місцева професура: Є.Рихлік, Ф.Алексєєв, А.Єршов, В.Єфімовський та інші. Головною метою «підпільників» була боротьба за створення самостійної Української держави. Далі Кость Тодосьович переповів про головні програмні складники об'єднання, такі, як вербування кадрів, агітація в селах, формування нелегальних загонів. Ідеологічним штабом націоналістичної пропаганди стали «Записки Ніжинського ІНО». Згодом через М.Грушевського ніжинські націоналісти, за свідченням заарештованого, встановили зв'язок з іншими національно свідомими елементами. У Києві він зійшовся з К.Грушевською, В.Денисенком, Т.Гавриленком, а в Харкові з групою істориків академіка Д.Багалія. Мали вони «філії» в Звенигородці (акад. А.Кримський) і в Чернігові (проф. С.Маслов). Особисто К.Штеппа, з його слів, згуртував в університеті й педагогічному інституті, де він викладав, у таємну організацію викладачів, серед яких П.Лавров, Н. Мірза-Авак'янц, І.Мельников та ін. Під диктовку слідчих К.Штеппа докладно розписує зв'язки із закордоном (ОУН і УВО) та іншими організаціями в Україні. Апогеем самообвинувачень стало зізнання в організації повстання, яке планувалося у Києві на чолі із П.Любченком і А.Хвилею, а в перспективі за підтримки польської і німецької інтервенції –

¹⁰ *Штенна К.Ф.* «Ежовщина» // XX век. История одной семьи... – С.71.

вбивство Й.Сталіна. Собі К.Штеппа відводив роль «керівника терористичної групи» в університеті й педагогічному інституті¹¹.

Психічно здоровій людині важко збагнути гіркі й жахливі наклепи заляканої і зломленої людини, яка попри все хотіла вижити й повернутися до родини й праці. Але така вже доля судилася Костю Тодосьовичу, що йому довелося пройти всі кола сталінського пекла. Насильно введена ін'єкція страху прижилася й знекровлена свідомість продовжувала давати кривосвідчення, підсилені очними ставками із заарештованими Н.Мірзою-Авак'янц і К.Грушевською. Але тепер уже вони, можливо, після таких самих «конвеєрів», свідчили про контрреволюційну діяльність К.Штеппи. Про це К.Штеппа згадував так: «Сопrotивление мое было, наконец, сломано «конвейером» с лишением сна и угрозами избиения – угрозами, сомневаться в осуществлении которых у меня не было ни малейших оснований, а главное – «очной ставкой» с дочерью самого Грушевского и с моей коллегой по университету – проф. Мирза-Авакьянц.

Е.М. Грушевская на очной ставке со мной заявила, что я, действительно, был соучастником возглавлявшейся ее покойным отцом контрреволюционной организации, направленной к подготовке вооруженного восстания и к свержению советской власти.

Тут же, во время очной ставки, следователь показал мне и письменное показание покойного М.С.Грушевского, собственноручно им написанное, в котором он признавал свои академические учреждения не более, как внешней формой, за которой скрывалось активно враждебное советской власти политическая организация.

Что мне оставалось делать? Мирза-Авакьянц заявила также, что Наталия Крупеник, жена наркома Любченко, рассказала, будто бы, ей лично о том, что я давно состою участником подпольной националистической организации, которую одновременно возглавляли Грушевский и Любченко. Я прекрасно понял, чем были вызваны такие показания, но, вместе

¹¹ *Верба І.В.* Кость Штеппа... – С. 109–110.

с тем, для меня стало ясно, что дальнейшее мое сопротивление бесполезно, так как следствие располагает уже нужным ему обвинительным материалом, во всяком случае, для моей ликвидации.

И я признал себя виновным в участии в подготовке на Украине вооруженного восстания против советской власти», – нотував він згодом¹².

Сьогодні, з плином часу, є можливість звірити спогади Костя Тодосьовича із документами його архівно-кримінальної справи і внести окремі корективи. Дійсно, заарештована 12 червня 1938 р. професор Київського університету історик Н.Мірза-Авак'янц, уже 27 серпня заявила, що Кость Тодосьович входив до контрреволюційної організації їхнього навчального закладу¹³. А ув'язнена після свідчень К.Штеппи К.Грушевська 7 вересня 1938 р. заявила, що через нього організація підтримувала зв'язок з її батьком, опальним московським засланим академіком М.Грушевським. Далі Катерина Михайлівна наголошувала, що Штеппа за завданням її батька вів значну підривну роботу на науковому фронті, пропагуючи різні контрреволюційні теорії¹⁴. Ці, добуті під тортурами свідчення, читати страшно й болісно – самонаклепи, картання вчорашніх друзів, однодумців і колег... А втім, ставкою у цьому жакливному фарсі було найдорожче – життя, і всі заарештовані, як могли, за нього боролися. У ситуації, що склалася, важливо з'ясувати роль К. Штеппи в справі К.Грушевської. Певні її аспекти вже були предметом дослідження в окремих працях¹⁵, однак останню крапку ще ставити рано. Це тим більше необхідно зробити, бо ще в 1941 р. в окупованому Києві Кость Тодосьович на запити окремих осіб виправдовувався тим, що Катерина Михайлівна

¹² *Штеппа К.Ф.* «Ежовщина» // XX век. История одной семьи... – С.73.

¹³ *ДА СБУ.* – Спр. 50021 ФП. – Арк. 54; Спр. 49863 ФП. – Т. 1. – Арк.141.

¹⁴ Там само. – Арк. 124, 129; спр. 50407 ФП. – Т. 1. – Арк. 45–46.

¹⁵ *Див. Малик Я.* Катерина Грушевська // Український історик. – 1991–1992. – Т. 28–29. – С. 271–276; *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 148–158.

сама себе обмовила, а він тільки підтвердив її зізнання¹⁶. Як же все це було насправді?

Дійсно, замордована багатоденними допитами слідчого-бузувіра сумнозвісного заступника начальника 2-го відділення 4-го управління НКВС М.Хаєта, Катерина ще в середині серпня 1938 р. визнала свою «провину», а 7 вересня намалювала доволі панорамну картину своєї буцімто контрреволюційної діяльності, яку в головних рисах відтворили біографи вченої Р.Пиріг та І.Матяш¹⁷. На десятках сторінок вона розповідала про своє життя, вказувала на зв'язки, у яких фігурував калейдоскоп прізвищ як вищого партійного рангу, так і відомих свого часу науковців. Невдячна справа переказувати все те, що наговорила під тортурами нещасна жінка, однак звернемо увагу, що навряд чи це було зроблено для підтвердження слів К.Штеппи. Логічно думати, і це видно з протоколів допиту від 7 вересня 1938 р., що слідчі, які вибивали ці зізнання з Катерини Михайлівни, не апелювали свідченнями К.Штеппи, бо він у своєму обширному «зреченні» від 5 вересня 1938 р. озвучив стандартне звинувачення на адресу К.Грушевської, за яким арештовували тоді тисячі людей: буцімто вона була учасницею антирадянської націоналістичної організації, яка пропагувала фашистські установки й направляла діяльність своїх колег по контрреволюційному шляху¹⁸. Але навіть і без цих абсурдних визначень зрозуміло, що головна «провина» К.Грушевської була в тому, що вона – донька найбільшого, з погляду офіційної влади, ворога більшовизму акад. М.Грушевського, якого всіляко лаяли на всіх рівнях. Цілком певно, що від посмертної долі Михайла Сергійовича залежала доля Катерини, яка підписала собі смертний вирок свідченнями від 7 вересня 1938 р. Мабуть, Штеппа був ознайомлений з ними, бо на очній ставці між Катериною і Костем Тодосьовичем від 8 вересня 1938 р. він майже послідовно повторив все те, що розказав про неї на допиті від

¹⁶ Див. *Немирон Н.* (М. Андрусяк). У збудженій в огні столиці України // В боротьбі за Українську державу. – Львів, 1990. – С. 808.

¹⁷ *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського. – С. 149–152; *Матяш І.* Катерина Грушевська... – С. 108–113.

¹⁸ *ДА СБУ.* – Спр. 49863 ФП. – Т. 1. – Арк. 47.

7 вересня 1938 р., а також переповів свідчення самої Катерини від 5 вересня. Так, він свідчив, що К.Грушевська у своїй контрреволюційній діяльності мала добре відпрацьовані закордонні зв'язки, збирала інформацію по Україні і передавала її за кордон. Таким чином готувалася основа для реалізації інтервенціоністських намірів Польщі, Чехословаччини та Німеччини. При цьому фігурували і десятки імен, переважно тих, кого називала сама К.Грушевська. Катерина Михайлівна в основному підтвердила слова Костя Тодосьовича, однак заперечила щодо включення в список учасників організації академіків Кримського і Корчак-Чепурківського, історика Полонської-Василенко і Новицької. Під кінець вона заявила, що у Штеппи могли виникнути такі переконання і думки під час їхніх розмов, які вона «базувала на установках із-за кордону, однак про це йому не казала. Все інше – правда»¹⁹. На очній ставці К.Грушевська поводи́ла себе по-іншому. Вона заявила, що знає К.Штеппу як учасника антирадянської націоналістичної організації, який нерідко бував на їхній квартирі. Без сумніву, така лаконічна заява вразила професора і він додав, що Грушевська знає про його антирадянську діяльність набагато більше. Про це вона знала як особисто від нього, так і від інших учасників організації²⁰. На наш погляд, нових компрометуючих фактів очна ставка не дала. Разом з тим, ці свідчення тільки підтвердили й більш рельєфно окреслили «організацію».

Загалом, складається дивне враження, що свідчення К.Штеппи й К.Грушевської планувалося використати для якоїсь акції, можливо, пов'язаної із Західною Україною, бо саме цей регіональний аспект у їхніх свідченнях цілеспрямовано наголошувався і, правдоподібно, тільки вступ Червоної Армії на цю територію зірвав ці плани. Звичайно, для підтвердження цієї версії бракує документів, але очевидно, їх і не буде більше, поки архіви колишнього НКВС не розкриють всі свої таємниці. Все ж це гірка правда, яка цілком вписується в логіку боротьби за життя. Ймовірно, ця логіка раніше підштовхнула інших заарештованих, зокрема Захарчука, Іванушкіна, Коссака, а також

¹⁹ Там само. – Арк. 149.

²⁰ Там само. – Арк. 144.

Мірзу-Авак'янц і Клименка (деякі на час слідства вже були розстріляні) підписатися під нищівним наклепом на К.Грушевську²¹. Зрештою, і свідчення самої Катерини Михайлівни фігурували у звинувачувальному висновку на того ж Штеппу, Майліса, Сухова та інших учених, частина з яких також понесли несправедливу кару. Загострюючи увагу на цих фактах, не ставимо за мету когось виправдати чи засудити, а лише хочемо внести певні уточнення до вже усталеної точки зору.

8 вересня відбулася також очна ставка між Н.Мірзою-Авак'янц і К.Штеппою, на якій Наталія Юстівна показала, що вчений є кадровим націоналістом і проводить значну підривну роботу на фронті національно-культурного будівництва²². «Професор Мірза-Авак'янц пішла ще далі. Вона заявила, що пані Любченко (дружина П.Любченка Н.Крупенік – авт.) говорила їй конфедійно, що я тривалий час був членом «підпільної антирадянської організації», яку разом очолювали Грушевський і Любченко.

Все це було, звичайнісінькою вигадкою, і я чудово розумів, якими саме методами подібні зізнання витягувалися. Але я також розумів, що чинити далі опір марно, оскільки такі важливі свідчення викривають мене, і я поклався на свою долю. Я зізнався в тому, що брав участь у підготовці збройного повстання і терористичних актів», – свідчив К.Штеппа²³. 13 вересня 1938 р. був проведений перехресний допит між заарештованим братом акад. М.Грушевського Олександром Сергійовичем і Костем Тодосьовичем. На ній молодший Грушевський всіляко виправдовував свого колегу підкресливши, що про його антирадянську діяльність йому ледве чи щось відомо і зазначив, що особисто знав вченого як радянську людину. Натомість К.Штеппа сказав, що О.Грушевський закликав створювати терористичні групи і розповсюджувати

²¹ Там само. – Арк. 180–181; спр. 50407 ФП. – Т. 1. – Арк. 155.

²² Там само. – Спр. 50021 ФП. – Арк. 303; *Верба І.В.* Кость Штеппа // Укр. істор. журн. – К., 1999. – № 4. – С. 99.

²³ *Штеппа К., Гоутерманс Ф.* Чистка в Росії. – Харків, 2000. – С. 122.

наклепницькі інсинуації на адресу радянської держави²⁴. Як не дивно, Олександр Сергійович в основному визнав свідчення К.Штеппи свідчення за правдиві, проте наголосив, що його виступи не мали антирадянського характеру.

Костю Тодосьовичу у в'язниці довелося звідати й камеру смертників. Щоправда, як він пригадував, життя у цій камері мало відрізнялося від життя в інших камерах: ті ж процедури (обшуки, оправка, прийняття їжі), але люди були іншими, більш заляканими²⁵. У камері смертників він зустрів і героя громадянської війни в Україні, колишнього командира Першої Української радянської дивізії у 1918–1920 рр., голову Ніжинського повіткому КП(б)У в лютому–травні 1919 р. М.Кропив'янського. Але найбільше йому запам'яталися зустрічі з головою контррозвідки батька Н.Махна – відомим Львовою Задовим (Зиньківським): «Громадного роста, грузный, с веснушчатым лицом и рыжий, он, действительно, должен был производить жуткое впечатление на людей, попавшихся ему в руки» – вкарбував він у свідомість ту зустріч²⁶. Однак, Костю Тодосьовичу він запам'ятався доброю і сентиментальною людиною, яка співала у камері пісні О.Вертинського й розповідала цікаві історії зі свого бурхливого життя. Вочевидь, ці історії й сьогодні зацікавлять дослідників²⁷. Кость Штеппа був одним із останніх, хто бачив М.Кропив'янського і Л.Задова (Зиньківського) перед розстрілом, тому його спогади мають велике значення для дослідників.

Вже 8 грудня 1938 р. у документах слідства була «сформована» контрреволюційна організація, до якої входили К.Штеппа, К.Грушевська, професор Одеського державного університету О.Сухов і декан географічного факультету Київського педагогічного інституту ім. О.М.Горького О.Майліса. Начальник відділу 3-го управління НКВС молодший лейтенант Оболянський підкреслив, що К.Штеппу і К.Грушевську пов'я-

²⁴ Див. архівно-кримінальну справу О. Грушевського // *ЦДАГО України*. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 64688 ФП. – Арк. 149.

²⁵ *Штеппа К.Ф.* «Ежевщина» // *XX век. История одной семьи...* – С. 103–105.

²⁶ Там само. – С. 108.

²⁷ Там само. – С. 109–114.

зують між собою як учасників антирадянської націоналістичної повстанської організації, і водночас О.Сухова, О.Майліса і К.Штеппу кваліфікують як агентів японської розвідки²⁸. Пізніше, пояснюючи цей аспект, Кость Тодосьович зауважив, що він кілька років очолював візантологічні досліді в Україні, і цей факт пов'язали з «Ближнім Сходом», з Турцією, Іраном та іншими близькосхідними країнами: «Это обстоятельство «объективно» связало меня с «восточными державами», из которых самой опасной для Советского Союза была, разумеется, Япония. И хотя последняя не принадлежала к «Ближнему Востоку», но это была уже тонкость, которая могла и не интересовать придававших мало значения деталям следователей НКВД.

Второе: в порядке так называемой общественной работы и шефства научных работников над Красной Армией, я должен был читать доклады и лекции по истории военного дела в древности и в средние века высшим командирам Красной Армии, так как советские власти заботились о поднятии их общеобразовательного уровня. Это объективно «связывало меня с Красной Армией», давая мне возможность «собирать шпионские сведения».

Необходимы были еще пути и средства связи с представителями и агентами соответствующих держав. Нашлись и они.

Во-первых, в 1937 году я присутствовал на торжественном банкете, который устраивало общество культурной связи с заграницей в Киеве в честь известного чешского ориенталиста, профессора Грозного.

Я даже разговаривал пять-шесть минут с этим знатным иностранцем, а этого было вполне достаточно, чтобы он успел «завербовать» меня на службу какой-нибудь иностранной разведки²⁹. З останньої абсурдної тези, як пригадувала біограф ВУАН Н.Полонська-Василенко, виріс жажливо-іронічний анекдот, який довгенько з посмішкою переповідали в Києві, за яким буцімто після тортур Кость Тодосьович «зізнався», що він японський шпигун, а на запитання про те, від кого ж одержав

²⁸ *ДА СБУ*. – Спр. 49863 ФП. – Т. 1. – Арк. 1–2.

²⁹ *Штенна К.Ф.* «Ежовщина» // XX век. История одной семьи... – С.75–76.

гроші, відповів, що від мікада в Токіо³⁰. У дійсності, звичайно, все це виглядало трагічніше, й згадана байка народилася через свідчення Майліса і Сухова, які заявили, що збирали свідчення, в тому числі й від Штеппи, котрий читав лекції серед військових Червоної Армії і передавали їх за кордон через японське консульство в Одесі³¹. Коли організацію остаточно «сформували», 10 грудня 1938 р. здеморалізованого історика ознайомили з обвинуваченням. Цей промовистий документ із шести пунктів вражає своєю езуїтською витонченою лаконічністю. У ньому зазначалося, що Штеппа – переконаний український націоналіст з дореволюційним стажем, а з 1927 р. ще й активний учасник антирадянської української повстанської організації, яку очолював з 1931 р. Далі вказувалось, що він спочатку проводив вербовку кадрів в селах Ніжинщини, а після перевідрядження до Києва став керівником. Як керуючий, в 1937 р. він створив терористичну групу з метою знищення вождів партії і уряду. На завершення зазначалося, що з 1935 р. учений став агентом розвідки однієї з іноземних фашистських держав і за завданням Майліса вів шпигунську роботу в частинах Червоної Армії³². З подібними нісенітницями ознайомили Грушевську, Майліса і Сухова. Слідчі свою справу виконали блискуче, тепер роль інквізиторів передавалась військовим юристам. 15 квітня 1939 р. четвірку арештованих доставили під конвоєм до залу військового трибуналу Київського особливого військового округу, де в закритому засіданні під головуванням бригадвоєніюриста Голенкова над ними відбувся суд. Попередньо всі в'язні підтвердили обвинувачення. «Мог ли я сопротивляться? Мог ли отрицать эти обвинения и отказаться от роли, отведенной мне в «пьесе» Сухова и одобренной следователем НКВД?

Рискуя поломанными ребрами, отбитыми почками и пр., мог бы. Но к чему? Ведь два свидетеля – Сухов и Майлис – были уже налицо, а этого было вполне достаточно для обвинительного приговора. А интересы Истины?..

³⁰ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні... – С. 47.

³¹ ДА СБУ. – Спр. 49863 ФП. – Т. 1. – Арк. 79.

³² Там само. – Арк. 172–173.

Нет. Я не имел силы ради нее идти на распятие. В этом мой грех.

Все, хто не пройшов через чистилище НКВД, не испытал всех приемов его следственного воздействия, пусть со спокойной совестью забросают меня камнями...», – розмірковував історик³³. Цей спектакль вартий окремих зауваг, бо проливає світло на важливий момент біографії вченого, а саме на його зв'язок з НКВС УРСР. Ця тема побіжно вже освітлювалась в літературі, однак витоки її, правдоподібно, сягають ще часів 1939 р., доби «чудесного воскресіння із мертвих» вченого. Саме з того часу Штеппі закидають сексотство, таємне інформаторство, слугування різним іноземним розвідкам. Однак, визрівши в підсвідомості багатьох людей, ці приховані думки ледве чи опиралися на достовірні джерела. Сьогодні, керуючись документами, які довгі роки були сховані в Галузовому державному архіві СБУ, можемо бодай в загальних рисах відтворити другу іпостась талановитого вченого, яка була, без сумніву, йому огидна. У своєму виступі на суді він переповів попередні свідчення, однак вперто відхрестився від звинувачень в терористичній діяльності і в співпраці з японськими спецслужбами. На завершенні він зазначив, що творив задля науки, у якій чимало зробив корисного, просив суд врахувати його чистосердечне розкаяння та змилосердитися. Приблизно за таким сценарієм вивели на судилище й інших приречених, і, в основному, люди у військовій формі почули попередні виступи-каяття арештантів.

Однак, на другий день, 6 квітня 1939 р., коли процес досяг своєї кульмінації, і нависла загроза розстрілу, Штеппа і Сухов домоглися від суддів окремого від Грушевської і Майліса заслуховування, оскільки їхні свідчення мають суттєве значення в справі. Те, що оповів Штеппа дуже обмеженому колу слухачів, з усією наочністю розкрило другий, законспірований бік життя історика. Враховуючи важливість сказаного, хочемо подати його дослівно. Цей факт дослідив І.Верба. Цитуємо: «З 1927 року я почав працювати секретним співробітником НКВС. По роботі в апараті НКВС я був зв'язаний в Ніжині з начальником

³³ *Штеппа К.Ф.* «Ежовщина» // История одной семьи... – С. 77.

міствідділу НКВС Козельським і НКВС УРСР з Долинським, Пустовойтовим, Соколовим і Тимошенком. Надалі ці особи були викриті як вороги народу. Подані мною на попередньому слідстві свідчення з даного питання не цілком відповідають дійсності. До 1927 року я тільки виявляв хитання у національному питанні, але організаційно з українським націоналізмом зв'язаний не був. До складу контрреволюційної націоналістичної організації на Україні увійшов за дорученням колишніх співробітників НКВС, зокрема Козельського. Надалі свою належність до цієї організації від співробітників НКВС я не приховував. Про це знали не тільки в Ніжинському міськвідділі НКВС, але і в НКВС УРСР. Будучи секретним співробітником НКВС, я дав багато матеріалів по викриттю українського контрреволюційного націоналістичного підпілля, всі ці мої агентурні дані знаходилися в НКВС. Я викрив націоналістичну групу, очолювану Сахновським, Лозовиком, Складаровим та іншими. Націоналістичну організацію, очолювану Грушевським М.С., я також розкрив і викрив. Мені НКВС доручало особливо важливі завдання і я їх виконав. Я був відряджений в місто Москву для (так у документі – *авт.*) антирадянської націоналістичної діяльності Грушевського М.С. і це завдання виконав. Мені доводилося працювати в особливо важких умовах. Я подав ряд цінних матеріалів по викриттю українського націоналістичного підпілля, але частина цих матеріалів органами НКВС затушовувалася. Мені казали: «почекай», «ще не настав момент» і т.д. Я усвідомлюю, що не досить політично розвинутий і відставав в кваліфікації окремих видів контрреволюційної діяльності ворогів, однак це не свідчить про те, що покривав антирадянське націоналістичне підпілля в Україні»³⁴.

Мабуть, цей виступ Костя Тодосьовича задовольнив членів трибуналу й надалі вони просили уточнити тільки окремі деталі. У зв'язку з цим Штеппа прояснив, що секретним співробітником НКВС працював з 1927 р., але документально оформився тільки в 1928 р. у Ніжинському міськвідділі НКВС.

³⁴ Там само. – Спр. 50407 ФП. – Т. 1. – Арк. 181; *Верба І. Кость Штеппа // Укр. істор. журн.* – К., 1999. – № 4. – С. 101.

У центральному ж апараті рахувався з 1930 р. Далі він розкрив певні деталі своєї співпраці з органами, підкресливши, що від нього тільки вимагалось зайняти керівне становище в націоналістичній організації, проте в агентурних зведеннях, як на цьому наполягали в НКВС, свого прізвища він не ставив і як учасник антирадянської націоналістичної організації по документах не проходив. При цьому К.Штеппа наголосив, що його зв'язки з іноземною розвідкою – легенда. Все ж через півгодини своєї деконспірації, він заявив, що для НКВС його інформаторство було недостатнім. Від нього вимагали якомога швидше очолити керівництво націоналістичною організацією, чого він не встиг зробити, позаяк був заарештований. Єдине, чого вдалося йому досягти, – це завербувати кадри, однак саме під час процесу, за його словами, він усвідомив, що це в чекістські плани не входило. Врешті-решт довелося визнати свою вину в неправильних методах агентурної роботи³⁵. Історією своєї співпраці з НКВС поділився і О.Сухов, але члени трибуналу визнали його відвертість недостатньою.

Вивчаючи архіви СБУ, сьогодні можна дещо додати до слів К.Штеппи. У документах зафіксовано псевдоніми, під якими він проходив його справжні прізвиська, по яких він проходив в агентурних списках. У донесеннях ДПУ–НКВС УРСР вчений фігурував як «Лохвицький» і «Медведєв». Відзначимо, що чекісти активно втручалися у науковий процес і частенько давали вказівки щодо публікації тієї чи іншої праці, зокрема, так було і з «Україною» М. Грушевського³⁶.

Разом з тим хочемо подати окремі зауваження щодо співпраці Костя Тодосьовича. Можливо, мотивація власних вчинків і рішення погодитись на співпрацю з органами ДПУ–НКВС УРСР не полишали К.Штеппу. В одній зі своїх праць він, розмірковуючи над сексотством як явищем тогочасного життя, пояснював: «...інші сексоти виконували свою роботу під впливом більшого чи меншого безпосереднього тиску на тій

³⁵ *ДА СБУ*. – Спр. 50407 ФП. – Т. 1. – Арк. 182.

³⁶ *Шаповал Ю.* Невідомі документи ГПУ–НКВД про життя і діяльність М. Грушевського у 1924–1934 роках // *Український історик*. – 1996. – № 1–4. – С. 337–338.

машині, під колеса якої вони потрапили. Це, звичайно, слабкі й безхарактерні люди чи такі, що мали підстави боятися НКВС. У своїй більшості вони були завербовані з величезного числа людей, що сподівалися, працюючи на НКВС, здобути прихильність цієї організації та відвернути небезпеку жереба «класового ворога». Але вони прорахувалися. Нерідко вони були людьми виняткових якостей, як то жінки й дівчата особливої краси й духу, які стали об'єктом тиску з боку НКВС і були примушені виконувати такі об'єкти, сподіваючись врятувати своїх друзів та близьких родичів. НКВС в цілому твердо дотримувалися таких угод, в усякому разі доти, поки новий поворот подій не зробить службу цих людей непотрібною, після чого вони будуть заарештовані»³⁷. Безперечно, у цих словах занотований гіркий досвід і самого К.Штеппи. І хоча така співпраця була йому вкрай огидною, але іншого виходу вчений не бачив. На кону стояла кар'єра, життя самого історика і його рідних. Очевидно, задля порятунку Кость Тодосьович у виступі на суді перебільшив свою діяльність як інформатора. Це є очевидним і з огляду на те, що органи НКВС навряд чи півтора року мордували б у своїх катівнях цінного співробітника й довели його сім'ю до злиденного й голодного існування.

Розмірковуючи над явищем сексотства в Радянському Союзі, хочемо подати ще окремі зауваження, принаймні, щодо ситуації в науці. Сам Кость Тодосьович згадував, що із трьох людей, які зустрічалися, один обов'язково був сексот: «Я не знаю, чи це правда. Швидше за все, двоє з них були сексоти. Можливо, всі троє»³⁸. На сьогоднішній день це явище ще не стало предметом окремого наукового дослідження (як виняток – роботи І.Верби). І, напевне, не стане в найближчий час через засекреченість матеріалу й значних архівних втрат (свідомих і ні), а головне, з огляду на морально-етичні наслідки, які, без сумніву, породять такі дослідження.

Поза тим варто визнати, що актуальність цієї дразливої проблеми безперечна. Це явище в радянському суспільстві не було поодиноким і рідкісним, а радше – навпаки. І в міру

³⁷ Штеппа К., Гоутерманс Ф. Чистка в Росії... – С. 130.

³⁸ Там само. – С. 129–130.

побудови соціалізму та – як результат – появи прокомуністично настроєних вчених, тільки зростав. Безперечно, першість тут вели науковці-партійці, особливо молоді, сформовані у післяжовтневий період. Однак і ті, дослідники, котрі, здається, стояли осторонь більшовизації інтелігенції, також зазнали ідеологічного тиску з боку партійного апарату, що зрісся з репресивним. Звичайно, можна було уникнути вербовки ДПУ–НКВС, але на кону стояла кар'єра, добробут і навіть життя. Про методи, які застосовували енкаведисти, щоб залучити нових агентів і ціну відмови від співпраці з ними описав у своїх спогадах відомий правник Л.Окіншевич³⁹. Тоді, на початку 1930-х рр., доля була більш милосердною до Лева Олександровича, і він за свою відмову стати сексотом позбувся, як би цинічно це не звучало, лише високої посади заступника секретаря Соціально-економічного відділу ВУАН, і, зрештою, й улюбленої справи.

Та не всім науковцям, яких насильно затягнули у свої тенети репресивні органи, вдалося відбутися малими втратами. Один із прикладів цього – доля завідуючого вуанівською друкарнею історика та етнографа М.Левченка. Прийомний син акад. А.Кримського і його найближчий помічник, він у 1926 р. був завербований чекістами як донощик, однак, як сказано, подавав «явну дезінформацію органам ДПУ»⁴⁰. Не має сумніву, що цього було цілком досить, щоб М.Левченка за сфабрикованим процесом СБУ засудили до вищої міри покарання, заміненої, однак, на 10 років концтаборів⁴¹.

О.Сухов, що разом зі К.Штеппою визнав свою співпрацю з НКВС, розповів, як він шпигував в Одесі, не зупиняючись навіть перед доносами на своїх та дружини родичів⁴². При цьому

³⁹ *Окіншевич Л.* Моя академічна праця в Україні. – Львів, 1995. – С.50–52.

⁴⁰ Архівно-кримінальна справа М.Левченка // *ЦДАГО України*. – Ф.263. – Оп. 1. – Спр. 58105. – Арк. 195; *Вербка І.* Кость Штеппа... – С.102.

⁴¹ *Циганкова Е.* Маловідомі сюжети з академічного життя // *Вісник Національної академії наук України*. – 1996. – № 3/4. – С. 55.

⁴² *ДА СБУ*. – Спр. 50407 ФП. – Т. 1. – Арк. 183.

він не забув додати, що працював і на японську розвідку, підтвердивши легенду про своє подвійне агентство.

Логічно, що найщільнішим кільцем інформаторів НКВС оточили найбільшого українського історика, який в 1924 р. повернувся з еміграції в Україну – М. Грушевського. Вже з самого початку його повернення на рідну землю органи ДПУ почали створювати розгалужену мережу інформаторів і сексотів різних гатунків для пильного стеження за колишнім головою Української Центральної Ради та його однодумцями. Про це йдеться в науково-документальному виданні 1996 р., здійсненому зусиллями юриста В.Пристайка та історика Ю.Шаповала «Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934». Упорядники, без сумніву, знали більше, ніж могли сказати, й не розкрили прізвищ таємних донощиків.

Однак навіть за езоповою мовою наведених джерел можна вирахувати декого з імовірних таємних співробітників. Це стосується, насамперед, повідомлення Київського ОВ ДПУ про те, що біля Грушевського є надійна людина, котра не тільки наближена до нього по роботі в Академії, а і його старий партійний товариш⁴³.

Урешті-решт, знаючи матеріал і коло співробітників славетного Грушевського, історик І. Верба легко вираховував, що під цю категорію підпадають усього декілька чоловік, у першу чергу, це його особистий секретар Ф.Савченко та проф. О.Гермайзе. Цим самим методом він вираховував анонімного автора компромату на Михайла Сергійовича, зібраного і поданого в карально-репресивні органи одним із аспірантів-партійцем Науково-дослідної кафедри історії України в листопаді 1926 р⁴⁴. У науково-документальному виданні В.Пристайка і Ю.Шаповала його прізвище замовчується. Між тим І.Верба припускає, що йдеться про члена КП(б)У, аспіранта набору 1925 р. В.Камінського, який у своїх свідченнях 1938 р. зазначав, що, навчаючись у ВУАН на кафедрі Грушевського, вів

⁴³ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 40.

⁴⁴ Там само. – С. 67.

безкомпромісну боротьбу з академіком і «грушев'янцями»⁴⁵. Щоправда, не менш шансів на кандидата у клязники є й у іншого члена КП(б)У, аспіранта набору 1926 р. П.Кияниці⁴⁶. Торкаючись цієї делікатної теми, слід зазначити, що Грушевському явно не пощастило з аспірантами, особливо з тими, яких йому силоміць нав'язувала Укрголовнаука. Але, навіть і ті, кого він сам відбирав, також нерідко працювали на ДПУ. Це стосується, насамперед, секретаря редакції часопису «Україна», що виходив під орудою Михайла Сергійовича, його учня П.Глядківського, який вимушено сексотив упродовж майже двох років (1931–1933), але, на думку енкаведистів, «вів себе по-дворушницьки і займався активно антирадянською діяльністю», за що й був усунений від такої роботи⁴⁷. Мабуть, П.Глядківському тоді більш пощастило, ніж іншим колегам М.Грушевського, і репресивна машина його не зачепила. Але так таланило не всім. Так, після кількамісячного ув'язнення у слідчому завербували й відомого літературознавця, соратника Михайла Сергійовича С.Гаєвського, і його справа потрапила до агентурного фонду репресивно-каральних органів⁴⁸. А сам критик опинився у Середній Азії, де його сліди загубилися. До цього часу не вдалося з'ясувати й долю помічників іменитого історика його аспіранта І.Мандзюка і секретаря-архіваріуса М.Жуківської.

І.Мандзюк після арешту в 1929 р. вийшовши на свободу і фактично зник, проте його справа осіла в агентурному фонді⁴⁹. Те ж саме чекало і на М.Жуківську, яка, на нашу думку, під час слідства над нею в 1931 р. дала згоду стати інформатором, однак

⁴⁵ Див. Архівно-кримінальну справу В. Камінського // ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 47595. – Арк. 74-зв.; Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 216.

⁴⁶ НА ІУ. – Оп. 3. – Спр. 172. – № 15.

⁴⁷ Архівно-кримінальна справа П. Глядківського // ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 66594. – Арк. 35–37.

⁴⁸ Архівно-кримінальна справа С. Гаєвського // Там само. – Спр. 54892. – Арк. 116.

⁴⁹ Архівно-кримінальна справа І. Мандзюка // Там само. – Спр. 56914. – Арк. 1.

після звільнення також безслідно зникла⁵⁰. Взагалі, за всіма ознаками, обробка потенційних секретних співробітників проходила під час арешту і подальших судових процедур, де в'язня відповідно обробляли і після його згоди знаходили сміхотворне формулювання, щоб випустити на волю. Скажімо, відомого етнографа В. Петрова в 1938 р., а, можливо, й раніше, затягнули в лабету спецслужб. За період слідства йому інкримінували важкі злочини, зокрема те, що він, буцімто, ідейний монархіст-чорносотенець, який ще в 1919 р. працював у в денікінській розвідці. Проте місяць по арешті, у червні 1938 р., В.Петрова, звільнили в зв'язку з недостатністю доказів⁵¹. Чимало здивувань викликає і справа історика-марксиста М.Рубача, який також у 1935 р. був ув'язнений. Останнього звинувачували в ідеологічних помилках, збочення, що він, мовляв, як член троцькістської організації подавав у своїх працях процес переростання буржуазно-демократичної революції в пролетарську викривлено. Та через деякий час Михайло Абрамович знову був на волі, а в його слідчій справі зазначалося, що органам НКВС «недостатньо зрозуміла його контрреволюційна діяльність»⁵².

Трагікомічно на цьому тлі виглядає ув'язнення у 1933 році відомого в той час літературознавця О.Дорошкевича, звинувачення проти якого викладені на десятках сторінок його слідчої справи. Того, що йому приписували, вистачило б на фабрикування кількох гучних процесів, бо, складається враження, що Олександр Костьович мав би розплачувався за всю Академію. Так, в звинувачувальному висновку зазначалося, що він «націоналістично направляв всю роботу в цілому при, здавалося б, радянськості всіх виступів і декларацій»⁵³. Далі, як не

⁵⁰ Архівно-кримінальна справа М. Жуківської // Там само. – Спр.57432. – Арк. 21.

⁵¹ Архівно-кримінальна справа В. Петрова // Там само. – Спр.56393 ФП. – Арк. 1–6.

⁵² Архівно-кримінальна справа М. Рубача // Там само. – Спр. 39490 ФП. – Арк. 67–68.

⁵³ Архівно-кримінальна справа О.Дорошкевича // Там само. – Спр.44590 ФП. – Арк. 75.

парадоксально, у вересні 1933 року О.Дорошкевича звільнили з-під варти із доволі незвичним формулюванням, у якому попри констатацію факту, що він є активним учасником контрреволюційної організації, зазначалося, що, враховуючи стан його здоров'я (порок серця, коліт, гострий розлад нервової системи), слідство припиняється⁵⁴.

Подібних прикладів чимало. Звичайно, ми лише побіжно торкнулися цієї важливої теми й не ставимо за мету висунути комусь звинувачення, тим більше, що оперуючи тільки окремими документами. Але навіть і те, що проаналізоване, дає підстави твердити, що явище сексотства стало частиною біографії цілого покоління українського суспільства, зокрема й інтелігенції. Здається, що без вирішення цієї проблеми її портрет за радянських часів буде неповним. Проектуючи ці зауваги на постать К.Штеппи, робимо спробу зрозуміти мотивацію його вчинків. Все ж, мабуть, він і сам себе перевершив, і, щоб вижити, у свідченнях відвів собі головну роль у розгромі школи М.Грушевського. Учений, на нашу думку, свідомо творив легенду, оскільки довгі роки жив у Ніжині, отже, його віддаленість від установ М.Грушевського ставить під сумнів володіння ним повноцінною інформацією.

Мабуть, біля М.Грушевського була все ж більш поінформована людина, яка не за страх, а за прихованими ідеологічними переконаннями шпигувала за істориком і його колегами. Зрозуміло, що це в жодному разі не знімає вини з самого К.Штеппи, однак гіперболізувати його роль у тій ситуації навряд чи варто. А втім, чистосердна розповідь на суді врятувала йому життя, тоді як доля інших в'язнів була трагічною: О.Сухову не зарахували його співпрацю з НКВС і спочатку засудили до вищої міри покарання, а потім замінили її на п'ять років позбавлення волі. Такий самий термін призначили і Г.Майлісу, але за результатами дослідження, проведеного у червні 1939 року, звільнили⁵⁵. К.Грушевській присудили вісім

⁵⁴ Там само. – Арк. 156.

⁵⁵ *Матяш І.* Катерина Грушевська... – С. 21.

років виправно-трудових концтаборів, покаравши найсуворіше за усієї четвірки⁵⁶.

Хоча К.Штеппа і звідав всі муки слідства і все подальше життя жив у страху, але омріяну свободу одержав. Щоправда, не одразу: ще довгих півроку ученого тримали в цілковитій ізоляції й невідомості, а 4 вересня 1939 р. навіть «ощасливили» медичним висновком, що він цілковито здоровий і може йти на етап⁵⁷. Мабуть, це було останньою наругою над дослідником, бо вже 27 вересня 1939 р. перед ним у зв'язку з «бездоказовістю звинувачення» відкрилися двері Лук'янівської в'язниці⁵⁸. Перед цим він дав підписку про нерозголошення побаченого й почутого в ув'язненні⁵⁹. Раніш нього вийшов на волю і Г.Майліс.

Та виявляється, що в цій справі ще рано ставити останню крапку. Мабуть, доведеться ще довго й наполегливо аналізувати, як був інспірований процес і що йому передувало, досконало вивчити поведінку кожного з обвинувачених, особливо О.Сухова і Г.Майліса. Важливо з'ясувати й всі аспекти процесів над Н.Мірзою-Авак'янц і П.Клименком. та поки не всі спецхови відкриті, доводиться вдовольнятися Указом Військової колегії Верховного Суду СРСР про реабілітацію К.Грушевської, підписаним у 1959 р., де відзначалося, що К.Штеппа «був зацікавленою в справі особою»⁶⁰. Остання теза навряд чи враховує всі перипетії тодішнього часу.

Для К.Штеппи життя тривало й поступово поверталось у звичну колію: він був поновлений у професорському званні на посаді завідувача кафедри стародавньої історії Київського університету, яку втратив через арешт, а перша поява вченого в стінах університету викликала щирі радість студентів, які стоячи вітали його воскресіння із мертвих. Цей епізод занотував тодішній студент К.Штеппи І.Гриценко: «Наскільки сильно любили і глибоко поважали студенти професора Штеппу, може

⁵⁶ *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – С. 157–158.

⁵⁷ *ДА СБУ.* – Спр. 49863 ФП. – Т. 1. – Арк. 236.

⁵⁸ Там само. – Арк. 240–242.

⁵⁹ *Штепа К., Гоутерманс Ф.* Чистка в Росії... – С. 129.

⁶⁰ *Малик Я.* Катерина Грушевська. – С. 276.

свідчити такий епізод. Якось відповідно до розкладу мала відбутись його чергова лекція. Як завжди, ми з дзвінком зайняли місця в аудиторії. Однак, проходить п'ять, десять хвилин, а професор ніяк не з'являється. Це здивувало нас. Адже раніше такого не траплялося. Для з'ясування ситуації староста курсу звернувся в деканат. Секретарка декана Зінаїда Василівна Белова прийшла в аудиторію і сказала, що можна розійтись, професора Штеппи сьогодні не буде. На другий день ми взнали, що його заарештовано як «ворога народу». Звістка приголомшила нас. Кожний задав собі питання: «Невже?, «Та цього не може бути!».

Прошло кілька місяців (19 місяців – *авт.*), і одного дня, вже по закінченні перерви, хтось із однокурсників вбіг в аудиторію і вигукнув: «Професор Штепа повернувся! Тільки-но бачив, як він пройшов до кабінета ректора! Ми всі, незважаючи на те, що ось-ось мала розпочатися лекція, зірвалися з місць, прожогом кинулись на перший поверх і шеренгами стали уздовж стін коридору, що вів до ректорського кабінету, чекаючи на появу Костянтина Васильовича (Феодосійовича – *авт.*) І ось, нарешті, він з'явився з-за дверей. Ми радо вітали його. Він був помітно схвилюваний такою зустріччю. На наші привітання відповідав поклонами. Виявляється, хтось подав на нього в органи державної безпеки наклепницький донос. При докладній перевірці виявилась його невинність і професора Штеппу було звільнено», – згадував він із плином років⁶¹.

К.Штеппа одразу повернувся до своїх наукових студій, продовжував займатися науково-організаційною роботою, керував дисертаціями Б.Радзіковського і А. Єфременка⁶², а вже з 1 листопада 1939 року заявив нову тему свого дослідження «Римська Африка за доби переселення народів», яка стала частиною узагальнюючої праці «Революція рабів і варварське завоювання Римської імперії». Цю роботу історик планував закінчити 1 листопада 1941 р. У зв'язку з цим у робочі плани збірок і часописів «Наукові записки історичного факультету КДУ» та «Вестник древней истории» він подав ряд оригіналь-

⁶¹ Гриценко І.А. Нехворощани... – С. 137.

⁶² ДА м. Києва. – Ф. Р-1246. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 10.

них студій⁶³. Рецензуючи його праці, відомий вчений О.Оглоблин відзначав, що вони написані на засадах марксистсько-ленінської методології, насичені великим історичним і методологічним матеріалом, надзвичайно багаті на оригінальні думки й поради вчителям»⁶⁴. Така оцінка цілком об'єктивна: К.Штеппа кілька разів їздив у відрядження до Ленінграда, де працював у архівах і бібліотеках і здійснив властивий йому ретельний та копіткий пошук матеріалу. На основі зібраного і попередніх доробків він підготував глибоку доповідь на тему «Повстання Фірма 372–374 рр. н.е. (До історії падіння Західно-Римської імперії)», яку виголосив на науковому форумі Київського університету, присвяченому 175-й річниці з дня народження М.Ломоносова в квітні 1940 р.⁶⁵

Варто наголосити, що упродовж 1940 р. у різних виданнях побачили світ багато методичних праць Костя Тодосьовича, написаних переважно для середньої школи. Це, зокрема, «Восстание Стоцы (536–546 гг. н.э.). К истории революционных движений в Римской Африке»⁶⁶, «Літературні ілюстрації у викладенні історії в середній школі (6–7 класи)»⁶⁷, «Мифы и легенды в преподавании истории Греции и Рима: (До методів вивчення історії в 5–6 класах)»⁶⁸.

Однак успіхи вченого весь час затьмарювалися клопатами. Чимало хвилювань принесла йому епопея із перезатвердженням докторату. Ще 4 листопада 1939 р. ВАК СРСР прийняв рішення про переатестацію наукових ступенів та вчених звань, і когорта іменитих професорів університету, в яку входили К.Штеппа, Л.Беркут, О.Оглоблин, звернулася до

⁶³ Там само. – Оп 13. – Спр. 2. – Арк. 9.

⁶⁴ *ЦДАВО України*. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 250. – Арк. 2.

⁶⁵ Там само. – Спр. 247. – Арк. 36.

⁶⁶ *Штеппа К.* Восстание Стоцы (536–546 гг. н.э.): К истории революционных движений в Римской Африке // *Вестник древней истории*. – 1940. № ¾. – С. 115 – 130.

⁶⁷ *Штеппа К.* Літературні ілюстрації у викладенні історії в середній школі (6–7 класи) // *Комуністична освіта*. – 1940. – № 12. – С. 49 – 60.

⁶⁸ *Штеппа К.* Мифы и легенды в преподавании истории Греции и Рима: (До методів вивчення історії в 5–6 класах) // *Комуністична освіта*. – 1940. – № 8. – С. 38–47.

всесоюзного ВАКу із роз'ясненням. Проте із Москви прийшла відповідь, яка їх приголомшила: ВАК СРСР визнавав недійсними їхні докторські ступені, присвоєні Укрголовнаукою впродовж 1927–1928 рр. і радив для перезатвердження подати клопотання від імені Вченої ради Київського університету⁶⁹. Довелося вже вкотре збирати папери, звертатися до впливових і авторитетних фахівців за підтримкою, зрештою, готуватись до вимогливої атестації. А втім 10 грудня 1939 р. вчена рада історичного факультету університету ухвалила, що, «зважаючи на багаторічну педагогічну і наукову діяльність професорів Оглоблина, Беркута і Штепи, а також на важливість для історичної науки написаних ними наукових робіт, просити Вчену раду університету підтримати її клопотання перед ВКВШ про затвердження присуджених їм в 1927 р. ступеня доктора історичних наук»⁷⁰. Сьогодні це здається справою більш легкою, а тоді фахівців з докторським дипломом такого рівня було обмаль і зрозуміло, що підготовці кадрів надавалося великого значення, бо йшлося про спеціалістів, у руках яких зосереджувався процес виховання молоді. Мабуть, цим історикам довелося подолати чимало перешкод. На поверхню вийшли давні інтриги, особисті образи, чимало було бажаючих зайняти посади завідувачів кафедр столичного університету, якими керували професори Л.Беркут (завідувач кафедрою середньої історії), О.Оглоблин (завідувач кафедрою історії України) і К.Штеппа (завідувач кафедрою стародавньої історії). Історик А.Введенський – виконуючий обов'язки завідувача кафедрою історії народів СРСР Київського університету – навіть намагався зірвати засідання Вченої ради історичного факультету й перенести розгляд згаданого питання на більш невизначений термін⁷¹. Спогад про цю «баталію» залишився в одній історіографічній довідці проф. О.Оглоблина, датованій 1942 роком, де він зазначав, що в 1939–1940 рр. А.Введенським

⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 77.

⁷⁰ Там само. – Спр. 247. – Арк. 18.

⁷¹ Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. – К., 1999. – С. 240–241.

робилися всілякі спроби поглинути вивчення історії України⁷². Звичайно, ця нездорова атмосфера відбилася і на К.Штеппі. Незважаючи на позитивне рішення університетської Ради, він почав готувати нову докторську дисертацію. Між тим факультетські суперечки затяглися. Так і не дочекавшись переатестації докторського ступеню, помер в 1940 р. Л.Беркут, а професор О.Оглоблин, втративши кафедральне завідування, яке посів історик-комуніст П.Лавров, попри все досяг свого і 2 березня 1941 р. був таки перезатверджений ВАКом СРСР без повторного захисту докторської дисертації⁷³. Судячи з документів, К.Штеппа планував упродовж 1941 р. захистити дисертацію на науковий ступінь доктора історичних наук⁷⁴, що незабаром і сталося. Без сумніву, саме з цією метою в 1941 р. він випустив ідеологічно загострену брошуру, котра була частиною його лекцій і присвячена повстанню рабів за часів Римської імперії. Ця праця відповідала кращим традиціям марксистсько-ленінсько-сталінської методології⁷⁵. Вона вийшла у Політвидаві при ЦК КП(б)У значним навіть для України п'ятидесятитисячним накладом як додаток до журналу «Більшовик». У певному сенсі, ця праця наочно продемонструвала злам, який відбувся з ученим. З іншого боку, так писали всі, особливо ті, хто уцілів у жорнах сталінського терору, бо наприкінці 1930-х років вже не йшлося про методологію наукової праці, а, радше, про методологію її цілковитого знищення.

Навіть після звільнення прима ра фізичного знищення у зв'язку з повторним арештом все частіше переслідувала К.Штеппу. Він усвідомлював, що привід до чергового арешту (і не один!) залишається в силі: предки німці, участь у «білому» русі, співпраця з М.Грушевським, батько і брат-священики,

⁷² Див. *Оглоблин О.* Українська історія у Київському університеті за часів більшовицького панування (публікація І.Верби) // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 1996. – Т. 1. – С. 413.

⁷³ *Верба І.В.* О.П. Оглоблин // Укр. істор. журн. – К., 1995. – № 6. – С.92.

⁷⁴ *ДА м. Києва.* – Ф. Р-1246. – Оп. 13. – Спр. 2. – Арк. 5–5 зв.

⁷⁵ *Штепа К.* Революція рабів в античному світі. – К., 1941. – 23 с.

дворянське походження дружини. Тому логічно, що для К.Штеппи початок Другої світової війни став тим порятунком від сталінської тиранії, якої він весь час прагнув уникнути. Вочевидь, він міг би евакуюватись з Київським університетом, але зробив все, щоб цього не сталося. Врешті-решт, як показали наступні події, це було правильне рішення, бо НКВС приходило, щоб його заарештувати, але декілька тижнів перед цим він ночував поза власною домівкою⁷⁶.

За радянських часів К.Штеппа пройшов яскравий, але і трагічний відрізок життєвого шляху. Довгі роки він очолював візантологічні дослідження в Україні, створив кілька академічних комісій в системі ВУАН. Успішною була його викладацька кар'єра в Київському університеті – викладача і декана історичного факультету. Учений користувався повагою і любов'ю колег і студентів. Але його злет був обірваним: НКВС спочатку змусило його до співпраці, а потім, в 1938 р., звинувативши у шпигунській і націоналістичній діяльності, заарештувало. Пройшовши всі кола пекла сталінських катівень, К.Штеппа вижив, але залишився морально надломленим. Перед війною він підтвердив свій науковий ступінь доктора історичних наук і продовжував залишатися одним із провідних спеціалістів-антикозівців в Україні.

⁷⁶ Верба І. Кость Штеппа... – С. 106.

Прикінцеві зауваги

Поява даної книги є прикметою нашого часу, діагнозом становища вітчизняної соціогуманітаристики в цілому та історичної науки зокрема. В монографії представлений доволі широкий спектр аналітичних спостережень та теоретичних міркувань щодо осмислення пружин і механізмів відносин історика з владою, науки й політики, інтелектуала із владними структурами. Однак головне призначення наведених авторами думок та оцінок знаходиться швидше у площині майбутнього української науки, ніж її минулого, а саме в осмисленні подальших шляхів її розвитку та перспектив функціонування. В умовах глобалізації усіх сфер життя, в тому числі науки, зовсім по-іншому сприймається реальний і символічний сенс стосунків інтелектуала та влади.

Частина матеріалів монографії висвітлює традиційне бачення відносин історика з владою, вченого з політикою. Звісно, форми і методи такої інтеракції мають свою специфіку. Першою з таких норм вважають свідому участь історика в обслуговуванні інтересів влади, будь-то існуючий режим чи бажаний політичний порядок. Така співпраця історика (інтелектуала) з владою пояснюється або силовим тиском влади на нього або добровільною підтримкою режимів (чимало істориків виступали архітекторами держав XIX – початку XX ст.). Це був обопільний вплив: з одного боку, владних інституцій та політики на професійну історіографію, пристосування її до потреб політичного порядку, з іншого боку, мав місце зворотній вплив істориків та академічної науки на політичну сферу. На українському ґрунті традиційним формам взаємодії історика і влади відповідають такі їх сучасні інтелектуальні проєкції як політика «комунізації» чи то «культура партійності». Прикладом використання історії-науки для легітимації існуючого чи уявленого політичного режиму є пруська школа (Й.Г.Дройзен), а також школа М.Яворського, котра відкрито демонструвала свою політичну заангажованість. Радянська українська історіографія дає зразки політичного замовлення у вигляді «колективного стилю» багатотомних

радянських видань. Цей стиль по суті демонструє характер розподілу ролей і самі технології вироблення радянського історичного знання. «Колективний стиль» радянського історієписання був сформований на засадах «комплексного методу», що представляв у свою чергу модифікацію «бригадного способу організації праці» в СРСР в 1950-х рр. Колективні великі форми інтелектуального продукту радянських істориків як масове явище остаточно утверджуються на зламі пізнього сталінізму та хрущовських реформ. Отже, ознаками моделі взаємодії історик-влада в українських радянських реаліях були «колективний стиль тоталітаризму» та т. зв. «подвійна лояльність» українського історика, якому доводилося вести «дипломатичну», подвійну гру із владою, щоправда, це стосувалося лише тих істориків, хто не піддався обробці з боку режиму – представників міжвоєнного і післявоєнного покоління.

Рідшою вважається інша форма стосунків історика і влади у вигляді опозиції до існуючого політичного порядку. Отже професійна історіографія може виступати двигуном й ініціатором змін в суспільстві, репрезентуючи у масовій свідомості такі теми, як історія різних груп пригнічених, жінок, інвалідів, усіляких меншин за расовою, релігійною, гендерною чи етнічною ознаками. Безумовно, прикладом такої опозиційної діяльності історика до існуючого політичного режиму слугує концепція самобутнього розвитку України М. Грушевського, що стала підґрунтям нового політичного проекту держави-нації.

Водночас треба зрозуміти, що маніфестації деяких істориків на кшталт «історик повинен розірвати з політикою» є релевантні стосовно практик відвертого обслуговування наукою влади. Адже будь-який історик не може бути політично стерильно чистим і відстороненим від силового поля політики, влади. Його політичні погляди та вподобання мають когнітивну природу, будучи складовою власної ієрархії цінностей історика, на підставі яких і відбувається вибір теми, відбір фактів і джерел та селекція методів дослідження. Будь-який текст історика несе в собі імпліцитно чи свідомо запрограмований політичний сенс, що цілком природно вписується в стандарти науковості певного часу.

Важливим доробком авторського колективу є висвітлення проблеми історик-влада в актуальній науковій ситуації. Нині наука не відчуває прямого ідейного примусу чи адміністративного тиску, майже забуті практики уніфікації і контролю над працею «директивних» вчених. Проте теперішня ситуація в соціогуманітаристиці доволі суперечлива й має серйозні проблеми.

В монографії поставлена проблема колоніального мислення сучасних українських інтелектуалів, що означає зневажливе ставлення до національної традиції, досягнень вітчизняних вчених, котрі відкидаються, заперечуються і не проблематизуються. Національні традиції протиставляються універсальній західній традиції (звісно, ніхто не прагне сформувати національну фізику чи математику). Проблема глибше, й полягає у невизначеності статусу національної традиції, адже, з одного боку, був скомпрометований радянський спадок, з іншого – напівзабута і дискредитована за радянських часів академічна спадщина на даний момент виглядає застарілою і не відповідає вимогам теперішнього часу. Сене колоніального мислення вітчизняних науковців означає заперечення вітчизняних авторів та їх праць, невизнання власної наукової традиції на тлі радикально позитивної оцінки західної науки. Звісно, гранти, навчання, стажування за кордоном викликають позитивні емоції, натхнення, захоплення, а знайомство із світовими досягненнями вселяє думку про їх передовий характер, лідерську роль, зв'язок з демократичним шляхом розвитку. Звідси нормою стає цитування західних авторів, обов'язковий набір гучних імен, думки та ідеї деяких з них вже безнадійно застаріли, а на них продовжують посилалися і згадувати. Колоніальне мислення означає ігнорування вітчизняного академічного процесу, навіть принизливі спроби цивілізаційного пояснення маргінальності української науки.

Однак колоніальне мислення в українській соціогуманітаристиці та, зокрема, в історичній науці має свої причини. До причин об'єктивного характеру можна зарахувати відсутність фундаментальних досліджень, котрі здебільшого являються прерогативою розвинутих країн з їх університетами, потужною

фінансовою базою і кадровим потенціалом. Вчені з відсталих країн примушені просто запозичувати готове знання і лише в кращому випадку інтерпретувати та імплементувати у свої розробки та проекти результати фундаментальних досліджень. Колоніальна свідомість вітчизняних науковців заперечує автентичних авторів, їх праці й здобутки.

Існують і суб'єктивні пояснення колоніального статусу української соціогуманітаристики в тому числі історії. Як злий жарт перебудови можна розцінювати той факт, що історики пострадянського простору, зокрема й українські, опинилися в залежності від запозичень і копіювання західних зразків – ідей, теорій, методів. Через таку залежність вони не в змозі створити оригінальні автентичні проекти, а відтак, осмислити специфіку пострадянської дійсності. Не менш відомий і той факт, що західні технології і концепції не спрацьовують на національному ґрунті пострадянських країн, що підтверджує неефективність західних виборчих технологій та проектів економічних реформ. Не даремно один з російських економістів часів пізньої перебудови сказав, що, та людина, котра отримала західну освіту, не в змозі буде створити ефективну концепцію розвитку своєї країни.

Багато хто з українських науковців навіть не усвідомлюють свого колоніального статусу. Водночас є шляхи і засоби рівноправного входження вітчизняної науки у міжнародне наукове середовище. Доречно пригадати про «парадокс відсталості», коли якісь нестандартні риси власної історії, що не вписуються в загальноприйняті норми, можуть стати підґрунтям і вдячним матеріалом для вироблення автентичних концепцій, які будуть цікаві для сучасної науки. Для прикладу, якщо звернути увагу на такі неординарні риси української історії, як її нелінійність, перервність форм державного життя, відсутність еліт, мультиетнічність, в яких раніше вбачали відсталість, неісторичність, то нині вони дають вітчизняним історикам чудовий шанс для вироблення самобутньої схеми-картини минулого свого народу, а також пояснити її актуальність для міжнародної науки.

Водночас вирішальним чинником колоніального статусу української науки є не її «поневолення» лідером – західною наукою, а пасивність, сервілізм самих українських науковців. У просторі сучасної української гуманітаристики практично немає власних дослідницьких програм. Для неї характерно невміння й небажання достойно репрезентувати в західному науковому середовищі ті здобутки, що має вітчизняна наука (увага зосереджена на перевиданні праць класиків української історіографії, а не на стратегіях створення нового якісного інтелектуального продукту). Результати досліджень українських вчених практично невідомі, а швидше нецікаві колегам як з далекого, так і близького зарубіжжя. На перешкоді стоять мовні питання та брак оригінальних ідей і проєктів, а також можливостей їх реалізації.

Недооцінка та ігнорування з боку влади академічного процесу, незацікавленість в ефективності академічної науки має наслідком хронічне недофінансування, радикальне скорочення витрат на науку, що загрожує самому її існуванню, а матеріальна нестабільність, невпевненість у завтрашньому дні сигналізує про очевидний конфлікт між реальним і символічним становищем сучасного науковця.

З іншого боку, у вітчизняній соціогуманітаристиці спостерігається відсутність агентів змін та інноваційної академічної спільноти. Не можна не поділяти думку колег з пострадянського простору про необхідність почати створювати свій власний інтелектуальний продукт, осмислювати свою ситуацію, говорити про свій досвід і виробляти власні концепти на основі цього досвіду, володіючи при тому світовою науковою мовою.

У теперішній науковій ситуації проблема української науки полягає у виробленні оригінального знання на підставі власного досвіду, а не в тому, щоб ретранслювати чужий досвід та готові знання. Лише у такий спосіб можливе входження українських науковців у міжнародне наукове середовище та участь у розподілі праці при виробленні знання. Хибна думка українських інтелектуалів в тому, що відчуваючи себе європейцями, вони залишаються на периферії, їх роль в Європі другорядна. Така омріяна «європейскість» надає погану послугу, бо

дозволяє бачити лише схожість, а не відмінності, що більш вагомим їй цікаві в пізнавальному і практичному сенсах.

Хочу привернути увагу читачів даної книги до запропонованої нової дослідницької програми – це генераційна схема-модель інтелектуальної історії «Українського радянського ХХ ст.». СENS і значення цієї програми становить генераційний підхід як альтернатива традиційному лінійно-генетичному. Показано, що біологічна когорта перетворюється на соціальне покоління під впливом вирішальних подій (війни, революції, катастрофи, реформи). Соціальна генерація на відміну від біологічної не народжується, а створюється. В межах соціальної генерації, на підставі існування двох різних типів активності еліт, розрізняють інтелектуалів і політиків. Інтелектуали або споглядальна генерація – це молоді люди 25-40 років, які найбільш чутливі до соціальних змін, подій та настроїв у суспільстві. Саме люди інтелектуальної вдачі сприймають нові тенденції життя та виступають розробниками ідей, теорій і політичних програм в галузі філософії, історії, белетристики, соціології, котрі згодом реалізуються в політиці. Дієва або політична генерація походить від споглядальної (інтелектуальної) складової покоління. Політичне покоління у віковому відрізку 45-60 років приходить до управління і контролю над суспільством, реалізуючи програми, розроблені споглядальною генерацією – інтелектуалами. Заслуговує на увагу розгорнута в монографії концепція 5-х політичних генерацій (1917-1984 рр. як повний цикл радянської історії в межах СРСР) та 5-х інтелектуальних генерацій українських істориків, котрі їй визначали розвиток і зміни вітчизняного історієписання. Ця генераційна модель дає нові ракурси вивчення процесів взаємодії політичної влади та інтелектуалів.

До речі, суперечливі оцінки представників 3-го радянського покоління (зона дат народження: кінець 1940-х – перша половина 1950-х рр.) пояснюються різними функціями молодих інтелектуалів і одіозних політиків, в різних культурних і часових вимірах. Споглядальна частина 3-ї радянської соціальної генерації стала вирішальним актором перебудови, створивши свою програму змін, відмовившись від ідейного і адміністра-

тивного тягаря попереднього режиму. Дієва складова даної генерації – політики, прийшовши до влади у 1990 – на початку 2000-х рр. на пострадянському просторі з огляду на незавершеність модернізаційних імпульсів перебудови виявилися носіями ностальгічних настроїв і почуттів за радянським минулим, колишньої величчю наддержави. Звісно, перша спроба радикальних соціальних трансформацій за часів перебудови не була вдалою, а сформульована за часів перебудови політична програма, спрямована на оновлення суспільства, пройшла і проходить різні етапи реалізації. Зараз ми спостерігаємо процеси зміни політичних поколінь на вітчизняному владному Олімпі, коли на зміну політикам 3-го радянського покоління приходять представники 4-го модернізаційного покоління / «діти перебудови» (зона дат народження яких кінець 1960 – початок 1970-х рр.), прихід якого пришвидшили події Майдану. 5-те (пост)-радянське покоління-прекаріат представлено інтелектуалами, що мають переважно гаджетну свідомість і саме їх інтелектуальні програми будуть визначати майбутнє світу в умовах глобалізації та цифрової революції.

Продуктивність генераційного підходу до вивчення культурно-інтелектуальної історії засвідчує його верифікація, як на матеріалах покоління істориків шляхетської революції (XVI ст.), так і, наприклад, «вирішального» покоління українських інтелектуалів (фокусна дата народження яких 1895 р.) – В.Петрова і К.Штеппи.

Значення й перспективи генераційного підходу цілком очевидні. Генераційний підхід є контрверсійним генетичному (лінійному), адже він виступає такою собі реакцією на осмислення взаємодії розривів і традицій в історії. Генераційна свідомість слугує засобом боротьби з традиціоналізмом як форма просування власної суб'єктивності групою, у пошуках своєї ідентичності й місця у нескінченному ланцюзі поколінь. Генерація як соціальний конструкт є інструментом визначення групової солідарності, що дає можливість сприйняття історії з точки зору боротьби і зміни поколінь, що їх довго не помічали в історії, й котрі непомітно приходили й тихо змінювали один одного. Той факт, що сучасні українські інтелектуали, історики

та літературознавці, актуалізують генераційний підхід засвідчує, що на часі формування генераційної свідомості української еліти як нового типу свідомості загалом.

Звісно, актуальну наукову ситуацію характеризують і нові форми взаємодії інтелектуала і влади. По-різному нині вибудовуються стосунки історика та влади. На зміну ієрархічній (вертикальній) моделі відносин (ідейний прес, адміністративний тиск, контроль владних інституцій за академічним процесом) приходить нова модель – мережева (горизонтальна), що охоплює простір взаємодії історика і влади в політичному, культурному, медійному вимірах. Відповідно змінюється етос науки, форми її організацій і репрезентації. Типовий приклад – історія з науковими школами в науці. Як відомо, наукові школи – це феномен Модерну (XIX – перша половина XX ст.). Визначальним фактором школи вважалась гуманітарна складова, а саме переваги особистісного спілкування та практики трансляції власного досвіду від старшого покоління молодшому. Дидактична вертикаль вчитель-учні утримувала й скеровувала всю конструкцію школи як колективного об'єднання. В структурі радянської історичної науки школам практично не було місця через уніфікуючу функцію марксистської ідеології та жорсткий партійний контроль, що нівелювали сам факт власного досвіду вченого. Схолярна проблематика розроблялась істориками в українській діаспорі з метою визначення свого інтелектуального коріння. Нова хвиля вивчення історії шкіл у національній історіографії була зумовлена потребами відновлення власної історіографічної традиції. Нині школи втрачають свій вплив як засіб організації праці історика та форма владних стосунків вчитель-учні всередині професійного об'єднання. У сучасному науковому середовищі взагалі відбувається девальвація поняття «школа в науці». Однак це не означає знецінювання власне історії схолярних форм організації науки. В монографії показано, як нові технології та ідеї – мережева теорія, теорія комунікацій, методологія інтелектуальних мереж – верифікуються на прикладі реконструкції «віртуальної школи» В.Липинського та школи українознавства Дмитра Яворницького. Нестандартним видається погляд на функціонування співтовариства

істориків з перспективи історії емоцій. «Емоційний менеджмент», що поєднує розум і тіло у керуванні емоціями, дозволяє крізь призму почуттів досліджувати взаємодію наукового співтовариства із владою.

Саме наукові співтовариства сьогодні є основною формою структурування науки, а їх широкий спектр і специфіка є наслідком гаджетного спілкування, інтенсифікації потоків інформації та комунікацій. В таких умовах формуються нові стратегії комунікацій істориків і влади. Отже, ідеться про прямі партнерські відносини, відкритість влади до ініціатив історика, співпрацю з істориками при розробці наукових програм, роль історика в сучасному експертному середовищі. Взаємодія історика і влади відбувається також і через систему громадських організацій, мережі культурних установ, поширення культурно-громадських ініціатив в медійному просторі. А відтак актуалізується проблема взаємовідносин академічних і публічних істориків між собою та з владою. Академічні історики створюють інтелектуальний продукт, а публічні історики репрезентують його в суспільстві, у формах доступних для широких мас (ЗМІ, блоги, платформи в соцмережах, комеморативні практики, форуми, фестивалі, науково-популярні видання). Тому влада мусить приділяти увагу академічному процесу й сприяти професійним історикам у створенні фундаментальних досліджень, що є ознакою розвинених культурних країн. Академічна історія є основою діяльності публічних інтелектуалів, котрі самі не продукують знання, а лише транслюють його в суспільному просторі, проте в умовах «цифрового повороту» у масовій свідомості постає проблема конкуренції академічної і медійної історії. Утім це вже проблема наступних досліджень, котра, як і проблема історик і влада, прочитується кожним поколінням істориків по-своєму.

Ірина Колесник

Contents

<i>Editor's Preface</i>	5	<i>Smolii, Valerii</i>
<i>1. Historian and Power: Mechanism of Interaction</i>		
1.1. Ukrainian historian and Power: Point of no Return	11	<i>Kolesnyk, Iryna</i>
1.2. Communization Historians Syndrome and its Persistence in post-Soviet Ukrainian historiography	55	<i>Kalakura, Yaroslav</i>
1.3. (Ukrainian) historians, political generation and (Soviet) Power: the new analytical structure of the Soviet history	77	<i>Vashchenko, Volodymyr</i>
<i>2. Intellectual between Science and Politics</i>		
2.1. The Dangers of Historical Thinking and the Historians' Social Functions in the Modern World	133	<i>Zashkilnyak, Leonid</i>
2.2. History Politicized: different Aspects of one Concept	143	<i>Yaremchuk, Vitalii</i>
2.3. Historian, Power, Memory: semantic space coordinates	169	<i>Kyrydon, Alla</i>
2.4. History and Historians in contemporary Media Space of the Ukraine	193	<i>Udod, Alexandr</i>
<i>3. Scientists' Community, Historians' Corporation</i>		
3.1. Play the Role of party functionaries at creation of «collective style» in Ukrainian Soviet historiography (To history of preparation of the two-volume book «History of the Ukrainian Soviet Socialist Republic» the end 1940 –	205	<i>Yas', Alexii</i>

beginning 1950)

3.2. Scientists and Power in the political science context in post-Soviet Ukraine 237 *Osin, Vadym*

3.3. Perspectives of research Historians Community as «Emotional Community» 287 *Kiselyova, Julia*

4. Scientific School and Historians' Scholarly Identity

4.1. Scientific School: the imperfect contemporaries 303 *Ostryanko, Andrii*

4.2. Modelling Vyacheslav Lipinsky's «statehood school»: a Thinker in the intelektual networks system 329 *Masnenko, Vitalii*

4.3. Dmytro Yavornytsky and forming Katerynoslav/Dnipropetrovsk Scientific School of Ukrainian studies 373 *Svitlenko, Serhii*

5. Cultural and Historiographical Mission of the Historians' Generations

5.1. Historians from Noble Revolution generation in the Polish-Lithuanian Commonwealth (mid XVI century) 397 *Vyrskii, Dmytro*

5.2. M.Kovalevsky: March to Power 415 *Bogdashina, Olena*

5.3. Viktor Petrov (1894-1969): Historian and Power 435 *Andreev, Vitalii*

5.4. Kost' Shtepa vs Power. Arrest and Investigation (1938-1941) 499 *Verba, Ihor*

Afterword 527 *Kolesnyk, Iryna*

SUMMARY

Historian and Power

This book came just in time to shed some light on the current situation in the Ukrainian social and humanitarian studies. It represents a broad range of thoughts about the nature of interactions between historians and power.

Some articles in this book discuss traditional models of interactions between historians and power, and between scientists and policy. Forms and methods of these interactions have their own particularities. One of the most controversial aspects in this discussion is the role of historians in serving the interests of the political regime. This is because historians are often under pressure from power. Sometimes, however, historians voluntarily support existing political regime. In fact, there were a lot of historians among state-builders in the 19th and in the early decades of the 20th century. Ukrainian historiography of the Soviet period gives us examples of large number of collective multi-volume works that demonstrate active engagement of political figures in forming a historic mindset of the nation.

The other form of relations between historians and power is an opposition to the existing political regime. Professional historiography can sometimes be viewed as an engine of social and political shifts because the interests of the historians of this category lie in studying the history of different groups and their representatives.

At the same time, it's important to understand that historians cannot possibly be politically unbiased and stand aside of the political situation. Their political viewpoints and preferences can be explained by emotive and cognitive factors. Each work written by historians represents (explicitly or implicitly) their political preferences.

Authors of the book also paid attention to the problem of the current relationships between historians and Ukrainian authorities. Despite the fact, that there isn't any straight ideological coercion or administrative pressure in Ukraine, we should admit that situation in the historical science is controversial and difficult.

Among other aspects, we tried to discuss the issue of colonial thinking that characterizes Ukrainian historians even today. This way of thinking causes a contemptuous attitude to Ukrainian historiographical

traditions as opposed to highly valued achievements of the Western historical science. However, the colonial way of thinking in Ukrainian social and humanitarian studies isn't groundless. Unlike developed states with a strong financial base, well-funded universities, and established talent pools, Ukraine lacks some basic research regarding history of Ukraine. Historians from developing countries that experience the same problem as Ukrainian have to borrow knowledge from their foreign colleagues. Quite often they use this knowledge without conducting any applicability analysis. As a result, their researches look like a set of quotes, rather than an academic piece. Without adequate interpretations, the borrowed knowledge doesn't help historians produce original scientific projects. This means that Ukrainian historians don't even have any instruments to comprehend the post-Soviet reality. It is a well-known fact that most Western concepts and research technologies aren't valid for national studies in the post-Soviet countries. The same can be said about Western election technologies and projects of economic reforms. They are often inefficient for post Soviet countries too.

At the same time, we can see how Ukrainian historical science can be included into the international science community and share equal rights with its members. In this case, some particularities of our historical process can become a foundation for authentic concepts that can be interesting and useful for both Ukrainian and foreign scientists. We should pay attention to features that differentiate Ukrainian history. These features include nonlinearity, discontinuity of the state life periods, absence of elite, ethnic diversity, etc. Before, these differences were considered negative. Some historians defined Ukraine as a society without history ('ahistorical' culture) and a backwards society. But today, we understand that Ukrainian differences let us produce a distinctive scheme of our national history and explain its relevance for the international sciences.

The results of researches done by Ukrainian scientists, however, are hardly known to their foreign colleagues. One reason why these studies receive little attention is poor knowledge of foreign languages among Ukrainian historians. Another one is a slow adoption of new methods in our historical academic community. Therefore, we should begin producing our own intellectual product by working out a clear sense of the situation, sharing our own experience and producing concepts based on this experience.

In the book we offer a new research program. It represents a new model of the intellectual history of the 'Ukrainian Soviet 20th century'. This model is based on the generational approach that comes as a modern alternative to the traditional linear genetic approach.

There are two different types of active representatives of elites in each social generation: intellectuals (observers) and politicians (doers). Intellectuals are usually young smart people aged 25-40. They are the most sensitive to social changes, influences, circumstances and moods. Also, young people are usually the most active producers of new ideas, theories and programs in philosophy, history, and sociology. Later, they realize these ideas in politics. Politicians are usually representatives of a previous social generation in which they were intellectuals. In the age of 45-60 they get access to social management and control and have the possibility to implement programs created by intellectuals.

In this book, we offer the concept of five political generations and five intellectual generations in the period from 1917 to 1984. This way we aimed to fully consider the Soviet period in the history of Ukraine. Ukrainian historians represent intellectual generations. They contributed to development of Ukrainian historiography. This book discusses controversial viewpoints on the third Soviet generation (born in the late 1940s – early 1950s). Intellectuals and politicians of this generation played different cultural roles over their lifetime. Intellectuals of the third Soviet social generation were the main actors in Perestroika. They created their own program of changes. Doers of this generation who acquired political weight in the late 1990s and in the beginning of the 2000s, proved themselves as keepers of nostalgic moods and feelings of the Soviet past. They seem to be captured by the image of greatness that characterizes the Soviet era.

Now, we observe changes on the Ukrainian political arena where politicians of the third Soviet generation are replaced by the representatives of the fourth generation. The fourth generation is a generation of modernisation. Its representatives were born in the late 1960s or in the early 1970s, and became so-called ‘children of Perestroika’.

Today, the representatives of the fifth post-Soviet generation (or precariat generation) are young intellectuals whose intellectual programs will define the future in the conditions of globalization and digital revolution.

We verified Ukrainian historical materials to prove the effectiveness of a generational approach to cultural and intellectual historical research.

This generational model opens new possibilities for investigating interactions between power and intellectuals discussed in the corresponding research. Generational consciousness is a powerful instrument for struggling against traditionalism and at the same time a tool for new subjectivity promotion for those who look for their own place in the infinite chain of generations. We believe, that interest of our colleagues to the

generational approach is an evidence that a generational consciousness is emerging among Ukrainian elite.

One of the important particularities of modern science is a proliferation of new forms of relations between intellectuals and power. The hierarchical (vertical) model with its ideological and administrative pressure is being replaced by a new networking (horizontal) model. This new model embraces different kinds of interactions between historians and authority in the political, cultural and media dimensions. The ethos of science, forms of its organization and representations change too. A typical example of this process is history of scientific schools. It is a well-known fact, that scientific schools are a phenomenon of the Classical modernity. The humanitarian aspect of scientific school has always been the most important, because schools were developed primarily on the basis of personal communication and transfer of knowledge from an older generation to a younger one. Schools were constructed on this didactic 'mentor-student' vertical. There wasn't truly a place for schools in the structure of the Soviet historical science. Marxist ideology and strong authoritarian control made historians' own experience practically redundant.

Scholarius problems were scrutinized by historians from the Ukrainian diaspora for pointing to their own intellectual roots. A new wave of research in school history in the Ukrainian modern historiography was precipitated by the need to recover our historiographical tradition.

Today, scientific schools have lost their influence as an organization for conducting historiographical studies and as a form of mentor-students relationships within the professional community.

However, this doesn't mean that we should undervalue the importance of scholarius forms of organizing science. In the book, we offer new technologies and ideas for the research of activities within Ukrainian historical schools. We verify theories, such as network theory, communication theory, methodology of intellectual networks based on the materials of V. Lypynsky's 'virtual school' and D. Yavornitzky's school of Ukrainian studies.

The main form of science constitution today is community. Since digital communication gives us a lot of possibilities, we have a broad spectrum of communities that produce new strategies of communication between historians and authority. Partnership, openness of power to scientific initiatives, and collaboration between authority and historians enable us to develop scientific programs. Interactions between historians and authority should also take into account community organizations, cultural institutes and media space. We should also pay attention to relationships between academic and public historians and between both of

them and power. Academic historians produce intellectual products, but public historians translate it to society in a digestible format. We are sure that power should support fundamental researches just like it happens in developed countries. Because intellectuals don't produce knowledge, academic history should be a basis for their public activities. So in the situation of the 'digital turn' we have the problem of the academic history and media history discords.

This book is a result of a common effort of historians who adapt modern theories to their professional research in the history and theory of Ukrainian historical science.

Наукове видання

Історик і Влада

Колективна монографія

На обкладинці
малюнок «Грушевський на Грушевського»
Автор: *Юрій Журавель*, музикант, художник,
фронтмен гурту «OT VINTA»

Оригінал-макет підготував:
Дмитро Вирський

Підписано до друку 25.I.2016. Формат 60х84/16
Ум. друк. арк. 40. Обл. вид. арк. 38.
Наклад 100. Зам.52. 2016 р.
Поліграф. д-ця Інституту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4